

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

Yunus BERKLİ

**ERZURUM VE ERZİNCAN ÇEVRESİNDE GÖRÜLEN
KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI
VE SANAT TARİHİNDEKİ YERİ**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU**

ERZURUM – 2007

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Sanat Tarihi Anabilim Dalının Türk İslam Sanatları Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Danışman/Jüri Üyesi

Prof.Dr. Enver KONUKÇU

Jüri Üyesi

Doç.Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Jüri Üyesi

Doç.Dr. Yaşar ÇORUHLU

Jüri Üyesi

Doç.Dr. Ahmet Ali BAYHAN

Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 05 / 04 / 2007

Prof.Dr. Vahdettin BAŞCI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR.....	X
ÖNSÖZ.....	XI
GİRİŞ.....	1
I. KONUNU ÖNEMİ KAYNAKLAR VE METOD	2
1. Konunun Önemi ve Amacı	2
2. Kaynak ve Araştırmalar.....	3
3. Araştırmanın Metot ve Düzeni	12
II. ALAN ARAŞTIRMASI: ERZURUM VE ERZİNCAN’IN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	12
1. Erzurum	12
a. Coğrafi konum	12
b. Tarihçe.....	13
2. Erzinca.....	18
a. Coğrafi Konum	18
b. Tarihçe.....	19
III. ANADOLU’DA İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ-ERZURUM VE ERZİNCAN ÇEVRESİ.....	21
1. Saltuklular Devri.....	22
2. Mengücekliler Devri	27
3. Anadolu Selçuklu devleti zamanında Erzurum ve çevresi.....	29
4. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen Devletleri	29
a. Karakoyunlular (1351-1469)	30
b. Akkoyunlular (1402-1052)	33
5. Osmanlı hâkimiyetinde bölgenin genel durumu.....	36
6. Doğu Anadolu bölgesine yerleşen veya bölgeyi yaylak olarak kullanan ve büyük bir kısmı İran-Erdebil’e göçen Türkmen aşiretleri	38
BİRİNCİ BÖLÜM.....	45
MEZAR KÜLTÜ VE TÜRKLERDE MEZAR GELENEĞİ	45
1.1. MEZAR VE MEZARLIKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER	45
1.1.1. Mezar terimi ve anlamı	45
1.1.2. Mezarların yapılış amaçları	48
1.2. MEZAR GELENEĞİNİN TARİHİ GELİŞİMİ	48
1.3. TÜRKLERDE ÖLÜ GÖMME GELENEĞİ VE MEZAR KÜLTÜ	49

IV

1.3.1. Hunlar öncesi Orta Asya Türk Topluluklarında ölü gömme geleneği ve mezar kültürü	49
1.3.2. Hunlarda ölü gömme geleneği ve mezar kültürü.....	51
1.3.3. Göktürkler de ölü gömme geleneği ve mezar kültürü.....	54
1.3.4. Uygurlarda ölü gömme geleneği ve mezar kültürü	57
1.3.5. İslamî dönem Türklerde ölü gömme geleneği ve mezar kültürü	58
1.3.6. Anadolu Türkleri 'nde ölü gömme geleneği ve mezar kültürü.....	59
1.3.7. Doğu Anadolu Bölgesi ölü gömme geleneği ve mezar kültürü	61
1.4. ANADOLU'DAKİ KOYUN-KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI.....	64
1.4.1. Orta Asya'da Mimari ve heykelde kullanılan koyun-koç ve at heykelleri.....	65
1.4.2. Anadolu dışındaki koyun, koç ve at biçimli mezar taşları.....	67
1.5. ANADOLU'DA KOYUN, KOÇ İSİMLERİ İLE ADLANDIRILAN TÜRKMEN OYMAKLARI	70
İKİNCİ BÖLÜM	73
KATALOG	73
2.1. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	73
2.2. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	74
2.3. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	75
2.4. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	77
2.5. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	78
2.6. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	79
2.7. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	80
2.8. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	81
2.9. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	82
2.10. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	83
2.11. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	84
2.12. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	85
2.13. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi.....	86
2.14. Koç Heykeli - Erzincan Şehir Merkezi SSK Kavşağı	87
2.15. Koç Heykeli - Erzincan/Çayırılı/Başköy Köyü Mezarlığı	88
2.16. Koç Heykeli - Erzincan/Çayırılı/Başköy Köyü Mezarlığı	89
2.17. Koç Heykeli - Erzincan/Tercan/Kışla Köyü	90
2.18. Koç Heykeli - Erzurum Atatürk Üniversitesi Bahçesi	92
2.19. Koç Heykeli - Erzurum Atatürk Üniversitesi Bahçesi	93
2.20. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	94
2.21. Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi.....	95
2.22. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	96
2.23. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	97
2.24. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	98
2.25. At Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi.....	99

2.26. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	100
2.27. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	101
2.28. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	102
2.29. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	103
2.30. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	104
2.31. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	105
2.32. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	106
2.33. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	107
2.34. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi	108
2.35. Koç Heykeli – Erzurum/Hınıs/Başköy Köyü	109
2.36. Koç Heykeli – Erzurum/Hınıs/Kazancı Köyü.....	110
2.37. Koyun Heykeli – Erzurum/Hınıs/Kazancı Köyü.....	111
2.38. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum Müzesi Bahçesi	112
2.39. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Merkez/Güngörmez Köyü	114
2.40. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Merkez/Güngörmez Köyü Çakçak Yaylası	115
2.41. Koyun veya Koç Heykeli-Erzurum/Merkez/Güngörmez Köyü Çakçak Yaylası	116
2.42. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Merkez/Umudum Köyü	118
2.43. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	119
2.44. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	120
2.45. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	121
2.46. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	122
2.47. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	123
2.48. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	124
2.49. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	125
2.50. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi.....	126
2.51. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi	127
2.52. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi	128
2.53. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi	129
2.54. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi	130
2.55. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi	131
2.56. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi	132
2.57. Koyun veya Koç Heykeli–Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi	133
2.58. At Heykeli – Erzurum/Oltu/Askerlik Şubesi Önü	134
2.59. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü	135
2.60. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü	136
2.61. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü	137
2.62. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü	138
2.63. At Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü.....	139
2.64. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü	141

VI

2.65. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Olur/Jandarma Karakolu Bahçesi.....	142
2.66. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi/Güvüt Yaylası.....	143
2.67. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Merkez.....	144
2.68. Koyun veya Koç Baş – Erzurum/İspir/Yukarı Mahalle.....	145
2.69. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Ovacık Nahiyesi.....	146
2.70. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Kuşlu Mezra.....	147
2.71. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Kuşlu Mezra.....	148
2.72. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Akkoyunlu Mezra.....	149
2.73. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Yukarı Mahalle.....	150
2.74. Koç Heykeli – Ankara Etnografya Müzesi.....	151
2.75. Koç Heykeli – Ankara Etnografya Müzesi.....	152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM..... 153

ERZURUM VE ERZİNCAN ÇEVRESİNDEKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININ YOĞUNLUK MERKEZLERİ 153

3.1. ERZURUM VE ÇEVRESİNDEKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI.....	154
3.1.1. Erzurum Müzesi 'nde bulunan örnekler.....	154
3.1.2. Erzurum merkez, ilçe ve köylerinde örnekler.....	154
3.2. ERZİNCAN VE ÇEVRESİNDEKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI.....	158
3.2.1. Erzincan Müzesi 'nde bulunan örnekler.....	158
3.2.2. Erzincan merkez, ilçe ve köylerinde bulunan örnekler.....	158
3.3. ERZURUM VE ERZİNCAN'DAKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININ KULLANILAN MALZEME VE TEZYİNAT.....	160
3.3.1. Kullanılan malzeme.....	160
3.3.2. Tezyinat.....	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM..... 162

KARŞILAŞTIRMA-DEĞERLENDİRME..... 162

4.1. ERZURUM VE ERZİNCAN'DAKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ.....	162
4.2. ERZİNCAN VE ERZURUM BÖLGESİ KOYUN-KOÇ BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININ GENEL VÜCUT YAPISI-ANATOMİK YAPI.....	168
4.3. ERZURUM VE ERZİNCAN BÖLGESİ KOYUN, KOÇ VE AT HEYKELLERİNDE GÖRÜLEN FİĞÜR VE MOTİFLER.....	176
4.4. AT HEYKEL BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI.....	199
4.5. KOYUN, KOÇ HEYKELLERİ VE BUNLARIN TOTEM OLARAK KABUL EDİLMESİ.....	203
4.6. ÜZERİNDE HAÇ MOTİFİ OLAN HEYKELLER.....	208
SONUÇ.....	210

VII

ÇİZİM LİSTESİ	214
RESİM LİSTESİ	218
KAYNAKÇA.....	230
ÖZGEÇMİŞ	245

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**ERZURUM VE ERZİNCAN ÇEVRESİNDEKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ
MEZAR TAŞLARI VE SANAT TARİHİNDEKİ YERİ**

Danışman: Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

2007 – Sayfa 470 + X11

Jüri : Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Doç. Dr. Ahmet Ali BAYHAN

Doç. Dr. Yaşar ÇORUHLU

Milattan Önceki dönemlerde Orta Asya’da, Türklerin eliyle meydana getirilen ve “Avrasya Üslubu” olarak isimlendirilen Türk sanat eserleri ve bunların içerisindeki koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, kendi içinde değerlendirilen ‘hayvan üslubu’nun bir devamı olarak Anadolu’ya aktarılmıştır. Türklerin kabul ettiği yeni dinlerde, bu gelenek, mana bütünlüğü bozulmadan varlığını devam ettirmiştir. Yaşam, ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili derin ve gizemli anlatımlarla yüklü olan bu mezar taşları, geçmişle gelecek arasında mükemmel bir köprü vazifesi görürler.

Anadolu’da Türklerin gittiği pek çok bölgede görülen koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, özellikle Türklerin Anadolu’ya geçiş yaptıkları ilk yerleşim yerleri olan Doğu Anadolu’da yoğunluk kazanmaktadır. Anadolu dışında da Ön Asya’dan Uzak Doğu’ya kadar uzanan geniş coğrafyada, ya Türklerin eliyle ya da Türk kültüründen etkileşim sonucu oluşmuş, anıt eserler olarak görülmektedirler.

Erzurum ve Erzincan bölgesinde yaptığımız araştırmalarda ve büyük bir kısmı ilk kez tarafımızdan tespit edilerek incelenen koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının, sanıldığından daha fazla ve eski tarihlere ait olduğu görülmüştür. Bu çalışma ile bu tip mezar taşı yapma geleneğinin, Anadolu’da Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri ile başlamadığı ortaya konulmuştur. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri’nden önceki dönemlerde de Anadolu’ya Balkanlar ve Kafkaslar üzerinden gelen çeşitli Hristiyan Türk boyları tarafından, bu tür mezar taşlarının yapıldığı görülmektedir. Bu iki Türkmen devleti içerisinde yer alan çeşitli Türk boyları, kendilerinden önce Anadolu’da ırkdaşları tarafından başlatılan bu geleneği, kendi içlerinde yaşatarak devam ettirmişlerdir. Boyut ve süsleme bakımından farklılık gösterebilir de kullandıkları yerlerde taşıdıkları anlamlar hiç değişmemiştir.

ABSTRACT

PH. D. THESIS

**THE SHEEP, RAM AND HORSE SHAPED GRAVE STONES IN ERZURUM AND
ERZINCAN DISTRICTS AND THEIR PLACE IN ARTS HISTORY**

Advisor: Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

2007 – Page : 470 + XII

Jury : Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Assoc.Prof.Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Assoc.Prof.Dr. Ahmet Ali BAYHAN

Assoc.Prof.Dr. Yaşar ÇORUHLU

The Turkish arts productions including the sheep, ram and horse shaped grave stones which were produced by Turks in Central Asia in B.C. period and which were named as “Eurasian Style” are carried to the Anatolia as the continuation of the tradition. This tradition continued to emerge even when Turks changed religion. Loaded with a deep and mysterious meaning among life, death and life after death, these grave stones establish a bridge between the past and the future.

The sheep, ram and horse shaped grave stones which can be seen every where Turks lived, are intensive especially in the Southern Anatolia Region where they first settled. Outside Anatolia, in an extended geography from... Asia to far East, they are, seen as monumental works produced either by Turks or by the influence of Turk culture.

The sheep, ram and horse shaped grave stones, which we analyzed in Erzurum and Erzincan district and most of which are discovered by us, are older than they thought to be with this study, it is determined that the tradition of making gravestones had not started with Akkoyunlu and Karakoyunlu governments. It is seen that before governments Akkoyunlu Karakoyunlu, such grave stones are produced by some Christian Turkish groups who had traveled through Balkans and Caucasus. Some Turkish tribes who took place in these two Turkish states (Akkoyunlu, Karakoyunlu) continued the tradition which had begun in Anatolia, long before themselves. Although they have some differences in respect to dimensions and ornaments, the meaning they carried in the places they was used has never changed.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.mad.	: Adı geçen mad.
a.g.t.	: Adı geçen tez
Akt.	: Aktaran
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı arşivleri
Bkz./bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
cm.	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Çiz.	: Çizim
d.n.	: Dosya numarası
D.İ.A.	:Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EAÜ	: Erzurum Atatürk Üniversitesi
EAÜFEF	: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
EAÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
H.	: Hicri
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
İA.	:İslam Ansiklopedisi
m.	: metre
M.	: Miladi
Res.	: Resim
s.	: sayfa
S.	: Sayı
T.K.A.E.	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
T.T.O.K.	: Türkiye Turing Otomobil Kurumu
Yay.	: Yayınları/Yayınevi
YY./yy.	: Yüzyıl/yüzyıl

ÖNSÖZ

Milletlerin ortaya çıkışı ve varlıklarını devam ettirmelerinde en önemli rolü şüphesiz kültür varlıkları oynamaktadır. Kültür; dil, din, tarih, musiki, sanat, gelenek ve göreneklerin bir bütünü olup, insan toplulukları arasındaki farklılığı belirleyen ve halk yığınlarını millet olarak tarih sahnesine oturtan en önemli etkidir. Kültür aynı zamanda tarihî bir derinliğe sahip olup, geçmiş ile gelecek arasında köprü oluşturur.

Çalışmamız milli kimliği korumanın vazgeçilemez bir delili olan ve sanat tarihinin çalışma alanı içerisinde başvuru kaynakları arasında ilk sıralarda yer alan mezar kültü ve mezar taşları geleneği hakkındadır.

Türk sanatında her zaman sevilerek kullanılan koyun, koç ve at figürleri, süsleme amacından ziyade, ifade ettiği manevi anlamları ile öne çıkmıştır. Çeşitli Türk devletleri ve boylarına ad olan, kişilere unvan olarak verilen koyun, koç ve at kültürü, kökeni Orta Asya'dan başlayan ve Türklerin gittiği tüm bölgelere yine Türklerin eliyle taşınan dinî ve millî bir motif olmuştur. Türk sanatının erken dönemlerinden başlayarak dinî ve sivil mimarisinde kullanılan bu motif, mezar taşlarında da ölen kişinin ölüm sonrası hayatında ona bir arkadaş ve kötülöklere karşı koruyucu bir güç olduğu düşünölerek kullanılmıştır. Bu düşüncenin kökeninde eski Türk inancının kuvvetli tesirleri yer almakta, Türklerin yeni girdikleri dinlerde de bu eski inancın etkileri, yeni dine tesir ederek varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.

Koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları plastik açıdan incelendiğinde, Türk heykel sanatının en önemli örnekleri oldukları ve her birinin farklılıklar göstermesine rağmen soyut manada aynı anlamların taşta yontulmuş ifadeleri oldukları görölmektedir.

Koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, yakın zamana kadar Anadolu'nun pek çok bölgesinde özellikle Doğu Anadolu bölgesinde, yoğun olarak bulunmaktaydı. Ancak misyonerlerin bunları yok etmek için ortaya attıkları, 'heykellerin içlerinde altın olduğu' yalanı, Anadolu'nun Türklere aidiyetinin delili olan bu mezar taşlarının, bizzat kendi insanımız tarafından hızlı bir şekilde tahrip edilerek yok edilmelerine yol açmıştır. Yine bu heykel biçimli mezar taşları hakkında bölgede detaylı araştırmanın yeterince yapılmaması, özellikle yüksek yaylalarda bulunan ve henüz keşfedilmemiş örneklerin, hazine arayıcıları tarafından hızla yok edilmeleri, bu tarihi zenginliğimizin ne büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bütün bu olumsuzlukların yanına bir de

bölücü örgütlerin bu heykelleri yok etmeye başlaması gibi sebepler, değerli hocam Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU nezaretinde bu çalışmayı hazırlamayı bize zorunlu kıldı.

Çalışmamızın ilk aşamasında arazi araştırması yapılarak, bölgedeki koyun, koç ve at biçimli heykel mezar taşlarının tespitleri yapılmış, yerlerinde ölçüm yapıp, fotoğrafları alınmıştır. Bu aşamada geçmişte var olup da, günümüze ulaşamayan heykellerin bulunduğu yerleşim yerlerine de gidilerek, bölgedeki vatandaşlarla bire bir görüşülmüştür. Daha sonra Anadolu dışında İran ve Azerbaycan bölgelerine de bizzat gidilmiş, burada bulunan koyun, koç ve at biçimli mezar taşları, ya mezarlıklarda ya da müzelerde görülerek incelenmiş ve fotoğrafları alınarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Üçüncü aşamada koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarının Orta Asya'dan başlayarak İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu'daki örnekleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Çalışmamızın esasını yalnızca koyun, koç ve at heykellerini plastik açıdan incelemek teşkil etmemiştir. Konuyu daha geniş bir biçimde ele almaya gayret ederek, maddî ve manevî kültür unsurlarımızda, sanat tarihinde, folklorumuzda, antropolojide, tarihimizde ve inanç sistemimizde bu heykellerin oluşturduğu motiflerin en eski Türk kültür ve sanat kalıntılarının günümüze kadar ki olan gelişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konunun önemi, konu hakkında yapılan araştırmalar ve metodumuzu belirten 'Giriş'ten sonra, araştırma konumuz olan bölgenin kısa bir tarihi verilmiştir. Birinci bölümde mezar kültü ve Türklerde mezar geleneği, İslam öncesi ve sonrası dönemleri kapsayacak şekilde Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geçirdiği evreler ve Türk boylarının bu konudaki gelenekleri incelenmiştir. İkinci bölümde Orta Asya'dan Anadolu'ya koyun, koç ve atın eski Türk inancındaki yeri ve önemi incelenmiş, bu inancın mezar taşlarına yansımalarının kökenine inilmiştir. Üçüncü bölümde, konumuzu kapsayan bölgedeki koyun, koç ve at biçimli mezar taşları, bizzat yerlerinde görülüp, tarafımdan tespit edilerek incelenen heykel biçimli mezar taşlarının sanat tarihi açısından incelemesi yapılmıştır.

Daha sonraki bölümlerde, incelenen örneklerin Orta Asya, Uzak Doğu, Gürcistan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'daki örneklerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeleri yapılmıştır. Bu değerlendirmede, bulunan örneklerin üslup, form ve bezeme yönünden Türk kültür ve sanatıyla bütünlüğü ortaya konulmaya çalışılmış, daha sonra da çizim ve resimlerle konu zenginleştirilmiştir.

Bu çalışmamızda bana en büyük desteği sağlayan, yol gösteren, hocam Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU'ya ve Prof. Dr. Enver KONUKÇU'ya, Doç. Dr. Hüseyin

XIII

YURTTAŞ'a, Doç. Dr. Haldun ÖZKAN'a ve Yard. Doç. Dr. Nesrin FEYZİOĞLU'na şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışmamızda gerek arazide güvenliğimizi sağlayan güvenlik birimlerine ve gerekse bize araç tahsis ederek arazide çalışmamıza yardım eden mülkî ve idarî amir ve memurlarına da teşekkürü bir borç bilirim. Çizimlerde büyük yardımlarını gördüğüm fakültemizin çok değerli öğretim elemanlarından Arş. Gör. Nevin AYDUSLU, Arş. Gör. Hüseyin ELİTOK, Arş. Gör. Lütfü KAPLANOĞLU ve öğrencim İlhan KESKİN'e bilgisayarda düzenlemeleri yapan, Arş. Gör. Ferruh HAŞILOĞLU, Arş. Gör. Köksal BİLİRDÖNMEZ, Arş. Gör. Zafer LEHİMLER'e, imla hataları ile ilgili gerekli tashihleri yapan Selim SELİMOĞLU'na en içten teşekkürlerimi sunarım. Çalışmam boyunca o küçücük yüreklerine sığmayan sınırsız sevgileri ile bana destek olan oğullarım Eminalp, Mustafa Konuralp ve Ahmetalp ile çalışmamı tamamlamamda tüm sıkıntılarına rağmen sabırla bana destek veren vefakar sevgili eşime, bana daimi dualarıyla güç veren annem ve rahmetli babama da burada minnet ve şükranlarımın yetersiz kaldığını ifade etmek isterim. Özellikle kıymetli zamanını ihtiyaç duyduğumda esirgmeden bana ayıran, bu çalışmanın yazımında büyük emeği olan vefa insanı, dostum Doç. Dr. M. Hanefi PALABIYIK'a minnet ve şükranlarımı sunarım.

Yunus BERKLİ

Erzurum – 2007

GİRİŞ

Çok geniş bir coğrafi sahaya yayılmış bulunan Türk boyları, yerleştikleri yerlerde Orta Asya'dan getirdikleri, inanç, kültür ve sanatlarını da bu yeni yerleştikleri bölgelere taşımışlardır. Bunların içinde koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşı yapma geleneği, yaşadıkları coğrafyalarda kabul ettikleri yeni dinin anlayışı içerisinde farklı anlamlara bürünse de varlığını devam ettirmiştir.

Koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, Türk dünyasını gezen yerli ve yabancı seyyah ve araştırmacıların her zaman dikkatini çekmiştir. Ancak araştırmacıların bu konuya fazla eğilemedikleri, bu konu üzerine yapılan çalışmaların da oldukça sınırlı ve yetersiz olduğu görülmektedir. Yapılan bu çalışmalar da genellikle eldeki mevcut malzemenin değerlendirilmesi ile sınırlı kalmış, ciddi bir saha araştırması yapılmadan bu örneklerin aynı kategoride değerlendirildikleri görülmüştür. Ayrıca yapılan bu çalışmalarda derli toplu biçimde, bir araya getirilmediği için araştırmacıların, bu konu ile ilgili bilgi, belge ve yorumları da dağınık kalmıştır. Yine bu çalışmalarda mevcut örneklerin hep Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletlerine bağlanması, bu Türkmenlerden önce Anadolu'ya çeşitli yollardan gelen diğer Türk boylarında, böyle bir geleneğin olmadığı düşüncesini oluşturmuştur. Nitekim bu anlayıştan dolayı Doğu Anadolu bölgesinde karşımıza çıkan haç motifli koyun, koç ve at biçimli heykel ve mezar taşları, başka kültürlerle mal edilmeye veya başka kültürlerin Türk kültüründen etkilenmesi ile açıklanmaya çalışılmıştır. Hatta özel veya resmi kurumlarımıza ait web sitelerinin sayfalarında dahi bu heykellerin Urartu, Bizans, Gürcü, Ermeni ve Süryani kültürlerine mal edilmeğe çalışıldığı hayretle görülmüştür.

Türkiye ve Kuzeybatı İran'da tamamen kaderine terk edilen ve çok az kısmı müzelerde koruma altına alınan bu heykeller, yok olmakla karşı karşıya gelmiştir. Geçmişte müzelerimizde bazı örneklerin var olmasına rağmen, günümüzde olmamaları hatta bunların kayıtlarının bile tutulmamaları, tahribatın ve ilgisizliğin boyutlarını gözler önüne sermektedir.

İşte tüm bu sebepler, böyle bir çalışma yapmayı zorunlu kılmıştır. İlk kez yurt içinde ve yurt dışında olmak üzere, geniş bir bölgede karşılaştırmalı olarak örnekler incelenmiştir. Bu çalışmada, titiz ve tehlikeli bir saha araştırması yapılmış, köylerde veya yaylalarda bulunan materyallerin çoğu ilk kez tarafımızdan tespit edilip, kataloga alınmıştır.

Çalışmamızın bu kısmı konunun önemi, çalışmanın kaynakları ve kullandığımız metod

hakkında da bilgiler içermektedir. Burada Anadolu’da görülen koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarının sanat tarihi, Türk tarihi ve kültürü ile antropoloji içerisindeki yeri ve önemine değinilmiştir. Kaynaklarımız arasında sadece saha araştırmasıyla yetinilmemiş, yurtiçi ve yurtdışı müzeleriyle, mezarlıklardaki mezar taşları incelenmiş, diğer yandan yazılı materyal ve diğer birçok araştırmaya da başvurulmuştur.

I. KONUNU ÖNEMİ KAYNAKLAR VE METOD

1. Konunun Önemi ve Amacı

Anadolu’nun girişinde önemli bir kavşakta yer alan Erzurum, eski çağlardan beri, Orta Asya, Ön Asya ve Kafkaslar üzerinden gelen bütün güçlerin uğradığı bir bölge olmuştur. Özellikle çeşitli Türk boylarının, batıya doğru düzenledikleri seferler ve göçler, Anadolu üzerinde yoğunlaşmıştır. Türklerin Anadolu ile tanışması ilim âleminde proto Türk kabul edilen Kimmerler ve İskitlerle başlamış ve bu süreç, sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir.

İslamî dönemden sonra da gerek Emevî ve Abbasîler Döneminde¹ ve gerekse Büyük Selçuklu öncesinde, Anadolu’ya gaza için gelen ve isimlerine **Horasan Alperenleri** denilen Türkler, Erzurum ve çevresinde oluşturulan surlarda (askerî garnizon) bölgenin fethi için uğraşmışlardır.

İşte bu ilk İslami fetihler döneminde Bizans, doğudan gelen ve kendisi için büyük tehlike olan bu gücü engellemek için Balkanlar üzerinden getirdiği çeşitli Hristiyan Türklerini Anadolu’nun, özellikle doğusuna yerleştirmiştir. Bölgeye yerleşen her iki dine mensup çeşitli Türk boyları, kendi dinlerini yaşarken, aynı zamanda Orta Asya’dan getirdikleri eski dinleri ve kültürlerine ait âdet ve yaşantılarını da yeni din içerisinde yaşatmayı başaramışlardır.

Erzurum ve Erzincan bölgesinde, Orta Asya kökenli inanç ve âdetlerin birer yansıması olan koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, bölgenin Türklüğünü ortaya koyması açısından arz ettiği önem, bizi bu araştırmaya iten en ciddi nedenlerden biridir. Yine bu konu hakkında yeteri kadar araştırma ve inceleme yapılmamış olması, bu mezar taşları hakkında

¹ Hamit Zübeyr Koşay, “*Malazgird’de Buluşanlar*”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1974, s. 295.

yanlış yayınların artmasına neden olmuştur. Böylece çok önemli tarihi bir zenginliğin yok edilmesi için bilinçsiz vatandaşların da kandırılması yönünde büyük bir gayret gösterildiği görülmektedir. Bunların yok edilmemesi için bizzat yerlerinde inceleme yapılarak, henüz literatüre girmeyen örneklerin de tespit edilmesi sureti ile yetkililerin dikkati çekilmek istenmiştir.

2. Kaynak ve Araştırmalar

Tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olması ve tarihi yolların kavşağında bulunması sebebi ile Erzurum ve Erzincan, her dönemde değişik mücadelelere sahne olmuştur. Bundan dolayı da Anadolu ile ilgili en erken dönemlerden, günümüze kadar olan devirler hakkında yapılan bütün araştırmalarda Erzurum, yoğun olarak yer almıştır.²

En eski dönemlerden başlamak üzere, Asya kökenli kavimlerin bölgeye geldikleri MÖ 650’li yıllara kadar olan izler, bölge ile ilgili çalışmaların temelini oluşturur.³ Elde edilen son bilgiler ışığında, bölgeye proto-Türklerin gelişi, **Kimmer** ve devamında **İskitler (Sakalar)**’le başlamıştır.⁴ Bunlarla beraber, **Gogarlar, Phasianlar, Taoklar, Karduklar ve Kıpçaklar** gibi pek çok Asya kökenli kavim, Doğu Anadolu ve özellikle de Erzurum ve Erzincan çevresinde görülmüştür.⁵

Gerek İslam öncesi ve gerekse İslamî dönemde, doğu ve batı arasında sürekli bir güç ve mücadele merkezi olan bölge, ilk İslam akınlarında da Anadolu’nun fethi için bir üs (**sugur**) ve ileri karakol konumuna gelmiştir. İlk İslam akınlarında, bölge sık sık Bizans ile yapılan savaşlarda el değiştirmiştir. İslam orduları içinde yer alan Horasan alperenleri, yani Müslüman Türkler, bölgenin tamamen Türk İslam yurdu olması için kalıcı merkezler

² İbrahim Hakkı Konyalı, **Erzurum Tarihi, Abideleri ve Kitabeleri ile**, Erzurum, 1960, s. 9-29; İ. Kılıç Kökten, “Orta ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, **Belleten**, VIII, Ankara, 1944, s.660-675; Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi Tarihi**, İstanbul, 1989, s. 11-49.

³ Arif Müfit Mansel, **Eski Doğu ve Ege Tarihinin Anahatları**, İstanbul, 1945; Mahmut Pehlivan, **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984; s.2 v.d.; Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1992. s. 24-36.

⁴ Fuat Tekçe, **Pazırık-Altaylarda Bir Halının Öyküsü**, Ankara, 1993, s. 255.

⁵ Veli Sevin, **Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1976, s. 3, 25, 32 v.d.; Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992; Akdes N. Kurat, **İdil boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri-İskitler’den Nogaylar’a Değin-**, Ankara, 1972, s. 79-84.

oluşturarak, Orta Asya'dan getirilen Türklerin iskânını gerçekleştirmişlerdir.⁶

Genel hatları ile kısaca değindiğimiz tarihi süreçte, bölgeye çeşitli yollarla ama kesinlikle yerleşik amaçlı pek çok Türk boyu ve kabileleri Orta Asya'dan göç etmiştir. En yüksek yaylalardan ve yerleşim birimlerinden başlayarak, ovalara doğru çok hızlı yerleşen bu Türk boyları⁷, konumuza temel teşkil eden figürlü, koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının da kaynağını oluştururlar. Mezar taşları ile ilgili ilk ciddi araştırmalar, Cumhuriyet döneminde **Rıfki Melül Meriç**'in 1935 yılında *“Akşehir Türbe ve Mezar taşları”* isimli makalesi⁸ ile başlamış, daha sonra yerli ve yabancı pek çok araştırmacı bu konu ile ilgilenmeye başlamışlardır. Bu yıllarda yakın zamana kadar genellikle figürlü, sandukalı, mezar taşları ile yayın ve araştırmaların yoğunluk kazandığı dikkati çekmektedir. Bu çalışmalar içerisinde **Hamza Gündoğdu**'nun *“Türk mimarisinde Figürlü Taş Plastik”* isimli yayımlanmamış doktora tezi⁹ bu sahada özellikle Anadolu ve Anadolu dışında bulunan, Türk sanatı ve kültürüne ait figürlü bezemelerin incelendiği en kapsamlı bir çalışma olarak, faydalandığımız kaynak eserlerden birisidir. Çalışmayı kıymetlendiren bir başka özelliği, figüratif anlatımın Orta Asya ile ilişkilendirilmesinde köprülerin ve geçiş dönemlerinin çok iyi tespit edilmesidir. Bizim çalışmamızın konusu olan koç ve at heykel biçimli mezar taşlarını ilgilendiren, Afyon Müzesi'nde incelediği koç heykeli ile ilgili verdiği bilgiler, bu örneklerin büyük bir kısmının ilgi ve alakasızlıktan dolayı toprak altında kaldıklarını ispat etmesi bakımından çok önemlidir. Araştırmalarımız esnasında, bölgedeki bazı heykellerin çeşitli hafriyatlar sonucu toprak altından çıkarıldığı, bazılarının ise tekrar üzerlerinin örtülerek inşaaat devam edildikleri hayretle görülmüştür.

Yakın zamana kadar koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarına, bölgeyle ilgili araştırmalarda her nedense fazla yer verilmeden kısa bilgilerle geçiştirildiği görülmektedir.

⁶ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1973, s.3-79; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1996, s. 1-37, 251-260; Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara, 1988, s. 93-101; İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul, 1992, s. 11, 22-26 vd; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi ve Selçuklular Dönemi**, Ankara, 2000, s. 19-24; Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devleti Türk Tarihi**, Ankara, 1993; Müverrih Vardan, *“Türk fütühat Tarihi (889-1269)”*, **Türk Seminer Dergisi Metinler ve Vesikalar**, 1/2, İstanbul, 1937, s. 172-179.

⁷ Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, C.I-II, Ankara, 1984, s. 42.

⁸ Rıfki Melül Meriç, *“Akşehir Türbe ve Mezar taşları”*, **Türkiyat Mecmuası**, Sayı: V, İstanbul, 1935, s. 141-212; Akt. Hamza Gündoğdu, *“Afyon'da Yeni Bulunmuş Figürlü Bir Mezar Taşı Hakkında”*, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. XII, İstanbul, 1983, s. 61.

⁹ Hamza Gündoğdu, **Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik**, İstanbul Üniversitesi, Ed. Fak. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979.

Mesela, A. Şerif Beygu, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi** adlı kıymetli eserinde, Bayburt bölgesini gezerken Akkoyunluların torunları ile yaptığı söyleşide, yaşlıların “*atalarının Koyun-Koç heykelleri ancak ölen önemli ve ulu kişiler için diktikleri*” bilgisini verir¹⁰ ki bu çok önemli bir bilgidir. Ama nedense detayına fazla girmemiştir.

Konumuzu teşkil eden bölgedeki koyun-koç ve at biçimli mezar taşları ile ilgili yapılan ciddi çalışmalardan biri, **Hamit Zübeyr Koşay**’ın 1959’da ***I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi***’ne sunduğu “***Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Koyun-Koç ve At Biçimli Mezar taşları***”, isimli bildirisi¹¹. Araştırmacının daha çok park ve bahçeler ile müzelerde sergilenen örnekleri incelediği bu makale ile konuya ciddi bir şekilde dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Sonraki yıllarda bu konu, Doğu Anadolu ve özellikle bölgedeki, erken Türk tarihi ve iskani ile alakalı yapılan çalışmalarda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu Araştırmacılar **Abdulhalûk Çay**’ın “***Anadolu’da Türk Damgası, Koç, Heykel- Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi***” isimli eseri¹² elimizdeki önemli bir çalışmadır. Bu çalışmada, Koyun-Koç geleneğinin bayram, ölü ve kurban törenleri ile alakaları ve köken olarak, Hun-Göktürk dönemleri ile ilişkileri irtibatlandırılmaktadır. Ayrıca Türklerde, koç-koyun geleneğinin, İslam öncesi ve İslamî dönemlerdeki önemine değinerek, bu geleneğin aşiret, oba, yerleşim yeri ve hatta yatırlara isim olacak kadar, Türk kültürü ve inancındaki önemine değinir. Yine aynı araştırmacının, “***Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri***” adlı eseri,¹³ konumuz ile ilgili elimizdeki kapsamlı diğer bir çalışmadır. Çay, bu çalışmasında koyun-koç etrafında gelişen kültürü, detaylı bir şekilde kaynakları ile ele almaktadır. Onun “***Tunceli Mezar taşları ve Türk Kültüründeki Yeri***” adlı makalesi de,¹⁴ bölgedeki bu tür mezar taşlarının Türk kültürü ile yakın ilişkisini irdelemektedir. Bilhassa bu makalede, bölge halkı arasındaki Harzemşahlar’la ilgili inanışlar, erken dönemlerde bölgeye gelen Orta Asya kökenli Türk halklarının varlığını ispat etmesi açısından önemlidir.

¹⁰ A. Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi, Abideleri ve Kitabeleri İle**, Ankara, 1936, s. 251.

¹¹ Hamit Zübeyr Koşay, “*Doğu Anadolu Mezarlıklarındaki Koç ve Koyun Heykelleri*”, **I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 255.

¹² Abdulhalûk Çay, **Anadolu’da Türk Damgası, Koç, Heykel- Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Ankara, 1983, s. 25 vd.

¹³ Abdulhalûk Çay, **Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri**, Ankara, 1990, s. 5-20.

¹⁴ Abdulhalûk Çay, “*Tunceli Mezar taşları ve Türk Kültüründeki yeri*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan, Sayı: 172, İstanbul, 1985, s. 153-159.

Osman Turan, “*12 Hayvanlı Türk Takvimi*” adlı eserinde¹⁵ koyunun, Türklerin İslam öncesi inancında totem vasfı taşıdığına işaret etmektedir. **Mahmut D. Kösemihal** de “*Halk Sanatında Hayvan Sevgisi*” adlı makalesinde¹⁶ Anadolu’da koyun, koç üzerine oluşmuş hikaye, atasözü ve deyimlerin, çok eski bir gelenek olduğunu ispat ederek, kökeninde mistik ve totemik bir anlam taşıdığını vurgulamaktadır. Böylece koyun ve koçun totem vasfı, önemli bir vurguyla halk edebiyatında da öne çıkarılmıştır.

Hiç şüphesiz **Emel Esin**’in araştırmaları, bu sahada çalışan hemen bütün araştırmacıların, başvurduğu bir kaynak niteliğindedir. **Emel Esin**’in, bu konu ile ilgili çalışmalarında¹⁷ koyun, koç resim, heykel ve mezar taşlarındaki bu hayvanlarla ilgili çizimlerin, aynı zamanda **Göktürk Kağan Damgası** olduğunu öne sürmesi, çok önemli bir bilgidir. Yine Emel Esin, koç ve koyunun Türklerdeki kurban geleneğinin bir yansıması olarak **Chou Hanedanı**’ndan (MÖ 1059- MÖ 249) beri yaşatıldığını, aynı eserindeki bir başka makalesinde¹⁸ öne sürmektedir. Böylece bu çalışmalarda, bu motiflerin hem hanedan damgası olabileceği hem de çok köklü bir kurban geleneğinin parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Yine onun, “*Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*”, “*Türk Kozmolojisine Giriş*” ve “*Türk Sanatında İkonografik Motifler*” isimli orijinal çalışmalarının toplandığı eserler,¹⁹ çalışmalarımızın şekillenmesinde bize önemli ipuçları vermiştir. Araştırmacının, bizzat yerinde yapmış olduğu incelemeler, Çin yazılı kaynakları ile bu sahada araştırma yapan yabancı araştırmacılara dayanarak verdiği bilgi ve belgeler, konu ile ilgili en önemli kaynaklar arasındadır.

Ayşegül Demirhan, “*Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp Tarihine Genel Bir Bakış*”, adlı makalesinde,²⁰ koç ve koyun geleneğinin, bolluk ve bereket sembolü yanında aynı zamanda *kuvvet* sembolü olduğunu ileri sürerek, konuya zengin bir bakış açısı getirmektedir.

Koyun-koç heykelleri hakkında araştırma yapan bazı araştırmacılar, bunların

¹⁵ Osman Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

¹⁶ Mahmut D. Kösemihal, “*Halk Sanatında Hayvan Sevgisi*”, *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 14, Ankara, 1950, s. 12-14.

¹⁷ Emel Esin, “*İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*”, *Türk Kültürü El Kitabı*, C. I, İstanbul, 1978, s. 12-13.

¹⁸ E. Esin, “*İslamiyet’ten Önceki ...*”, s. 104, 360.

¹⁹ Emel Esin, *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, İstanbul, 2006, s. 241-243; Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, 2001; Emel Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, 2004, s. 19, 28, 35.

²⁰ Ayşegül Demirhan, “*Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp Tarihine Genel Bir Bakış ve Bu Çağlardan Kaynağını Alan Milli Bir İlacımız Mesir*”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, İstanbul, 1981, s. 213.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerine ait olduklarını ileri sürmüşlerdir. **Tuncer Baykara** da bu görüşte olup, “*Erzurum Mirseyit/Tanır Köyü Mezarlığı*” adlı yüzey araştırmasına yönelik çalışmasında²¹ bu görüşü dile getirmektedir.

Oktaç Aslanapa da, “*Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*” adlı eserinde,²² at, koyun ve koç geleneğini, **Atlı Bozkır Kültürü**’nün vazgeçilmez bir parçası olarak görmekte ve bunların Orta Asya-Anadolu ilişkisi üzerinde önemle durmaktadır. Ancak Göktürkler dönemine ait Kültiğin ve Bilge Kağan anıt mezarları önündeki koç ve pars heykellerinin farklılıkları hakkında yeterli açıklamalar yapmamaktadır.

Nejat Diyarbakirli de, “*Hun Sanatı*” adlı eserinde,²³ Orta Asya Türk tarihinde, koyun, koç ve at ile ilgili çok değerli tespitlerde bulunarak, Türk kültüründeki önemini örnekleri ile ortaya koymaktadır. Diyarbakirli bu eserinde, Orta Asya erken dönem Türk sanatının örneklerini Anadolu’yla ilişkilendiren önemli bilgi, belge ve yorumlarıyla konuya derinlik kazandırmıştır.

Helen Perrin’in, “*Batı Kazakistan ve Osmanlı Dönemi Mezar taşları Hakkında Etnografik ve Tarihsel Veriler*” adlı makalesinde²⁴ *Mangışlak* (Kazakistan) bölgesindeki mezarlık geleneği tanıtılmaktadır. Bu çalışmada, bölgedeki koyun ve koç biçimli mezar taşlarına kısmen de olsa yer verilmekte ve bu geleneğin **Hun Türkleri** ile bağlantısı kurulmaktadır. Özellikle mezar taşlarındaki şahidelerin, balballardan etkileşimi bu çalışmada güzel bir şekilde irtibatlandırılmıştır.

Lois Bazin’in “*Survivances Pre-Islamiques dans L’epigraphie Funeraire des Turcs Musulmans*” adlı makalesi,²⁵ Müslüman Türklerin mezar yazıtlarında, İslam öncesi dönem izleri, detaylı bir şekilde incelenmektedir. Bu çalışma, Orta Asya erken Türk Kültürü ve dini özelliklerin, İslamî dönem Müslüman Türk yaşantısına, bilhassa ölüm ve mezar geleneklerine ne denli tesir ettiğini ortaya koyması bakımından önemli bir çalışmadır.

²¹ Tuncer Baykara, “*Erzurum Mirseyit-Tanır Köyü Mezarlığı*”, **Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi**, Sayı: 4, Erzurum, 1972, s. 53-55.

²² Oktaç Aslanapa, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Ankara, 1993, s. 5-6, 9, 13.

²³ Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul, 1972, s. 114-131.

²⁴ Helen Perrin, “*Donnees Ethnographiques et Gistoriques Concernant les Steles Funeraires de l’Ouest du Kazakhstan et Les Steles Funeraires*”, (Batı Kazakistan ve Osmanlı Dönemi Mezar taşları Hakkında Etnografik ve Tarihsel Veriler), **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, C. I, Ankara, 1996, s. 299-314.

²⁵ Lois Bazin, “*Survivances Pre-Islamiques Dans L’epigraphie Funeraire des Turcs Musulmans*”, **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, C. I, Ankara, 1996, s. 109-115.

Mezarlıklar ve ölü gömme adetleri ile ilgili **“İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri”** başlıklı, İstanbul Mimar Sinan Üniversitesinde, Türk Tarih Kurumu, IRCICA, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Fransız Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi ve Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Araştırmaları Merkezinin destekleri ile düzenlenen uluslararası sempozyum, bu sahadaki en kapsamlı çalışmadır. Sempozyum bildirileri, T.T.K. yayınlarında, iki cilt halinde 1996 yılında yayımlanarak²⁶ araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu eserde **Ahmet Topbaş**’ın **“Afyon Yöresi Türkmen Mezar taşları”**, isimli bildirisi,²⁷ Türkmen mezar taşlarında yer alan figürlü bezemeleri incelemektedir. Figürlü Türkmen mezar taşlarıyla ilgili kıymetli başka bir çalışma da, Hamza Gündoğdu’nun²⁸ Afyon Müzesi’nde incelediği, Türkmen Mezar Taşı hakkındadır. Bu makalede, özellikle figürlü plastik süslemenin Orta Asya Anadolu ilişkisi öne çıkarılmakta, bu tür anıtsal mezar taşlarının tıpkı koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarında olduğu gibi, önemli kişiler için dikildiğini ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca bu tür figüratif bezemelerin alplikle alakalı olduğuna dair tespitler kıymetlidir.

Bir başka çalışma da, Seyfi Başkan’ın, **“İslam Öncesi Türk Mezar Kültü ve Başlangıcından Beylikler Dönemi Sonuna Kadar Anadolu Türk Mezar taşları”**, isimli makalesinde,²⁹ konu ile ilgili tanıtıcı mahiyette kısa bilgilere yer verilmiştir.

Tevfik Demiroğlu’nun **TTOK Belleten**’de çıkan **“Ak ve Karakoyunlu Mezarlıklarındaki Koç Heykelleri”** adlı makalesi, çok kısa ve dar kapsamlı olmasına rağmen konumuzla ilgili özgün bir çalışma olarak elimizde bulunmaktadır.³⁰ Bu makalede Demiroğlu, Anadolu’daki en erken kitabeli İslamî dönem koç heykelini bize tanıtmaktadır.

Koyun, koç ve at biçimli mezar taşları, Türkiye dışındaki Türk dünyası araştırmacılarının da ilgi alanına girmiştir. Bu konudaki çalışmalardan birisi, Azerbaycan’lı bilim adamı **Rasim Efendi**’nin 1986 yılında Bakü’de yayımladığı **“Kammenjeja Plastika**

²⁶ **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, C. I-II, Ankara, 1996.

²⁷ Ahmet Topbaş, **“Afyon Yöresi Türkmen Mezar taşları”**, **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, C. I, Ankara, 1996, s. 117–122.

²⁸ Hamza Gündoğdu, **“Afyon’da Yeni Bulunmuş Figürlü Bir Mezar Taşı Hakkında”**, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. XII, İstanbul, 1983, s. 61-93.

²⁹ Seyfi Başkan, **“İslam Öncesi Türk Mezar Kültü ve Başlangıcından Beylikler Dönemi Sonuna Kadar Anadolu Türk Mezar taşları”**, **Türk Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, 1990, s. 125–134.

³⁰ Tevfik Demiroğlu, **“Ak ve Karakoyunlu Mezarlıklarındaki Koç Heykelleri”**, **T.T.O.K. Belleten**, 74/3, İstanbul, 1948, s. 15.

Azebajdzana” adlı orijinal eseridir.³¹ Araştırmacı bu eserinde, Azerbaycan bölgesinde bulunan koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının yanı sıra, figürlü mezar taşları ve Prehistorik döneme ait kaya resimlerini de (Kobistan Kaya Resimleri) tanıtmıştır. Bilhassa bu çalışmada yer alan figürlü sanduka tipli mezar taşlarının aynı örneklerinin, Hamza Gündoğdu’nun Anadolu’da Afyon yöresinde incelediği³² mezar taşlarında da görülmesi, sanatın köklü ve sürekliliğini ortaya koymasına bakımdan önemlidir.

Hamza Gündoğdu’nun 1996 yılında düzenlenen **Otlukbeli Paneli**’ne sunduğu **“Eski Bir Kültür Merkezi: Başköy”** isimli bildirisi,³³ bölgedeki Koyun-Koç biçimli mezar taşları üzerine yapılmış, kıymetli bir çalışma olarak elimizde bulunmaktadır. Bu çalışmayla, bölgedeki koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarına dikkat çekilerek, sanıldığından daha fazla bu tür örneklerin arazideki varlığı ortaya çıkmıştır. Yine Hamza Gündoğdu’nun bölgedeki koyun ve koç heykellerinin incelendiği çalışmalarından **“Üzümlü ilçesi ve Çevresindeki Tarihi ve Kültürel Kalıntılar”** isimli çalışma, bölgedeki kültür varlıklarının hızlı tahribini gözler önüne sermektedir. Bu çalışmanın yüzey araştırması esnasında bölgede şahısların elinde bulunan iki adet koç heykeli, büyük zorluklarla naklettirilerek koruma altına alınmıştır. Hamza Gündoğdu’nun koyun ve koç heykelleri ile ilgili bir diğer çalışması **“Nahçıvan’dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri”** adlı makalesidir.³⁴ Bu kıymetli makalede koç heykelinin, hem plastik açıdan, hem de üzerinde yer alan figüratif bezemelerin Türk Sanatı ve kültürü açısından analizi yapılarak önemli sonuçlar ortaya konulmuştur. Bilhassa bu koç heykelinin tarih olarak XII-XIII y.yıllara verilmesi, bizim Anadolu’daki örneklerin Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri ile başlayamayacağı, daha erken yıllara gidebileceği ile ilgili iddiamızı sağlam temellere oturtmaktadır. **Alim Karamürsel**’in **“Eski Türklerde Defin Törenleri ile İlgili Usul ve Adetler”**³⁵ ve **Yaşar Çoruhlu**’nun **“Türk Sanatı’nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi”** isimli makaleleri,³⁶ Pazırık Kurganları’ndan başlayarak, tarihin her dönemindeki Türk

³¹ Rasim Efendi, **Kammenneja Plastika Azebajdzana**, Bakü, 1986.

³² Hamza Gündoğdu, **“Afyon’da Yeni Bulunmuş...”**, **Sanat Tarihi Yıllığı**, s. 61-93.

³³ Hamza Gündoğdu, **“Eski Bir Kültür Merkezi: Başköy”**, **Otlukbeli Paneli**, Otlukbeli-Erzincan, 1996, s. 135-142.

³⁴ Hamza Gündoğdu, **“Nahçıvan’dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri”**, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: XVI, Erzurum, 2006, s.49-57.

³⁵ Alim Karamürsel, **“Eski Türklerde Defin Törenleri İle İlgili Usul ve Adetler”**, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 77, Ankara, 1990, s. 22-25.

³⁶ Yaşar Çoruhlu, **“Türk Sanatı’nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi”**, **Türk Dünyası Tarih**

topluluklarında, bu sembollerin önemi ve uygulandığı detaylı bir şekilde ortaya konulmaktadır. *“At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi”* isimli makalesi, çalışmamızda yararlandığımız önemli bir çalışmadır.³⁷ Yine O’nun *“Türk Mitolojisinin Ana Hatları”* adlı çalışması da, at, koyun ve koç ile ilgili eski Türklerde yer alan inanışları vermesi bakımından önemli bir çalışmadır.³⁸ Yine Abdülkadir İnan’ın, *“Makaleler ve İncelemeler”* adlı eserinde yer alan, *“Türklerde ‘At’ Kültürü”* başlıklı makalesi³⁹ bu geleneğin Çin kaynaklarına dayanarak tarih içerisinde, ne kadar derin ve önemli olduğunu belgeleyen kaynak niteliğindeki çalışmalardır.

Beyhan Karamağaralı’nın *“Ahlat Mezar taşları”* isimli özgün çalışmasında,⁴⁰ Türklerde mezar ve mezarlık geleneği hakkında bilgi verildikten sonra, koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarına da değinilmiş ve Orta Asya ile ilişkisi üzerinde durulmuştur. Ancak özellikle Doğu Anadolu bölgesinde görülen haç motifli koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarının kökenleriyle ilgili doyurucu bilgilere yer verilmemiştir. Hatta bunların, Türk kültüründen etkilenen yerli halkların ürünü olabileceği ihtimali üzerinde durması da koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları hakkında araştırmaların yetersiz kaldığını göstermektedir. Yine Karamağaralı’nın *“Sivas ve Tokat’taki Figürlü Mezar taşlarının Mahiyeti Hakkında”*, adlı makalesi,⁴¹ mezar taşlarında görülen figürlü bezmelerin kaynağı, Orta Asya Anadolu ilişkisini derinlemesine inceleyen önemli bir çalışmadır. Bu makalede, Moğol tehlikesi önünden kaçan Orta Asya ve Azerbaycan bölgesi Türk boylarının eski Türk inanç sistemindeki inanç ve geleneklerini Anadolu’da nasıl yaşattıkları, örneklerle izah edilmeğe çalışılmıştır. Jean-Paul Roux’un *“Eski ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm”*, *“Orta Asya -Tarih ve Uygarlık-”* ve *“Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar”* isimli orijinal çalışmaları,⁴² Türklerin en eski devirlerindeki âdet ve inanışları hakkında, çok kıymetli bilgiler verir. Özellikle ölü defin törenlerinde yer alan, koyun, koç ve at kurbanı ile

Dergisi, Sayı: 100, Ankara, 1995, s. 52-60.

³⁷ Yaşar Çoruhlu, *“At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi”*, Toplumsal Tarih Dergisi, S.94, İstanbul, 2001, s. 35-42. *s.94, Ekim 2001*

³⁸ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2002, s. 25-29.

³⁹ Abdülkadir İnan, *“Türklerde ‘At’ Kültürü”*, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I-II, Ankara, 1987, s. 405-453.

⁴⁰ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar taşları*, Ankara, 1992, s. 35-39.

⁴¹ Beyhan Karamağaralı, *“Sivas ve Tokat’taki Figürlü Mezar taşlarının Mahiyeti Hakkında”*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara, 1970, s. 75-109.

⁴² Jean-Paul Roux, *Eski ve Orta Çağ Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, 1984, s. 146-188, 217 ; Jean-Paul Roux, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2001, s. 22 vd; Jean-Paul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul, 2005, s. 44-45, 168-186, 234-235.

ilgili tespitler, çalışmamızda faydaladığımız kaynaklar arasındadır.

Ertuğrul Danık'ın *“Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar taşları”* adlı çalışması,⁴³ koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarının Alevî kültürüyle yakın ilişkisini öne çıkarmak suretiyle farklı değerlendirmeler sunmaktadırlar. Yine onun *“Koyun, Koç ve At Biçimli Mezar taşlarının Bölgelere Göre Dağılımı”* adlı çalışması,⁴⁴ bize göre yeterince araştırılmadan ve derleme niteliğinde olduğu için eksik bir çalışmadır. Çünkü yaptığımız araştırmalarda bizim tespit ettiklerimizin dışında önceden tespit edilenler de bu çalışmada yer almamaktadır. Kenan Güven'in hazırladığı *“Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli”* adlı kitabı,⁴⁵ akademik çalışmadan ziyade tanıtıcı kültürel amaçlı olup, bölgedeki koç biçimli mezar taşlarını belgelemesi ve tespiti bakımından, dikkate değer folklorik bir çalışmadır.

Nazmi Sevgen'in *“Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar taşları”* isimli makalesi,⁴⁶ konumuz ile ilgili değerli bilgi ve belgeler sunmaktadır. Çünkü bu çalışmada var olan bazı örneklerin, maalesef günümüzde yok olması, Türk Tarihi için çok önemli olan bu malzemelere karşı insan ve çevre faktörünün olumsuz etkileri bir kez daha gözler önüne serilerek belgelenmektedir. Çalışmalarımız esnasında biz de, müze envanterinde görülmesine rağmen bazı mezar taşlarının maalesef yok olduklarına bizzat şahit olduk.

Metin Haseki'nin *“Plastik Açıdan Türk Mezar taşları”* da⁴⁷ konuya farklı bir bakış açısı getirmesi bakımından önemli bir çalışmadır. Özellikle bu çalışmada, mezar taşlarının *“soyut”* anlatım yönü ele alınarak, Türk Sanatının, Batı Sanatı'ndan yüzyıllar önce varmış olduğu noktayı irdelemesi oldukça dikkat çekicidir.

Son dönemde **Eyüp Belediyesi**'nin destekleri ile düzenlenen *“Eyüp Sempozyumu”*,⁴⁸ değerli araştırmacıların çalışmalarını bilim dünyasına kazandırması bakımından çok yararlı olmuştur. Özellikle mezar taşları, ölü ve mezarlık geleneği, mezar taşlarındaki yazı, motif ve süslemeler gibi konuların açıklığa kavuşturulduğu sempozyum bildirileri, bu sahadaki son

⁴³ Ertuğrul Danık, *“Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar taşları”*, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları**, Ankara, 1996, s. 62-89.

⁴⁴ Ertuğrul Danık, *“Koyun, Koç ve At biçimli mezar taşlarının Bölgelere göre dağılımı”*, **Türk arkeoloji Dergisi**, Sayı: 4, Ankara, 2004, s. 19-28.

⁴⁵ Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli*, Ankara, 1991.

⁴⁶ Nazmi Sevgen, *“Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar taşları”*, **Türk Dünyası**, Sayı: 8/8, İstanbul, 1950, s. 333-336.

⁴⁷ Metin Haseki, *Plastik Açıdan Türk Mezar taşları*, İstanbul, 1976.

⁴⁸ **Eyüp Sempozyumu I-IX**, Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul, 1997-2005.

dönemin en ciddi çalışmalarını kapsamaktadır.

3. Araştırmanın Metot ve Düzeni

Başlangıçta çalışmaya, kaynak ve araştırmaların temini, okunması ve fişlenmesi ile başlanmıştır. Daha sonra önce, yurtdışında (İran ve Azerbaycan) tespit edilen yerlerde, daha sonra ise yurtiçinde saha araştırmamız neticesinde tespit ettiğimiz, koyun, koç ve at biçimli heykeller bizzat yerlerinde görülmüş, fotoğraflanarak ölçüleri alınmıştır.

Çalışmamız müzelerdeki ilgili malzemenin de incelenmesiyle zenginleştirilmiştir.

Burada önemle üzerinde durduğumuz temel konu, bulunan her malzemenin Türk kültürü, tarihi ve sanatıyla karşılaştırmalı olarak titizlikle incelenmesi yoluna gidilmiştir. Heykellerin sanat tarihi açısından plastik değerleri incelenirken üzerlerinde yer alan figür, motif ve süslemelerin yorumlanması, çalışmamız içerisinde sanat tarihi yanında, Türk tarihine de önemli oranda yer verilmesini gerektirmiştir.

Ayrıca aşağıda görüleceği gibi, çalışmamızın sağlam temellere oturması için ve özellikle de heykeller üzerinde yer alan figür, motif ve damgaların, izah edilmesinde, sanat tarihi dışında din, kozmoloji, mitoloji, sosyoloji, antropoloji sahasından da azami derecede yararlanılmıştır.

Çalışmamız metinler dışında, katalog, çizim ve resimleri de ihtiva etmektedir. Bu resimler, incelediğimiz materyallerin yanında, konunun sanat, sanat tarihi, tarih ve kültürel bağlamdaki yerine oturtulması açısından, karşılaştırma amacıyla kullandığımız diğer resimlerden oluşmaktadır.

II. ALAN ARAŞTIRMASI: ERZURUM VE ERZİNCAN'IN COĞRAFÎ KONUMU VE TARİHÇESİ

1. Erzurum

a. Coğrafi konum

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum- Kars Bölümü'nde yer alan Erzurum, yaklaşık 40 derece N paraleli ile 41 derece E meridyeni üzerinde bulunmaktadır. Erzurum aynı adı taşıyan ovanın güneydoğu yöresinde, Palandöken Dağları kuzey eteklerinde hafif eğimli yüzeyler üzerinde kurulmuştur. Şehrin yerleşim sahasında zamanın akışı içinde çevreye doğru giderek genişlemeler olmuş ve bu yayılış, günümüzde daha belirli bir durum almıştır.

Bu nedenle bir taraftan güneyde Palandöken Dağları eteklerindeki tepelik alanlara doğru genişleyen şehir, öte yandan da kuzey-kuzeybatı ve batıda Erzurum Ovası alüvyal düzlükleri üzerinde genişlemektedir.

Yüzölçümü 25.066 km² yi bulan Erzurum ili, yüzölçümü bakımından Türkiye'nin 4. büyük ilidir. İl topraklarının çoğunluğu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum- Kars bölümü içinde, az bir kısmı da (Tortum, Narman, Oltu, Olur ve İspir) Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içinde kalır.

Doğudan Kars ve Ağrı, batıdan Erzincan ve Gümüşhane, kuzeyden Trabzon ve Artvin, güneyden de Bingöl ve Muş illeri ile komşudur. Denizlere uzaklık ve yüksekliğin bir sonucu olarak Erzurum ve çevresi, kıyı bölgelerine göre daha şiddetli karasal iklim özellikleri göstermektedir.

Eski çağlardan başlayarak özellikle Orta çağda, Erzurum'un Karadeniz limanları ile olan bağlantısı ve Trans Orta Asya İpek Yolu'nun Erzurum'dan geçmesi ile Erzurum bir kavşak noktası olmuş ve her zaman önemini korumuştur. Günümüzde de Erzurum coğrafi konumundan doğan avantajlarından dolayı önemini yine korumaktadır. Özellikle Kars-Gümrü, Tiflis- Kars, Gümrü-Erivan, Tebriz- Tahran demir ve karayolları ile Ağrı-Doğubayazıt-Mako-Tebriz-Tahran karayolları, Türkiye'yi İran ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine bağlayan yolların köprübaşı olma fonksiyonunu sürdürmektedir. Yine İran'ın Karadeniz üzeri Avrupa'ya yönelik ro-ro taşımacılığı da yine Erzurum üzerinden gerçekleştirilmektedir.

b. Tarihçe

Erzurum, Aras, Çoruh ve Fırat kaynaklarını aldığı yaylaya hakim bir merkezdir. Tarihin hemen her devresinde, bağlı bulunduğu siyasi teşekküllerin hayatında büyük rol oynamıştır. İlk bilinen halkı Urartular olan şehrin, sırasıyla geçici de olsa Kimmer ve İskitler, Hititler, Medler, Persler, Partlar, Ermeniler, Romalılar, Sasaniler ve Türklerdir⁴⁹. Şehrin bilinen ilk adı, Doğu Roma imparatoru II. Theodosios'a (408- 450) izafe edilen **Theodosiopolis**'tir. Şehir tarihi süreç içerisinde Karintis, Karin, Karana, Kalghak, Karnoi, Araplar zamanında ise Kalikala veya Kali gibi aynı manaya gelen farklı isimlerle

⁴⁹ Enver Konukçu, “ *Erzurum Tarihi-Erzurum'da İslam Hakimiyeti, Halifeler, Emevi ve Abbasiler*”, **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Ankara, 1989, s. 4.

adlandırılmıştır⁵⁰. Selçuklular tarafından burada basılmış sikkeler üzerinde şehrin adı **Arzan al-Rum**, **Arzan Rum** ve **Arzırum** olarak görülmektedir. Bu ifadeler zamanla **Erzrum** olarak kaynaklara geçmiş ve nihayet **Erzurum** olarak bugünkü şeklini almıştır⁵¹.

Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı muhtemelen 415- 422 yıllarında kurulmuş olan Erzurum'un ilk devreleri hakkında fazla bilgi yoktur. Şehir, 502–503 te İranlılar'ın eline geçmiş, 504' te Bizanslılar tarafından geri alınmıştır. Hz. Osman zamanında, 653'te O'nun komutanı Habib Bin Mesleme tarafından zapt edilmiştir.⁵² Fetihten sonra Erzurum'u bir üs olarak kullanan Müslümanlar, buradan kuzey ve doğu istikametinde akınlar düzenlediler. 686'da şehir Bizanslılar'ın eline geçti ise de, 700'de tekrar Müslümanlar tarafından geri alınır. Bizans ordusunun 751'deki kuşatmasına büyük bir direnme gösteren Erzurum, şehirdeki Ermenilerin ihaneti sonucunda tekrar Bizans ordularının eline geçmiştir. Bizans ordu komutanı ermeni asıllı Kusan, şehri yağmaladığı gibi Müslüman ahalinin büyük çoğunluğunu da katletmiştir. Daha sonra 756 da Halife Mansur bir ordu gönderip şehri kurtarmıştır. Halife Mehdi Billâh zamanında Erzurum'a Türk birlikleri yerleştirilmiştir. İbn Havkal, Kalikala'nın (Erzurum) Rum ülkesinde (Anadolu) Azerbaycan, Cibal, Rey ve civardaki halkın gaza merkezi olan büyük bir uç şehri olduğunu kaydetmektedir.⁵³

Daha sonra Erzurum ve çevresi, 1048–1049 da İbrahim Yinal⁵⁴ ve Kutalmış Beylerin komutasında Müslüman Türkler tarafından ele geçirilmiş ancak Erzurum Malazgirt Zaferinden sonra tamamen feth olunmuştur.⁵⁵ Sultan Alparslan zaferden sonra Erzurum ve çevresini, Emir Saltuk'a **ikta** olarak vermiş ve O'nun aynı yıl (1071) Erzurum'u fethetmesiyle şehirde Türk hâkimiyeti kesin olarak başlamıştır. Böylece Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak Bölgede **Saltuklu** hâkimiyeti başlamıştır.⁵⁶ B. Selçuklu Devletinin 1157 de parçalanmasından sonra Saltuklular, Anadolu Selçuklu Devletine bağlanmıştır. A. Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah, Saltukoğulları Beyliğini ortadan kaldırarak Erzurum'u kardeşi Mugisüddin Tuğrul Şah'a ikta etmiştir (1202). Daha sonra I. Alâeddin Keykubad, meşhur kumandanı Mübarizüddin Çavlı'yı Erzurum'a **Subaşı** tayin ederek, yaklaşmakta olan

⁵⁰ Besim Darkot, “*Erzurum*”, **İA**, C. IV, İstanbul, 1977, s. 341; Konyalı, **a.g.e.**, s. 11.

⁵¹ B, Darkot, **a.g.mad.**, s. 342.

⁵² Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1973, s. 29.

⁵³ Cevdet Küçük, “*Erzurum*” Maddesi, **DİA**, C. XI. İstanbul, 1995, s. 322.

⁵⁴ Mehmet Altay Köymen, **Selçuklular Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1993, s. 246.

⁵⁵ Osman Turan, **Doğu Anadolu ...**, s. 30.

⁵⁶ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi- Selçuklular Dönemi**, Ankara, 2000, s. 182.

Moğol tehlikesine karşı şehri tahkim ettirmiş ve gerekli tedbirleri aldırmıştır.

1242’de Moğol ordusu kumandanı Baycu Noyan tarafından şehir tahrip edilerek, halkının da büyük bir kısmı katledilmiştir. Köseadağ Savaşından sonra (1243) şehir tamamen Moğol hâkimiyetine geçmiş ve Moğolların sık sık Anadolu seferlerinde uğrak yeri olması nedeniyle çok büyük zararlar görmüştür.⁵⁷ Bu yüzden halk, başka yerlere göçmüş ve şehir iyice tenhalaşmıştır. Moğol tahribatına rağmen ticari ve stratejik öneminden dolayı, İlhanlılar döneminde hızlı bir kalkınma dönemi yaşanmıştır.⁵⁸ Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılmasından sonra (1308) Erzurum, İlhanlılar’a bağlanmış, bu devletin parçalanmasının ardından (1335), en karışık devresini yaşamıştır. İlhanlılar’ın bıraktığı boşluktan yararlanmak isteyen birtakım beyler, Erzurum ve çevresini mücadele sahası haline getirirler. Bilhassa Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin mücadelesi sırasında büyük tahribata uğrayan şehir, daha sonra Sutay Noyan’ın oğlu Hacı Togay’ın eline geçer(1336). İşte bu dönemde şehrin geliri iyice düşmüş ve Erzurum’a ait vergi miktarı 22000 dinar olarak belirlenmiştir. Bu miktar, Anadolu’nun küçük kasabaları derecesindedir.⁵⁹ Bu da şehrin uğradığı tahribatı göstermesi bakımından önemlidir.

Erzurum 1360’ta Eretnaoğulları’nın ve onların Erzincan valisi olan Mutahharten’in nüfuzu altına girmiştir. Fakat bu devlet Erzurum’da uzun müddet tutunamamış ve burası bir müddet sonra Karakoyunluların eline geçmiştir. Böylece 1377’de Karakoyunluların Reisi olan Bayram Hoca bölgeye ve şehre hâkim olmuştur.⁶⁰

Erzurum, 1387’de bütün doğu Anadolu ile birlikte Timur ordularınca istila edilmiş, şehir tahrip edildiği gibi halkının da büyük bir kısmı katledilmiştir. Timur, şehrin idaresini tekrar Mutahharten’e vermiş, onun ölümü üzerine Yusuf Ali adında bir Türkmen beyini buraya kumandan tayin etmiştir.⁶¹

Timur’un ölümü üzerine Erzurum’da Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesi yeniden şiddetlenmiştir. Bu iki Türkmen Devleti arasında 1435’te Karaz civarında meydana gelen savaşı Karakoyunlular kazanmış,⁶² daha sonra Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan,

⁵⁷ Mükrimin Halil Yinanç. “*Erzurum*” Maddesi, **İA**, C. IV. İstanbul, 1977 s. 350.

⁵⁸ Osman Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 36.

⁵⁹ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 33; Mükrimin Halil Yinanç, “*Erzurum*” Maddesi, **İA**, C. IV. s. 350; E. Konukçu, “*Erzurum Tarihi...*” s. 37.

⁶⁰ E. Konukçu, “*Erzurum Tarihi...*” s. 43.

⁶¹ C. Küçük, **a.g.mad.**, s. 322.

⁶² Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, C.I, Ankara, 1984, s. 135; M. H. Yinanç, **a.g.mad.**, s. 351.

Karakoyunlu Beyliğine son vererek Şehri ele geçirmiştir.⁶³

Uzun Hasan'ın şehir üzerinde etkisi büyük olmuştur. Özellikle Onun tarafından konulan ve halk arsında **“Hasan Padişah Kanunu”** olarak bilinen kanunname, Osmanlı kâkimiyetinden sonra da 35 yıl yürürlükte kalmıştır.

Erzurum, 1480 ve 1490 yıllarında Safevi propagandasından oldukça fazla etkilenmiştir. Bunun sonucu olarak 1502'de Şah İsmail, Akkoyunlu Beyliğini ortadan kaldırarak Erzurum'a hâkim olmuştur. Şehri tahrip ettiği gibi halkını da Şiiliğe zorlamasından dolayı, Sünni halk başka yerlere göçmüş, bu yüzden şehir ıssızlaşmıştır. Safeviler üzerine yürüyen Yavuz Sultan Selim, Çaldıran'a gidip gelirken Erzurum'un yakınında konakladığı halde Erzurum'a girmemiştir. Rivayete göre Yavuz, şehrin adeta bir baykuş yuvasına dönen virane halini görmemek için şehre girmemiştir.⁶⁴ Osmanlıların bölgedeki hakimiyetleri 1516-1517 yıllarında kesinleşmiş olmakla birlikte, **çok fazla el değiştirmekten dolayı** hayli tahrip olmuş ve nüfusu azalmış olan şehrin ilk tahriri 1518, ikinci tahriri, 1520 ve üçüncü tahriri ise 1540 yılında yapılmıştır.⁶⁵ Nitekim ilk tahrir defteri kayıtlarına göre şehir, 12 mahalleden ibaret olup, bunların da harap ve boş durumda oldukları kaydedilmektedir.⁶⁶

Erzurum ve çevresinin, tüm katliam ve tahribatlara rağmen, sürekli yenilenen ve güçlenen nüfusu ve önemli yollar kavşağında olması, ayrıca savunmasının da kolay olması gibi sebeplerle, istisnalar dışında sürekli canlı ve dolu bir bölge olmuştur.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yeniden imar edilen ve iskâna açılan şehir, İran üzerine açılan seferlerde bir askeri üs konumunu üslenmiştir.⁶⁷ Yerleşmenin henüz yeni başladığı devreye ait 1540 tarihli **Tahrir** Defteri, iskânın alt yapısını ortaya koymaktadır. Nitekim bu tahrir defterine göre Erzurum'da yirmi yedi mahalle bulunuyordu. Ancak mahalle sayısı artmasına rağmen nüfus henüz tam artmamıştı. Toplam yetmiş yedi aile ve 1600 civarında asker ile 1540'larda şehrin nüfusu, ancak 2000' lerde idi.⁶⁸ Böylece kısa zamanda gelişip kalkınan şehir, Anadolu ve Karadeniz'den doğuya giden askeri ve ticari

⁶³ M.H. Yinanç, **a.g.mad.**, s. 352.

⁶⁴ C. Küçük, **a.g.mad.**, s. 322; E. Konukçu, “*Erzurum Tarihi...*”, 54.

⁶⁵ Hamza Gündoğdu, “*Erzurum'da İlk Osmanlı Yapılaşması*”, **III. Eyüp Sultan Sempozyumu, “Tebliğler”**, İstanbul, 1999, s. 382.

⁶⁶ C. Küçük, **a.g.mad.**, s. 325.

⁶⁷ E. Konukçu, “*Erzurum Tarihi...*” s. 55.

⁶⁸ C. Küçük, **a.g.mad.**, s. 325.

yolun üzerindeki başlıca şehir olma karakterini yeniden kazanmıştır.⁶⁹

Erzurum, XVII. yüzyılda şehir olarak gelişimini tamamlamış, Osmanlı-İran, Osmanlı-Gürcistan harplerinde “**kışlık**” ve “**merkez**” olarak şöhret kazanmıştır. Bu yüzyılda Doğu Anadolu’nun ve Osmanlı ülkesinin önde gelen ticari şehridir. İran’dan gelen veya giden kervanlar da yol ihtiyaçlarını burada karşılar, gümrüğe girer ve çıkarlardı.⁷⁰ Osmanlı Devletinin Erzurum Beylerbeyliği XVII. yüzyıl kaynaklarına göre Şarki-Karahisar, Kiğı, Hınıs, Yukarı Pasin, Malazgirt, Tekman, Kız-Uçan, İspir, Tortum, Namervan, Mecingert sancaklarından oluşmaktaydı.⁷¹ Beylerbeyinin hassı bütün imparatorluk eyaletleri içinde en yüksek haslardan olup, 1.214.600 akçedir. Böylece şehir, konumu itibari ile çok kısa sürede gelişmiş ve Osmanlı devletinin en büyük eyaletlerinden biri olmuştur. Nitekim 1640’larda şehri ziyaret eden ve burada yetmiş Müslüman ve yedi Ermeni mahallesinin bulunduğunu kaydeden Evliya Çelebi, batıda Erzincan, doğuda Tebriz veya Acem, kuzeyde Gürcü ve güneyde Harput kapılarının yer aldığını yazmaktadır.⁷²

XVIII. yüzyıl başlarında Tournefort’a göre, şehirde 6000 gayrimüslime karşılık, 18000 Müslüman yaşamaktadır. J.m. Kinneir, Erzurum’un XVIII. yüzyıl sonlarındaki nüfusunu 100.000, J.Saint Martin 1818’de 150.000 olarak verir. H.F.B. Lynch ve J. Brant 1827’de şehrin nüfusunun 130.000 civarında olduğunu belirtirler.⁷³

1829’daki Rus işgali, şehrin nüfusunun oldukça düşmesine ve 1835’te nüfusun 15.000’lere kadar inmesine sebep olmuştur. Bu 15.000 Müslüman nüfusa karşılık, şehirde sadece 120 ermeni ailesi yaşamaktaydı.⁷⁴ 1865’de Vilayetler Kanunun yürürlüğe girmesi ile Erzurum Vilayeti teşkil edilerek, Ova, Kiğı, Tercan, Hınıs, Tortum, Keskim ve Pasin gibi kazalara bölünmüştür.⁷⁵ Berlin Kongresi’nden sonra (1878) Anadolu’da başlayan Ermeni karışıklıkları esnasında Erzurum’un nüfusunda büyük değişiklikler olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni çetelerinin hareketleri, Rus işgali ve Ermeni tehciri gibi sebeplerle şehrin gerek Müslüman ve gerekse Müslüman olmayan nüfusunda önemli düşüşler meydana gelmiştir. Bu karışık durumun sona ermesinden sonra, şehir fiziki yapı ve

⁶⁹ C. Küçük, **a.g.mad.**, s. 322.

⁷⁰ E. Konukçu, “*Erzurum Tarihi...*” s. 67.

⁷¹ Halil İnalçık, “*Erzurum*” Maddesi, **İA**, C. IV. İstanbul, 1977, s. 353.

⁷² Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, C.II, İstanbul, 1970, s. 205-218.

⁷³ C. Küçük, **a.g.mad.**, s. 326.

⁷⁴ Kemal Beydilli, “*1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Götürülen Göçürülen Ermeniler*”, **TTK Belgeler**, XIII/ 17, Ankara, 1988, s. 365-434.

⁷⁵ E. Konukçu, “*Erzurum Tarihi...*”, s. 6.

nüfus bakımından yeniden toparlanarak Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan sayımlarla nüfusu 30.000'i geçmişti.⁷⁶

Cumhuriyet döneminde hızlı bir gelişme gösteren Erzurum, 1960'larda 105.000 aşan nüfusu ve ticari potansiyeli ile Türkiye'nin önemli büyük illeri arasına girmeyi tekrar başarmıştır. Şehirde ticaret ve sanayi faaliyetlerinin gelişmesi ve şehrin çevreye doğru büyümesi, beraberinde hızlı bir gecekondulaşmayı da beraberinde getirmiştir.

Günümüzde yetmiş dört mahallesi bulunan Erzurum, 1993 tarihinde “*Büyük şehir*” statüsüne kavuşturulmuş ve buna bağlı olarak dört alt belediye teşkilatı kurulmuştur. Yaklaşık 400.000'i aşan merkez nüfusu ve 18 ilçe, 40 belediyesi ile Doğu Anadolu'nun en önemli askeri, ekonomik, kültürel, sağlık ve eğitim merkezi olarak gelişmesini sürdürmektedir.

2. Erzincan

a. Coğrafi Konum

Erzincan, Fırat (Karasu) nehrinin yukarı havzasında, kendisiyle aynı adı taşıyan ovanın ortasında yer alır. Şehir kuzeyde Esense (Keşiş) dağı, kuzeydoğuda Kop dağı, doğuda Karasu- Aras dağlarının batı uzantıları, güneyde Munzur ve Mercan dağları, batıda Kızıldağ ve Dumanlıdağ ile çevrilidir.

Erzincan şehrinin merkez olduğu Erzincan ili, Doğu Anadolu bölgesinin kuzey batı bölümünde Yukarı Fırat havzasında yer almaktadır. İl, doğuda Erzurum, batıda Sivas, güneyde Tunceli, güneydoğuda Bingöl, güneybatıda Elazığ, Malatya, kuzeyde Gümüşhane, Bayburt ve kuzeybatıda Giresun illeri ile çevrilidir. Merkez ilçeden başka Çayırılı, İliç, Kemah, Kemaliye, Otlukbeli, Refahiye, Tercan ve Üzümlü ilçelerinden oluşmaktadır. Yüzölçümü 11.903 km² olan ilin, 2000 yılına göre nüfusu, 316.841 kişidir.

Erzincan ili genellikle dağlar ve platolarla kaplıdır. Dağlar çeşitli yönlerde, belli bir sıra içerisinde uzanır. İlde ovalar, doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan dağ sıraları arasındaki çöküntü alanlarında yer alır. Ovalar birbirine boğazlarla bağlanmıştır. Erzincan Ovası, doğu-batı yönünde uzanır⁷⁷.

⁷⁶ Hayati Doğanay, “*Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri*”, **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Ankara, 1989, s. 294.

⁷⁷ Besim Darkot, “*Erzincan*”, Maddesi, **İA**, C. IV. İstanbul, 1977, s. 338.

Erzincan, Karasal iklim özelliğine sahiptir. Ancak, yüzey şekilleri, ovaları ve dağlarla çevrili olması, yer yer değişik karakterli iklimlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde yer alan Elazığ ve Malatya dışındaki diğer tüm illerden daha ılıman bir iklimi vardır.

Deprem kuşağında yer alan Erzincan'da tarih içerisinde muhtelif hareketlenmeler görülmüş ve şehir bundan büyük ölçüde etkilenmiştir. Yakın tarihte (1939) olan ve şehir ve çevresinde toplam 33.000 kişinin ölümüne neden olan deprem, dünyanın en büyük depremleri arasında sayılmaktadır. Son olarak 1992 tarihinde meydana gelen depremde şehir büyük zarar görmüş ve yaklaşık 1000 insan da hayatını kaybetmiştir. Bu yüzden, bölgede yaşayan vatandaşların büyük bir çoğunluğu şehirden göç ederek bölgenin nüfus bakımından gerilemesine neden olmuştur. Bütün bu zararları telafi etmek amacı ile Erzincan ve çevresi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden özel bir kanun çıkarılmıştır⁷⁸.

b. Tarihçe

Erzincan adının, Strabon'un İlkçağ'da bu bölgede bulunduğunu belirttiği **Eriza** şehrinden geldiği söylenir. Bölgeden bahseden eski Grek kaynaklarında, **Aziris** adıyla gösterilen şehrin, bugünkü Erzincan olması ihtimal dâhilindedir. Şehrin adı Ermeni kaynaklarında **Erez**, **Erzng** ve **Erznga**;⁷⁹ Bizans kaynaklarında, **Aringam**, **Arsingan**, **Erzingan** olarak geçer.⁸⁰ Arap kaynaklarında da **Arzan can** şeklinde ifade edilmiştir.⁸¹ Türk fetihlerinden sonra şehrin adı önce **Erzingan**, **Ezirgan** olarak söylenmiş, ardından da bugünkü şeklini almıştır.

Erzincan'ın ne zaman kurulduğu ve tarih öncesi dönemleri hakkında kaynaklarda kesin bilgiler yoksa da yapılan inceleme ve kazılardan, şehrin bulunduğu bölgedeki ilk yerleşmelerin MÖ III. bin yıla kadar indiği anlaşılmaktadır. MÖ II. bin yılda Erzincan, Hurri-Mitanni İmparatorluğunun idaresi altında bulunuyordu. Daha sonra Hitit hâkimiyetine giren bölge (MÖ 1380), II. Arğişti devrinde (MÖ 714-685) Urartu Devleti'ne katılmıştır. Bir ara **İskitler**'in hâkimiyetine giren bölge, sırası ile Pers, Helenistik krallar, Roma, Pontus ve Ermeniler arasındaki mücadelelerde ve Bizans- Sasani mücadelelerinde kilit rol

⁷⁸ İsmet Miroğlu, “*Erzincan*” Maddesi, **DİA**, C. XI. İstanbul, 1995, s. 321.

⁷⁹ Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Çev: Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s. 204.

⁸⁰ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İstanbul, 1993, s. 118-249.

⁸¹ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 193.

üslenmiştir.⁸²

Bölgeye yönelik ilk İslam akınları Hz. Ömer devrinde (638) İyaz B. Ganm kumandasında gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Bizans- Arap, Ermeni ve Gürcü ve daha sonra da Türk akınlarına sahne olmuştur. Özellikle 1048'den itibaren Erzincan, Türk akıncılarının uğradığı, kısmen hâkimiyet kurdukları veya idarecisiyle tam bir anlaşma içinde bulundukları bir üs ve barınma merkezi durumundaydı. Malazgirt Zaferinden sonra Alparslan'ın kumandanı Mengüçük Gazi tarafından kurulan Mengüçüklü Beyliği, Erzincan- Divriği, Kemah, Şebinkarahisar bölgeleri üzerinde hüküm sürerek, bazen Danişmend Gazi ile birlikte bölgede gaza ve fetihlerde bulunuldu.⁸³ Beyliğin 1242'de ikiye bölünmesinden sonra Erzincan- Kemah kolu I. Alâeddin Keykubad tarafından 1228'de Anadolu Selçuklu topraklarına katılmıştır. Bu dönemde Erzincan, etrafı surlarla çevrili mamur bir şehir haline gelmiştir. 1243 Köseadağ savaşından sonra şehir, Moğollar tarafından tahrip ve yağma edilmiştir. Daha sonra şehir, İlhanlılar zamanında tekrar önem kazanmış ve Anadolu'nun çarşıları ve ürettiği malları ile ünlü, önemli ticaret şehirlerinden biri haline gelmiştir.⁸⁴

İlhanlı hâkimiyetinin zayıflamasından Osmanlı hâkimiyetine kadar sık sık el değiştiren Erzincan, Eretnalılar'ın hâkimiyetine girmiştir. Eretna emiri Mutahharten'in Erzincan emiri olmasından sonra, şehrin siyasi önemi daha da artmıştır (1378). Erzincan emirliğinin 1389'da, Akkoyunluların saldırılarına hedef olduğu görülmektedir.

Yıldırım Bayezid, 1401 yılında Erzincan'ı alarak şehrin idaresini, önce Karakoyunlu Kara Yusuf'a vermiş, ancak daha sonra hâkimiyetini kabul şartı ile burasını Mutahharten'e bırakmıştır. Mutahharten'den sonra Erzincan, 1410 yılında Karakoyunlu hâkimiyetine girmiştir. 1422 yılında Karayülük Osman tarafından alınarak Akkoyunlu topraklarına katılan Erzincan, bu tarihten sonra Akkoyunlular ile Karakoyunluların hâkimiyetleri arasında sık sık el değiştirmiştir. Nihayet Uzun Hasan, 1457'de Karakoyunluları yenerek, Erzincan'ı yeniden Akkoyunlu hâkimiyetine almıştır. Otlukbeli Savaşı'ndan sonra da (1473) Akkoyunlu sınırları içinde kalan Erzincan,⁸⁵ Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk yıllarda Bayburt ile birlikte 1514'te Bıyıklı Mehmet Paşa'ya Beylerbeyilik olarak verilmiştir. Bu dönemde Kemah,

⁸² İ. Miroğlu, **a.g.mad.**, s. 318.

⁸³ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 55-56.

⁸⁴ İbn Batuta, Muhammed Et- Tanci İbn Batuta, **Seyahat-name**, (Çev: Mümin Çevik), C. I-II, İstanbul, 1983, s. 204.

⁸⁵ İ. Miroğlu, **a.g.mad.**, s. 319.

Erzincan, Tercan, Bayburt ve İspir gibi “**eski Akkoyunlu arazisi**” Erzincan vilayetine bağlanmıştır.⁸⁶ Kanuni zamanında ise bu Beylerbeyilik kaldırılmış ve Erzincan, Kemah sancağı içerisinde olmak üzere yeni kurulan Rum-i Hadis Beylerbeyiliğine dâhil edilmiştir. 1534’te Erzurum Beylerbeyiliğinin kurulması üzerine, Kemah ile birlikte buraya bağlanmıştır. Uzun yıllar Erzurum’a bağlı bir kaza ve sancak olarak kalan Erzincan, 1923 yılında vilayet olmuştur.

III. ANADOLU’DA İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ-ERZURUM VE ERZİNCAN ÇEVRESİ

Selçuklular’ın düzenli ve güvenli bir şekilde Anadolu kapılarını Oğuz Türkmen boylarına açmalarından sonra, başta doğu Anadolu olmak üzere, Anadolu’nun her tarafına büyük Türkmen grupları hızlı bir şekilde yerleşmeye başlamıştır. Türkmenlerin aralıksız akınlarına sahne olan ve feth edilmesi bir zaruret haline gelen, Anadolu’nun tamamen ele geçirilmesi için Sultan Alparslan, Gürcistan üzerine ikinci kez sefer düzenlemiştir. Bu seferde Alparslan’ın akıncıları, Doğu Karadeniz’e ulaşarak,⁸⁷ bu bölgelere de Oğuz-Türkmen oymaklarının güvenli ve hızlı bir şekilde yerleşmelerinin önünü açılmıştır.

Türkmen boy ve oymakları, Anadolu’ya geldikleri zaman, önce yüksek yaylalara ve daha sonra da ovalara yerleşirler.⁸⁸ Daha sonra askeri ve iktisadi bakımdan önemli olan bu bölgelere yayılırlar. Bunun sonucu olarak ta bölgeden iç Anadolu bölgesine göç etmeyen bir kısım Ermeni, Gürcü ve Rum halkları da, kalabalık bu Türkmen grupları arasında eriyip giderler.⁸⁹ Bize göre gidemeyen veya gitmeyen bu azınlık grupların büyük bir kısmı, daha önce bölgeye gelip yerleşen ve Hristiyan olan Türkler olmalıdırlar. Çünkü bu yerleşmeler esnasında kaynaklar, herhangi bir kargaşa, savaş veya zorluktan bahsetmemektedir. Türkmenler, kollar halinde Kars’tan Erzurum’a, Çoruh ve Kelkit vadilerinden Erzincan’a kadar, hatta Harput ve daha ilerisine kadar, yoğun akınlar yaparak⁹⁰ bölgeyi iyice egemenlikleri altına almışlardır. Böylece bölgeye yerleşen Türkler, buralardaki kale ve zaten

⁸⁶ E. Konukçu, “*Erzurum Tarihi...*”, s. 54.

⁸⁷ D. Aydın, **a.g.e.**, s. 21.

⁸⁸ D. Aydın, **a.g.e.**, s. 22. İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklular*”, **İA**, C. X, İstanbul, 1980, s. 395.

⁸⁹ D. Aydın, **a.g.e.**, s. 57.

⁹⁰ D. Aydın, **a.g.e.**, s. 20.

hızla erimiş veya terkedilmiş olan yerleşim birimlerine yerleşip, ele geçirdikleri bu bölgelerde birer beylik kurarak siyasi, iktisadi, askeri ve ekonomik bakımdan, bölgenin en güçlü asli unsuru olurlar. Sonuçta, Anadolu'nun kısa zamanda feth edilmesini sağlamışlardır.

Selçuklu Sultanlarının Anadolu'nun fethi için görevlendirdiği komutanlarını, geliş güzel seçmedikleri görülmektedir. İyi eğitimden geçmiş, üstün vasıfları olan, askeri kabiliyetleri yanında, feth edilen bölgeleri elde tutmanın ötesinde; adaletli, iyi bir yönetici ilim, kültür ve hayır işlerini yapıp yönetecek vasıfta kişiler oldukları görülmektedir. Mesela **Danışmendliler**'in kurucusu **Gümüş-Tekin Ahmet Gazi**'nin babası **Danışmend Taygu, İsfahan**'da ilmi faaliyetlerde bulunarak yetişmiş; oğlu **Ahmet Gazi**'de, yine İsfahan'da bu ilim ortamında yetişerek, fetih için Anadolu'ya ⁹¹ gönderilmiştir.

Anadolu'ya seçilmiş kuvvetleriyle gelen bu Türkmen beyleri, Selçuklular'dan aldıkları eğitimle feth ettikleri bölgelerde asla katliam ve tahribatta bulunmayarak, aksine bu yeni yerleşim yerlerinde hızla imar faaliyetlerine girişirler. Yaptıkları ve ortaya koydukları eserler, pek çok büyük devletin yapamayacağı evsafa, imar ve iskân işleri olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Türkmenlerin bölgeye bilhassa Doğu Anadolu'da Erzurum, Oltu, İspir, Bayburt ve Erzincan bölgelerine çok süratli bir şekilde yerleşmeleri, İslam coğrafyacılarının da gözünden kaçmamıştır. **Belazuri**, "*Futuh ul- Buldan'ın*" da; **İbn Havkal Mesudi**, "*Murüç uz- Zehep*"te; **Makdisi**; "*Ahsen ut- Tekasim*"de, **Kodama bin Cafer**; "*Hudud ul- Âlem*"de, **Yakut**; "*Mucem*"de, **Zekeriya Kazvini**; "*Asar ul- Bilad*" 'da bu akın ve iskânlardan eserlerinde önemle değinmişlerdir.⁹²

1. Saltuklular Devri

Malazgirt Zaferinden (1071) sonra Sultan Alparslan, Anadolu'yu komutanları arasında taksim etmiş, Erzurum ve çevresinde **Saltuk- Oğulları**⁹³ (1092- 1202), Ahlat'ta kurulan ve zamanla doğuya doğru genişleyen **Ahlat-Şahları Emirliği**⁹⁴ (1100–1185), Mardin, Harput

⁹¹ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 2006, s. 463.

⁹² O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 30.

⁹³ O. Turan, **Doğu Anadolu..**, s. 3-52; Ali Öngül, "*Saltuklular*", **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ankara, 2002, s. 461-470.

⁹⁴ O. Turan, **Doğu Anadolu ...**, s. 83-129; Recep Yaşa, "*Ahlat Şahlar*", **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ankara, 2002, s. 484-490.

ve Çemişkezek dolaylarında **Artuk-Oğulları**⁹⁵ (1098–1234), Erzincan, Kemah ve Divriği bölgesinde de **Mengücek-Oğulları**⁹⁶ (1118–1252) ve Sivas, Malatya, Niksar ve Amasya taraflarında **Danişmend-Oğulları**⁹⁷ (1092–1178) kurularak hüküm sürmüşlerdir. Bu beyliklerin daha sonra Anadolu Selçuklu Devleti tarafından **Anadolu Birliği** çerçevesinde ortadan kaldırıldıkları bilinmektedir.

Saltukluların siyasi sınırları, bu beyliğin kuvvetli ve zayıf zamanlarına göre değişmektedir. Sınırlar, Kars'ı da içine almakla beraber esas olarak merkez **Erzurum** olmak üzere; Doğu'da **Micingerd**, Batı'da Tercan, Kuzey'de **Bayburt**, **Oltu**, **İspir** şehir, kaza ve köylerini içine alıyordu.⁹⁸

Burada şunu önemle belirtmek gerekir ki; Saltuklu Türkmen Devleti kurulmadan önce, Saltuklu'nun egemen olduğu bölgenin 1049 dan çok önce, Türkler tarafından feth edildiğini Bizans'lı tarihçiler belirtirler.⁹⁹

Beylik, Sultan Alparslan'ın kumandanlarından **Ebul Kasım Saltuk** tarafından Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir beylik olarak kurulmuş ve yaklaşık 130 yıl hükümlanlık sürmüştür. Saltuklu egemenliği zamanında da bölge, Orta Asya üzerinden yeni Oğuz- Türkmen boylarının yerleşimine sahne olmaya devam etmiştir.

Özellikle Büyük Selçuklu Devletine tabi olmak istemeyen küskün Türkmen grupları Anadolu'ya gelerek, başta Erzurum ve çevresi olmak üzere Trabzon'a kadar tüm bölgeye yayılmışlardır.¹⁰⁰ Böylece Saltuklu Devleti'nin de temelini atmış oldular. Devlet yönetimine ve dolayısı ile şehir hayatına geçmek istemeyen bu kalabalık Türkmen gruplarının çok sayıda sürüleri, belki de bu geçiş dönemindeki en büyük engelleriydi. **Türkmen sorunu** başlığı altında işlenecek ve Türkmen sorununda ikinci gurubu oluşturan Oğuz-Türkmen grupları, Orta Asya'da ki eski inanç ve kültürlerini Anadolu'da da canlı tutarak yaşatmışlardır. Bu Türkmen- Oğuz boylarının Anadolu'da yerleşik bir devlet haline gelmesi nihayet Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletleri zamanında gerçekleştirilebilmiştir. Fakat bu iki

⁹⁵ O. Turan, **Doğu Anadolu ...**, s. 134-245; Aydın Usta, “*Artuklular*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ankara, 2002, s. 471-483.

⁹⁶ O. Turan, **Doğu Anadolu ...**, s. 55-79; Ali Öngül, “*Mengücekliler*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ankara, 2002, s. 452-460.

⁹⁷ Mükrimin Halil Yinanç, “*Danişmendliler*”, **İA**, C. 4, İstanbul, 1980, s. 468-479; Sefer Solmaz, “*Danişmendliler*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ankara, 2002, s. 430-451.

⁹⁸ Osman Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 31.

⁹⁹ Mükrimin Halil Yinanç, “*Erzurum*”, **İA**, C. IV, İstanbul, 1980, s. 348–349.

¹⁰⁰ M. Altay Köymen, **Selçuklu Devleti Türk Tarihi**, Ankara, 1993, s. 103.

Türkmen devleti arasında ki ciddi siyasi çekişme nedeniyle, Anadolu'nun Doğu ve Güney Doğu bölgesi çok tahrip olmuştur. Bilhassa Erzurum ve çevresi bu iki Türkmen grupları arasındaki büyük çekişmeden dolayı çok zarar görerek¹⁰¹ harap olmuştur.

Anadolu'daki Akkoyunlu Türkmen Devleti'nin dışında, **Safevi Devleti**'nin temelini de asli unsurunu, bu Türkmenlerin oluşturdukları¹⁰² tarihi bir gerçektir.

Orta Asya gelenekli koyun-koç ve At biçimli ve figürlü mezar taşlarından, günümüze kadar gelen örneklerin bir kısmının işte bu **Küskün Türkmenler**'e ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Saltuk-ilinde göçebe Oğuz ananeleri de çok zengindir. Selçuklu ve Moğol istilaları esnasında, büyük Türk göçlerinin Anadolu'ya akışında, Saltuk-ili göçebe Türkmenlerin ilk uğrağı ve yurdu olmuştur. Türkistan'daki eski hayat ve kültürlerini birlikte getiren bu Oğuzlar, göçebe hayatları ile hatıralarını da muhafaza ederek bu memlekette yaşamışlardır.

Oğuz-name'nin bir parçasını teşkil eden **Dede-korkut** kitabının Saltuk-ilinde yüksek bir destan halinde teşekkülü, çok büyük bir hadisedir. Filhakika destan bu göçebe Oğuzların hayat, düşünce, inanç ve ülkülerini o kadar canlı bir şekilde nakleder ki, hiç bir tarihi vesika bu eserin vazifesini göremez. Onların kahramanlık, yüksek ahlak ve içtimai hayatları burada çok kuvvetli bir şekilde aksettirilmiştir. Dede-Korkut'un alpları ile **Danişmend-name**'nin gazileri, çok farklı bir hayat ve görüşlere sahiptirler. Filhakika bu Oğuzlar, Müslüman olmakla beraber, eski Şamani yaşayış ve inanışlarını da yer yer muhafaza etmişlerdir. Kadınlar çok yüksek bir ahlaka sahip olmakla beraber, **toylarda** ve eğlencelerde erkeklerle birlikte toplanıp çalgı çalar, kımız içer ve eğlenirler.¹⁰³

Eski Türk misafirperverliği şerefi ve kutsiyeti çok kuvvetli olduğu için erkek bulunmadığı zamanlarda da konuk kabul edilmiş; erkek gibi ata binmek ve kahramanlık onların da ideal vasıfları olmuştur. Hâlbuki **Danişmend-name**'nin temsil ettiği gazilerin hayatları, sıkı İslami kaide ve yasaklarına göredir. Göçebe Oğuzlar, ara sıra abdest alıp namaz kıldıkları halde, gaziler namaz ve oruçta bir ihmal göstermez; asla içki kullanmaz ve kendi hayatlarında kadına yer verilmezdi.¹⁰⁴

Bununla beraber Göçebe Oğuzlar, bütün Türkler gibi çok samimi Müslümandırlar.

¹⁰¹ İbn Batuta, **Seyahat-name...**, s. 204.

¹⁰² M. A. Köymen, **Selçuklu...**, s.165.

¹⁰³ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 50.

¹⁰⁴ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 50-51.

Hele “*adı körklü Muhammed’e*” sevgileri çok üstündür. Bu sebeple de İslamiyet uğrunda Gürcüler, Rumlar ve Ermenilerle cihat yapmışlardır. Filhakika Saltuk-ilinde **Dede-Korkut** kitabı ile mahallileşen Oğuz destanında, Hristiyanlarla girişilen mücadeleler mühim bir mevki işgal etmiş, bu ülkenin şehir ve kaleleri de bu eserde sık sık zikredilmiştir. Bu kayıtlar, Moğol önünden Saltuk iline göçen Oğuzların hayatı ve mücadelelerinin destanda, daha fazla akis bıraktığını göstermektedir. Bununla beraber mesela Bayburt’un fethine dair hikâyede ilk Selçuklu devrinin izlerinin de bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁵ Zira Ermenilerle mücadele de bu devre ait olup, ikinci muhaceret zamanında böyle bir mücadele ve fetih bahis mevzuu olamaz. Dede-Korkut kitabında Bayburt bilhassa, “**Bey Böyrek**” hikâyesi ile önemli bir mevki işgal etmektedir. Destana göre, Bayburt Kalesi Türklerden Önce **Parasar** adlı bir Hristiyan beyin elindedir. Bu kalenin fethi ve onun uğrunda cereyan eden savaşlarda, kahraman Bey- Böyrek, başlıca rolü oynar. Onun aşk hikâyesi ve fethi birlikte olur ve bir roman şeklinde nihayet bulur. Destanın Bayburt’a ait bu Bey-Böyrek kısmı, halk arasında, aslına yakın olarak zamanımıza kadar gelmiştir ki göçebe Oğuzlar arasında mühim yeri olan hikâyenin, milli ananeleri ve folkloru ile zengin olan Bayburt’ta yaşaması tabiidir. Dede-Korkut kitabı, Saltuk-ili ve Sökmen-ili göçebeleri arasında resmi ve umumi toyların nasıl devam ettiğini, Oğuzların bu toplantılardaki töreleri, **İç-Oğuz** ve **Dış-Oğuz Beyleri** arasındaki hukuki mevkileri ne derece koruduklarını çok güzel bir şekilde meydana koyar. Nitekim Ak-koyunlu ve Kara-koyunlu kaynakları, bilhassa **Tarih-i Diyarbekriye** ve **Tevarih-i Türkmaniyye**’de anlatılan hadiseler ve toyların tafsilatı, destanın mübalağalı olmadığını göstermek suretiyle tarihi tamamıyla teyit eder.¹⁰⁶ Bu sebeple Saltuk-ilinde yaşayan göçebe Oğuzların inanış, yaşayış ve faaliyetleri savaş ve fetihler hakkında **Dede-Korkut** destanı, çok dikkatli bir tetkik ve tenkit ile tarihi bir kaynak olarak da kullanılabilecek bir mahiyettedir.

Saltuklu Devleti, diğer çağdaş Türk devletleri gibi Oğuzlara mensup olduğu ve onlara dayandığı için Orta Asya’dan getirdikleri milli kültürlerini burada yaşatmışlardır. Yakın-Doğu ve Anadolu’da hüküm süren diğer Türk beyleri gibi, Saltukluların da kendi hükümdarlarına Arapça **Melik**’in yanında, Türkçe karşılığı **Yabgu**’ yu kullanmış

¹⁰⁵ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 51.

¹⁰⁶ Ak-koyunlulara ait birinci eser ile Kara-koyunlulara ait ikinci eser, bu Türkmenlerin toyları hakkında çok güzel tasvirler verir ve Dede-Korkut’un naklettiği tarihi hikâyeleri ve canlı bir şekilde anlatır.

bulundukları, üçüncü hükümdar Gazi'ye ait bir kitabeden anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ İslam'dan önce Hakandan sonra gelen bu unvan, Erzurum'da da Sultan'dan sonra gelen melikin karşılığı idi. Bu devre ait diğer Türk türbeleri gibi Saltuklu türbelerinin de çadır şeklinde yapılması, abideler üzerinde hayvan kabartmalarının bulunması,¹⁰⁸ Orta Asya Atlı bozkır sanatının Anadolu'ya nasıl intikal ettiğini gösterir.

Saltuk-ilinde ve özellikle Erzurum ve Bayburt'ta, Türkmen *ozan* ve *babalarının* tasavvufi halk şairleri ile devamı ve bugün de onların “**baba**” lakabı taşımaları ve kendilerine “*Hak aşığı*” sıfatı verilmesi de Orta Asya'nın Anadolu'ya yansıyan dikkat çekici özelliğidir.

Saltuklu Sonrası Doğu Anadolu'nun Genel Durumu

Selçuklu sonrası Anadolu'da, özellikle beylikler döneminde de Orta Asya'dan gelen Oğuz-Türkmen göçlerinin İskân hareketleri devam etmiştir. Orta Asya'dan Ön-Asya'ya doğru hızla yayılan Moğol tehlikesi, bilhassa Azerbaycan ve Karabağ ovalarında yerleşik Türk oymaklarını da rahatsız etmeye başlamıştı. Moğolların önünden kaçan Türk boy ve oymakları, Azerbaycan ve Karabağ ovalarında *çekirgeler gibi kaynaşan* büyük Türkmen gruplarını oluşturmuştu. İşte bu Türkmen grupları, başta Doğu Anadolu'nun özellikle Erzurum, İspir, Bayburt ve Erzincan bölgeleri yoğun olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerine hızla iskân edildiler ve bölgenin Türk nüfusunun çok hızlı bir şekilde artmasını sağladılar.¹⁰⁹ Türkmenler bir yandan Türk nüfusunu artırırken, öte yandan da bu bölgelerin tahribine sebep olmuşlardı. 60000 kişilik bir Türkmen kitlesi başında bulunan **Karahan, Gürcistan'a** akınlar yaptıktan sonra **Valaşcird** (Eleşgird) ve Sürmeli bölgelerinde ve **Aras** nehri vadilerinde yayılıyor; oradan Ahlat bölgesine göçülüyordu. Türkmen Beyi Azad Musa'nın idaresinde bulunan büyük bir Türkmen grubu da **Pasin, İspir ve Bayburt** bölgelerinde oturuyor, yazları da Trabzon Dağları veya Gürcü kaynaklarının ifadesi ile **Parhar Dağları** üzerinde yayla yapılıyordu.¹¹⁰ Bu kalabalık Türkmen grupları Sinop'a kadar uzanmışlar, bazen Erzincan üzerinde de ciddi manada etkili olmuşlardır. Böylece Orta Asya'daki eski inanç ve adetler de, bölgeye yerleşen bu Türkmenlerle taze ve canlı bir şekilde Anadolu'da yaşamaya başladılar. Nihayet Moğollar kuvvetli bir ordu ile bu Türkmen

¹⁰⁷ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 52.

¹⁰⁸ Hamza Gündoğdu, “*Erzurum'da Türk-İslam Yapıları*”, **Milli Kültür**, S. 82, Ankara, 1991, s. 23-28.

¹⁰⁹ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 42.

¹¹⁰ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 42-43.

grupları, Batı Anadolu bölgesine sürmüşlerdir.¹¹¹

1242’de Moğollar, **Baycu Noyan** komutasında Erzurum ve çevresini ele geçirerek, genç kız ve erkekler ile sanatkârlar dışında şehir halkını kılıçtan geçirmişlerdir.¹¹² Bu katliamdan kurtulabilenler daha yüksek yerlere ve Anadolu’nun iç bölgelerine göç etmişlerdir.

1243’ten sonra Anadolu’daki mimarî eserlerde görülen figürlü bezemenin artışının da sebebi bu göç dalgalarıdır. Bu figürlü bezemeler, sadece mimarî eserlerde cephe süslemesiyle sınırlı kalmamış; dokuma, ahşap ve maden işleri, mezar taşı ve kümbetlerde, kısaca insan elinin değdiği pek çok sanat eserinde, bolca kullanılmıştır.

İşte yukarıda saydığımız bölgelerde görülen figürlü, koyun-koç ve at biçimli mezar taşlarının da bu göçlerle ve daha önce bölgede etkili olan bu Türkmen grupları ile yakından ilişkili olabileceği kanaatindeyiz. Anadolu’nun pek çok bölgesinde görülen bu mezar taşlarının yoğun olarak görüldüğü yerler, bu Türkmen gruplarının sürekli dolaştığı ve yaylak-kışlak olarak kullandıkları bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu dışında da yine bu Türkmenlerin yoğun yaşadıkları bölgelerin, erken ve zengin örnekleri, Orta Asya ve Azerbaycan bölgesinde günümüze kadar yaşatılmıştır.

2. Mengücekliler Devri

Bölgede Büyük Selçuklu Devleti’ne tabi olarak kurulan diğer bir beylik de, **Mengüceklî Beyliği**’dir. Kaynaklarda hakkında pek az bilgi bulunan ve Sultan Alparslan ile birlikte, Onun komutanı olarak Malazgirt Savaşı’na katılan **Mengücek Gazi**, **Erzincan**, **Kemah**, **Divriği** ve **Şebinkarahisar** bölgelerini içine alan bir bölgede beyliğini kurmuştur.¹¹³ Mengücek Ahmet Gazi’nin, Oğuz beylerinden mühim bir şahsiyet olduğu **Divriği Ulu Cami** kitabesinde **Alp Kutluğ Tuğrul Tekin** gibi çok önemli eski Türkçe unvanlarını kullanmalarından bellidir.¹¹⁴ Ayrıca Kemah kümbetindeki kitabesinde **“Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir vilayetlerini ve bunların kalelerini alan...”**¹¹⁵ denilmektedir.

¹¹¹ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 43.

¹¹² O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 27.

¹¹³ O. Turan, **Doğu Anadolu...** 55; Ali Sevim, **Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara, 2000, s. 185; Faruk Sümer, **“Mengücekler”**, **İA**, C.VII, İstanbul, 1980, s. 713.

¹¹⁴ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 57.

¹¹⁵ F. Sümer, **a.g.mad.**, s. 713.

Önceleri Süleyman Şah'a tabi olduğu ileri sürülen Mengücek Gazi'nin, Anadolu fetihleri sırasında şehit olduğu tahmin ediliyorsa da, ölüm tarihi kesin olarak tespit edilememiştir.¹¹⁶ Ancak mezar yeri, bölge halkı arasında **veli** (evliya) olarak kabul edilmiş ve yüz yıllardır önemli bir ziyaret yeri olarak günümüze kadar gelmiştir.

Mengüçükler Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar gibi feth ettikleri şehirlerle yetinerek, bunlara yenilerini katmak gayesini taşımamışlardır. Tarihlerde bunlardan fazla bahsedilmemesinin sebebi budur. Buna rağmen Mengücekliler ülkelerinin gelişmesi için çok yoğun bir şekilde çalışmışlar ve bununla alakalı olarak her biri ayrı bir sanat abidesi olan eserler meydana getirmişlerdir.¹¹⁷

Mengücek Gazi'nin ölümünden sonra, oğlu Melik İshak zamanında beylik, çekişmeli ve sıkıntılı günler geçirmiştir. Melik İshak'ın 1142 de ölümünden sonra beylik; oğulları arasında **Kemah- Erzincan** ve **Divriği** olmak üzere taksim edilerek iki kola ayrılmıştır.¹¹⁸ Süryani tarihçilerinin ifadelerine göre payitaht Kemah, Melik Mahmud'a, Erzincan Davut Şah'a, Divriği'de Süleyman Şah'a düşmüştü.¹¹⁹ Kısa zaman sonra Kemah beyliğinin yıkıldığı ve Erzincan beyliğine ilhak olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁰ Hanedan içi çekişmelerle oldukça zayıflayan beylik, nihayet 1228–1229 yıllarında da Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın düzenlediği seferle Selçuklu egemenliğini tanımışlar¹²¹ ve 1252 de de tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Gerek Saltuk İlinde ve gerekse Mengücekli İlinde, Orta Asya'dan göçen Oğuz-Türkmen boyları, yoğun bir şekilde iskân edilmişlerdir. Bilhassa **Saltuklu İli**, bu göçlerin ilk uğrak yeri olması sebebiyle konumuz açısından çok önemlidir. **Saltuklu İli**, bu göçlerin ilk uğrak ve iskân yeri olduğu için bölgede, Orta Asya inanç, adet, kültür, sanat ve toplum yaşayışları oldukça canlı kalmıştır.

Osman Turan bu konuda, **Dede Korkut** ve **Danışmend Gazi Destanı**'nın karşılaştırmasını yaparak; Dede Korkut Destanının geçtiği sahadaki yaşam ve inanç tarzının, destanın oluşmasına büyük oranda tesir edeceğini belirtmiştir. Böylece Danışmend-Name'de geçen Alpler'in, Dede Korkut Destanı Alplerinden **yaşam olarak, farklılık** arz ettiğini haklı

¹¹⁶ A. Sevim, **a.g.e.**, s. 185.

¹¹⁷ F. Sümer, **a.g.mad.**, s. 717.

¹¹⁸ F. Sümer, **a.g.mad.**, s. 714.

¹¹⁹ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 60.

¹²⁰ O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 60.

¹²¹ F. Sümer, **a.g.mad.**, s. 715.

olarak öne sürmektedir.¹²²

3. Anadolu Selçuklu devleti zamanında Erzurum ve çevresi

Anadolu Selçuklu Sultanı **Rükneddin Süleyman Şah** (1196–1204), 1202 senesinde Erzurum’u ilhak edip, Selçuklu ülkesine katmıştır. Böylece **Saltuklu Ülkesi Selçuklu** hâkimiyetine geçmiş, 130 yıllık Saltuk oğulları devleti tarihe karışmıştır. Erzurum ve çevresi, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde de **melik** olarak buraya gönderilen şehzadeler tarafından yönetilmiş ve bazen de burada önemli toplantılar yapılmıştır.¹²³ Alâeddin Keykubat zamanında, kendisine karşı gelerek, Harzemşahlar’la birleşen ve aynı zamanda damadı olan Erzurum Melik’i Cihan Şah’ı, Harzemşahlarla yaptığı savaşta yenip, Erzurum ili ve çevresini tamamen kontrolü altına almıştır. Moğol tehlikesine karşı bölgedeki kale ve burçları da tahkim ettiren Sultan, Moğol tehlikesinden kaçan Türkmenlerin bir kısmını da Saltuk-ili ve çevresine iskân ettirmiştir.¹²⁴

4. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen Devletleri

Moğolların Anadolu hakimiyetleri döneminde halktan toplanan ağır vergiler, baskı ve zulüm sonucunda Anadolu halkı, ekonomik yönden çok zayıf düşmüştü. Ama bölge yine de Orta Asya’dan gelen güçlü Oğuz Türkmen oymaklarıyla sürekli güç kazanmıştır. İşte bu dönemde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde iki kardeş Türkmen topluluğun iktidar mücadelesi çok sert bir şekilde sürüyordu. Bu Türkmen toplulukları, beyliklerini kurduklarında, Büyük Selçuklu Devletinden beri büyük sorun olan ve henüz iskan edilememiş Türkmen topluluklarını da bünyelerinde toplayarak, ulus devlet oluşturmada çok önemli bir sorunu halletmişlerdir. Bu Türkmen topluluklarından ilki Karakoyunlular, diğeri de Akkoyunlular adı altında tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır.

Doğu Anadolu bölgesi, Moğol Hükümdarı Hülagü Han’dan itibaren başlıca iki askeri eyalete ayrılmıştı. Bunlardan biri Diyarbekir eyaleti idi ki, merkezi Musul olan bu eyalet, **Musul, Mardin, Diyarbekir** yörelerini içine alıyordu. Diğeri ise merkezi **Ahlat** olan **Van**

¹²² O. Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 50.

¹²³ Refik Turan, **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, İstanbul, 1995, s. 109.

¹²⁴ Enver Konukçu, “*Erzurum Tarihi*”, **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Erzurum, 1989, s. 17.

bölgesi eyaleti idi.¹²⁵ Diyarbekir valisi **Kuin - Tatarlar**'dan (Kara Tatarlar) **Mulay Noyan** idi. 1312 yılında Mulay Noyan'ın ölümü üzerine, Diyarbekir eyaleti, Sutay Noyan'a verildi. Sutay, **Ebu Said**'in cülusuna kadar (H. 716- M. 1316), Diyarbekir valiliğinde kalmıştır. Sutaylılar'ın hakimiyeti, Musul'dan Erzurum'a kadar uzanıyordu.¹²⁶ Fakat çok geçmeden Sutaylılar arasında, şiddetli bir iç mücadele başlamıştır. Bu mücadele, Sutay'ın oğlu Hacı Tugay ile yeğeni Barımbay oğlu İbrahim Şah arasında cereyan ediyordu. Hacı Tugay, Musul, Ahlat ve Erzurum taraflarını, yeğeni İbrahim Şah'ta, asıl Diyarbekir bölgesini ellerinde tutuyorlardı. Bu mücadele sonucunda İbrahim Şah, amcasını öldürmüştü (1343) ve Musul'a da hâkim olmuştur. Bu amca- yeğen yani, Hacı Tugay ile İbrahim Şah arasındaki mücadele esnasında, iki kardeş Türkmen oymağından **Karakoyunluların**, Hacı Tugay; ve **Akkoyunluların** da İbrahim Şah tarafında olduğu söylenebilir. Çünkü çok az bir zaman sonra Karakoyunluları, Hacı-Tugay'ın tasarrufunda bulunan Musul, Van gölü ve Erzurum çevresinde, Akkoyunlular'ı da İbrahim Şah'a ait olan Diyarbekir bölgesinde görmekteyiz. Hatta belki de, bu iki kardeş Türkmen oymağı arasındaki "*Adavet-i Kadime*" bu amca-yeğen arasındaki kanlı düşmanlıktan, gelmiş olabilir.¹²⁷

Karakoyunluların, Akkoyunlular ile beraber, **Argun Han** zamanında Türkistan'dan Azerbaycan'a, oradan da Akkoyunluların Diyarbekir bölgesine, Karakoyunluların da Erzincan ve Sivas bölgelerini yurt tuttuklarına dair Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgilerin doğruluğun şüphelidir.¹²⁸ Çünkü Türkmenlerle pek dost olmayan Moğolların, böyle kalabalık bir topluluğu Türkistan'dan Azerbaycan'a, oradan da Anadolu'ya göç etmelerine müsaade etmeyeceği kesindir.¹²⁹ Belki de Ak ve Karakoyunlular adı ile siyasi teşekküllerini oluşturan bu Türkmen toplulukları, Büyük Selçuklulardan başlayarak, A. Selçuklu ve Beylikler hatta, Osmanlı devrinde iskan meselesi yüzünden sorun oluşturan Türkmenlerdi. Gerçekten de bu Türkmenler, Anadolu'ya göç ederken hiçbir engeli tanımamışlar, Anadolu'dan İran'a göç ederken de Osmanlı Devleti, bunların göçlerine engel olamamıştır.

a. Karakoyunlular (1351-1469)

İran ve Irak'ta yaklaşık iki asır hüküm süren ve Moğol hâkimiyetine fiilen son vererek,

¹²⁵ Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, I-II, Ankara, 1984, s. 33.

¹²⁶ F. Sümer, **a.g.e.**, s. 34.

¹²⁷ F. Sümer, **a.g.e.**, s. 34.

¹²⁸ Mükrimin Halil Yinanç, "*Akkoyunlular*", **İA**, C.I, İstanbul, 1977, s. 251.

¹²⁹ Faruk Sümer, "*Karakoyunlular*", **İA**, C. VI, İstanbul, 1977, s. 294.

buralarda Türkmen nüfuzunu tesis etmek sureti ile bilhassa Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynayan Karakoyunluların, hangi Oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir. Karakoyunluların etrafında toplanarak onları siyasi bir topluluk haline getiren oymakların başında **Sadlı Oymağı** gelir. Bu oymağın ana yurdu Erivan ile Arpaçay'ın Aras'a karıştığı bölgedir. Diğer oymaklar ise sırası ile **Baharlı**, Erzurum ve Bayburt civarında bulunan **Duharlı (Tokarlı)**, Gence ve Berdea taraflarında yaşayan **Karamanlı**, Maraş ve Malatya bölgesinde yaşayan **Ağaçeri**, Doğubeyazıt yöresinde **Aynlı**, Erdebil bölgesinde **Çekirli** (Cakırlı- Cakiri), kabile ve oymakları oluşturmaktaydı. Ayrıca **Alpavut (Alpagut)** ve **Karaulus** oymakları da Karakoyunluların siyasi faaliyetlerine katılarak onlara destek vermişlerdir.¹³⁰

XIV. yüzyılın II. yarısından, XV. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kafkasya, İran ve Irak, hatta Herat bölgesine hakim olan Karakoyunlular, bünyesinde çeşitli Oğuz boylarını birleştirmiş, (bu Oğuz toplulukları, bilhassa Selçuklu ve Beylikler döneminde iskan edilememiş, başına buyruk oymaklar olup Karakoyunlular bunları bir birlik altında tutmayı başarmıştır), büyük bir Türkmen konfederasyonudur. Başlangıçta bir Türkmen topluluğa ad olan **Karakoyunlu** adı,¹³¹ daha sonra büyük bir devletin bünyesinde birleşen bütün Türkmenlerin ortak adı olmuştur. Karakoyunlu Kara Yusuf'un, Horasan bölgesindeki etkisi, etrafında topladığı Türkmenlerle gittikçe güçlenerek, bölgenin en önemli gücü haline gelmiştir. Hatta Timur'un oğlu **Şahruh**, bölgede ve Azerbaycan'da Türkmen nüfusunu kırmak için 1420'den, 1435'e kadar üç kez bu bölgelere seferler düzenlemiştir. Ancak bu seferler başarısızlıkla sonuçlandığı gibi, bölgenin tamamının **Karakoyunlu hakimiyetini** de tescillemiştir.¹³²

Karakoyunluların ilk beyi sayılan Bayram Hoca (Ö. 1380), Musul'u ele geçirerek, mahalli hanedanlıkları da egemenliğine alarak, beyliğinin başına geçer. Moğolların Diyarbekir valileri gibi, kışları Musul yöresinde, yazları da Muş-Ahlat ve Erzurum bölgesinde geçiriyordu.¹³³ Bayram Hoca'dan sonra yerine geçen yeğeni Kara Mehmet, 1382'de Celayirlileri, 1386'da da Akkoyunluları yenerek büyük bir ün kazanmıştır. Bu arada

¹³⁰ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", **DİA**, C.XXIV, İstanbul, 2001, s. 434.

¹³¹ Abdulhalûk Çay, **Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri-I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek)**, Ankara, 1990, s. 125.

¹³² O. Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 35-36.

¹³³ F. Sümer, **a.g.mad.**, s. 434.

Anadolu'yu istila için fırsat kollayan Timur, kendisine bağlılığını bildirmeyen Kara Mehmet'in haç kafilesine saldırdığı bahanesi ile bütün Doğu Anadolu ve Erzurum'u işgal etmiştir. Kara Mehmet Bey çok az bir kuvvetle Timur' karşı koymuş ve onun Maverâünnehir bölgesine dönmesi üzerine muzaffer bir hükümdar gibi Tebriz'e girmiştir (1388). Kara Mehmet'in ölümünden sonra, beyliğin başına geçen Kara Yusuf Timur'a oldukça sıkıntılı anlar yaşatmış, bu yüzden de Osmanlılar ile Timurlular'ın arasının açılmasına neden olmuştur. Timur, Yıldırım Bayezid'ten, Kara Yusuf'u öldürmesini veya ülkesinden çıkarmasını istemiş ancak, Yıldırım, Kara Yusuf'a Aksaray'ı dirlik olarak vermiştir. 1403'te Çağataylılar ile yaptığı savaşı kaybeden Kara Yusuf, çöle kaçarak zor kurtulmuştur. Bir müddet esir olarak Şam'da kalan Kara Yusuf, serbest kaldıktan sonra 1405 ve 1406 da Çağataylılar ile yaptığı iki savaşı da kazanarak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a tekrar hakim olmuştur.¹³⁴ Daha sonra Artuklu Beyliğine de son vererek bunların topraklarını ülkesine katar. Böylece eski Türkmen topluluklarını tekrar beyliği altında toplamağa muvaffak olur. Daha sonra Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman bey'i de ağır bir yenilgiye uğratan Kara Yusuf Bey, hasta ve yaşlı bir durumda Çağatay hükümdarı Şahruh ile savaşa giderken 1420'de yolda ölmesi üzerine, ordusu dağılır. Gerçek manada Karakoyunlu Devletinin kurucusu sayılan Kara Yusuf, beyliğin başına geçtiği zaman, devlet, Erciş civarında küçük bir beylikti. Ölümünde Karakoyunluların hakimiyet sahası, Erzincan'dan Kazvin'e, Gence'den, Bağdat'a kadar uzanıyordu.¹³⁵

Kara Yusuf'tan sonra Devletin başına geçen hükümdarlar, ya iç çekişme ve taht kavgaları ile uğraşmışlar, ya da ezeli düşmanları Akkoyunlular ile mücadele etmişlerdir.

Karakoyunlular, İran, Irak bölgesinde yaklaşık 1,5 asır süren Moğol- İlhanlı hâkimiyetine son vererek bu memleketlerde, Türkmen nüfusunu yeniden kuvvetlendirmek suretiyle, bilhassa Azerbaycan'ın büyük ölçüde Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Yine, XV. yüzyıldan itibaren dalga dalga, Anadolu'daki Türkmen oymaklarının İran'a göç etmelerine sebep olarak, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk nüfusunun azalmasına da sebep olmuşlardır.¹³⁶

Karakoyunlu devletinin yıkılmasından sonra, bu devlete mensup oymakların çoğu veya

¹³⁴ F. Sümer, **a.g.mad.**, s. 435.

¹³⁵ F. Sümer, **a.g.mad.**, s. 436.

¹³⁶ F. Sümer, "*Karakoyunlular*", **İA**, s. 292.

hepsi, Akkoyunlu hizmetine alınmışlardır. Daha sonra Akkoyunlu devleti içindeki bazı oymaklar ile Karakoyunlu Türkmen oymakları, Safevi Devletine tabi olurlar ve zamanla Safevilerde devlet hizmetine alınırlar. Ancak hiçbir zaman daha önce Anadolu'dan İran'a göçen Anadolu Türkmen oymakları gibi birinci sınıf mevkilere gelememişlerdir.¹³⁷ Hatta Akkoyunlular'a ait 40-50 bin kişinin, Tebriz'de Şah İsmail tarafından Safevi Devletinin teşekkülü zamanında öldürüldüğünü, Osmanlı tarihçisi Kemal Paşa Zade naklederek, Safevi Devletinin bu sonradan giden Türkmen topluluklarını öne çıkarmadıklarını teyit etmektedir.

Karakoyunlu oymağının adının totem inanışından geldiği iddiaları olduğu gibi,¹³⁸ daha çok **Karakoyunlu** adının Türkmenlerin besledikleri hayvanların renginden dolayı almış olabilecekleri iddiaları da,¹³⁹ ilim âleminde kabul görmektedir. Gerçekten de koyun-koç renkleri ile ilgili gelenek çok eskidir. Uygurca yazılmış bir **Oğuz Han Destanı**'nda, Oğuz Han'ın kurdurduğu otağın yanında, **altın direkli Akçadır** altında, **beyaz koyun/ koç, gümüş direkli çadır** altında da, **siyah koyun, koç** bağlatması veya evlat edinme törenlerinde boz koyun kurban edilmesi¹⁴⁰ bu geleneğin ne kadar köklü olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Karakoyunlular zamanında Şiilik faaliyetleri yaygınlaşmıştır. Azerbaycan ve Anadolu'da **Şeyh Cüneyd-i Safevi**'nin başarılı faaliyetleri ve Huzistan bölgesindeki silahlı propagandalar, Şiiliğin bölgede yerleşmesini sağlamıştır. Yar Ali gibi Karakoyunlu Hanedanında Hz. Ali'ye karşı şuurulu bir sevginin olduğu söylenebilir. Ancak; Kara Yusuf, İskender ve Cihan Şah'ın paralarında dört halifenin isimleri görülür. Ayrıca çağdaş Akkoyunlu, Timurlu ve Memluk kaynaklarında, Karakoyunlu hükümdarlarının Şiiliğe meyilleri olduğu hakkında bir kayda rastlanmamaktadır.¹⁴¹

b. Akkoyunlular (1402–1052)

Akkoyunlular, Irak, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da devlet kurmuş, büyük Türkmen hanedanı olup, Türk kaynaklarında **Bayındır Han Oğlanları**, İran kaynaklarında da **Al-i Bayındırıye**¹⁴² olarak adlandırılmıştır. Çeşitli oymaklardan meydana gelmişlerdir. Moğol

¹³⁷ F. Sümer, **Karakoyunlular...**, s. 53.

¹³⁸ A. Çay, **Türk Milli Kültüründe...**, s. 157.

¹³⁹ F. Sümer, "*Karakoyunlular...*", **İA**, s. 292.

¹⁴⁰ A. Çay, **Türk Milli Kültüründe...**, s. 59.

¹⁴¹ F. Sümer, "*Karakoyunlular...*", **DİA**, s. 438.

¹⁴² Faruk Sümer, **Karakoyunlular...**, s. 16.

istilası üzerine Anadolu'ya gelen Türkmenlerden olup, Diyarbakır'ın Ergani bölgesine yerleşerek Artuklular'a bağlanırlar. Koyunlu Türkmenlerinin "**AK**" kısmını temsil eden hanedanın kuruluşu, **Tur Ali Beğ**'in, 1340'ta Trabzon Rum İmparatorluğuna yaptıkları akınlarla başlar. Trabzon Rum İmparatoru Alexios, kızını Tur Ali Beğ'in oğlu Kutlu Bey'e vermesi ile kurulan akrabalık, Trabzon'a rahat nefes aldirmiştir. Kutlu Bey zamanında (1362-1388) Karakoyunlular, Musul'dan Erzurum'a kadar olan yerleri hâkimiyetleri altına almışlardı. Akkoyunlular'da Erzincan ve Bayburt'u ele geçirerek bölgede uzun süre devam edecek bir hâkimiyet mücadelesini başlatmışlardı.¹⁴³ Torunu, **Kutlu Beğ**'in oğlu, **Kara Yülük (Yülük) Osman Beğ** zamanında, bölge daha da çekişmeli geçer. 1402-1435 yılları arasında saltanat süren Osman Bey, Aşiret reisliği için kardeşleri ile girdiği mücadeleyi kaybedince, 1386'da Sivas emiri Kadı Burhaneddin'e gitmişti. 1396'da, Kayseri Valisi Şeyh Müeyyed'in öldürülmesinden sonra, Kadı Burhaneddin'den ayrılarak, kendisine bağlı olanlarla, Sivas'ı kuşatmıştır. 1398, Karabel Savaşı'nda, Burhaneddin öldürülür. Bir süre Mısır sultanı Berkok, daha sonra da, Temurleng'in (Aksak Timur) yanında kalan Osman Beğ, bu esnada, Akkoyunlu boylarını da emri altına almıştı. Timur'un Anadolu seferine öncülük etmiş, bu hizmetine karşılık, Diyarbakır'da beyliğini ilan etmiştir. Aşiretini ve oymaklarını Diyarbakır ve çevresinde iskân etmek için uğraşır. Özellikle eski düşmanlıkları nedeni ile Karakoyunluların ananevi rakibi ve Düşmanı idi. Bu iki Türkmen topluluğu arasındaki çekişmenin bir **Amca yeğen** çekişmesi olması muhtemeldir¹⁴⁴ ve nedenleri Karakoyunlular kısmında detaylı olarak açıklanacaktır.

Kara Yülük Osman Bey, Karaz Savaşı'nda Karakoyunlularla çarpışırken yaralanır ve 1435'de, Erzurum'da ölür. Çok cesur olan ve askerlik sanatını çok iyi bilen Karayülük Osman Bey, beyliğin sınırlarını Erzurum'dan Kemah ve Harput'a, Erzincan'dan Mardin'e kadar genişletmiş, Akkoyunlu Devleti'nin gerçek manada kurucusu olmuştur.¹⁴⁵ Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ali Bey, kardeşleri ve amcalarının muhalefeti ile uzun süre uğraşmıştır. Onun oğlu Uzun Hasan Bey saltanatında, hanedan mensuplarını elde ettiği başarılar sonucu etrafında toplayarak beyliğin sınırlarını iyice genişletir. 1457-58 de ve 1461-22'de Gürcistan üzerine seferler yapar. Fakat Fatih'in Trabzon seferine engel

¹⁴³ Faruk Sümer, "*Akkoyunlular*", **DİA**, C.II. İstanbul, 1989, s. 270-271.

¹⁴⁴ Faruk Sümer, **Karakoyunlular**..., s. 34.

¹⁴⁵ Faruk Sümer, "*Akkoyunlular*", s. 272.

olamamıştır. Çünkü O'da dedesi Kara Yülük Osman gibi Trabzon Rum İmparatorluğu hanedanından bir kızla evlenmişti. Uzun Hasan Bey, Bayburt ve Harput'u da ele geçirerek sınırlarını İspir'den Urfa'ya, Şebinkarahisar'dan Siirt'e kadar genişletmiştir (İspir bölgesinde tespit ettiğimiz koyun koç heykellerinin bu Akkoyunlu Türkmenlerine ait olması kuvvetle muhtemeldir). Ancak 1473'te Fatih Sultan Mehmet'le yaptığı **Otlukbeli Savaşı**'nı kaybederek yenilir. Bu yenilgi Akkoyunlular için büyük bir darbe olmuştur. Ölümüne kadar sadece bir kez Gürcistan üzerine sefere çıkar. 1478'de de vefat eden Uzun Hasan Bey, adil, ahlaklı, halka karşı şefkatli ve ilim adamlarına karşı saygılı olan bir devlet adamı idi. O'nun meydana getirdiği **Hasan Padişah Kanunları** adı ile tanınan vergi kanunnamesi hem Osmanlılar da hem de uzun süre Safevi Devletinde kullanılmıştır. Yaptığı işler ve hayırlarla sadece Türk Tarihinde değil, İslam kaynaklarında da büyük hükümdarlar arasında sayılmaktadır.¹⁴⁶ Uzun Hasan'dan sonra devlet, iyice zayıflayarak bir daha eski durumuna gelememiştir. 1500'de devlet, ikiye bölünerek Amid, Arran ve Azerbaycan, hanedanından Elvend'e, Irakeyn, Kirman ve Fars da Sultan Murad'a bırakılmıştır. Bu bölünme, 300 müridi ile Anadolu'ya gelen Şah İsmail'e yaramış ve 1501'de Anadolu'dan oluşturduğu müritlerinden meydana gelen ordusu ile Elvend'i yenerek Tebriz'e girmiştir. Şah İsmail, Akkoyunlular'a büyük bir kin beslediğinden, onlara ait ve onların taraftarları olan herkesi katlettirmiş ve onlara ait eserleri de tahrip ettirmiştir.¹⁴⁷ Nihayet 1514'te Sultan Murad, Osmanlılar tarafından güneydoğunun fethinde görevlendirilmiştir. Akkoyunlu Sultan Murad, yaptığı bir savaşta yenilerek öldürülür. Böylece Akkoyunlu Devleti'de tarih sahnesinden silinmiş oldu. Ancak hanedan mensuplarının, Osmanlı Hâkimiyeti devrinde de, eski Akkoyunlu Devleti sınırları içerisinde yaşadıkları bilinmektedir. Akkoyunlu Türkmenleri ise İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki şehir, kasaba ve köylere yerleşerek, oradaki Türk halkının önemli bir bölümünü teşkil ettiler.

Akkoyunlu devri kültür hayatı maalesef hiç incelenmemiştir. Sadece Sultan Yakup devrinde onun himayesinde gelişen Minyatür Sanatı sınırlı olarak incelenmiş, özellikle **Türkmen Ekolü** olarak literatüre geçen bu ekol, Safevi Minyatür sanatının gelişmesinde de etkili olmuştur.¹⁴⁸ Dönemlerinde meydana getirilen eserlerinde Anadolu'daki savaşlar ve

¹⁴⁶ F. Sümer, "Akkoyunlular"..., s. 272.

¹⁴⁷ M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", İA, s. 263; F. Sümer, "Akkoyunlular...", s. 274.

¹⁴⁸ Güner İnal, **Türk Minyatür Sanatı, (Başlangıcından Osmanlılar'a Kadar)**, Ankara, 1995, s. 148-155.

çekişmeler ile bizzat Safeviler'in tahripkâr tutumları sonucu harap ve yok olmalarına neden olmuştur.

Akkoyunlular, tarih sahnesine “**kabileler birliğini**” diğer bir deyişle, “**Türkmen dayanışmasını**” gerçekleştiren **Ulus devlet** olarak geçmiştir.¹⁴⁹

5. Osmanlı hâkimiyetinde bölgenin genel durumu

Gerek Moğol zulmü, gerek Ak-koyunlu ve Kara-koyunlu Türkmen devletlerinin, bölge üzerinde hâkimiyet kurma isteği, bölgeyi iyice harap etmiştir. Ayrıca Safevi İran Devleti'nin bölgede oluşturmak istediği nüfuz için taraftarlarının, bölgede çıkardığı huzursuzluklar, bölge ile beraber Erzurum'un da harap ve viraneye dönüşmesine sebep olmuştur.

Şah İsmail'in dedesi **Şeyh Cüneyt** ve Babası **Şeyh Haydar-ı Erdebil**'in, daha önce Anadolu'da oluşturduğu ve teşkilatlandığı **müritler topluluğu**, Erzurum ve Erzincan bölgesinde oldukça kalabalıktı.

Şah İsmail, Erzurum ve Erzincan'a gelip Bu Türkmenlerle bizzat ilgilenerek, onlardan biat almış ve Anadolu'daki bütün Türkmen grup ve oymaklarını toplu halde İran'a göç ettirmişti. Böylece Safevi Devleti'nin asli unsurunu bu Anadolu Türkmenleri'nden oluşturarak, devletini kurmuştu.¹⁵⁰ Şah İsmail tarafından, müritler toplaması için Anadolu'ya gönderilen **Rumlu Nur Ali Halife**, Sivas, Amasya ve Tokat alevilerini ayaklandırarak, bunların mühim bir kısmını Safevi ülkesine götürmüştür.¹⁵¹ Yine Şah İsmail'in en yakın adamlarından **Şah Kulu**'da yardımcıları vasıtasıyla **Teke ilinden** (Antalya ve çevresi) onbeş bin kişiyi Osmanlı Devleti'nin karşı koymalarına rağmen İran Safevi ülkesine götürmüştü. Dulkadirli Ülkesinden Alaüddevle Beğ'in yönetimi zamanında, mühim bir **Türkmen Boz-Ok** topluluğu, **Maraş, Elbistan ve Harput** bölgesinden 1500 de Safevi ülkesine göçmüştür.¹⁵² Hatta bu göçler XVIII. yüzyıl başlarında bile devam etmiştir. Yine XV. yüzyılda Anadolu'dan Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlular'ın da göç ettikleri¹⁵³ bilinmektedir.

Anadolu'daki göçebe Türkmenlerin Şah İsmail taraftarı olması ve bunların büyük bir kısmının Erdebil'e göçmesi dönemin pek çok tarihçisi ve müverrihi tarafından bu

¹⁴⁹ Enver Konukçu, “*Kayı- Bayındır, Osmanlı- Akkoyunlu*”, **Otlukbeli Paneli**, Erzincan, 1996, s. 7-8.

¹⁵⁰ Faruk Sümer, **Safevi devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1999, s. 18-19.

¹⁵¹ F. Sümer, **Safevi ...**, s. 39.

¹⁵² F. Sümer, **Safevi...**, s. 19-33.

¹⁵³ F. Sümer, **Safevi...**, s. 4-5.

Türkmenlerin “*kâfirlikle*” itham edilmelerine neden olmuştur. Hatta bunlardan **Ali bin Abdullah**, Yavuz Sultan Selim’e takdim ettiği bir raporda “*İşte bir zaman geldi ki, kim Rum memleketinin halkının çoğu Erdebil olup kâfir oldu*” demektedir¹⁵⁴. Bölgeden göç o kadar yoğun olmuştur ki, artık 1523 lere gelindiğinde, Erzurum tamamen terkedilmiş¹⁵⁵ ıssız bir yer olarak görülmektedir.

Osmanlı Devleti, bölgenin tenhalaşmasının ve bölge halkının Safevi egemenliğine geçmesini önlemek¹⁵⁶ için geç te olsa çareler aramaya başlamıştır. Osmanlı Devleti artık Türkmen boylarını karşısına almak değil, yanına almak istiyordu. Bu yüzden merkezi idare 1691 yılından itibaren, Türkmen aşiretlerinden istifade edilerek savaşlarda faydalanılmak için¹⁵⁷ çeşitli yollar denemiştir. Bu da gösteriyor ki XVII. yüzyıla kadar Türkmen aşiretlerinin hemen tamamına yakını, tıpkı Selçuklularda olduğu gibi, devlet nizamına tam bağlı olmamış veya devlet bunlar üzerinde tam hâkimiyet tesis edememiştir.

Bunların yerlerine iskân edilen Türkmenler (Sünni), İran’a giden Türkmenlerin mezarlarını kullanmamıştır. Bu mezarlıklardan özellikle anıt-mezar niteliğinde olanlara, asıl sahiplerinin “*meşhedlik*” demelerinden dolayı zamanla, bize göre sonradan gelen Sünni Türkmenler de bu **şehitlik (meşhetlik)**leri Hristiyan Türk mezarlıklarıyla karıştırarak, bunların tamamını Hristiyan mezarlığı olarak nitelemeye başlamış olmalıdırlar. Çünkü Hristiyanlaşmış Türk mezarlarında da tıpkı Türkmen mezarlarında olduğu gibi figürlü, koyun-koç ve at biçimli mezar örnekleri görülmektedir. Dönemin yöneticilerinin, Kızılbaş Türkmenlerin Erdebil’e bağlılıklarındaki aşırılıkları, hatta daha da ileri giderek Şah İsmail’e “Allah” demeleri, Şah Tahsmap’ın da Azerbaycan’daki **Sarulu cemaatini** “karılarını kendi aralarında değiştirmeleriyle itham etmesi”,¹⁵⁸ bunların; kâfirlikle itham edilmelerine, dolayısı ile mezarlıklarda da Sünni halkın, böyle bir yanılgıya düşmelerine neden olmuş olabilir. Mesela; **Dulkadirli ülkesindeki** bir gencin gerdeğe girecekken Şah İsmail’in davetini duyar duymaz gerdeğe girmeden davete gitmesi, bu bağlılığın derinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Safevi Hanedanına bağlılık, Safevi ordusunda da çok derindi. Şah Tahsmap’ın paraya olan aşırı düşkünlüğü sonucu, korucularına 14 yıl maaş ve ulufe vermediği, korucu

¹⁵⁴ Faruk Sümer, **Safevi..**, s. 26.

¹⁵⁵ Hüseyin Aslan, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, İstanbul, 2001, s. 191.

¹⁵⁶ R. Tekin, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁵⁷ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, İstanbul, 1963, s. 4.

¹⁵⁸ F.Sümer, **Safevi..**, s. 8, 13, 61.

Türkmenlerin de bundan şikâyetçi olmadıkları, kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁹

Bölgede yaptığımız araştırmalarımızda, terk edilen bu Türkmen mezarlıklarına yerli halkın, Müslümanlara ait olmayan mezarlıklar için kullandıkları **maşathık** ifadesini kullanmalarının yegâne sebebi budur. Ayrıca figürlü ve koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının da en yoğun görüldüğü mezarlıkların, bu gidenlere ait mezarlıklar olduğu görülmektedir.

Osmanlı arşivlerine ve kaynaklardaki bilgilere göre, bölgede yaylak ve kışlak olarak konaklayan ve bölgeden göç ederek İran'a yerleşen başlıca Türkmen boylarını konumuz açısından önemli olduğu için aşağıya çıkarma gereği duyduk.

6. Doğu Anadolu bölgesine yerleşen veya bölgeyi yaylak olarak kullanan ve büyük bir kısmı İran-Erdebil'e göçen Türkmen aşiretleri

1. Avşar-Avşarlı-Avşarlu: Konar-göçer Türkmen, Yörük. Erzurum ve çevresinde bulunmaktadır.¹⁶⁰

2. Badikan-Badiki-Baduki: Erzurum, Kars ve Ahıska bölgesi Türkmenleri olup bu bölgeleri yaylak olarak kullanmaktadırlar.¹⁶¹

3. Badili-Badilu: Erzurum, Erzincan ve çevre ilçeleri yaylakları olup, Türkmen'dirler.¹⁶²

4. Bariçkan-Bariçkanlu: Erzurum ve çevresinde yoğun olarak görülmekte olup, Türkmen'dirler.¹⁶³

5. Bayatlı-Bayat: Erzurum ve çevresi, Türkmen.¹⁶⁴

6. Cemkanlu-Cemkanlı: Erzurum ve çevresi, Türkmen Yörük.¹⁶⁵

7. Cihanbeğlü-Cihanbeyli: Erzurum ve çevresi, göçebe Türkmen.¹⁶⁶

8. Harbendeli-Harbendelü: Erzurum ve çevresi, göçebe Türkmen.¹⁶⁷

9. İlbeği: Erzurum ve çevresi ve Kiğı kazası, Türkmen.¹⁶⁸

¹⁵⁹ F. Sümer, **Safevi..**, s. 18, 68, 69.

¹⁶⁰ Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İstanbul, 1979, s. 46.

¹⁶¹ C. Türkay, **a.g.e.**, s.51.

¹⁶² C. Türkay, **a.g.e.**, s.52.

¹⁶³ C. Türkay, **a.g.e.**, s.54.

¹⁶⁴ C. Türkay, **a.g.e.**, s.55.

¹⁶⁵ C. Türkay, **a.g.e.**, s.68.

¹⁶⁶ C. Türkay, **a.g.e.**, s.69.

¹⁶⁷ C. Türkay, **a.g.e.**, s.87.

10. **İranlu-İranlı:** Erzurum ve çevresi, konargöçer Türkmen.¹⁶⁹
11. **İsmaillü:** Erzurum ve çevresi, Yörük Türkmen.¹⁷⁰
12. **Kaçarbayat:** Erzurum ve çevresi, konargöçer Türkmen.¹⁷¹
13. **Karabağlı:** Erzincan ve çevresi, konargöçer Türkmen.¹⁷²
14. **Karaşlı-Karaşlı:** Erzurum ve çevresi, Türkmen.¹⁷³
15. **Kocaman:** Erzurum ve çevresi, Yörük Türkmen.¹⁷⁴
16. **Kuletcen:** Erzurum, Tebriz, Erdebil, Yörük Türkmen.¹⁷⁵
17. **Lezki-Lezgi:** Erzurum ve çevresi, konargöçer Türkmen.¹⁷⁶
18. **Mamalı-Mamalu:** Erzurum, Malazgirt, Muş. Konargöçer Türkmen.¹⁷⁷
19. **Modanlı-Modanlı:** Erzurum ve çevresi, Türkmen.¹⁷⁸
20. **Muğan-Muğanlı:** Erzurum ve Tebriz. Türkmen.¹⁷⁹
21. **Muğanlı-Muğanlı:** Erzurum ve Tebriz çevresi. Türkmen.¹⁸⁰
22. **Ormanlı-Ormanlı:** Erzurum ve çevresi, Türkmen.¹⁸¹
23. **Sadeban:** Erzurum, Pasinler, Tercan. Türkmen.¹⁸²
24. **Sekerlü:** Erzurum, Sivas. Türkmen.¹⁸³
25. **Şahablu:** Erzurum, Kars, Çıldır. Türkmen.¹⁸⁴
26. **Şükürlü:** Erzurum- Tortum İlçesi. Yörük Türkmen.¹⁸⁵
27. **Tacirlü:** Erzurum, Çıldır, Kars. Konargöçer Türkmen olup, **Boz Ulus** Türkmen aşiretine mensupturlar.¹⁸⁶

¹⁶⁸ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁶⁹ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 94.

¹⁷⁰ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁷¹ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 96.

¹⁷² C. Türkay, **a.g.e.**, s. 97.

¹⁷³ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁷⁴ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁷⁵ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁷⁶ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 114.

¹⁷⁷ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁷⁸ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 123.

¹⁷⁹ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 124.

¹⁸⁰ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 124.

¹⁸¹ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 132.

¹⁸² C. Türkay, **a.g.e.**, s. 142.

¹⁸³ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁸⁴ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁸⁵ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁸⁶ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 156.

- 28. Tumanlu:** Erzurum, Erzincan. Türkmen- Yörük.¹⁸⁷
- 29. Tuvatlu:** Erzurum ve çevresi, Türkmen Yörük.¹⁸⁸
- 30. Tekman-Tekmanlu:** Erzurum ve çevresi. Yörük. Erzurum- Tekman ilçesine de bu aşiret, ismini vermiştir.¹⁸⁹
- 31. Ağca Koyunlu:** Erzurum ve çevresi, Türkmen Yörük. Konargöçer.¹⁹⁰
- 32. Ağca Koyunlucak:** Erzurum ve Bayburt çevresi. Türkmen Yörük. Konargöçer.¹⁹¹
- 33. Alagöz-Alagözlü:** Erzurum, Erzincan çevresi ve Erzurum- Hınıs ilçesi. Türkmen-Yörük.¹⁹²
- 34. Alibeğlü:** Erzurum, Erzincan. Türkmen- Yörük.¹⁹³
- 35. Arablü:** Erzurum ve çevresi. Türkmen- Yörük.¹⁹⁴
- 36. Armudlu:** Erzurum ve çevresi. Türkmen- Yörük.¹⁹⁵
- 37. Rumlu Oymağı:** Bu boy, başlıca Sivas'ın, Koyulhisar ve Şebinkarahisar kazaları ile köyleri ve Tokat, Amasya bölgelerindeki köylü Türkmenlerden meydana getirilmiştir.¹⁹⁶
- 38. Ustacalu-Ustaclu:** Sivas, Tokat, Amasya bölgesinde yaşayan ve bir ucu Kırşehir-Çayan Köy, bir ucu da Erzurum-Pasinler'e kadar yayılan “*Ulu Yörük*” adlı büyük Türkmen topluluğa mensup olup, Şeyh Cüneyd Haydari'nin en gözde müritlerini bu Ustacahılar teşkil ediyordu.
- 39. Tekelü:** Antalya Bölgesi Türkmenleri olup, Şah Kulu İsyanı'nda onbeşbin kişilik bir nüfusla İran'a göçmüşlerdir.
- 40. Samlu:** Osmanlı döneminde de Halep Türkmenleri olarak anılan ve Sivas-Uzun yayla'dan, Gaziantep bölgesine kadar olan yaylalarda yazlık - kışlık olarak yaşayan ve Şeyh Cüneyd'in en eski müritleri olmakla övünen, Türkmen oymağıdır.
- 41. Zül-Kadr-Dulkadir:** Safevi kaynaklarında seksen bin olduğu belirtilen ve Maraş

¹⁸⁷ C. Türkay, a.g.e., s. 161.

¹⁸⁸ C. Türkay, a.g.e., s. 161.

¹⁸⁹ C. Türkay, a.g.e., s. 719.

¹⁹⁰ C. Türkay, a.g.e., s. 181.

¹⁹¹ C. Türkay, a.g.e., s. 181.

¹⁹² C. Türkay, a.g.e., s. 194.

¹⁹³ C. Türkay, a.g.e., s. 197.

¹⁹⁴ C. Türkay, a.g.e., s. 203.

¹⁹⁵ C. Türkay, a.g.e., s. 206.

¹⁹⁶ F. Sümer, a.g.e., s. 43-56.

ve **Yozgat Bölgesi** Türkmen oymağıdır. Beyliğin kurucusu olan Hasan Dulkadir Beğ'in Horasan'dan geldiği ve bazı kaynaklarda **Horasani** olarak unvan isminin kullanılmasından¹⁹⁷ anlaşılmaktadır. Beylik zaman zaman Mısır-Memluk, Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında ittifaklarda bulunmuştur. Halkının önemli bir kısmı İran'a göçmüş, daha sonra İran'dan dönen Dulkadirli Mehmed Bey, Erzurum Beyler beyi olarak bölgede hüküm sürmüştür, ancak Erzurum'dan ziyade daha çok Bayburt'ta oturmuştur.¹⁹⁸

42. Varsak: Tarsus Bölgesi Türkmen oymakları olup bizzat Şeyh Cüneyd tarafından büyük çoğunluğu kendisine mürit yapılmıştır. Hatta Kemah Kalesi kumandanı Yusuf Beğ ve Yardımcısı Muhammed Beğ, Varsaklı Türkmenlerindendir.

43. Çepni: Oğuzların yirmi dört boyundan biri olup, Anadolu'nun fethi ve iskânında çok önemli rol oynamışlardır. Çepniler bilhassa **Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Giresun** ve az da olsa **Erzincan** bölgesinde yaşayanların önemli bir kısmı Şah İsmail'e yardım etmişlerdir.¹⁹⁹

44. Arapgirli: Malatya ili **Arapgir** ilçesinde Emir Ali Kulu Beğ idaresinde **Şamlu-Şamlu** oymağına dâhil olarak İran'a gitmişlerdir.

45. Turgutlu: Karaman ili Türkmenlerinden olup, Şah İsmail'in önemli beylerinden bu oymağa mensup olanlar bağlılıklarını, Şah İsmail Erzincan'a 1500–1501 de geldiğinde, bizzat kendisine sunmuşlardır.

46. Bozcalı: Halep Türkmenleri'ne mensup küçük bir oymak olup, Özbek Hükümdarlarından Muhammed Şibani Han'ın başını, bu oymağın beyi Aziz Ağa kesmiştir.²⁰⁰

47. Acirlü: Halep Türkmenlerine mensup bir Türkmen boyudur.

48. Hınıslı (Hınıslı): Erzurum Hınıs ilçesine de adını veren bu Türkmen oymağının beylerinden **Aygut oğlu İlyas Beğ**, Şeyh Haydar'ın ileri gelen emirlerinden olup, Safevi devletinin kuruluşunda etkin rol oynamışlardır.²⁰¹ Hınıs Orta Çağ'da da, Türk Beğlerinin

¹⁹⁷ H. Gündoğdu, **Dulkadirli Beyliği..**, s. 8.

¹⁹⁸ H. Gündoğdu, **Dulkadirli Beyliği..**, s. 11.

¹⁹⁹ Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Ankara, 1972, s. 327-335.

²⁰⁰ F. Sümer, **Oğuzlar...**, s. 52.

²⁰¹ Bu oymağın, Kürd asıllı olduğu ileri sürülmüş, ama Faruk Sümer haklı olarak kaynaklarda geçen beğlerin isimlerinin Türkçe olmalarından, (**Aygut, Kara Güne, Deli Budak** gibi) Türk olmaları gerektiğini haklı olarak ileri sürer. Bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları ve incelemelerimizde bu oymağın terk ettiği yerleşim yerlerindeki mezar taşlarında görülen Türk gelenekli koyun-koç heykelleri ve figürlü bezemeler, bu oymağın Türklüğünün delilleridir.

hüküm sürdüğü bir yerdir. Öyle ki 1501’de **Bakü**’nün fethine görevlendirilen iki Türk komutanından biri; **Hınıslı Aygud Oğlu İlyas Bey**’dir.²⁰² Erzurum Beylerbeyine yazılan 1565–1566 tarihli bir fermada “**Malazgirt, Karayazı, Hınıs ve çevresine gelecek olan Ulus Taifesinin, koruma altına alınmasını ve yaylalara çıktıklarında onlara eziyet edilmemelerine**” ilişkin emirler verilmektedir.²⁰³ Bu da bölgedeki Türkmen aşiretlerinin konar göçerlik geleneğinin yoğun olarak sürdürüldüğünü göstermektedir. Yine 1568 tarihli başka bir fermada da **Tekman Sancağına yerleşmiş Türkmen gruplardan** bahsedilmesi,²⁰⁴ Erzurum Bölgesinin en büyük ve en kalabalık Türkmen gurubunun **Boz-Ulus Türkmen oymağı** olması,²⁰⁵ Erzurum çevresindeki özellikle güney ilçelerindeki yoğun Türkmen nüfusunu teyit eder.

Bölgeden, sadece Şah İsmail emriyle göç olayı olmamıştır. Osmanlı Devleti de gerekli gördüğü durumlarda bölgeden kalabalık Türkmen gruplarını başka yerlere iskâna tabi tutmuştur. Mesela 1693’te Arap aşiretlerinin yağma ve baskınlarına karşı koyabilmek için Erzurum- Erzincan, Kemah ve Sivas bölgesi Türkmen gruplarından yaklaşık seksen bin çadır göç ettirilerek **Hama ve Humus Sancaklarına** iskân ettirilmiştir.²⁰⁶ Bu iskan hadisesi Kadioğlu Yusuf Paşa zamanında olmuştur. Göç ettirilen Türkmen aşiretleri, bilhassa bölgedeki İlbeyi-İlbeği yörük Türkmen aşiretine bağlı oymaklardan oluşturulmuştur. Bu oymakların başlıcaları, Hüseyin, Fakılı Kolu, Adillü, İnkılaplı, Tarikilli, Firuzlu, Gavurilli, Doğanlı, Silsüpür Ceridi, Kara-Kocalı, Şerefli, Hacı Kırılı, Azmanlı ve Çimkanlı oymaklarıdır.²⁰⁷ Bu belgeler, Arap tarihçilerine ait “*bölgeye Osmanlı Türklerinin, sadece bir memur olarak gelip gittikleri*” ile ilgili iddialarını da, çürütmektedir.²⁰⁸ Göçün bir başka sebebi de, bölgedeki aşiretlerden bazılarının, yerleşik halka karşı, yapmış olduğu talan ve eşkıyalık hareketleridir.²⁰⁹ Osmanlı yönetimi, bu gibi durumların tekrarını önlemek için çoğu zaman, farklı bölgelere göç ve iskan mekanizmasını devreye sokmuştur.

²⁰² F. Sümer, **Oğuzlar...**, s. 21.

²⁰³ Ahmet Refiğ, **Anadolu’da Türk Aşiretleri**, İstanbul, 1930, s. 8.

²⁰⁴ A. Refiğ, **Anadolu’da Türk...**, s. 11; Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı İran ve Azerbaycan’ı-I, (16. ve 18. yüzyıllar), Sosyal ve Ekonomik Tarih**, Erzurum, 2004, s. 161.

²⁰⁵ C. Orhonlu, **a.g.e.**, s. 6.

²⁰⁶ C. Orhonlu, **a.g.e.**, s. 63.

²⁰⁷ C. Orhonlu, **a.g.e.**, s. 61-93.

²⁰⁸ Philip k. Hitti, **History of Syrie-Including Lebanon and Paletsine**, London, 1951, s. 671; Akt, Cengiz Orhonlu, **a.g.e.**, s. 62.

²⁰⁹ A. Refiğ, **a.g.e.**, (966-1200), İstanbul, s. 1930.

49. Çemişgezekli: Tunceli-Çemişgezek ilçesi halkı olup, günümüzde dahi koyun, koç biçimli en eski Türk mezar taşı geleneğini yaşatmaktadırlar. Ancak bu oymağın Safevi Devleti'nin kuruluşunda fazla etkili olduğu söylenemez.

Bu oymakların meydana getirdiği Safevi Kızılbaş topluluğu, Anadolu'ya ait yeni bir teşekkül olup, mezhep ve siyasi bakımdan Akkoyunlu ve Karakoyunlulardan farklı bir topluluk olarak, Safevi Devleti'nin birinci derecede asli unsurunu oluşturmuşlardır. Öyle ki Aleviliği sonradan kabul edip Safevi Devleti hizmetine giren Ak ve Karakoyunlular, hiçbir zaman devlet hizmetinde birinci dereceye çıkamamışlardır.²¹⁰

Görüldüğü gibi Anadolu'dan mühim miktarda göçen bu Türkmen topluluklarını Osmanlı Devleti engelleyememiştir. Şah İsmail'in Anadolu'da hiçbir zorlukla karşılaşmadan rahatça dolaşarak bir Akkoyunlu şehri olan Erzincan'a gelip yerleşerek müritlerini burada kabul ederek etrafında toplaması, Anadolu'nun bu bölgesinde otorite boşluğunun olduğunu göstermektedir. Bunun en önemli bir başka sebebi de, II. Beyazid döneminde ortaya çıkan Cem Sultan hadisesi ve yönetimin bu olayla ilgilenmesidir. Bunlar yalnızca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Türkmen topluluklarını götürmekle kalmamışlar, Orta Anadolu'dan da önemli miktarda Türk unsurunu götürmüşlerdir. Dulkadirliilerden sonra Osmanlı yönetiminin, Şah İsmail müritlerinin Anadolu'dan Safevi ülkesine gitmelerini engellemeye başlaması, Anadolu 'dan beslenen Safevi tehlikesini fark ettiğini göstermektedir.

Ne gariptir ki Anadolu'ya milattan önceki devirlerden başlayarak ve kaynağını Orta Asya'dan alan Türk oymaklarına ait göçler, bir zaman sonra başta dini olmak üzere çeşitli sebeplerle tekrar Orta Asya, Azerbaycan ve İran bölgesine toplu olarak tersine dönmüştür. Özellikle Moğollar zamanında (1336) Moğolların kendi iktidar kavgaları sonucunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan büyük Türkmen topluluklarını İran'a, Timur'un da Orta Anadolu'dan kalabalık Türkmen toplulukları Türkistan'a, (yaklaşık 10 bin ev) götürdüğü²¹¹ bilinmektedir.

Bu Türkmen oymaklarının Erdebil şeyhine bağlanarak, Anadolu'dan ayrılıp gitmelerinin nedenini irdelemek gerekmektedir. Tarihi kaynaklarda **“Türkmen Sorunu”** olarak karşımıza çıkan bu olayı, ayrı bir başlık altında incelemek konumuz açısından da

²¹⁰ F. Sümer, **Oğuzlar...**, s. 53.

²¹¹ F. Sümer, **Oğuzlar...**, s. 7.

oldukça önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEZAR KÜLTÜ VE TÜRKLERDE MEZAR GELENEĞİ

Bu bölümde mezar kültürünün ortaya çıkışı, amaçları, İslam öncesi ve İslamî dönemde çeşitli Türk toplumlarında mezarlık kültürünün gelişimi ve özellikleri irdelenmiştir. Özellikle defin merasimi, dönemin inancı ve geleneklerle Anadolu'ya yansımaları, örnekleriyle verilmeye çalışılmıştır.

1.1. MEZAR VE MEZARLIKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1.1. Mezar terimi ve anlamı

Lügatlerde **ziyaret yeri**, **ziyaretgâh**, **ölünün gömüldüğü yer**²¹² olarak geçen ve Arapça ziyaret kökünden gelen “ziyaret edilen yer” anlamındaki **mezar** kelimesi, Türkçe ekle türetilmiş bir yer adıdır. Yine Arapçada “**ölünün gömüldüğü yer**” anlamındaki **kabr-kabir** ve **medfen** karşılığında Farsça ve Türkçede daha yaygın olan mezar kelimesinin kullanımında, Kur'an-ı Kerim (et-tekasür 102/2) ve hadisler de “**ziyaret**” kökünün geçmesi,²¹³ Müslüman toplumlarında bu ismin oluşmasında etkili olmuş olmalıdır.

Orta Asya'da erken dönemde, Türkler arasında mezarın **saraya benzetildiğini** Manas Destanı'ndan öğreniyoruz.²¹⁴ Destanda, Alp Er Tunga'nın ölümü dolayısıyla şöyle deniliyordu. “...(*Manas*), *gerçek evine gitti; diyorlar ki, ak-saray yapıp, (içine) koydular; Gök-saray yapıp, (içine) koydular!*” Yine bu destanda mezar için “**saray kertme ev**” yani; balkonlu saray ifadesi de kullanılmıştır.²¹⁵ Hunlarda da mezar için konuşulması ve girilmesi yasak olan yer, veya bir şey demek manasında **korıg, koru** ve **kurgan** denilmiş, Hunlardan sonra Göktürklerde de **kurgan** olarak²¹⁶ ifade edilmiştir. Kurganın aynı zamanda yerleşim

²¹² Hekimoğlu İsmail, vd, “*Mezar*”, Maddesi, **Osmanlıca-Türkçe Büyük Ansiklopedik Lügat**, İstanbul, 1985, s. 689.

²¹³ Nebi Bozkurt, “*Mezarlık*” Maddesi, **DİA**, XXIX, Ankara 2004, s. 519.

²¹⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, VI, Ankara 1991, s. 145.

²¹⁵ B. Ögel, **Türk Kültür...**, C. VII, s. 99.

²¹⁶ B. Ögel, , **Türk Kültür...**,C. I, s. 304.

yerlerine isim olarak verildiği de görülmektedir.²¹⁷

Koruk ifadesi de, Cengiz Han ve torunları zamanında sadece han mezarlarının bulunduğu yer anlamında kullanılıyordu.²¹⁸ Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi mezarlık, ölen birisi için özel olarak ayrılmış yer anlamında kullanılmıştır.

Ölünün çeşitli şekillerde muhafaza edilerek, toprak altına konulmasıyla oluşan mezar ve mezarlık anlayışı, yarı göçebe ve gelişmiş yerleşik toplumlarda öne çıkan bir unsurdur. Ölünün çukur kazılarak toprağa gömülmesi geleneği, İslam inancında Hz. Âdem'in oğlu Kabil'le başlamıştır.*

Mezarın baş ve ayak taşına **şahide** veya **hece taşı** denilmekte ve İslam öncesi dönemde Türklerde oldukça eski bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabeli şahide adı verilen baş taşı ile mezarın bittiği yeri gösteren ayak taşı, tam bir mezarı gösterir. Ayak taşı olmayıp, sadece şahidesi bulunan mezar taşı ise, klasik Osmanlı döneminde “**makam**” olarak adlandırılır ve orada herhangi bir kişinin gömülü olmadığı veya şüphe söz konusu olduğu anlamına gelir. Çok sayıda şehidin topluca gömüldüğü veya ortak bir kitabenin dikildiği mezarlığa “**şehitlik- meşhed**”,** başka yerde gömülü olan şahıs için dikilen ve üzerinde Fatiha yazılı tek taştan ibaret yere de “**nazargah**” denilir.²¹⁹ Bir aileye mensup fertlerin çevresi herhangi bir duvarla ayrılmış özel bölüme de “**aile sofrası**” adı verilmiştir. İslami dönemde ise Hz. Peygamberin, tanınması için Osman B. Maun'un kabrinin başına taş diktirdiği ve Hz. Peygamberden sonra da ölen sahabe ve bazı tabiinin mezarlarının üzerine **kubbe** adı verilen çadırların kurulduğu,²²⁰ kaynaklarda belirtilmektedir. Hatta daha sonra Mekke valilerinin kabir üzerine inşa edilen yapıları yıktırdıkları bilgisi²²¹ gösteriyor ki dünyanın çeşitli bölgelerinden Medine İslam Devleti'ne gelen sahabe veya tabiinler, geldikleri bölgelerdeki mezar kültürünü de beraberlerinde getirmiş olmalıdırlar.

Mezarlıkların şehir yerleşim planı açısından öneminin yanı sıra, bilhassa şehir mimarı

²¹⁷ Yaşar Çoruhlu, “*Kurgan ve Balık (Ordu-Balık) Terimleri (İsimleri) Üzerine Düşünceler*” , **Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan**, İstanbul, 2006, s. 108.

²¹⁸ B. Ögel, **Türk Kültürü**., C.VII, s. 154.

²¹⁹ N. Bozkurt, **a.g.mad.**, s. 521.

²²⁰ N. Bozkurt, **a.g.mad.**, s. 519.

²²¹ N. Bozkurt, **a.g.mad.**, s. 520.

x Hz. Adem ile Hz. Havva'nın ilk iki oğlu olup, Kur'an'a göre, insanoğlu içinde ilk cinayeti işleyen Kabil'dir. Kabil, kıskançlık sonucu öldürdüğü Habil'in, cesedini ne yapacağını bilememiş, bir müddet sonra, bir kuşun, ölü bir diğer kuşu, toprağı eşerek gömmesinden esinlenerek, kardeşini toprağa gömmüştür.

xx **Meşhed**; Lügatlerde, bir kimsenin şehit düştüğü yer, şehitlerin mezarlığı olan yer, şehadet yeri. Hz.Hüseyn'in Kerbela'da ki şehit düştüğü yer.

dokusu ve hat sanatının gelişiminde de önemli zengin örnekleri tarih, kültür ve etnografik araştırmalar bakımından büyük değer taşır. Özellikle diğer İslam ülkelerinde benzeri görülmeeyen Orta Asya, Anadolu ve diğer Türk bölgelerindeki tarihi mezarlık ve mezar taşları, Türk dili, sanatı, tarihi ve kültürü açısından da önemli belgeler içermektedir. Gerek Anadolu da ve gerekse Anadolu dışında çeşitli dönemlerde karşımıza çıkan bu mezarlıklar, Türk tarihinde de üslup açısından güzel ve bütüncül bir gelişmenin görüntüsünü sunmaktadır.

Tarihî Van-Erciş ve Ahlat mezar taşları **Selçuklu Tarzı** dediğimiz sandukalı, şahideli, hem sandukalı ve hem de şahideli türden örnekleri ve kû fi yazılarıyla Selçuklu sanatının en güzel örneklerini oluştururlar. Beylikler dönemi ve devamında karşımıza çıkan pek çok figürlü mezar taşları, Orta Asya Türk sanatının Anadolu’da yeniden şekillenip, Osmanlı sanatına geçiş oluşturmamasından başka bir şey değildir. Doğu Anadolu’da yoğun olmak üzere, Anadolu’nun muhtelif yerlerinde görülen, koyun-koç ve at biçimli mezar taşları, Hun ve Göktürk sanatının, inanç ve gelenekleri ile Anadolu’ya aktararak yeni bir üslup oluşturma çabasını gösterir. Nihayet Osmanlı medeniyetinde, Selçuklu tarzının bir devamı olarak, tabut âdetinin bir yansıması olan sanduka tarzı, üzeri kitabeli veya düz mezar taşları, Erzurum, Sivas, Kayseri, Bursa, Edirne’de hatta daha gelişmiş şekilleriyle hançerli sandukalar²²² olarak literatüre geçen 17. yy. İstanbul mezarlıklarında görülür. Ancak Osmanlı Devleti’nin tüm Anadolu’ya hâkim olmasıyla, Selçuklu geleneği dışında, soyut anlayışla Orta Asya’daki köklerine bağlı serpuşlu, gövdesi kitabeli, farklı tezyinatlı, başlık olarak ölen kişinin cinsi, rütbesi, mesleği gibi unsurların öne çıkarıldığı mezar taşları yapılmaya başlanır. Kadın mezar taşlarında çiçekli süslemelerin ağırlıkta olduğu, 17. yüzyıldan sonra ise, çeşitli meyve motiflerinin yer aldığı kompozisyonlar mezar taşlarında görülmeye başlar. Kadın mezar taşlarının baş kısımları, başörtüsünü andırır biçimde üsluplaştırılmış olup, iri plastik etkilerle verildiği görülmektedir.

Nihayet, XVIII. ve XIX. yüzyıldaki batılılaşmanın ağır etkileri, mezar taşlarına da yansımış, barok, rokoko ve ampir üslupta mezar taşları yapılmaya başlanmıştır. Batı düşüncesi etkisiyle ölümü, daha güzel ve sonsuz bir hayata geçişin basamağı olarak kabul eden, geleneksel Türk ve İslami bakışı yansıtan ibareler yerine, geride kalanların üzüntüsünü

²²² Tülin Çoruhlu, “*Hançerli Lahitler*”, **1.Eyüp Sultan Sempozyumu, (Bildiriler)**, İstanbul, 1997, s. 43.

ve ayrılığın acısını dile getiren “âh mine’l- mevt”, “âh mine’l- firâk” gibi ifadeler görülmeye başlanmıştır.²²³ Son dönem mezarlıklarında, eski sanat ruhu ve estetiğın yanı sıra millî gelenek anlayışıyla ilgili kaygı hissedilmemekte, buraların sadece ölünün yattığı yerin kaybolmaması için çoğu kez mermerden yapılan ve belli bir üslubu olmayan mezarlarla doldurulduğu görülmektedir.

1.1.2. Mezarların yapılış amaçları

Mezarların oluşması, defin geleneğı ile ilgili olup, çeşitli toplumlarda farklı şekillerde tezahür etmiştir. İslam inancına göre bu geleneğın ilk kaynağı ve başlatanı, Hz. Âdem’in oğlu Kabil’dir. Ölülerı gömmek için özel bir alan oluşturma geleneğı, oldukça eski ve gelişmiş kültürlerde görülen bir uygulamadır. Terminolojide “*Nekropolis*” olarak geçen ve yer altı şehri veya mezarlığı anlamına gelen²²⁴ eski mezarlıklar kültürüne, bölgenin coğrafi ve jeolojik yapısına, inşaat malzemesi türüne göre çeşitlilik gösteren yeraltı ve yer üstü mezarlarından meydana gelir.²²⁵

Mezar, daha çok toprak üstünde kalan yapısıyla önem taşır ve ziyaret edilebilmesi için üzerinde ölüyle alakalı bilgilerin bulunduğu bir alamet, işaretle belirtilir. Daha çok ölen kişinin dünyevi yaşantısı, hayat görüşü ve bağı bulunduğı oymağı ile bazen de ölüm sebebinin verildiğı bu (alamet) işaretler, genellikle taştan nadir de olsa ahşaptan yapılmaktadır. Ölen kişinin yararlı ve iyi işleri ile kahramanlıklarının bilinmesi, yaşayan ve geriden gelen nesillerin bunları unutmamaları için mezarlar, en erken uygarlıklardan günümüze kadar her zaman gösterişli yapılmıştır.

1.2. MEZAR GELENEĞİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

Arkeolojik buluntular ışığında en eski mezarlıklar, genelde dikili iki taş blok üzerine konulan yassı taşların şekillendirildiğı, paleolitik ve neolitik dönemlere ait *dolmenlerin** bulunduğu alanlardır (Resim-1).

²²³ Hans-Peter Laqueur, **Hüvel-Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar taşları**, (Çev: Selahattin Dilidüzgün), İstanbul, 1997, s. 83.

²²⁴ Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, İstanbul, 1995, s. 328.

²²⁵ Nebi Bozkurt, “*Mezar*”, **DİA**, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 519.

* **Dolmen**; iki tanesi dikili, üçüncüsü de bunların üzerine kapak gibi yatırılmış üç büyük taştan meydana getirilmiş ilkel anıt mezar.

Mısır'daki Milattan Önceki III. binden kalan Sakkara ve Gize piramitleri yer üstü, Tinitler Dönemi'ne ait Krallar Vadisi ise yeraltı mezarları için önemli örneklerdir. Mısır'da Eski Krallık Dönemi'ne ait obeliskler (dikili taşlar), sadece ölümlerin isimlerinin yazılı olduğu veya adaklarının belirtildiği yazılı dikili taşlardır.²²⁶

Anadoluda ve Eski Mısır uygarlığında, oldukça yaygın kullanılan diğer bir anıt mezar türü de kaya mezarlarıdır. Anadolu'da özellikle Likya döneminden kalan bu örnekler, tüm ihtişamlarıyla günümüze ulaşan değerli örneklerdir. Eski Mısır'da ise Yukarı ve Orta Mısır'ın prens ve beylerine ait olan kaya mezarlar, kayalar içine oyulan ve belirli bir plan dâhilinde giriş salonu, mezar odası bulunan örneklerde, tavan ayrıca sütunlarla tutturulmuş, giriş kısmına da dikey heykeller²²⁷ yerleştirilmiştir (Resim-1).

Mezopotamya'da Sümerler'e ait Ur kral mezarları, Mikenler'e ait oda mezarlar, Roma döneminde Hristiyanlara ait katakomplar, ** tarihe mal olmuş diğer ünlü mezar anıtlardır.

Mezar üzerine taş dikme geleneğinin ilk ne zaman başladığı kesin bilinmemektedir. Ancak dolmen ve obelisklerin ilk örnekler olabileceği bizce akla daha yatkın gelmektedir.

Eski Ahid'de Hz. Yakup'un hanımı Raşel'in kabri başına bir taş diktiğinden (Tekvin-35/20), aile mezarlarından (Samuel, 17/23; I. Krallar, 13/22-30) ve türbelerden (Eyüp, 21/32) söz edilmektedir.²²⁸

1.3. TÜRKLERDE ÖLÜ GÖMME GELENEĞİ VE MEZAR KÜLTÜ

1.3.1. Hunlar öncesi Orta Asya Türk Topluluklarında ölü gömme geleneği ve mezar kültürü

Orta Asya'da yapılan arkeolojik buluntular, Milattan Önceki üç binli yıllarda dahi cesetlerin gömülme geleneğinin olduğunu göstermektedir. Milattan Önceki iki bin yılında Andoronovo uygarlığında, ceset yakma olayının bir kısım bölgelerde ortaya çıktığı sanılmaktadır. Yakma olayı, MÖ 1200 ve 700 yılları arasında Karasuk döneminde, Minusinsk

²²⁶ Afet İnan, **Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti**, Ankara, 1987, s. 293.

²²⁷ A. İnan, **a.g.e.**, s. 298.

^{**} **Katakomp**; İlk Hristiyanların gizlice toplanıp dini tören yaptıkları yeraltı mezar ve ibadet yeri. Katakompplar zamanla büyüyerek yeraltı şehirleri haline gelmişlerdir. Günümüzde Kapadokya'da bunların ilginç örnekleri vardır.

²²⁸ N. Bozkurt, **a.g.mad.**, s. 519.

havzasında (Kırgızların sonradan yaşayacağı Yenisey vadisi) yeniden ortaya çıkmakta, MÖ 700 ve 300 yılları arasında Tagar kültüründe öncelikli bir yer teşkil ettiği görülmektedir.²²⁹ Yine bu dönemlerde Altay bölgesinde İskit ve devamında Hun kurganlarında cesedi gömme olayında, mumyalama işleminin de uygulandığı yapılan kazılardan anlaşılmaktadır.²³⁰

Defin merasimi ve ölüye saygı, ilk çağ toplumlarından günümüze kadar pek çok toplumda büyük önem arz etmektedir. Özellikle Türkler arasında ölüye duyulan saygı, yaşamın vazgeçilmezleri arasında yer almış, hatta ona saygısızlık tek başına savaş nedeni sayılabilmektedir. Pers kralı Darius, MÖ 512 yılında İskitler'e karşı çıktığı seferde, **turan taktiği** olarak devamlı geri çekilip Pers ordusunu yıpratma taktiği güden İskit kralı **İdanthrsos**'a “ *niçin savaşmayıp geri çekilerek kaçtığını*” sorar. Bunun üzerine İskit kralı **İdanthrsos**; “*eğer bizimle gerçekten savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz, mezarlarımız için dövüşmüyör muyuz? Ama daha önce ve keyfimiz istemediği için sizinle dövüşmeyeceğiz.*”²³¹ İfadeleri, pek çok kaynakta Hunlar'ın ataları olarak kabul edilen İskitler'in ata mezarlarına verdikleri önem ve onlara karşı yapılabilecek saygısızlığı **savaş nedeni** olarak kabul etmelerini göstermesi bakımından çok önemlidir. Günümüzde de Orta Asya ve Anadolu'da aileler ve aşiretler arasında kavga ve düşmanlık ne kadar büyük olursa olsun, hasım ailelerin mezarlığına saygısızlık yapılmaz ve ölünün arkasından menfî yönden konuşulması hoş karşılanmamaktadır. Yine Özbekistan'da ve Orta Asya'nın hemen tüm Türk bölgelerinde ölüye hakaret edilmez ve mezarlara çok büyük hürmet gösterilir.²³² İşte bu durum, kökü derinlerde olan bir geleneğin günümüze yansımından başka bir şey değildir.

Ata ruhlarının kutsal sayılması ve atalara duyulan derin saygı, İslamiyet öncesi ve sonrası Türklerde büyük ve görkemli bir defin anlayışının gelişmesine neden olmuştur. Bu yüzden de mezarlıkların, dolayısı ile ölülerin, rahatsız edilmemeleri için mezarlar, daima sarp ve yüksek yerlere yapılmış, buralar kutsal alan olarak kabul edilmişlerdir. Hatta bazen mezar ve içindekinin kutsanmasından dolayı, (tıpkı Attila'nın defin merasiminde olduğu gibi) nehir yatağı değiştirilip, mezar bizzat nehir yatağı içine hazırlanarak mezarın yeri saklı

²²⁹ Jean Paul Roux, **Eski Çağ ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm**, İstanbul, 1999, s. 218-219.

²³⁰ Nejat Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, İstanbul, 1972, s. 67.

²³¹ Ekrem Memiş, **İskitlerin Tarihi**, Konya, 2005, s. 51-52.

²³² Malik Fıratoğlu- Yaşar Kalafat, Cevdet Türkeröğlu, **Özbekistan Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996, s. 53.

tutulmuştur. Bugün Anadolu'nun hemen her bölgesinde özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki yüksek dağ ve tepelerde, ulaşılması zor olan yerlerde görülen dede, gazi, şehit ve baba mezarlarının altında yatan gerçek, bu olabilir. Bizzat Erzurum ve çevresinde bizim tespit edebildiğimiz 39 yatır ve mezar, böyle ulaşılması güç, yüksek dağ ve tepe zirvelerinde bulunmakta ve yöre halkı tarafından da yılın belirli günlerinde bu yatırlar, tüm bu ulaşım zorluğuna rağmen bir şenlik havası içerisinde ziyaret edilmektedir. Yine eski bir gelenek olarak bu mekanlarda, kurbanlar kesilmekte ve topluca bu yatırların yanında yenilmektedir.

Türk Tarihi ve medeniyeti açısından büyük önem arz eden “ölü gömme adeti ve mezarlık geleneği” nin ilk örnekleri, hiç şüphesiz Orta Asya'nın değişik bölgelerinde ama yoğunlukla Altay Dağları eteklerinde bulunan çok sayıda **kurgan** da karşımıza çıkmaktadır (Resim-2a-2b).

Araştırmacılar Kisilev, Gavrilova ve Clauson, bu kurganları Oğuzların atası olarak kabul ettikleri **Wu-Huan**'lara mal etmektedirler.²³³ Diğer pek çok araştırmacı tarafından Hunlara veya ataları olarak kabul edilen İskit-Sakalara mal edilen bu kurganlardan Pazırık, Berel, Noin-Ula, Issık göl çevresi, Esik kurgan ve Yenisey çevresinde çıkan buluntular, Türk Tarihi ve medeniyeti için çok önemli bilgiler vermiştir. Bilhassa *Türk Mezar Üslubu* ve defin geleneği hakkında verdiği bilgi ve buluntular, sanat değerleri çok yüksek olan bu malzemelerin tamamen göçebe bir kültüre ait olamayacağı ve yüksek bir medeniyetin bilinçli yansımaları olarak kabul edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.²³⁴ Gerçekten de Orta Asya'da İvilga'nın Selenga Nehri'ne aktığı yer olan Ulan Ude'de birçok evlerle, büyük ve etrafı surlarla çevrili iskân izlerinin bulunması ve bu evlerin döşemeleri altında sıcak hava ve ısıtma için duman yollarının bulunması,²³⁵ Hunlar'ın **yerleşik ve gelişmiş bir atlı bozkır medeniyetine** sahip olduklarını göstermektedir.

1.3.2. Hunlarda ölü gömme geleneği ve mezar kültürü

Hunlarda da ölü gömme ve defin merasimi, yılın belirli zamanlarında, ilkbahar ve sonbahar aylarında gerçekleştirilirdi. Bu durum dini inançlarının bir sonucu olabileceği gibi, hazırlanan büyük anıt mezar- kurganın yapılmasındaki zorluk ve alacağı zamanın yılda

²³³ Emel Esin, **İslamiyet ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Kültürü El Kitabı, C. I/b. İstanbul, 1978, s. 15.

²³⁴ N. Diyarbakirli, **Hun Sanatı..**, s. 5.

²³⁵ Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1984, s. 5.

ancak iki kez defin merasiminin yapılma zaruretiyle de²³⁶ izah edilmeye çalışılmıştır. Yılda iki kez defin geleneği, Göktürklerde de aynı şekilde, ağaçların yaprak dökümü ve ağaçların yapraklanması zamanlarında²³⁷ devam etmektedir. Ancak bu adetin yani yılda iki kez defin merasiminin, İslamiyet sonrası Anadolu'da Müslüman Türkler arasında da görülmesi, bizce de bu merasimin dini inançla alakalı olduğunu göstermektedir. Gerçekten de İbn Batuta, XVI. y.y.'da yazdığı Seyahatnamesi'nde, Anadolu'dan bahsederken *“Manisa Sultanı veya beyi Saruhan'nın birkaç ay önce vefat etmiş olan oğlunun türbesinden ayrılmadığını, bayram gecesini ile sabahını hanımı ile beraber bu türbede geçirdiğini, çocuğun cesedinin tahnit (mumyalamak) edilerek, kalaylı demir kaplı tahta bir tabut içinde üzeri örtülmemiş türbeye zincirle asıldığını ve zamanı gelince tabutun oradan indirilerek (zamandan maksat, ilkbahar veya son bahar ayları olmalı) üzerine elbiselerinin konulduktan sonra defnedileceğini”*²³⁸ haber vermektedir. Bu bilgi, Hunlardan asırlarca sonra bile bu eski ölü gömme adetinin, Türkler arasında yaşadığını belgelemesi açısından çok önemlidir. Yine Hunlar'ın defin geleneğinin bir parçası olan ve hemen bütün Türk topluluklarında görülen ölünün elbiseleri ve şahsi eşyalarıyla gömülme adetinin, Anadolu'da hala yaşadığının görülmesi, Türk sanatı ve medeniyetinin köklülüğü ve sürekliliğinin bir ispatıdır. İbn Batuta'nın, bu tür adetlerin Anadolu'nun başka bölgelerinde de bizzat yönetici zümre tarafından uygulandığını **tespit** ettiğini²³⁹ belirtmesi, böyle görkemli defin merasiminin ancak han veya yönetici sınıf tarafından yapılabildiğini teyit etmektedir. Halktan kimselerin definleri ise, muhtemelen hanedan üyeleri gibi görkemli olmasa da, halkın ekonomik gücüne göre belirlenmekteydi.

Birçok Türk kavminde ölü kurbanları esnasında, **ölü, giydirilmiş ve teçhizatları, üzerinde olmak üzere** mezara yatırıldıktan sonra, yanına eşyasının birçoğu defnedilir, ölünün atı, toy esnasında yenilir ve kemikleri, at koşum takımları ile silahlarının yakıldığı da olurdu.²⁴⁰ Önemli kişilerin mezarlarının gizlenmesi, yine çok eski bir Türk geleneği olarak Anadolu'ya da yansımıştır.²⁴¹

Ölüye elbise giydirme geleneği, Anadolu'da **Tahtacı Türkmenlerinde** yakın zamana

²³⁶ N. Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 65.

²³⁷ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1988, s. 27.

²³⁸ İbn Batuta, **a.g.e.**, s. 210.

²³⁹ İbn Batuta, **a.g.e.**, 210.

²⁴⁰ Şerif Baştav, “Avrupa Hunları'nda Ölü Kurbanları ve Kazanları”, **Makaleler**, C.II Ankara, 2005, s. 275.

²⁴¹ Ş. Baştav, **a.g.m.**, s. 275.

kadar devam eden bir gelenektir.²⁴² Ayrıca definden sonra Tahtacıların mezarlıkta saatlerce kalmaları,²⁴³ orada yemek yemeleri,²⁴⁴ kahve pişirip ikram etmeleri,²⁴⁵ hatta yatak götürüp orada yatmaları²⁴⁶ yaşayan bir gelenek olarak günümüze kadar gelmiştir. İbn Fadlan' da “**Seyahatnamesi**”nde Oğuz boylarının defin merasimlerinde ölüye ceket giydirdiklerini, kuşağını bağladıklarını, eşyalarını da ölünün yanına koyduklarını²⁴⁷ anlatmaktadır. Yine günümüzde Kayseri'nin Sarioğlan Kasabası, Kale Köyü'nde ve Kazdağı Türkmenlerinde mezara halı serilip üzerine de yatak sarılarak cenazenin bu yatağın üzerine yatırılması,²⁴⁸ Hun kurganlarındaki ölü gömme ve mezar geleneğinin Anadolu'daki devamının canlı birer şahididir. Hunlar da tıpkı Anadolu'daki örnekte olduğu gibi cesedi mumyalayarak, defin mevsimine kadar bekletmişlerdir. Kurganlardan çıkan cesetlerin tamamının mumyalanmış olması ve ölünün özel eşyalarının yanında elbiselerinin de bulunması, bunu göstermektedir.

Kurganlardaki buluntular ışığında, ölü ile beraber ölünün kullandığı özel eşyaların yanında savaş aletleri, deri kaplar içinde içecekler ve genellikle altından yiyecek kapları ile araba ve ölen kişinin atı da beraber gömülüyordu (Resim3-a). Ölünün yanında atının da gömülme geleneği, M.S. VII. ve IX. yüzyıllar arasına tarihlenen Tuva'daki Kırgız mezarlarında da görülmektedir. Bu mezarlarda, sırt üstü yatırılan cesedin yanına, sırtı cesede dönük biçimde yatırılmış bir at cesedi ölüye eşlik etmekte ve bu açılan tüm mezarlarda görülmektedir.²⁴⁹

Kurganlarda bulunan şahsi eşyaların yanında en önemli eşyalardan birisi de tören kazanlarıdır. Defin merasimiyle alakalı kazanların kökeni İskitlere kadar uzanmakta, devamında Hunlarda da görülmektedir (Resim-3-b).²⁵⁰ Ölen kişinin defin merasimi de görkemli bir törenle yapılır, büyük yemekler verilir, hatta bu yemeklerin bir kısmı da ölüyle beraber gömülürdü.²⁵¹ Günümüzde de ölü için ziyafet verme geleneği tüm canlılığı ile yaşatılmaktadır. Günümüzde Toroslar'da yaşayan Tahtacı Türkmenlerinde bu adet, yılın

²⁴² Ali Yılmaz, **Tahtacılar'da Gelenekler**, Ankara, 1948, s. 81.

²⁴³ Yusuf Ziya Yörükan, **Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar**, Ankara, 2002, s. 230.

²⁴⁴ Y. Z. Yörükan, **a.g.e.**, s. 230.

²⁴⁵ Y. Z. Yörükan, **a.g.e.**, s. 235.

²⁴⁶ Y. Z. Yörükan, **a.g.e.**, s. 230.

²⁴⁷ İbn Fadlan, **Seyahatname**, (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul, 1975, s. 36.

²⁴⁸ Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar taşları**, Ankara, 1992, s. 25.

²⁴⁹ Ciro Lo Muzio, “*Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, (Çev: Bülent Keneş), C: III. Ankara, 2002, s. 124.

²⁵⁰ Ş. Baştav, **a.g.e.**, s. 266-267.

²⁵¹ N. Diyarbakırlı, **Hun Sanatı...**, s. 67.

belirli günlerinde yiyecek ve içeceklerini alarak, topluca bizzat mezarlarının başında davetlilerle beraber yiyip içmeleri şeklinde yaşatılmaktadır.²⁵² Belki de daha sonra her çeşit mezar taşında görülen mutfak aletleri motifleri, geçmişteki bu defin geleneğinde görülen tören kazanlarının, ölü ile beraber mezara gömülmesi yerine, mezar taşlarına kazınması şekline dönüşmüş olabilir (Resim-3-c).

1.3.3. Göktürkler de ölü gömme geleneği ve mezar kültürü

Asya Hun İmparatorluğu'ndan sonra gerek Asya Türk topluluklarını bünyesinde birleştiren ve Türk kültürünün her bakımdan temsili hususunda, ikinci büyük Türk devleti Göktürklerdir.²⁵³ Ölülerin yılın belirli zamanlarında gömülme geleneği, Göktürklerde de devam etmiştir. Göktürkler, ataları Hunlardan almış oldukları geleneği, daha da zenginleştirerek yaşatmışlardır. Çin kaynakları ve seyyahların verdiği bilgiler ışığında Göktürklerde de çok zengin bir defin geleneğinin söz konusu olduğu ve yazın ölenleri, yaprakların sarardığı sonbahar mevsiminde, kışın ölenleri ise bitkilerin yeşermeye başladığı ilkbaharda²⁵⁴ defnettikleri anlaşılmaktadır. Kültiğin, Bilge Kağan ve Vezir Tonyukuk'un muhteşem anıt mezarları, bu zenginliği tüm ihtişamı ile gözler önüne sermektedir.

Kültiğin ve Bilge Kağan anıt mezarları, geniş bir sahaya yüksekçe bir tepe üzerine yerleştirilmişti. Asıl mezarın bulunduğu bir bark binası (Resim-4-a, Resim-4-b), bunun önünde karşılıklı iki koç heykeli, giriş kısmında bulunuyordu. Tam karşıda kaplumbağa kaidesi* üzerine dikili **bengütaş** yer alıyordu.²⁵⁵ Çin kaynaklarında, Kültiğin'in ölümünde bütün ülkelerden temsilcilerin geldiği ve *"Kubbeli otağ altındaki tabut önünde saygı duruşunda durdukları"* bildirilmektedir. Yine Çin kaynaklarında bark – mezar binasını, Çin'den gelen Tang Hanedanına mensup ustaların yaptığı belirtilmektedir.²⁵⁶ Özellikle Göktürkler de **yoğ-yuğ aş** merasiminin olduğu ve bu merasime devlet egemenliği altında

²⁵² Y. Z. Yörükan, **a.g.e.**, s. 235.

²⁵³ İbrahim Kafesoğlu, *"Türkler"*, **İA**, C. XII, İstanbul, 1988, s. 164.

²⁵⁴ N. Ya. Bıçurin, **Sobraniya Svedeniyao Narodah** Moskova, 1950; (Çev: N. Diyarbekirli), **Hun Sanatı**, İstanbul, 1972, s. 64.

²⁵⁵ Hamza Gündoğdu, **Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979, s. 34-38.

* Kaplumbağa, Göktürklerin **Aşina** hanedanını temsil etmekte, aynı zamanda uzun ömrü simgelemektedir. Kaplumbağa kaidesini hanedan mensubu olmayanların kullanmadığını Vezir Tonyukuk'un bengü taşının kaplumbağa kaidesine değil bizzat toprağa gömülmesinden anlıyoruz. Çünkü Tonyukuk, hanedan mensubu değildir.

²⁵⁶ O. Aslanapa, **Başlangıcından Günümüze...**, s. 14.

bulunan veya komşu devletlerin temsilcilerinin katıldıkları, bizzat Kültiğin mezar anıtında belirtilmiştir.²⁵⁷

Göktürkler Yuğ töreni esnasında **“kubbeli otağ”** etrafında yedi kez at koşturup otağın önünde durarak, yas işareti olarak da yüz, burun ve kulaklarından kan akıttıkları; bu geleneğin günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bazı Yörük Türkmen kabilelerinde de devam ettiği, kadınların yüzlerini tırnakları ile kanatması şeklinde devam etmektedir. Ayrıca Orhun abidelerinde de Yuğ Töreninde, çadır etrafında koyun – koç ve at kurban edildiği,²⁵⁸ mezar yerinin kutsal sayıldığı,²⁵⁹ mezar yeri için genellikle yüksek bir tepe veya dağ seçildiği²⁶⁰ ve bu yerin genellikle saygısızlığa uğramaması için saklı tutulduğu bilinmektedir. Ayrıca mezar – bark binasından karşı tepelere kadar-araştırmacılar tarafından değişik görüşler ileri sürülen²⁶¹ **balbalların** dikilmesi, Göktürk mezarlarının vazgeçilmez özelliklerindendir (Resim-5). Ayrıca Göktürk mezarlarında atalar ruhunu temsil eden **taş heykeller**, eski bir geleneğin devamı olarak yaşatılmıştır²⁶² (Resim-6). Kayalara çizilen, oyulan insan şeklindeki **ruh heykeller**, kuzey Asya’da **Karasuk** devrinden kalan (MÖ 1330-800) çok eski ve değişmez bir geleneğin devamıdır. Bu ruh heykellerin, hepsinin uzakta ölmüş ve böylece memleketinde mezarı olmayan Türk alp ve elçilik mensupları anısına, kağanlar ve yakınları tarafından yaptırılan abideler oldukları, tespit edilmiştir.²⁶³ Göktürklerde defin merasiminin yılda iki kez yapıldığının²⁶⁴ kaynaklarda bildirilmesi, mezar taşlarına ölenin bir portresi ile hayattayken yaptığı savaşlardan sahneler ve kurban edilen hayvanların resimlerini yapmaları,²⁶⁵ Hun geleneğinin Göktürklerde de devam ettiğini gösterir. İbn Fadlan, 926 yılında yazdığı Seyahatnamesi’nde, Oğuzların da ağaçtan yontma balbalları mezarlarına diktikleri ve bu sırada, şu sözleri söylediklerini kaydeder: **“Bunlar onun (ölünün) uşaklarıdır. Cennette ona hizmet edeceklerdir”**. Aynı gelenek X.yüzyılda,

²⁵⁷ Ömer Günay-Harun Güngör, **Türk Dini Tarihi**, Kayseri, 1998, s. 95.

²⁵⁸ Alim Karamürsel, **“Eski Türkler de Defin Törenleri ile İlgili Usul ve Adetler”**, **Tarih ve Toplum**, İstanbul, 1990, s. 280-281.

²⁵⁹ Jean Paul Roux, **Orta Asya-Tarih ve Uygarlık**, (Çev: Lale Arslan), İstanbul, 2001, s. 64.

²⁶⁰ J. P. Roux, **Orta Asya-Tarih ...**, s. 63-64.

²⁶¹ H. Gündoğdu, **Türk Mimarisinde Figürlü...**, s. 39-40; Mustafa Ünal, **“Azerbaycan Mezar taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslam’ın Etkileri”**, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 289.

²⁶² Dimitri Vasiliev, **“Sibiry Müzelerinde Bulunan Gök Türk Heykel ve Sanat Eserleri Koleksiyonları”**, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 297-298.

²⁶³ Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul, 2006, s. 288.

²⁶⁴ J. P. Roux, **Orta Asya – Tarih ...**, s. 64.

²⁶⁵ E. Esin, **Türklerde Maddi...**, s. 252-253.

Macarlar arasında da görülmekteydi.²⁶⁶ Göktürklerde karşımıza çıkan ve balballar için savaşta öldürülen düşmanları temsil ettiği,²⁶⁷ taş heykellerinde mezar heykeli veya bizzat mezarda yatan ölüyü temsil ettiğini ileri süren araştırmacılar²⁶⁸ gibi bu heykellerin bazen de **saygı gösterilen ruhları** temsil eden yontular (ongun) oldukları ileri sürülmüştür.²⁶⁹ Eski Türk inancında ruhlar; hastaya, cesede ve suni tasvir olan “onguna” da nüfuz edebilirlerdi. Ongunlar onlar için iyi ve kötü şeylerin oluşmasında birer aracı olabilirlerdi. **İnsan ruhu özellikle atalar ruhu bu totem/ongunlara geçebilirdi.** Bu yüzden bu totem/ ongunlar eski Türk inancında kutsal sayılmıştır. **Hiung-nular’a** (Hunlar) “**Kun**” adını verdiği sanılan meşhur ongun **koyun veya koç**, bütün Türk boylarında belki de bu yüzden muteber sayılmıştır.²⁷⁰ Totemin varlığı şahsın ölümüyle sona ermeyip, görünmeyen kısmı iskelette, dondurulmuş derisinde veya suni olarak yapılan eşyada, mesela; ağaçtan veya taştan yontulmuş heykelde, keçeden kesilmiş figürde varlığını devam ettirdiğine inanılmıştır. Şu halde **ongunlar ruhların meskenidir.**²⁷¹

Bu heykellere halk arasında **baba** veya **taş nine** denilmekte çoğu kez kaba bir şekilde yontuldukları²⁷² gözlenmektedir (Resim-6). Bu heykellerin hepsinin kutsal sayılan ruhları temsil etmesi, bizce biraz şüphelidir. Çünkü eğer bu heykellerin hepsi kutsal ruhları temsil etseydi bunlar böyle kabaca yontulmazdı. Biliyoruz ki Göktürkler yontu sanatında oldukça ileri olup, Kültigin’in ileri bir portre geleneğinde yapılan büstü (Resim-7), bugün Kazakistan İlimler Akademisi Müzesi’nde sergilenmekte olup, Göktürklerin bu sanattaki başarılarının üstün bir örneğidir. Ölünün anısına mezarına taş heykellerin dikilmesi geleneğinin, günümüz dünyasında hala kullanılması ilgi çekicidir. Azerbaycan Kuba bölgesi Musevi Türk mezarlığında mezar başına balbal dikme geleneği tüm canlılığıyla devam etmekte,²⁷³ bu da Türk sanatının köklü oluşunun ve sürekliliğinin bir ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim-8).

²⁶⁶ L. Rasony1, **a.g.e.**, s. 27.

²⁶⁷ Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatının ABC’si**, İstanbul, 1998, s. 98; L. Rasony1, **a.g.e.**, s. 27.

²⁶⁸ Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk ..**, İstanbul, 1998, s. 99.

²⁶⁹ Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk..**, İstanbul, 1998, s. 99-100.

²⁷⁰ E. Esin, **Türklerde Maddi...**, s. 271.

²⁷¹ L. Rasony1, **a.g.e.**, s. 29.

²⁷² Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk...**, İstanbul, 1998, s. 99.

²⁷³ Mustafa Ünal, “*Azerbaycan Mezar taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslam’ın Etkileri*”, **Uluslar arası 4. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 290.

Balballar, genellikle soylu kişi ve Alplerin mezarlarına dikilirdi.²⁷⁴ Anadolu’da da koç-koyun ve at biçimli mezar taşlarının, araştırmalarımız esnasında toplu mezarlık alanı içerisinde yer alan, yüzlerce mezar arasında birkaç tane ile sınırlı kalması, bunların da o bölgedeki soylu veya toplumun önde gelen kişileri için yontulmuş olabileceğini akla getirmektedir. Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinde görünen, mezar taşı olarak yapılmış ve üzerindeki geyik tasvirlerinden dolayı **geyikli taşlar** olarak adlandırılan abideler de²⁷⁵ koyun koç ve at biçimli mezar taşlarının öncüleri olabilirler (Resim-9).

1.3.4. Uygurlarda ölü gömme geleneği ve mezar kültürü

Göktürk hâkimiyetine son veren Uygurlar, Ötüken merkez olmak üzere bir devlet kurarlar (745-840). Kırgızlar tarafından Ötüken’den uzaklaştırıldıkları 840 yılına kadar, bilhassa, Doğu Türkistan, Ötüken, Köğmen Dağları ve Altaylara hâkim olurlar. 840 tan 13. y.yıl sonlarına kadar da Kan-çu ve Tarım Havzası dediğimiz **Turfan bölgesinde** varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁷⁶

Uygurların tamamen yerleşik düzene geçmeleri ve Budizm ile mani dinine girmiş olmaları onları, eski mezar defin geleneğinden fazla uzaklaştırmamıştır. Mezar üzerine veya yanına taş dikme geleneği Uygurlarda da devam etmiş, ayrıca ellerinde kadeh tutan balbal-heykellere de “**bengütaş**” diyerek bu geleneği devam ettirmişlerdir. Bengütaşların uzunluğu yaklaşık 5-6 metre olup üzerlerine de çeşitli hayvan figürleri işlenmiştir. Ayrıca ölen kişinin boy-aşiret damgası da bu taşlar üzerinde yer almaktadır.²⁷⁷ Mezar taşına boy-aşiret damgası vurma geleneği, Kafkaslar da Çerkez mezarlarında²⁷⁸ ve Anadolu da ki erken dönem pek çok Türkmen mezar taşlarında da görülmektedir. Uygur-Budist mimarisinde mezar anıtı olarak gelişen “**stupalar**”,* çadırın mimariye dönüştürülmüş biçiminden başka bir şey değildir. Bu değişimi ile İslam sonrası Türk mimarisinde kubbeli-kümbet mezar tipinin kaynağını oluşturmuştur. Stupalar Türklerden önce Budist kültüründe sadece ölülerin kemik-kül ve

²⁷⁴ Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk ...**, İstanbul, 1998, s. 100.

²⁷⁵ Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk...**, İstanbul, 1998, s. 100.

²⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, **a.g.mad**, s. 179-182.

²⁷⁷ Demet Karacadağ, **Bursa’da 14 ve 15. y.y. Mezar taşları**, Ankara, 1994, s. 5.

* **Stupa**; Buda’nın ve Budist rahiplerinden önde gelenlerin, öldükten sonra yakılması neticesi elde edilen küllerini ve kutsal emanetlerini saklamak için yapılan, çoğu kubbeli, ya da arı kovanı biçiminde örtülü anıt mezar. Daha çok Budist mimarisinde ve Uygurlarda görülmektedir.

²⁷⁸ Mustafa Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, (Yay. Haz: Ahmet Cevdet Canbulat), Ankara, 1990, s. 74.

eşyalarının konulduğu yapılardan ibaretti. Türklerle birlikte, “**anıt mezar**” biçimine dönüşmüştür.²⁷⁹ Bu gün Turfan bölgesi Murtuk Vadisi, Bezeklik, Hoço ve Sangımağız bölgelerinde bulunan stupalar, Uygurlardan günümüze gelen en güzel örneklerdir.

1.3.5. İslamî dönem Türklerde ölü gömme geleneği ve mezar kültürü

Türklerin erken İslamî devirden başlayarak İslam dinine girmeleriyle sanat anlayışlarında da yavaş yavaş değişiklikler olmaya başlamıştır. Eski Gök Tanrı ve Şamanist inancı ile kültürlerinden gelen özellikleri, İslamî inanç ve kaidelere uyarlayarak, Orta Asya gelenekleri ve **Avrasya üslup özelliklerini** devam ettirmişlerdir.

İslam düşüncesinde ölen kişiler için anıt-mezar yapılması, hoş karşılanmamıştır. Buna rağmen ilk İslamî anıt mezarların, Abbasiler döneminde ortaya çıktığı bilinmektedir. Türklerin, İslamiyet’i kitleler halinde kabulünden sonra özellikle Müslüman Türk devletlerin ilki sayılan Karahanlılar döneminde, çadırlar artık taş veya tuğla malzemeye kümbet biçimine dönüşmüş, balbal taşları da abidevî mezar anıtları biçiminde şekillenmeye başlamıştır. Bu abidevî mezar taşları figürlü ve figürsüz- yazı karakterli olarak gelişimini sürdürmüştür. Figürlü mezar taşlarından başka, bir de koyun-koç ve at biçimli mezar taşları, İslam öncesi Orta Asya geleneği olarak, İslam sonrası hemen hemen bütün Müslüman Türkler arasında yaşamaya devam etmiştir. Balbalların veya taş heykellerin üsluplaşmış değişik bir biçimi de, özellikle Doğu Anadolu da soyutlaşmış insan biçimli mezar taşları olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸⁰ Soyutlaşmış insan biçimli mezar taşı geleneği, Osmanlı klasik döneminde imparatorluğun pek çok bölgesinde bilhassa İstanbul mezarlıklarında en güzel örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır. Hatta bu mezarlarda ölen kişinin yaşamından pek çok kesitin (mesleği, ünvanı, aldığı nişanlar, makamlar ve ölüm nedenlerine varıncaya kadar) görsel ve yazılı anlatımlarla verildiği görülmektedir. (Resim 10-11) Türk tarihi için çok önemli yer tutan Ahlat Mezar taşları da, Orta Asya geleneğinde ki ejder figürleriyle bu zincirin Anadolu halkasındaki en önemli yerlerini tutmaktadırlar²⁸¹ (Resim-12).

Karahanlılar döneminde (992-1211) İslamî çerçeve ile eski geleneğin uyumlu bir biçimde örnekleri kümbetlerde görülür. Özellikle Karahanlılar zamanında hızla gelişip

²⁷⁹ Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk ...**, İstanbul, 1998, s. 112.

²⁸⁰ Yunus Berkli, “*Ardahan Çevresinde Görülen Soyut İnsan Biçimli Mezar taşları*”, **”Sanat”**, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, S. 9, Erzurum, 2006, s. 108-109.

²⁸¹ Beyhan Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 5

yayılan bu mezar anıtları, çadırın mimariye dönüşmüş bir formu olduğu konusunda araştırmacılar hem fikirdirler²⁸² (Resim-13). Hatta kümbetlerdeki mumyalık kısmı ile ibadet ve ziyaret için düzen düzenlenen üst kısmın oluşmasının, İslam öncesi mezar anlayışı ile İslamî dönem dini inancın, mezar kültürüne yansıyan güzel bir sentezi olduğu fikri de²⁸³ dikkate alınmalıdır.

Karahanlılarda gelişip yayılan bu gelenek, daha sonra Gazneli ve Büyük Selçuklu Devletleri zamanında varlığını geliştirerek devam etmiştir.²⁸⁴ Büyük Selçuklu Devleti zamanında Anadolu'nun fethinde görevlendirilen Oğuz Türkleri ile Anıt mezar geleneği Anadolu'ya taşınmıştır.

1.3.6. Anadolu Türkleri'nde ölü gömme geleneği ve mezar kültürü

Büyük Selçukluklar zamanında Anadolu'ya Müslüman Türk akınlarının başlamasından çok önce, erken İslam akınları ve Abbasi orduları içinde yer alan, *Horasan Gazileri* olarak adlandırılan alp erenlerin, Anadolu'da yatır ve evliya ziyaretgâhları dışında bilinen anıt mezarları yoktur. Ancak Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde oldukça fazla sayıda ve değişik tipte, özellikle de Osmanlı döneminde, konik külahtan, yuvarlak kubbe biçimine dönüşen üst örtü sistemiyle, zengin anıt mezarlar karşımıza çıkar.

Anadolu'ya akın akın gelen Oğuz Türkmen boyları, çok disiplinli bir şekilde Doğu Anadolu'dan başlamak üzere batıya doğru iskân edilmişlerdir. Yerleşim yerlerinde Anadolu'ya daha önceden gelmiş ama Hristiyanlaşmış Kuman, Peçenek Türkleri ile karşılaşan Oğuz Türkmenleri, bölgeye çabuk adapte olmaya başlamışlardır.²⁸⁵

Anadolu'daki bilinen İslamî Türk dönemi ilk mezarlıkların XI. y.y. dan itibaren varlığını Saltuklu (Erzurum ve çevresi), Artuklu (Diyarbakır- Mardin çevresi), Mengücekli (Erzincan ve çevresi), Danişmendli (Malatya-Harpüt çevresi), Türkmen bölgelerinde görmekteyiz.

²⁸² Hakkı Önkal, **Anadolu Selçuklu Kümbetleri**, Ankara, 1996, s. 5.

²⁸³ H. Önkal, **a.g.e.**, s. 54.

²⁸⁴ Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hakkı Önkal, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Ankara, 1996. Gönül Öney, "*İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi*", **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, S. III, Ankara, 1981, s. 42, vd; Yaşar Çoruhlu, **Türk İslam Sanatının ABC'si**, İstanbul, 2000, s. 63, vd; Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1997, s. 97, vd; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1984, s. 64-89; Günekut Akın, **Asya Merkezi Mekan Geleneği**, Ankara, 1990, s. 26-28.

²⁸⁵ M.Abdulhalük Çay, "*Selçuklu Öncesi Anadolu'nun Türkleşmesi*", **Türk Kültürü**, sayı, 239, Ankara, 1983, s. 184.

Daha sonra bu bölgeler dışında, Anadolu Selçuklu döneminde Konya, Kayseri ve Sivas yöreleri başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok yöresinde Anadolu Selçuklu dönemi mezarlıkları görülmeye başlar.²⁸⁶

Beylikler dönemi, mimarî eser ve mezar anıtları için gelişmenin sürdürüldüğü bir geçiş dönemidir. Beylikler döneminde bilhassa ahşap işçiliğin öne çıktığı görülmektedir.²⁸⁷ Selçuklu ve Beylikler kültürünün oluşturduğu figüratif olmayan mezar taşları, genellikle Anadolu'nun doğu, güneydoğu, orta ve batı bölgelerinde yaygındır. Anadolu Selçuklu dönemindeki mezarlar sandukalı, çatma lahitli, sandukalı şahideli ve baldaken biçiminde oldukları gibi; figürlü, koyun-koç ve at biçimli mezar taşları olarak ta gruplandırılırlar.²⁸⁸

Bu mezar tipleri, tek parça sanduka (Resim-14), çatma lahitli (Resim-15) çift veya tek şahideli (Resim-16), şahideli veya şahidesiz sandukalı biçimlerde karşımıza çıkarlar (Resim-17). Şahidesiz olan sanduka biçimli mezar taşları, genellikle tek parça taş veya mermerden yapılmış olup, ahşap ve çini malzemeden yapılan örnekler de döneminin birer şaheserleri olarak günümüze ulaşmışlardır (Resim-18). Taşlar üzerinde bulunan süs öğeleri eski gelenek ve inançların İslam dini içindeki güzel bir sentezini oluşturmaktadırlar. Çeşitli hayvanların stilize edilmeleri sonucu ortaya çıkan soyut anlayıştaki rumi motifler, bol bol kullanılmıştır²⁸⁹ (Resim-19). Yazı da özellikle, nesih ve sülüsün, değişik şekilleri ile bu devirde etkinliğini sürdürmüştür. Bazı taşlar ise küfi karakterlidir. **Mezar taşı yazıları, belki de Türk kültür mirasının aslına en bağlı olarak devam eden unsurlarındandır.** Yegâne Türk mezar yazılarının örnekleri olan Göktürk – Orhun Yazıtları örnek alındığında, bu yargının yanlış olmadığı görülmektedir.

Erken Osmanlı devrinde anıt mezar anlayışı, beyliklerin devamı olmasına rağmen, Osmanlı medeniyetindeki yenilikçi ve gelişmeci anlayış, anıt mezarlarda da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle yükseliş ve imparatorluk döneminde bol örnekleriyle karşımıza çıkan yuvarlak kubbeli üst örtü, piramidal-çokgen, külah biçimli üst örtünün yerini alarak, kümbet

²⁸⁶ Yekta Demiralp, **Akşehir ve Köylerinde ki Türk Anıtları**, Ankara, 1996, s. 65-89.

²⁸⁷ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Yekta Demiralp, **Akşehir ve Köylerinde ki Türk Anıtları**, Ankara, 1996, s. 65-89; Hakkı Önkal, **a.g.e.**, Ankara, 1996; Gönül Öney, *İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi*, **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, C.III, Ankara, s. 41-66; Seyfi Başkan, **Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar taşları**, Ankara, 1996.

²⁸⁸ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, 35-39.

²⁸⁹ Metin Haseki, **Plastik Açıdan Türk Mezar taşları**, İstanbul, 1976, s. 22.

yerine türbe olarak isimlendirilirler.²⁹⁰ Osmanlı ülkesinde, İstanbul ve Bursa başta olmak üzere, bilhassa yabancı seyyahların çok dikkatini çeken yeni bir mezar taşı geleneğinin oluştuğu görülmektedir. Bu gelenek Orta Asya geleneğinden biçim ve süsleme olarak farklı olup, Selçuklu ve Beylikler döneminin aksine oldukça sade ve formları da nettir.²⁹¹ Osmanlı mezar taşlarında, Selçuklu cephe süslemelerinde girift süsleme anlayışı ve ışık-gölge oyunlarına fazla yer verilmemiştir. Ayrıca klasik dönem Osmanlı mezar taşlarında Selçuklu ve Beylikler döneminde bol örneğini gördüğümüz figürlü bezemelere rastlanmaz. Sadece ölen kişinin kimliğiyle yetinildiği görülür.²⁹² Ancak 17. y.y.dan itibaren soyut anlamda hızlı bir figüratif anlayışa doğru gidildiği görülmektedir. Bu soyut anlayışın ilk örneklerinin klasik Osmanlı döneminde yavaş yavaş oluşmaya başladığı da göz ardı edilemez.

Osmanlı mezar taşlarının bir diğer önemli özelliği de karşıdan bakıldığında bir insan silüetini andırmasıdır. Özellikle mezar taşıdaki şahidenin baş kısmı, dönemin özelliği ve ölen kişinin mesleki durumuyla alakalı olarak, oldukça plastik ve etkileyici bir biçimde verilmiştir (Resim-10). Baş şahidelerde el ve ayaklar verilmese de taşın işleniş biçimi, baş ve boyun kısmıyla insan biçimini çağrıştırmaktadır. Bu özellikteki mezar taşlarını daha geç dönemde 19.y.y. da Ardahan bölgesinde Karapapak Türkmen mezarlarında, daha canlı bir biçimde görmekteyiz (Resim-11).

Osmanlı mezar taşlarının en belirgin özelliği, hiç şüphesiz erkek ve kadın mezar taşlarının birbirleriyle olan farklılıklarıdır. Bilhassa klasik dönemden sonra, kadın mezar taşları, erkek mezar taşıyla hem çok zarif ve ince işçilik isteyen süslemeleri, hem de kıvrık ve uçları omuzlara dökülmüş bir başörtüsü şeklinde verilen baş kısmıyla ayrılmaktadır. Bu haliyle başörtüsünün de soyut bir ifadeyle anlatılmaya çalışıldığı görülmektedir (Resim-20).

1.3.7. Doğu Anadolu Bölgesi ölü gömme geleneği ve mezar kültürü

Bölgedeki ölü gömme geleneği ve mezar kültürü, bölgenin bir geçiş ve ilk iskan yerlerinden biri olması bakımından oldukça önemli bilgi ve belgeler sunmaktadır. Orta Asya eski Türk inanç sisteminde kutsal sayılan dağ ve tepeler, bölgede de İslamî inanç sistemi içerisinde değerlendirilmiştir. Dağ ve tepeler üzerine yapılan veya yapıldığı sanılan yatır,

²⁹⁰ H. Önkal, **a.g.e.**, s. 1.

²⁹¹ Aslı Sağıroğlu Arslan, **Kayseri Zamantı Irmağı Çevresinde Bezemeli Mezar taşları**, Kayseri, 2005, s. 15.

²⁹² M. Haseki, **a.g.e.**, s. 42.

dede ve baba türbeleri, zaman içerisinde birer ziyaret yerine dönüştürülerek, dağ ve tepelere dolaylı da olsa bir kutsal mekan imajı oluşturulmuştur. Alan araştırması esnasında sadece Erzurum ve ilçelerinde dağ ve tepe zirvelerinde otuz yedi adet yatır tespit etmemiz, bu eski Türk geleneğinin Anadolu'daki canlı misalleridir. Bu yatır/ baba mezarları, mimarî açıdan da Orta Asya geleneğini sürdürmekte, herhangi abidevî bir mimarî formun oluşturulmadığı gözlenmektedir. Dağ ve tepedeki mezar alanının etrafı tıpkı Orta Asya'daki gibi, yığma taş duvarlar veya çitlerle çevrelenmektedir. Bu gelenek günümüzde de devam ettirilmektedir.

Mezar alanındaki yeri taş duvarlarla veya çitlerle çevreleme geleneği, daha MÖ VIII. ve VII. yüzyıllarda Trans-Baykal bölgesinde, erken dönem Türkler tarafından uygulandığı bilinmektedir.²⁹³ Bu tür mezar geleneği, Anadolu'nun diğer bölgelerinde de görülür, ancak Doğu Anadolu'daki örnekler daha erken döneme ait olmalarından dolayı ayrı bir öneme sahiptirler. Ayrıca bölgede karşımıza çıkan mezar taşları da üslup ve süsleme biçimleriyle Batı ve Orta Anadolu örneklerinden ayrılırlar. Özellikle mezar taşları ve biçimlerinin Doğu Anadolu bölgesi içinde dahi mahalli farklılıklar göstermesi,²⁹⁴ bölgeye Orta Asya'nın farklı bölgelerinden gelen Türkmen gruplarıyla açıklanabilir.

Erzurum ve çevresindeki mezar taşları **sandukalı**, **şahideli** ve **koyun-koç ve at biçimli** mezar taşları olmak üzere üç tipte görülmektedir. Sandukalı olanlarda kandil ve rozet motifleri dikkati çekmektedir (Resim-14, 16). Şahideli mezar taşlarının en erken tarihli ve kitabeli örneği m. 1335 tarihli olup, **Ahi Fahreddin B. Mehmet Şah'a** aittir.²⁹⁵ Malatya, Van ve Erciş bölgelerinde görülen mezar taşlarında, genellikle **Ahlat Ekolü** görülmektedir. Malatya-Arapkir-Onar köyü mezarlığında görülen, kozmoloji ile alakalı motifler ve mezar taşındaki çeşitli boy damgaları, bölgeye erken dönemde yerleşen Türkmenlere ait olmalıdır.²⁹⁶ Bu tür motiflere Gevaş mezarlığında da rastlıyoruz (Resim-21). Bu tür motiflerin en erken örneklerine Uygur fresklerinde rastlamamız, **Türk Sanatının köklü ve kesintisiz olduğunun** bir ispatıdır (Resim-22).

Koyun-koç ve at biçimli mezar taşlarının da en erken örnekleri, araştırmalarımız esnasında, Erzurum çevresinde karşımıza çıkmaktadır. VII. yüzyılda bölgeyi gezen Ermeni

²⁹³ Ciro Lo Muzio, “*Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, (Cev: Bülent Keneş), C. III, Ankara, 2002, s. 126.

²⁹⁴ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 28.

²⁹⁵ İ. H. Konyalı, **a.g.e.**, s. 422-423.

²⁹⁶ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 29.

tarihçisi Moisey Kagankatvasi'nin bölge hakkında verdiği bilgiler de koç ve at heykeli yapan topluluklardan bahsetmesi,²⁹⁷ konumuz açısından oldukça önemlidir. Bu örneklerin bir kısmının oldukça temiz bir işçilik gösterdikleri (Resim-23), bazı örneklerin ise kaba tutuldukları dikkati çekmektedir (Resim-24). Bazı örneklerin kitabeli olduğu koyun-koç ve at biçimli mezar taşlarının, Erzurum başta olmak üzere, Ağrı, Bitlis, Kars, Iğdır, Hakkari, Van, Siirt, Ardahan, Muş, Erzincan, Tunceli ve Rize illerimiz ve ilçelerinde yoğunluk kazandıkları görülmektedir. Erzurum'un kuzey ilçelerinde görülen haç motifli koç ve at heykellerinin kaynağının, bölgeye erken dönemlerde yerleşen Hristiyan Türklerine ait olabilecekleri, bu araştırmamızla ortaya konulmuştur.

Bölgede görülen, büyüklükleri ve süslemeleri ile göz kamaştıran Ahlat mezar taşları, Anadolu'daki Orta Asya etkilerinin sergilendiği en güzel ve önemli temsilcileridir. Orta Asya Türk sanatının motif, figür, biçim ve üslup özellikleriyle Anadolu'ya taşındığı bu mezarlıktaki mezar taşları, üslup bütünlüğünün de bir arada verildiği güzel bir örnektir.

Bir Orta Asya geleneği olan büyük ve abidevî mezar taşı yapma geleneğinin, geç dönemlerde de Anadolu'da yoğun bir şekilde görüldüğü tespit edilmiştir. Ahlat'taki örnekler gibi, abidevî büyüklükteki şahidelere sahip olan bu örnekleri daha geç dönemlerde, yaklaşık 2,5 metrelik boyutları ile Erzurum Umudum Köyü mezarlığında (Resim-25) ve Sivas **İlbeyli Türkmenleri** mezarlıklarında da karşılaşılmaktadır. Geleneğin devam ettiğini göstermesi bakımından bu örnekler çok önemlidir. Özellikle Azerbaycan bölgesinde zengin figür ve süslemeli olarak karşımıza çıkan büyük mezar taşı yapma geleneğinin altında, İslamî dönemle ilgili kaynağı belli olmayan inançların etkili olduğu da görülmektedir (Resim-26). Bu inançlardan birisi de Sivas İlbeyli Türkmenleri arasında **“mezar taşının, ölünün sevaplarıyla birlikte tartılacağı”**²⁹⁸ inancı, günümüzde dahi yaşatılmakta ve ölülerin mezarlarında büyük ve ağır taşlar kullanılmaktadır. Yine bölgede yaptığımız araştırmalar sırasında, genç yaşta ölen kişilerin mezar taşlarının yeşile boyandığı ve bu geleneğin yine İlbeyli Türkmenlerinde ve Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde hala devam ettiği²⁹⁹ görülmektedir.

²⁹⁷ Moisey Kagankatvasi, **Ağvan Tarihi**, Akt; Rasim Efendiyevev, **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980, s. 9.

²⁹⁸ Kadir Pürlü, **Sivas İlbeyli Türkmenleri**, C.II, Sivas, 2001, s. 739.

²⁹⁹ K. Pürlü, **a.g.e.**, s. 739.

1.4. ANADOLU'DAKİ KOYUN-KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI

Anadolu'daki koyun, koç ve at biçimli mezar taşları, daha çok Doğu Anadolu'da yoğunlaşmaktadır. Bu tür mezar taşları Orta ve Batı Anadolu'da oldukça az sayıda karşımıza çıkmaktadır.

Beyhan Karamağaralı, Anadolu'daki bu tür mezarlıkları, “*Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletlerine ait bölgelerde bulunmaktadır*”³⁰⁰ diye ifade ederken, iç ve batı Anadolu'da görülen örneklerle, Kuzey Doğu Anadolu Bölgesinde yoğunluk kazanan **haç motifli koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarını** kime veya kimlere mal edeceğimize değinmemektedir.

VII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi **Moisey Kagankatvasi**'nin kaleme aldığı ve Doğu Anadolu hakkında çok önemli bilgiler içeren “**Ağvan Tarihi**” adlı eserinde, bölgede yaşayan bir kısım toplulukların koç ve at heykeli yaptıkları ve ilahlarına da Tengri dediklerini belirtir. Moisey, D.Anadolu bölgesi halklarından bahsederken; **bölgedeki toplulukların uzun saçlı, çok iyi ok atan kimseler olduklarını, taştan koç ve at heykelleri yontmada oldukça yetenekli olduklarını belirtmekte, özellikle “ilahlarının Khan-Tengri” diye adlandırıldığını** bize aktarmaktadır.³⁰¹ Mezar taşını koç ve at heykeli biçiminde yapma geleneği, Orta Asya Türk sanatının ve kültürünün bir özelliği olduğu bilinmektedir. Ayrıca “**Khan-Tengri**” kelimesinin de eski Türk inanç sisteminde yer alan **Gök Tengri** olduğu da bilinmektedir. Moisey'in bu toplulukları anlatırken değindiği özelliklerin, tamamen Türkler'i nitelediğini araştırmacılar kabul etmektedirler.³⁰² Bu da koyun, koç ve at heykellerinin, X. yüzyıldan çok önceleri, Anadolu'ya daha önceden gelmiş Türk toplulukları tarafından getirilen bir gelenek olduğunu ispat etmektedir.

Bu bilgiler, Erzurum'un özellikle kuzey ilçelerinde toprak altından çıkarılan koç ve at heykellerinin kaynağını belirlemek için önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca bu bilgi, koyun, koç ve at biçimli heykellerin, Anadolu'da Karakoyunlu veya Akkoyunlu Türkmen devletleri ile başladığı tezini de çürütmektedir. Bizim de bu çalışmaya başlarken hareket noktamız, Orta Asya'da erken dönemlerde örnekleri olan bu heykellerin, Türklerin Anadolu'ya erken

³⁰⁰ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 38.

³⁰¹ Moisey Kagankatvasi, **Ağvan Tarihi**, Akt; Rasim Efendiyev, **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980, s. 9-10

³⁰² Ali Tayyar Önder, **Türkiye'nin Etnik Yapısı**, İstanbul, 2005, s. 85.

dönemlerde gelmelerinden dolayı, Karakoyunlu veya Akkoyunlu dönemlerinden çok daha öncelerine ait örneklerinin olması gerektiği yönündeydi. Bulduğumuz örnekler ve kaynaklardaki bilgiler, bu iddiamızı ispat edecek niteliktedir.

Doğu Anadolu’da; Ahlat, Bitlis, Erzurum, Kars, Tunceli, Ağrı, Erciş, Malatya, Erzincan, Tercan, Sivas, Doğu Karadeniz Bölgesinde; Artvin, Rize, Orta ve Batı Anadolu’da; Akşehir ve Afyon bölgelerinde şimdilik tespit edilen koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının bir kısmı hakkında yayın yapılmıştır.³⁰³ Araştırmalarımız sonucunda tespit ettiğimiz kadarı ile Anadolu’ya Orta Asya’dan gelen çok köklü bir gelenek olduğu görülen bu mezar taşları, maalesef çok hızlı biçimde ve kasıtlı olarak yok edilmeye çalışılmaktadır.

1.4.1. Orta Asya’da Mimarî ve heykelde kullanılan koyun-koç ve at heykelleri

Araştırmalar gösteriyor ki Amuderya’nın Aral Gölü’ne döküldüğü bölgede MÖ I ve MS VII. yüzyılları arasındaki yerleşim bölgelerinden **Toprakkale Sarayı’nda** bulunan **alp heykellerinin** kaidelerinde koç **motifi** bulunduğu gibi, sütun başlıklarında da koçboynuzu motiflerine yer verilmiştir.³⁰⁴ Anadolu, Azerbaycan ve İran’da mimarî gelenek olarak, ana direkler ve eyvan sütunlarının sütun başları, **koçbaşı** biçiminde³⁰⁵ biçimlenmektedir (Resim-33).

İlk örnekleri MÖ 1000’li yıllarda ölen alplerin mezar taşlarında dağ tekesi, koyun-koç tasvirleri olarak görülen bu motifler,³⁰⁶ Pazırık kurganlarında da lahitler üzerinde ya bakırdan, ya da keçe aplike biçiminde işlenmiş olarak görülmektedir. Kırğızlar’dan kalma I. **Kapçal ve Uybat kurganlarında** çok miktarda koyun figürleri ve tahtadan yapılmış koyun heykelleri³⁰⁷ bunu belgelemektedir (Resim-27b). Yine **Burçin** bölgesi **Minusink**’teki mezar heykelleri, tahtadan koç başlı olup, erken örnekler olması bakımından çok önemlidir. Çin’in

³⁰³ Anadolu’da ki koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının dağılımı için bkz. Abdulhalûk Çay., **Anadolu’da Türk Damgası Koç Heykel- Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Ankara, 1983; Ertuğrul Danık, “*Koç ve At Şeklindeki Anadolu Mezar taşlarının Dağılımı*”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: IV, Ankara, 2004, s. 19-28; Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar taşları**, Ankara, 1992, s. 35-39; Hamza Gündoğdu, “*Eski Bir Kültür Merkezi Başköy*”, **Otlukbeli Paneli**, Erzincan, 1996, s. 135-142; Metin Haseki, **Plastik Açısından Türk Mezar taşları**, İstanbul, 1976, s. 16-17; Hamit Zübeyr Koşay, “*Doğu Anadolu Mezar taşlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri*”, **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 255-257; Tuncer Baykara, “*Mirseyit-Tanır Köyü Mezarlığı*”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: IV, Erzurum, 1972, s. 53-55.

³⁰⁴ E. Esin, “*İslamiyet ten Önce Türk Kültür...*”, s. 55.

³⁰⁵ A. Çay, **Anadolu’da Türk Damgası...**, s. 31.

³⁰⁶ E. Esin, **Türk Kozmolojisi** ..., s. 125.

³⁰⁷ A. Çay, **Anadolu’da Türk Damgası...**, s. 35.

kuzeyinde **Kien Ling**'de at biçimli mezar heykelleri,³⁰⁸ **Shensi**'de Hun Dönemi'ne ait at biçimli mezar anıtı ve **Seul** yakınında XIV. yüzyıla ait mezarlar üzerinde at ve koyun heykelleri,³⁰⁹ geniş coğrafyaya yayılmış örneklerdir. **Altay Bölgesi**'nde MÖ VIII. ve VII. yüzyıllardan kalma mezar taşının bir yüzünde yılan, diğer yüzünde koçbaşı kabartması (Resim-64), geleneğin en eski örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Konumuzu teşkil eden koyun, koç ve at biçimli mezar taşı yapma geleneği, Türklerin yaşadığı tüm bölgelerde, özellikle İran, Azerbaycan ve Anadolu'da yoğunluk kazanmaktadır.

Bu gelenek Türklerle uzak yakın ilişkisi olan Çin ve Uzakdoğu ülkelerinde de görülmektedir. Mesela Güney Kore'de **Kyeonggi-do Kumkoğu**'da bulunan **Hyeun-Reung** mezarındaki **Kral Mon-Jong**'a ait koç biçimli mezar taşı, buna güzel bir örnektir (Resim-34a-b). Burada da özellikle koçun boynuzlarının öne çıkarılarak plastik bir etki oluşturulmaya çalışıldığı dikkati çekmektedir. Yine aynı ülkede **Mok-Reung**'ta bulunan **kral Seon-Jo**'ya ait mezar taşı, bu bölgede soylu ve yöneticiler (kral) için bu tür heykellerin mezar üstüne konulabildiğini göstermektedir. Anadolu'da da eski mezarlıkları incelediğimizde, bir mezarlıkta en fazla 2 veya 3 koyun-koç biçimli mezar taşının bulunması, bunların ölen herkes için yapılmadığını, ancak belirli kişiler için yapıldığını göstermektedir. Yine Türklerin göçüp yerleştikleri yerde, ölen ilk atalarının mezarına koç biçimli mezar yapma geleneği ile ilgili iddia da dikkate alınmalıdır.³¹⁰

Koyun-koç motifleri, Türkler arasında o kadar derin bir yer edinmiştir ki, "**Türk hayvan üslubunun**" en önemli motifleri olarak koyun, koç ve at figürleri bu üslubun değişmez motifleri olarak yer almaktadır. Bugün Türklerin bulunduğu bütün bölgelerde dokunan halı, kilim, cicim, zili gibi yaygılarda örneklerin ana motifleri arasında "**koçboynuzu**" motifi yer almaktadır. Bu motife, Kazak Türklerinde "**tekemet**", Kırgızlar da ise "**koçgorog**" denilmektedir.³¹¹ Araştırmalarımız esnasında Anadolu'nun birçok yerinde koçboynuzunun, evlerin giriş kısmına asılması geleneğinin hala devam ettiğine şahit olduk.

Hunlardan sonra Göktürkler de de koç vazgeçilmez bir motif olmuş, Bilge Kağan'ın

³⁰⁸ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 38.

³⁰⁹ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 38.

³¹⁰ http://tr.wikipedia.org/wiki/Hem%C5%9Fin,_Rize 20.10.2006. İnternetteki bunun gibi bazı Karadeniz bölgesini tanıtıcı sitelerde, kaynak belirtilmeksizin, "**Türklerin göçüp yerleştikleri ilk yerlerde, ölen ataları için koç biçimli mezar taşı yapmaları Orta Asya Türk geleneğinin bir parçası**" olarak ifade edilmektedir.

³¹¹ A. Çay, **Anadolu'da Türk Damgası...**, s. 102-103.

anıt mezarının önünde mermerden oturur vaziyette ongun olarak zikredilen³¹² iki adet koç heykeli günümüze kadar gelebilmiştir.

Koç motifi **bengütaşlarda*** da sevilerek kullanılmıştır. Özellikle Alaşa Kağan bengütaşı ile Kültiğin bengütaşında koyun, koç ve dağ keçisi figürlerinin işlendiğini biliyoruz.³¹³ Yine aynı bölgede at biçiminde mezarlara dikilen boyalı heykellerinde görüldüğü kaynaklarda ifade edilmektedir.³¹⁴

Avrasya Türk hayvan üslubunun en güzel örnekleri koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarında görülür. Bu mezar taşları, doğuda **Japon Denizi**'nden, **Ön Asya**'ya, **Yukarı Fırat** boylarından,³¹⁵ İç Anadolu'ya kadar Türk mezarlıklarında, zamanın ve tabiatın tahribatına karşı, üzerinde bulunduğu toprakların bir bekçisi olarak durmaktadırlar.

1.4.2. Anadolu dışındaki koyun, koç ve at biçimli mezar taşları

Azerbaycan

Kafkasya, Batı İran (**Güney Azerbaycan**), Kuzey Irak ve **Orta Asya**'nın hemen bütün bölgelerinde at, koyun ve koç biçimli mezar taşlarına rastlanır. Özellikle **Karabağ**, **Nahcivan**, **Gence**, **Kazak**, **Kelbeçer**, **Lâçin** ve **Gedebay** bölgelerinde, bu örnekler yoğunluk kazanmakta,³¹⁶ hatta Ermenistan ve Gürcistan'da da bu örneklerle bol miktarda karşılaşmaktadır (Resim-35-36).

Azerbaycan'da ki koyun, koç ve at biçimli mezar taşları hakkında ilk bilgileri 1834 yılında, bu bölgeye gelen Fransız seyyahı **Dyuba de Monpere** vermekte, Karabağ'da gördüğü pek çok taş hayvan figürlerinden ve Azerbaycan'lı Türklerin bunlara özel bir hürmet gösterdiklerinden³¹⁷ bahsetmektedir. Yine Rus Bilgini V. M. Sisoyev; 1926–27 yıllarında bölgede gördüğü koç heykellerinden ve halkın bunlara duyduğu sevgi ve büyük saygıdan bahsetmiştir. Hatta R. Efendiev'in verdiği şu örnek çok önemlidir.

“Geldiği çeşmeye

³¹² E. Esin, **Türklerde Maddi...**, s. 262.

³¹³ A. Çay, **Anadolu'da Türk Damgası...**, s. 33.

* **Bengütaş**: Bir kişi veya herhangi bir olayı anlatmak için dikilen abidelerdir. Bengütaşlar tuğla, taş, heykel, büst veya yazılı levha şeklinde yapılmış olup, üstlerinde efsanevi veya kutsal bir yaratık motifi yer alır.

³¹⁴ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 38

³¹⁵ A. Çay, **Anadolu'da Türk Damgası...**, s. 34.

³¹⁶ Rasim Efendi, **Stone Plastik Art Of Azerbaijan**, Bakü, 1986.

³¹⁷ Rasim Efendiev, **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980, s. 20.

Sudan içmeğe
Akça koçlara
Ta'zim etmeğe.”³¹⁸

Burada “akça koçlara tazim etmek” ifadesi gösteriyor ki, dikilen koç heykelleri özel hürmet gösterilen bir alan ve totemik bir anlam ifade etmektedir. Yine bazı Azerilerin eski mezarlıklardan ele geçirdikleri bu mezar taşlarını, kendi yakınlarının mezarları üstüne koymaktadırlar.³¹⁹ Halkın koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarına gösterdikleri büyük saygıyı gösterir ki; bu durum, bu hayvanların eski Türk dini inancındaki ölüm-ölüm sonrası hayatla, bu dünya arasında irtibat kurması, kötü ruhlara karşı koruyucu olması ve ruha gök yolculuğunda eşlik etmesi inancıyla ancak açıklanabilir.

Koç ve koyunun totem vasfı taşıyabileceği veya bazı bölgelerde bu amaçla kullanılmış olabileceği düşüncesi, başka araştırmacıların da dikkatini çekmiştir.³²⁰ Yine Kırgız mezarlarında görülen ahşap koyun-koç heykelleri³²¹ ve bunlara duyulan saygı da bu görüşü kuvvetlendirmekte, Altay-Türk topluluklarında “teke ongun” inancından³²² bahsedilmektedir. On iki hayvanlı Türk takviminde görülen figürlerin Anadolu’daki bazı Hristiyan yapılarında da görülmesi, Türk kültüründen bu toplulukların etkilenmesinden ziyade, bölgeye daha önce gelen ve Hristiyan olmuş Türk boyları ile alakalı olabileceği son yapılan araştırmalarla ortaya konulmaya başlanmıştır.³²³

Azerbaycan Bölgesindeki bazı örneklerde, kitabe ve yapan ustanın isminin de verilmesi çok önemlidir. Sisyan bölgesi Urud Köyü mezarlığındaki bir koç heykelinde, 1577 tarihi belirtilmiştir.³²⁴ Bu da bu tür mezar geleneğinin, bu yıllardan çok daha öncelere de götürülebileceği, Nahçıvan’daki koç heykellerinin bir kısmının üzerindeki figür ve

³¹⁸ R. Efendiev, a.g.e., s. 20.

³¹⁹ R. Efendiev, a.g.e., s. 21.

³²⁰ Osman Turan, 12 Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941, s. 85.

³²¹ B. Ögel, Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce., s. 212.

³²² Abdülkadir İnan, “Ongun ve Töz Kelimeleri Hakkında”, Makaleler ve İncelemeler a.g.e, s. 269.

³²³ Hamza Gündoğdu, “Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları”, Kars, Beyaz Uykusuz Uzakta, Haz: Filiz Özden, İstanbul, 2006, s. 256-257; Hamza Gündoğdu, “Kars’ın Anıtsal Yapıları”, Kars, Beyaz Uykusuz Uzakta, Haz: Filiz Özden, İstanbul, 2006, s.197-199.

³²⁴ Rasim Efendiev, a.g.e., s. 22.

* **Makas** motifi, Anadolu’da İran’da ve Azerbaycan’da ki pek çok mezar taşında karşımıza çıkmaktadır. Bu motifin mezar taşlarında kullanılmasının mesleki anlamının yanında, bizce en önemli kullanılma nedeni hayat ile ölüm arasında ki bağı kesmesi anlamında da kullanılmış olabileceğidir. Ayrıca geniş bir bölgede böyle çok çeşitli ortak motiflerin kullanılması, kültür ve sanat birliğinin bir ispata olarak karşımıza çıkmaktadır.

süslemelerin Selçuklu dönemi ile yakın ilişkisinden dolayı XII-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmesi,³²⁵ bu tür heykellerin Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemleriyle sınırlandırılmayacağı ile ilgili tezimizi kuvvetlendirmektedir. Koyun, koç ve at biçimli mezar taşı yapma geleneğinin Anadolu’da yakın tarihlere kadar, özellikle Tunceli’de, Anadolu dışında da Azerbaycan bölgesinde, XX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürüldüğü³²⁶ bilinmektedir. Maalesef günümüzde mezar taşlarında bu geleneğin yok olduğu görülmektedir.

Gürcistan

Gürcistan’da da yollar, parklar ve müzelerde sergilenen pek çok koyun, koç ve at biçimli mezar taşının, Gürcülerin Türk Sanatı ve kültüründen etkilenmelerinin bir sonucu olmayıp, bizzat Gürcüler içinde **Hristiyanlaşmış Kıpçak Türklerine** ait oldukları araştırmalarımızdan çıkardığımız bir sonuçtur. Buradaki heykeller üzerinde de tıpkı diğer Türk bölgelerindeki örneklerde olduğu gibi kılıç, kalkan, makas*, tüfek, insan, binicisiz at ve mutfak eşyalarının aynı üslupta işlendikleri görülmektedir.³²⁷ (Resim-37-38)

İran

İran Güney Azerbaycan’da Pirkandi Köyü mezarlığında Azerbaycan üslubunda süslü, iki adet koç mezar heykeli ile **Bisnadeh Köyü** yakınındaki mezarlıkta da biri küçük (çocuk için olabilir) biri büyük olmak üzere, iki koç heykeli bulunmaktadır.³²⁸ **Tebriz Gök Medrese** önünde bulunan koç heykeli, Anadolu özellikle Erzurum’daki örnekler gibi sade olup, üzerinde herhangi bir motife yer verilmemiştir (Resim-39). Tebriz’deki örneklerin Doğu Anadolu üslubuna yakın olmaları, bunların aynı döneme veya Anadolu’dan İran’a göçen Türkmenlere ait olmaları ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Irak

Irak Türkmenlerinin mezarları, daha değişik bir üslup özelliği göstermektedir. Bir mezarda bulunması gereken baş ve ayak mezar taşlarının dışında, baş taşı tarafında kitabelik mahiyetinde üçüncü bir mezar taşı daha kullanılmıştır.³²⁹ Horasan Türkmen mezar taşlarının daha modernize edilmiş bir şekli olan bu tip mezar biçiminin benzer formuyla,

³²⁵ Hamza Gündoğdu, “*Nahçıvan’dan Figürlü Bir...a.g.m.*”, 56.

³²⁶ E. Danık, **a.g.m.**, s. 20.

³²⁷ A. Çay, **Anadolu’da Türk... a.g.e.**, s. 45.

³²⁸ A. Çay, **Anadolu’da Türk... a.g.e.**, s. 46.

³²⁹ A. Çay, **Anadolu’da Türk... a.g.e.**, s. 46–47.

araştırmalarımız esnasında Ardahan bölgesindeki bazı mezarlıklarda da karşılaşılmıştır Tıpkı Irak gibi tek bir mezarda üç şahideye yer verilmiş, bazı örneklerde de bir mezarda iki veya üç kişinin ölümüyle alakalı bilgilere yer verilmiştir (Resim-40). Irak mezarlarından farklı olarak, Ardahan'daki mezarlarda, üçüncü şahide, baş taşa yakın değil, baş ve ayak taşının tam ortasına gelecek şekilde ve ikinci bir kişi için yapılmıştır.

1.5. ANADOLU'DA KOYUN, KOÇ İSİMLERİ İLE ADLANDIRILAN TÜRKMEN OYMAKLARI

Kaynağını Orta Asya eski Türk inanç sisteminden alan koyun, koç ve at kültürü, Türklerin gittikleri bölgelere de götürülmüştür. Böylece bu isimle anılan oymak, cemaat, boy ve aşiretler meydana getirilmiştir. Anadolu'daki koyun-koç heykelleri ile yakından ilgili olabileceğini düşündüğümüz bu oymak ve cemaatler ile yoğun olarak yerleştikleri bölgeler şunlardır.

1. Ağa Koyunlu: Kaynaklarda konar- göçer Türkmen-Yörük topluluğu olarak bildirilen bu topluluk, başlıca; Sivas, Adana, Gönen, Aydıncık, Bursa, Kayseri, Maraş, Konya, Karaman, Mihaliç, Malatya, Bayburt, Suriye ve Halep gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.³³⁰

2. Ağca Koyunlucak: Konar-göçer Türkmen olup, yoğun olarak; Maraş, Sivas-Kangal, Bayburt, Tokat- Zile, Adana, Karaman, Kayseri ve Çorum.³³¹

3. Akkoyunlu: Anadolu'nun pek çok yerinde görülen bu oymağın, Anadolu dışında İran ve Azerbaycan bölgelerinde de varlıkları bilinmektedir. Özellikle İran Luristan bölgesinde yoğun olarak bulunmakta, bu bölge figürlü mezar taşları ile Anadolu'daki figürlü mezar taşları, üslup olarak birbirlerinden ayırt edilememektedirler.³³²

4. Ak Kuzulu: Konar-göçer Türkmenler olup, Sivas, Malatya/Kalecik, Antalya/Kaş, Alacahan ve Halep çevresinde yoğunlaşmışlardır.³³³

5. Boz Koyunlu: Türkmen olup, Diyarbakır, Malatya, Gazi Antep, Sivas, Siverek, Mardin, Arapgir, Divriği, Niğde, Aksaray, Rakka, Halep, Humus ve Musul bölgeleri,

³³⁰ Cevdet Türkay, Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul, 1979, s. 31–182.

³³¹ C. Türkay, **a.g.e.**, 181.

³³² Inge Demant Mortensen, **a.g.e.**, s. 175–179.

³³³ Cevdet Türkay, **a.g.e.**, s. 22.

yerleştikleri alanlardır³³⁴.

6. Karakoyunlu: Karakoyunlu Devleti ile ilgilerinin olup olmadığı tespit edilememiştir. Halep'ten XVII. yüzyıl başlarında batıya göç ederek, Karaman ve dağınık olarak Diyarbakır ile Adana çevresine yerleşmişlerdir. XIV. yüzyılda Anadolu'da yaşayan en eski ve en büyük Karakoyunlu oymağının Eskişehir/ Seyitgazi ilçesi ve çevresinde yaşamakta olduğu ve toplam 18 oymaktan oluştuğu kaynaklarda geçmektedir.³³⁵ Afyon'un Kümbet, Akşehir'in Maruf ve Seyitgazi'nin Ayvalı köylerinde bulunan koç/koyun mezar taşlarının, bu Karakoyunlu Türkmenlerine ait olması kuvvetle muhtemeldir. Bunlardan başka Kars/Sarıkamış-Karaorgan ve Karakurt köylerinde, İran Türklerinden Kaçarların bir boyunda, Azerbaycan ve Orta Asya'da, Doğu Türkistan'da, Kazak- Kıpçaklar arasında bu isimle anılan oymakların olduğu bilinmektedir.³³⁶

7. Kızıl-Koyunlu: Sivas, Malatya, Niğde, Rakka ve Gaziantep, yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdir.³³⁷

8. Koçaşlı-Koçaşlı: Balkanlarda Niğbolu Sancağı ve çevresi.³³⁸

9. Koçkiri-Koçkili-Koçkirli-Koçgiri: Sivas, Tunceli, Bozok/ Yozgat ve çevreleri yoğun oldukları bölgelerdir.³³⁹

10. Koçubaba: Yörük-Türkmen. Bozok/Yozgat ve Maraş çevresi.³⁴⁰

11. Koçuman-Koçumanlu-Koçumanlı: Rakka, Anadolu'da ise Mardin, Şabanözü, Korupazarı ve çevresine yerleşmişlerdir.³⁴¹

12. Koyun Mahmudlu: Şebinkarahisar ve çevresinde yoğunlaşmışlardır.³⁴²

13. Koyuncu: Türkmen Yörük olup, Adana/Yüreğir, Ankara, Sivas ve çevrelerini yurt tutmuşlardır.³⁴³

14. Kuzucak-Kuzucaklı ve Kuzular Yörükhanı: Kuzucak oymağı Mersin ve çevresinde, Kuzular Yörükhanı ise yine Mersin ve Anamur çevresine yerleşmişlerdir.³⁴⁴

³³⁴ Abdulhalûk Çay, **Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri-I**, Ankara, 1990, s. 169.

³³⁵ Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, C. I, Ankara, 1984, s. 19.

³³⁶ A. Çay, **Türk Milli..**, s. 170-171.

³³⁷ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 107-109.

³³⁸ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 108.

³³⁹ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 109.

³⁴⁰ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 323.

³⁴¹ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 109.

³⁴² C. Türkay, **a.g.e.**, s. 109-278.

³⁴³ C. Türkay, **a.g.e.**, s. 109-224-327.

³⁴⁴ A.Çay, **Türk Milli..**, s. 173.

15. Kuzuculu: Hatay/ Dört Yol- Kuzuculu Köyü.³⁴⁵

16. Kuzudili: Balıkesir, Antalya/Kemer ve çevresi.³⁴⁶

17. Kuzugüden-Kuzugüdenler: Yörük Türkmen olup, Gaziantep ve Iğdır çevresine yerleşmişlerdir.³⁴⁷

18. Şeyh Koyun: Amasya çevresi.³⁴⁸

Bunlardan başka Anadolu'nun muhtelif bölgelerine dağılmış pek çok koyun/koç ve keçili isimli Türkmen oymakları, bu kültürün oluşturduğu geniş sahayı göstermesi açısından önemlidir.

³⁴⁵ A. Çay, *Türk Milli..*, s. 173.

³⁴⁶ A.Çay, *Türk Milli..*, s. 173.

³⁴⁷ A. Çay, *Türk Milli..*, s. 173.

³⁴⁸ C.Türkay, *a.g.e.*, s. 155.

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOG

2.1. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	: 1
Fotoğraf No	: 50-51
Çizim No	: 1
Yer	: Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzincan Çevresi
Envanter No	: 2000 /9
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: H. 1215- M. 1794-95
Dönemi	: Osmanlı Devri
Durumu	: Baş-gövde sağlam kaide kırık
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.40 cm.
Boy	: 112 cm.
Yükseklik	., Heykel 0.96- Kaide 0.16 = 112 cm
Kaide	: En : 0.50 cm Boy : 0.90 cm Yükseklik : 0.16 cm

Tanımı : Koç Heykeli Erzincan Müzesi bahçesinde sergilenmekte olup, orijinal kaidesi ile beyaz taştan yontulmuştur. Baş ile gövde arası, Doğu Anadolu'daki özellikle, Erzurum çevresindeki örneklerin aksine kısa tutulmuştur. Boynun gövde ile birleştiği kısımda, H. 1215-M. 1794-95 tarihli kitabe yer almaktadır. Gövdenin sol kısmında bir çerçeve içerisinde, alçak kabartma tekniğinde, dikdörtgen çerçeve içerisine, eğersiz ve binicisiz bir at figürü işlenmiştir. Ön ve arka ayakların arası açık olup, gövde ile birleştiği üst kısımlarda dört ve beş kollu yıldızlara yer verilmiştir. Koçun, boynuzu iç içe üç kıvrımdan ibaret olup, hemen arkasında yine alçak kabartma tekniğinde kulakları işlenmiştir. Kalın ve küt bir kuyruğa sahip olan heykelin, Anadolu'daki diğer koç heykellerinde olduğu gibi **Avrasya üslup özelliği** olarak, cinsiyetin belirgin biçimde öne çıkarıldığı görülmektedir..

2.2. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	: 2
Fotoğraf No	: 52-53
Çizim No	: 2
Yer	: Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzincan Çevresi
Envanter No	: 2000/10
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: Osmanlı Devri
Durumu	: Baş-gövde kaide sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.48 cm.
Boy	: 108 cm.
Yükseklik	: 0.91 cm.
Kaide	: En : 0.50 cm, Boy :100 cm, Yükseklik : 0.21 cm

Tanımı : Beyaz taştan yontulan eser, baş, gövde ve kaidesi ile sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Ön ayakların arka ayaklara göre biraz daha yüksek tutulmasından dolayı, ön ayakları üzerinde, hâkim bir durumda durmaktadır. Ayaklar kendi içlerinde bitişik, ön ve arka ayakların arası ise açıktır. Gövdede, sırt ve ayakların üzerinde, beş adet beş kollu yıldızlara yer verilmiştir. Bu yıldızların birer boy damgası olabileceği kuvvetle muhtemeldir (Karşılaştırma-Değerlendirme kısmına bkz). Sol arka ayağın üzerinde, alçak kabartma tekniğinde **hayat ağacı** motifine yer verilmiştir. Arka sağ ayağının gövde ile birleştiği bölümde yer alan Osmanlı bayrağı, heykelin Osmanlı döneminde yapıldığını göstermektedir. Katalog-1 ve katalog-5 ile üslup ve işçilik yönünden büyük benzerlik göstermesi, aynı usta ekolünde ve aynı dönemin eseri yani XVIII. yüzyıla ait olabileceğini düşündürmektedir. Bu örnekte de, **Avrasya üslup özelliği** olarak, koçun cinsiyeti belirgin bir biçimde öne çıkarılmıştır.

2.3. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	: 3
Fotoğraf No	: 54-55
Çizim No	: 3-4
Yer	: Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzincan Çayırılı, Başköy Köyü
Envanter No	: 2000/12
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: H. 1306-M. 1885-86
Dönemi	: Osmanlı Devri
Durumu	: Baş-gövde kaide sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.36 cm.
Boy	: 93 cm.
Yükseklik	: 0.70 cm.
Kaide	: En : 0.55 cm. Boy : 125 cm. Yükseklik : 0.18 cm

Tanımı : Erzincan'ın Çayırılı ilçesi, Başköy Köyü'nden Erzincan Müzesi'ne getirilen koç heykeli, beyaz taştan yontulmuş olup, baş, gövde ve kaidesi ile sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Ayaklar kendi içlerinde bitişik, ön ve arka ayakların arası ise açıktır. Koç heykeli, Anadolu'daki diğer örnekler gibi uzun bir boyuna sahip olmasına rağmen, onların aksine üzerinde oldukça yoğun motif ve figürler bulunmaktadır. Bu haliyle Tunceli, Azerbaycan ve Gürcistan bölgesi örneklerini çağrıştırmaktadır. Bu tür süsleme örneklerine bölgemizde daha çok Tunceli ve çevresi koyun-koç örneklerinde, rastlanılmaktadır. Koçun boynuzları üç kıvrımlı olup, boynuzların arkasında oldukça sade bir şekilde, kulaklara yer verilmiştir. Heykelin ön sol ayağının üzerinde hayat ağacı motifi, onun hemen üzerinde karşılıklı iki kuş figürü yer almaktadır. Kuş figürlerinin üzerinde ve arka ayaklar üzerinde, aynı hizaya yerleştirilmiş damga olduğunu düşündüğümüz üçgen motifi, yer almaktadır. Bu üçgenler arasındaki gövde kısmında ok başı ve içleri dolgulu baklava motiflerinin üzerinde yine boy damgası ve rozetler arasında, üç adet kuş figürüne yer verilmiştir. Arka sol ayak üzerinde, altı kollu çiçek ve onun üzerinde de kâinatı sembolize eden bir çarkıfelek motifi işlenmiştir. Gövdenin sağ tarafı da tıpkı sol taraf gibi oldukça

zengin işlemeye tabi tutulmuştur. Burada da ön ayakta bir hayat ağacı, arka ayakta altta beş kollu yıldız onun üzerinde de güneş kursu motifine yer verilmiştir. Ortada ise bir saz motifi, üzerinde iki kuş ve H. 1306-M. 1885-86 tarihi verilen, tarih kısmı yer almaktadır. Önde ön ayaklar ile boynun birleştiği noktada yine iri altı kollu bir rozet yer almaktadır. Koç heykelinin kaidesinde, koçun ön ve arka ayakları arasında binicisiz bir at figürü yer almakta olup böylece kaide de süslemeye dâhil edilmiştir. Bu örnekte de, **Avrasya üslup özelliği** olarak koçun cinsiyeti belirgin biçimde öne çıkarılmıştır.

2.4. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	: 4
Fotoğraf No	: 56-57
Çizim No	: 5
Yer	: Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzincan Çevresi
Envanter No	: 2000/1
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: XVIII.yüzyıl sonu-XIX.yüzyıl başı
Dönemi	: Osmanlı Devri
Durumu	: Baş-gövde kaide sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.44 cm
Boy	: 0.93 cm
Yükseklik	: 0.75 cm
Kaide	: En : 0.48 cm. Boy : 0.60 cm. Yükseklik : 0.22 cm..

Tanımı : Beyaz taştan ve ayakta durur biçimde yontulan koç heykelinin ön ve arka ayaklarının arası açık, yanlardan ise bitişiktir. Boynuzları iç içe üç kıvrımdan ibaret olup, hemen arkasında ise çok sade bir şekilde alçak kabartma tekniğinde işlenmiş, kulakları yer almaktadır. Heykelin sol ön ayağı üzerinde bir adet rövelver (tabanca), gövdesinde ise eğerli binicisiz bir at figürüne yer verilmiştir. Sağ ön ve arka ayak üzerine birer kılıç/kama motifi işlenmiş, gövdeye de iri altı kollu bir yıldız yerleştirilmiştir. Kaidenin sol yan tarafında bir kılıç ile bir hançer, sol tarafında ise iki adet tabanca (rövelver) yer almaktadır. Boyun kısmının kalın ve kısa tutulması, tabanca-rövelver gibi geç dönem silahlarına yer verilmesinden dolayı, bu heykelin XVIII. sonu ile XIX. yüzyıl başlarına ait olabileceği kanaatindeyiz. Heykelin kuyruk kısmının, hafif dışa taşkın bir şekilde verildiği, ortasında da kazıma tekniğinde, yuvarlak bir daire içerisine yerleştirilmiş ve içleri üçgenlerle doldurulmuş, altı kollu bir yıldız motifinin yer aldığı görülmektedir.

2.5. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	5
Fotoğraf No	:	58-59
Çizim No	:	6-7
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzincan Çevresi
Envanter No	:	2000/6
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	H.1121/M.1701-1702
Dönemi	:	Osmanlı Devri
Durumu	:	Baş-gövde kaide sağlam
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0.47 cm.
Boy	:	110 cm.
Yükseklik	:	0.90 cm.
Kaide	:	En : 0.52 cm. Boy : 120 cm. Yükseklik : 0.20 cm.

Tanımı : Beyaz taştan yapılan heykel, ayakta ve katalog-2 deki gibi ön ayaklar yüksek tutulduğu için hâkim bir vaziyette verilmiştir. Ayaklar yanlardan bitişik ama ön ve arka ayaklar arası açıktır. Başta ense kısmı hafif şişkin verilmiş, iç içe üç kıvrımlı boynuzları belirgin bir şekilde öne çıkarılmış, arkasında da küçük kulakları yer almaktadır. Heykelin sağ gövdesinde binicisiz bir at figürüne yer verilmiştir. Atın ön ayakları öne doğru hafif kıvrımlı olup bu da atın hareket halinde verilmek istendiğini göstermektedir. Yine sol ön ayak üzerinde Avşar imine/damgasına yer verildiği dikkati çekmektedir. Bunun dışında her hangi bir süsleme özelliği bulunmayan heykelin, **Avrasya üslup özelliği** olarak diğer örneklerde olduğu, gibi cinsiyetinin öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir

2.6. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	6
Fotoğraf No	:	60-61
Çizim No	:	8
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzincan Çevresi
Envanter No	:	Yok
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok (Silik okunamadı)
Dönemi	:	Osmanlı Devri
Durumu	:	Baş-gövde kaide sağlam
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0.45 cm.
Boy	:	110 cm.
Yükseklik	:	0.90 cm.
Kaide	:	En : 0.45 cm. Boy : 102 cm. Yükseklik : 0.12 cm.

Tanımı : Beyaz taştan yapılmış olup, ayakta ve katalog-2 ve 5'deki gibi ön ayaklar yüksek tutulduğu için hâkim bir vaziyette verilmiştir. Ayaklar yanlardan bitişik olup, ön ve arka ayaklar arası açık tutulmuştur. Başta ense kısmı hafif şişkin, boyun ise oldukça kalın işlenmiştir. İç içe üç kıvrımlı boynuzları belirgin bir şekilde öne çıkarılmış arkasında da küçük kulakları yer almaktadır. Heykelin sol gövdesinde kare çerçeve içerisinde binicisiz ama hareket halinde işlenmiş bir at figürüne yer verilmiştir. Bu çerçevenin üst kısmında kitabeye yer verilmiş, ancak çok yıprandığından okunamamıştır. Ön sol ayak üzerinde katalog-5 deki gibi Avşar imine/damgasına yer verilmiştir. Üzerinde başka her hangi bir süsleme özelliği olmayan eserin, cinsiyetinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Dönem olarak, katalog-2 ve katalog-5 ile aynı teknik ve üslup özellikleri gösterdiği için aynı döneme yani XVIII. yüzyıl başlarına, Osmanlı döneme ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.7. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	: 7
Fotoğraf No	: 62-63
Çizim No	: 9-10
Yer	: Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzincan Çevresi
Envanter No	: 2000/A-B
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: H.1352- M. 1829-30
Dönemi	: Osmanlı Devri
Durumu	: Kaidesiz-baş kırık- gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 35 cm.
Boy	: 64 cm.
Yükseklik	: 65 cm.
Kaide	: Yok

Tanımı : Eserin baş kısmı kopuk olup kırık baş, gövdenin yanında sergilenmektedir. Heykelin ayakları yanlardan bitişik, ön ve arka ayaklarının arası ise açıktır. Sırtta, boyuna yakın kısımda, bir çerçeve içerisinde H. 1352 (M. 1829-30) tarihi görülmektedir. Gövdenin sağ tarafında hareketli, binicisiz ve eğerli bir at figürü, kazıma tekniğinde işlenmiştir. Atın kuyruğunun düğümlü olduğu dikkati çekmektedir. Gövdenin sol tarafında ise kılıç ve rövelver şekilleri bulunmaktadır. Süsleme olarak başka her hangi bir motife yer verilmeyen heykelin, **Avrasya üslup özelliği** olarak, diğer örneklerde de olduğu gibi, cinsiyetinin özellikle öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir.

2.8. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	8
Fotoğraf No	:	64-65
Çizim No	:	11
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzincan Çevresi
Envanter No	:	2000/3
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	H.1215 (M. 1794-95)
Dönemi	:	Osmanlı Devri
Durumu	:	Baş boyundan kırık ve kayıp
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	46 cm.
Boy	:	92 cm.
Yükseklik	:	Ön : 79 cm. Arka :66 cm.
Kaide	:	Kaidesiz

Tanımı : Başı kırık olan heykelin, ense-boyun kısmının oldukça kalın tutulduğu görülmektedir. Ayakta ve beyaz taştan yapılmış, üslup özellikleri ile hemen hemen katalog-1 ile aynı özellikleri göstermektedir. Tarihlerinin de aynı olması, aynı bölge ve aynı usta elinden çıktığını düşündürmektedir. Ayaklar yanlardan bitişik, ön ve arka ayaklar arası açıktır. Gövdenin sol tarafında ön ve arka ayakların üst kısmında birer yıldız ve rozet motiflerine yer verilmiştir. Bu iki rozetin ortasında silik bir şekilde binicisiz at figürü alçak kabartma tekniğinde yontulmuştur. Boyun kısmında bir kitabe yer almaktadır. Kitabenin yazıları taşın yıpranmasından dolayı okunamamakta, sadece tarih kısmı okunabilmektedir. Tarih olarak, H.1215- M. 1794-95 yılına, Osmanlı dönemine ait olan heykelin, sağ tarafında da yine bir rozet ve şerit içerisinde birbirlerine bitişik oval şekillere yer verilmiştir. Heykelin, **Avrasya üslup özelliği** olarak, diğer örneklerde de olduğu, gibi cinsiyetinin öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir.

2.9. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	9
Fotoğraf No	:	66-67
Çizim No	:	12
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzincan Çevresi
Envanter No	:	2000/4
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	yok
Dönemi	:	Osmanlı Dönemi
Durumu	:	Baş kırık- gövde-kaide sağlam
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0,43 cm.
Boy	:	125 cm.
Yükseklik	:	115 cm.
Kaide	:	En : 0,55 cm. Boy : 130 cm. Yükseklik : 0,27 cm.

Tanımı : Kafası kopuk olan heykel, ayakta ve ön ve arka ayakların arası açık, yanlardan ise bitişik olarak verilmiştir. Boynuzları iç içe üç kıvrımdan oluşmaktadır. Oldukça sade olan heykelin sırtında kare çerçeve içerisinde, okunamayan silik bir yazı bulunmaktadır. Eserin, dönem olarak katalog-8 ile aynı biçim ve üslup özellikleri göstermesinden dolayı XVII. yüzyıl sonu, XVIII. yüzyıl başlarına tarihlendirebiliriz.

2.10. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	10
Fotoğraf No	:	68-69
Çizim No	:	13
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzincan Çevresi
Envanter No	:	2000/5
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	yok
Dönemi	:	Osmanlı Dönemi
Durumu	:	Baş kırık gövde sağlam kaide kırık
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0,51 cm.
Boy	:	0,79 cm.
Yükseklik	:	0,72 cm.
Kaide	:	En : 0,54 cm. Boy : 1.50 cm. Yükseklik : 0,18 cm.

Tanımı : Baş ve kaidesi kırık olan heykel, oldukça sade ve ayakta yapılmıştır. Genel olarak fazla tahrip olduğu görülmektedir. Üzerinde herhangi bir süsleme yazı veya figür bulunmamakta, kuyruk kısmının da belirgin bir şekilde öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Heykelin XVII ile XVIII. yüzyıllar arasına, Osmanlı dönemine ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.11. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	11
Fotoğraf No	:	70
Çizim No	:	14
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzincan Çevresi
Envanter No	:	2000/7
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	Osmanlı Dönemi
Durumu	:	Baş kırık kaidesiz
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0,43 cm.
Boy	:	0,85 cm.
Yükseklik	:	0,86 cm.
Kaide	:	yok

Tanımı : Beyaz taştan ve ayakta yapılan heykelin başı kırık olup, oldukça sade yapılmıştır. Boynuzları iç içe dört kıvrımdan oluşmakta ayrıca ağız, burun ve gözlere de yer verildiği görülmektedir. Ön ve arka ayaklarının arası açık, yanlardan ise bitişiktir. Üzerinde süsleme, yazı ve figür bulunmamaktadır. Eserin, katalog-3 ile üslup ve biçim yönünden benzerlik göstermesinden dolayı, Dönem olarak, XVII. yüzyıl sonu, XVIII. yüzyıl başlarına tarihlendirebiliriz.

2.12. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	12
Fotoğraf No	:	71
Çizim No	:	15
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzincan Çevresi
Envanter No	:	2000/11
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	Karakoyunlu
Durumu	:	Baş kırık kaidesiz
Malzeme	:	Siyah taş
En	:	0,36 cm.
Boy	:	105 cm.
Yükseklik	:	0,82 cm.
Kaide	:	Yok

Tanımı : Siyah taştan yapılan heykelin başı kırık olup, ayakta ve kaidesiz yapılmıştır. Çok sade olan eserin üzerinde süsleme, tarih ve figür bulunmamaktadır. Sırtı düz olup, boynuna doğru diğer Erzincan örneklerinde olduğu gibi şişkinlik yoktur. Yine Erzincan bölgesinde karşımıza çıkan ve incelediğimiz örnekler içerisinde, ilk kez ön ve arka ayak kıvrımları yumuşak bir kavisle bu heykelde belirtildiği görülmektedir. Ön ve arka ayaklar arası açık, yanlardan ise bitişiktir. Arkada kuyruk kısmının katalog-10 daki örneğimizde olduğu gibi, dışa taşkın bir şekilde öne çıkartıldığı dikkati çekmektedir. Dönem olarak, beyaz taş ile yapılan diğer örneklerden daha erken bir döneme, yaklaşık olarak XIV ile XV. yüzyıla, siyah taş malzemesinden dolayı da “**Karakoyunlu Dönemine**” ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.13. Koç Heykeli - Erzincan Müzesi

Katalog No	:	13
Fotoğraf No	:	72-73
Çizim No	:	16
Yer	:	Erzincan Müzesi Bahçesi
Geldiği Yer	:	Erzincan Merkez Çukur Köyü
Envanter No	:	2000/13
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	Karakoyunlu
Durumu	:	Baş Kırık kaidesiz
Malzeme	:	Siyah taş
En	:	0,48 cm.
Boy	:	110 cm.
Yükseklik	:	0,69 cm.
Kaide	:	Yok

Tanımı : Erzincan Merkez Çukur Köyü Camii'nin önünde musalla taşı olarak kullanılan koç heykeli, daha sonra köylüler tarafından müzeye teslim edilmiştir. Siyah taştan yapılan heykelin başı kırık, ayakta ve kaidesiz yapılmıştır. Çok sade olan eserin üzerinde süsleme, tarih ve figür bulunmamaktadır. Sırtı düz olup, boyunda şişkinlik yoktur. Müze bahçesinde yere yatık vaziyette sergilenen eser, katalog-12 ile çok büyük üslup ve teknik benzerlikler göstermektedir. Katalog-12 de olduğu gibi bu örneğimizde de ayak kıvrımlarının anatomik şişkinliğinin verildiği ve dışa taşkın kuyruk kısmının öne çıkarıldığını görmekteyiz. Bu eserin de katalog-12 ile aynı döneme yani XIV ile XV. yüz yıla, siyah taş malzemesinden dolayı da “**Karakoyunlu Dönemine**” ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.14. Koç Heykeli - Erzincan Şehir Merkezi SSK Kavşağı

Katalog No	:	14
Yer	:	Erzincan şehir merkezi SSK kavşağı
Geldiği Ter	:	Bilinmiyor
Envanter No	:	Yok
Cinsi	:	Koç
Fotoğraf No	:	74-75
Çizim No	:	17

Kitabe ve/veya Tarih : Yok

Dönemi	:	XIV. XV. yüzyıl
Durumu	:	Baş-gövde sağlam
Malzeme	:	Siyah taş
En	:	0.42 cm
Boy	:	150 cm
Yükseklik	:	0.85 cm
Kaide	:	Yok

Tanımı : Eser, Erzincan şehir merkezi SSK Hastanesi önündeki kavşakta, yüksek bir kaide üzerinde, anıt heykel olarak sergilenmektedir. Siyah sert taştan yontulan koç heykeli, oldukça büyük boyutlarda ve ayakta durur vaziyette işlenmiştir. Sonradan yapılan yüksek bir kaide üzerine yerleştirilen eser, oldukça sade olup, üzerinde herhangi bir kitabe veya tarih bulunmamaktadır. Heykelin boynuzlarının, başın ön kısmına doğru içe kıvrık şekilde, iyice belirginleştirilmiş olarak öne çıkarıldığı görülmektedir. Boynuzların uçlarının kıvrımları, önde bir çift göz biçiminde verilerek, özellikle baş kısmının bu şekilde öne çıkarıldığı görülmektedir. Eser bu biçimiyle, şimdiye kadar karşılaştığımız örnekler içerisindeki tek örnek olması ile önem arz etmektedir. Koçun ön ve arka ayaklarının arası açık olup cinsiyetinin belirtildiği dikkati çekmektedir. Ön ayakların kırık olduğu ve betonla sonradan yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.

2.15. Koç Heykeli - Erzincan/Çayırılı/Başköy Köyü Mezarlığı

Katalog No	: 15
Fotoğraf No	: 76
Çizim No	: 18
Yer	: Erzincan/Çayırılı/Başköy Köyü Mezarlığı
Geldiği Ter	: ----
Envanter No	: ----
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: Osmanlı Dönemi
Durumu	: Baş kırık gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0,43 cm.
Boy	: 105 cm.
Yükseklik	: 0,69 cm.
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Baş kırık ve malzeme olarak beyaz taştan yapılan eser, Erzincan ili Çayırılı ilçesi-Başköy mezarlığında, mezarlığın çevre duvarının dışında bulunmaktadır. Üzerinde her hangi bir süsleme, yazı ve figür bulunmamaktadır. Ancak gövdenin sol ön kısmında **aşiret/ boy simgesi** olduğunu düşündüğümüz bir işaret yer almaktadır. Bu işaret, Erzincan Müzesi'nde sergilenen ve katalog-2 ve katalog -5 de tanıttığımız, koç heykelinin sağ ön ayağının üzerinde de bulunmaktadır. Araştırmalarımız esnasında bu damganın Avşar Türkmen boyunun damgası olduğu anlaşılmıştır.

Köylülerin ifadelerinde, heykelin köy mezarlığının dışına neden çıkarıldığını bilmedikleri anlaşılmıştır. Ayrıca başının da zamanında var olduğu ancak zamanla kırıldıktan sonra kaybolduğu köyün yaşlıları tarafından ifade edilmiştir. Heykelin, **Avrasya üslup özelliği** olarak diğer örneklerde de olduğu, gibi cinsiyetinin öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir.

2.16. Koç Heykeli - Erzincan/Çayırılı/Başköy Köyü Mezarlığı

Katalog No	: 16
Fotoğraf No	: 77
Çizim No	: 19
Yer	: Erzincan/Çayırılı/Başköy Köyü Mezarlığı
Geldiği Ter	: ---
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	:
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0,44 cm.
Boy	: 106 cm.
Yükseklik	: 0,68 cm.
Kaide	: Yok

Tanımı : Erzincan-Çayırılı-Başköy mezarlığında, eski köye giden yolun solundaki eski mezarlık kısmında bulunmaktadır. Günümüze sağlam olarak gelen koç heykelinin ön ve arka ayakları açık yanlardan ise bitişik olarak verilmiştir. Gövdede her hangi bir figür, yazı veya süs unsuru bulunmamaktadır. Kaidesinin de olmaması, belki de heykelin çevredeki başka bir yerden getirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Bölgedeki araştırmalarımız esnasında, özellikle yaylalarda bu tür mezar taşlarının vatandaşlar tarafından, zamanla getirilip evlerin bahçesinde veya mezarlıkların giriş kısmına koyuldukları tespit edilmiştir. Bir kısmının da son zamanlarda hazine arayıcıları tarafından maalesef, tahrip edildikleri öğrenilmiştir.

2.17. Koç Heykeli - Erzincan/Tercan/Kışla Köyü

Katalog No	:	17
Fotoğraf No	:	78-79-80
Çizim No	:	20
Yer	:	Erzincan/Tercan/Kışla Köyü
Geldiği Ter	:	Erzincan/Tercan/Yastıklı Mezrası-Kuru Bey Yaylası
Envanter No	:	---
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	Osmanlı Dönemi
Durumu	:	Boyun ve kaide kırık ama sonradan birleştirilmiş
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0.34 cm.
Boy	:	115 cm.
Yükseklik	:	0.55 cm.
Kaide	:	En : 0.48 cm Boy : 130 cm. Yükseklik : 0.12 cm.

Tanımı : Koç heykeli, Erzincan-Tercan-Kışla Köyü'nde, Ürüşan Ağa isimli bir şahsın evinin önünde bulunmaktadır. Ürüşan Ağa ile yüz yüze görüşmemizde, bizzat kendisi tarafından bu koç heykelini kafası kırık halde, Tercan ilçesine bağlı, Yastıklı Mezrası Kuru Bey Yaylası'ndan getirip, evinin bahçesine koyduğunu ifade etmiştir. Kırık olan başın boyun kısmına demir bir telle aynı şahıs tarafından tutturulduğu öğrenilmiştir. Koçun Ön ve Arka ayakların arası açık ama yanlardan bitişik, kaidesinin de ortadan kırık olduğu görülmektedir. Başındaki boynuzlar iç içe iki kıvrımdan oluşmaktadır. Heykelin gövdesinin sol yanına, ucu eğri bir kılıç ile bir baston motifi işlenmiştir. Gövdenin sağ tarafında ise, çekiç, kama ve bir ok motifine yer verilmiştir. Koçun ön ayakları, bir kemer şeklinde sırtını çevrelemekte ve bu kemerin üzeri de yatay çizgilerle hareketlendirilmiştir. Koç heykeli bu tarzı ile Erzincan Çayırılı ilçesinden Erzurum'a getirilip Edebiyat Fakültesi bahçesine konulan koç heykeli ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Boyun kısmında da Arapça on bir (11) rakamı okunan ve devamı yıprandığı için okunamayan tarih kısmı görülmektedir. Yine boyun kısmının abartılı bir biçimde uzatıldığı, gövdenin de yuvarlak hatlarla boyun kısmına uyum sağladığı görülmektedir. Kuyruk kısmı dışa taşkın biçimde, abartılı olarak öne çıkarılmıştır. **Avrasya**

Üslup özelliği olarak, koçun cinsiyetinin burada da öne ęıkarılarak verildiği dikkati ęekmektedir.

Kaide kısmı ise yatay dikdörtgen biçimde olup, ortadan kırıktır. Özellikle kaidenin n kısmında, heykelin ağzının geleceği yerde, yuvarlak biçimde yüksek kabartma tekniğinde, içinde altı adet (bu delikler sekiz tane iken zamanla iki deliğin dolduğu tespit edilmiştir) yuvarlak delik bulunan bir kabartma rozet motifi işlenmiştir. Bölgedeki bazı sandukalı mezar taşlarında da bu motife rastlanılmıştır. Erzurum Hınıs ilęesindeki bazı lahit biçimli mezar taşlarında, yine lahidin yan tarafında veya baş şahide taşının ortasında bu motife rastlanılmıştır. Bu konuya daha sonra bir makalede detaylı olarak değinilecektir. Dönem olarak Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi bahęesindeki örnekle büyük benzerlik göstermesinden dolayı, bu örneğimizin de aynı döneme yani Osmanlı dönemine ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.18. Koç Heykeli - Erzurum Atatürk Üniversitesi Bahçesi

Katalog No	:	18
Fotoğraf No	:	81-82
Çizim No	:	21
Yer	:	Erzurum Atatürk Üniversitesi Bahçesi
Geldiği Yer	:	Erzincan Çayırılı İlçesi Balıklı Köyü
Envanter No	:	-----
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	-----
Dönemi	:	Osmanlı Dönemi
Durumu	:	Baş-gövde sağlam
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0.36 cm
Boy	:	132 cm
Yükseklik	:	100 cm
Kaide	:	Yok

Tanımı : Heykel, Erzincan ili, Çayırılı ilçesinden Erzurum Atatürk Üniversitesi bahçesine Sanat Tarihi bölümü öğretim üyelerinin gayreti ile getirtilmiştir. Ayakta ve kaidesiz olan koç heykeli, beyaz taştan ve oldukça sade yapılmış, baş kısmındaki boynuzlar da, iç içe üç kıvrımdan oluşmaktadır. Koç heykelinin sağ yanında, yatay (L) şeklinde bir levha içerisinde kitabe veya tarih verilmiş, ancak yazılar/tarihler fazla tahrip olduğu için sadece ters yazılmış Arapça, on iki (12) rakamı okunabilmiştir. Ön ayaklar ile arka ayaklar arası açık olup, yanlardan ise bitişiktir.

Boyun kısmı ön ayaklara kadar dışa taşkın bir şekilde verilmiş, bu hali ile Erzincan Müzesi'ndeki Resim-17 ve Resim-18 deki örnekler ile büyük bir üslup benzerliği göstermektedir. Bu üslup benzerliği dikkate alındığında eserin Erzincan'daki diğer örnekler gibi Osmanlı dönemine ait olabileceğini düşünmekteyiz. **Avrasya üslup özelliği** olarak, koçun cinsiyetinin burada da öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir.

2.19. Koç Heykeli - Erzurum Atatürk Üniversitesi Bahçesi

Katalog No	:	19						
Fotoğraf No	:	83-84-85						
Çizim No	:	22						
Yer	:	Erzurum Atatürk Üniversitesi Bahçesi						
Geldiği Ter	:	Erzincan Çayırılı İlçesi Balıklı Köyü						
Envanter No	:	----						
Cinsi	:	Koç Heykeli						
Kitabe ve/veya Tarih	:	H. 1247. M. 1826-27						
Dönemi	:	Osmanlı Dönemi						
Durumu	:	Baş kırık gövde sağlam						
Malzeme	:	Beyaz taş						
En	:	0.33 cm.	Boy	:	0.76 cm.			
Yükseklik	:	0.60 cm.						
Kaide	:	En : 0.15 cm.	Boy	:	0.95 cm	Yükseklik	:	0.56 cm

Tanımı : Eser, diğer örneğimiz gibi Erzincan ili, Çayırılı ilçesinden, Erzurum'a getirtilmiştir. Baş kırık, gövde sağlam vaziyettedir. Ayakta ve orijinal kaidesi üzerinde ön ve arka ayakların arası açık ama yanlardan, ayakların bitişik olarak verildiği görülmektedir. Ön ayaklar, üstten koçun boynunu bir kemer gibi dolanmakta ve tam üst kısmında da H. 1247. M. 1826-27 tarihi ters olarak yerleştirilmiştir. Mezar taşlarına veya ölü ile ilgili olaylarda yazı, eşya veya giysilerin ters kullanılması, Orta Asya Türk kültürünün önemli özelliklerindendir. (Krş. kısmına bkz.) Araştırmalarımızda bazı bölgelerde bu geleneğin hala devam ettiği görülmüştür. Özellikle Erzurum Hınıs ilçesindeki bazı mezar taşlarında, yazı ve rakamların ters yazıldıkları bölgedeki incelemelerimizde tespit edilmiştir (Resim-78). Koçun yuvarlak hatlı sırt kısmında sekiz adet dağınık halde yuvarlak delik bulunmaktadır. Bu deliklerden küçük halde, Erzincan Müzesi'ndeki bir örneğin sağ yanında, Tercan ve Hınıs'taki örneklerde de ya heykelin önünde, ya da lahit veya sandukanın yan tarafına işlendikleri görülmektedir. Kuyruk kısmının hafif dışa taşkın tutulduğu ve Avrasya üslup özelliği olarak, koçun cinsiyetinin burada da öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Yazı dışında herhangi bir süsleme özelliği olmayan heykelin oldukça sade yapıldığı görülmektedir.

2.20. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	:	20
Fotoğraf No	:	86-87
Çizim No	:	23
Yer	:	Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Bilinmiyor
Envanter No	:	Yok
Cinsi	:	Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	X.-XII. Yüzyıl
Durumu	:	Baş gövde sağlam kaide yok
Malzeme	:	Siyah sert taş
En	:	0.38 cm.
Boy	:	0.88 cm.
Yükseklik	:	160 cm.
Kaide	:	Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Müzesi bahçesinde sergilenmekte olup, kaidesiz, siyah sert taştan yontulmuştur. Heykelin ayaklarının yontulmadığı, gövde ile ayak kısmının tek parça olarak bırakıldığı görülmektedir. Baş kısmındaki boynuzu iç içe üç kıvrımdan oluşmuş, boyun kısmı gövdeden konturla belirtilerek öne çıkarılmıştır. Eserin sağ yan kısmında, yarım hilallerin birbirlerini bitişik olarak takip etmesi ile oluşturulan bir süsleme şeridinden başka, herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Heykelde tarih veya kitabe bulunmamaktadır. Ayak kısımları ve gövdenin alt kısmı işlenmediğinden dolayı heykelin, koyun veya koç olup olmadığını bilemiyoruz.

Tortum, Yukarı Serdarlı Nahiyesi'nde tespit ettiğimiz koç heykeli ile üslup benzerliğinden dolayı, bu koç/koyun heykelinin de, XII. yüzyıldan önceki bir döneme ait olabileceğini düşünüyoruz.

2.21. Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 21
Fotoğraf No	: 88-89
Çizim No	: 24
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Bilinmiyor
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam kaide yok
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.55 cm.
Boy	: 122 cm.
Yükseklik	: 0.70 cm.
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, kırmızı sert taştan yapılmış olup envanter numarası ve kaydı olmadığı için nereden getirildiği bilinmemektedir. Baş gövde sağlam olup, heykelin duruşundan oturur vaziyette verildiği anlaşılmaktadır. Başındaki boynuz kısmı iç içe iki kıvrımdan oluşmakta ve ağız, göz ve kulaklara yer verilmediği görülmektedir. Gövde yuvarlak hatlı olup, karın kısmı kalın bir konturla belirtilmeye çalışılmıştır. Boyun kısmı, gövdeden kalın bir kuşak ile ayrı verilmiş, gövdedeki kalın konturlarda sanki heykelin üzerinde bir zırh varmış gibi izlenim bırakmaktadır. Bu kalın konturlar, Avrasya üslubunun bir özelliği olarak görülen, “**hareket motifleri**”ni hatırlatmaktadır. Kuyruk kısmı da dışa taşkın bir şekilde öne çıkarılmıştır

Eserin göğüs kısmında alçak kabartma tekniğinde, çerçeve içerisine yerleştirilmiş bir haç motifi yer almakta, bunun dışında da heykelde, her hangi bir süsleme veya yazı/tarih bulunmamaktadır.

2.22. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 22
Fotoğraf No	: 90-91
Çizim No	: 25
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Bilinmiyor
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam kaide yok
Malzeme	: Siyah Sert taş
En	: 0.38 cm.
Boy	: 150 cm.
Yükseklik	: 0.85 cm.
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Müzesi bahçesinde sergilenmekte olup, kaidesiz, siyah sert taştan yontulmuştur. Heykelin ayaklarının yontulmadığı, gövde ile ayak kısmının tek parça olarak bırakıldığı görülmektedir. Baş kısmındaki boynuzu iç içe iki kıvrımdan oluşmakta, boyun kısmı gövdeden kalın yuvarlak bir konturla belirtilerek öne çıkarılmıştır. Nerden getirildiği envanter kayıtları olmadığı için bilinmeyen heykelin, 20 numaralı katalog ile büyük bir benzerlik gösterdiği görülmektedir. Muhtemelen üslup benzerliğinden dolayı da aynı döneme ait olmalıdır. Burada da gövde tek parça olup, ayaklar verilmemiştir. Kuyruk kısmı, Erzincan'daki örneklerin aksine, hafif yüksek kabartma şeklinde olup fazla öne çıkarılmamıştır.

Hiçbir süsleme unsuru olmayan ve oldukça sade olan heykelin, cinsiyeti de öne çıkarılmamıştır. Bu yüzden kesin olarak koyun veya koç diyemiyoruz.

2.23. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 23
Fotoğraf No	: 92-93
Çizim No	: 26
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Bilinmiyor
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XII.-XIV. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam kaide yok
Malzeme	: Kırmızı Sert taş
En	: 0.28 cm.
Boy	: 0.87 cm.
Yükseklik	: 0.33 cm.
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser kırmızı sert taştan yontulmuş olup, envanter kaydı olmadığı için geldiği yer bilinmemektedir. heykel ayakta, ön ve arka ayaklar arası açık, yanlardan ise bitişik olarak verilmiştir. Başındaki boynuzlar iç içe üç kıvrımdan oluşmaktadır. Kuyruk kısmı belirgin bir şekilde, dışa taşkın olarak öne çıkarılmıştır. Diğer örneklerle nazaran fazla yüksek olmayan eserin oldukça sade olduğu ve üzerinde herhangi bir süsleme veya yazı/tarih unsurunun olmadığı görülmektedir. Bu tarz da yüksek tutulmayan bir örnekte, Azerbaycan Laçın bölgesindeki bir koç heykelinde görülmektedir. Her iki örneğin de üslup ve biçim benzerliği gösterdiği, ancak Azerbaycan'daki örneğin üzerinde figürlü süslemeye yer verildiği dikkati çekmektedir.

2.24. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 24
Fotoğraf No	: 94-95-96
Çizim No	: 27
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Bilinmiyor
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam kaide yok
Malzeme	: Siyah Sert taş
En	: 0.40 cm.
Boy	: 115 cm.
Yükseklik	: 0.71 cm.
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Siyah sert taştan yontulan eserin boyun kısmı kırılmış, daha sonra tekrar tutturulmuştur. Gövdenin ayaklarla tek parça halinde verildiği, duruş sitiline bakıldığında da ayakta tasarlandığı anlaşılmaktadır. Başındaki boynuzların, alçak kabartma tekniğinde işlendiği, diğer koç heykellerinde olduğu gibi, fazla belirgin işlenmediği görülmektedir.

Heykelin gövdesinin üst ve yanlarının, dikdörtgen tekne biçiminde içleri çukurlaştırılarak, tıpkı bir eyer gibi işlendiği dikkati çekmektedir. Bu haliyle heykel, sanki üzerinde bir eyer veya bir eşya taşıyor gibidir. Bundan başka herhangi bir süsleme unsurunun olmadığı eserin kuyruk kısmı, katalog-23 deki gibi kesik ve belirgin olarak öne çıkarılmıştır.

2.25. At Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 25
Fotoğraf No	: 97-98-99
Çizim No	: 28-29
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Bilinmiyor
Envanter No	: Yok
Cinsi	: At Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık, gövde sağlam
Malzeme	: Siyah Sert taş
En	: 0.48 cm.
Boy	: 103 cm.
Yükseklik	: 0.92 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eserin envanter numarası olmadığı için nereden geldiğine dair bir kayda ulaşamadık. Siyah sert taştan yontulan at heykeli, izleyici üzerinde oldukça etkileyici bir görüntü oluşturmaktadır. Heykelin sırtında, çevresi kalın konturlarla belirtilmiş bir eğri bulunmaktadır. Göğüs kısmında yuvarlak çerçeve içerisinde, alçak kabartma tekniğinde bir haç motifi yer almaktadır. Kopuk olan kafasının göğüsle birleştiği kısmın etrafı, yuvarlak bir konturla çerçevelendirilmiştir. Karın kısmı, taşın oyulması ile öne çıkarılmış, böylece alt kısma bir derinlik verilmiştir. Ön ayaklar, kaide kısmına ters (L) yapacak şekilde kıvrık olarak verilmiş, böylece atın, hareket halinde olduğu anlatılmak istenmiştir. Gerçekten de mezar taşlarına işlenen at figür veya çizimlerinin hemen tamamına yakını, hareket eder vaziyette işlenmiştir. Heykelin arka kısmı yuvarlak hatlarla belirtilmiş, kuyruk kısmı kavisli bir şekilde arka sağ ayak üzerine dolanmaktadır.

Atın cinsiyetinin, **Avrasya üslup özelliği** olarak yine öne çıkarıldığı ve erkek at (aygır) olduğu anlaşılmaktadır.

2.26. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	:	26
Fotoğraf No	:	100-101
Çizim No	:	30
Yer	:	Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Bilinmiyor
Envanter No	:	Yok
Cinsi	:	Koyun-Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	XI.-XIII. yüzyıl
Durumu	:	Baş gövde sağlam
Malzeme	:	Kırmızı Sert taş
En	:	0.33 cm
Boy	:	0.63 cm
Yükseklik	:	0.42 cm
Kaide	:	Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Müzesi bahçesinde sergilenmekte olup, envanteri olmadığı için nereden geldiği bilinmemektedir. Baş kısmının tam olarak öne çıkarılmadığı ve boynuzlara yer verilmediği dikkati çekmektedir. Boyun kısmında kelepçe şeklinde bir kordon çevrelemektedir. Üzerinde herhangi bir süsleme, yazı ve tarih olmayan heykel oldukça sade yapılmıştır. Ayak ve gövde kısmının birlikte yapıldığı, bu yüzden de ayakta mı yoksa oturarak mı verilmek istendiğini anlaşılamamaktadır. Ancak heykelin duruşundan ayakta olması gerektiğini düşünüyoruz. Yine heykelin kuyruk kısmının olmadığı veya tahrip olduğu görülmektedir. Bu tür başları işlenmeyen veya tahrip edilen heykellerin genellikle çeşmelerde kullanıldığı araştırmalarımız esnasında tespit edilmiştir.

2.27. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 27
Fotoğraf No	: 102-103
Çizim No	: 31
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzurum İli Olur İlçesi- Soğuk Göze Köyü
Envanter No	: yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık gövde sağlam
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.50 cm
Boy	: 120 cm
Yükseklik	: 0.72 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum ‘un Olur ilçesine bağlı Soğuk Göze Köyü’nde ikamet eden Secaattin Sağlam adlı vatandaşın ahırından, jandarma tarafından alınarak Olur Jandarma karakoluna, oradan da daha sonra, Erzurum Müzesi’ne nakledilmiştir. Heykelin zaman içerisinde oldukça tahrip olduğu görülmektedir. İşçiliğin kaba olduğu ve üzerinde herhangi bir süsleme ve tarih gibi belirleyici öğelerin olmadığı eserin, kafasının kırık olduğu ve boynunun göğse doğru keskin bir hatla indirildiği dikkat çekmektedir. Kuyruk kısmı da, yuvarlak hatlı ve hafif yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir.

Gövdenin ayaklar ile bir bütün halinde işlendiği, ön ayakların hafif öne doğru kıvrımlı bir şekilde verildiği, bu yüzden de heykelin oturur bir tarzda tasarlandığını söyleyebiliriz.

2.28. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 28
Fotoğraf No	: 104-105
Çizim No	: 32
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Yer	: Erzurum Olur İlçesi Ekinlik Köyü
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XII. yüzyıl
Durumu	: Kırık koyun veya koç başı
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.14 cm
Boy	: 0.18 cm
Yükseklik	: 0.20 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Gövdesi olmayan koyun veya koç heykeli başı, Erzurum Olur İlçesi Ekinlik Köyü'nden, Ziyaeddin Karadeniz adlı vatandaşın evinin duvarına yerleştirilmiş bir durumda iken, jandarma tarafından alınıp önce karakola, daha sonra da Erzurum Müzesi'ne nakledilmiştir. Eseri Olur Jandarma karakolunda resimlerken, görüştüğümüz köy muhtarı, heykelin dedelerinin zamanında daha önce sağlam olduğunu, zamanla kırılıp parçalandıktan sonra, başını evinin duvarına uğur getirsin diye babasının astığını söylemesi oldukça önemlidir. Bu tür mimarî yapı duvarlarına yerleştirilmiş örneklerle, araştırmalarımız esnasında Erzurum-İspir ilçesinde, yine koçbaşı şeklinde (Katalog-?) ve muhtelif köylerde de orijinal koç veya dağ keçisi boynuzu şeklinde asıldıklarını tespit ettik.

Eserin oldukça yıprandığı, boynuz kısmının iç içe üç kıvrımdan oluştuğu, burnun hafif meyilli, ağız kısmının da bir çizgi şeklinde verildiği, gözlerinin ise verilmediği görülmektedir. Eseri dönem olarak, bölgede tespit ettiğimiz diğer örneklerle aynı döneme yani, XI. XII. yüzyıllara ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.29. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	:	29	
Fotoğraf No	:	106-107	
Çizim No	:	33	
Yer	:	Erzurum Müzesi Bahçesi	
Geldiği Ter	:	Erzurum-Olur-Taşgecit Köyü	
Envanter No	:	Yok	
Cinsi	:	Koyun veya Koç Heykeli	
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok	
Dönemi	:	XI.-XIII. yüzyıl	
Durumu	:	Kırık koyun veya koç başı	
Malzeme	:	Kırmızı taş	
En	:	0.20 cm	Boy : 0.58 cm
Yükseklik	:	0.45 cm	
Kaide	:	Kaidesiz	

Tanımı : Gövdesi olmayan koyun veya koç heykeli başı, Erzurum Olur İlçesi Taşgecit Köyü'nden, Gürsel Aktan adlı vatandaşın evinin önünde, iki adet kırık koyun veya koç başı tespit edilmiş, jandarma tarafından daha sonra eserler, köy muhtarına tutanakla teslim edilmiştir. Malzeme olarak, kırmızı ve beyaz taştan yapılan heykeller önce Olur Jandarma karakoluna, oradan da Erzurum Müzesi'ne nakledilmiştir.

Eserin baş kısmının büyüklüğünden, tamamının oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Başın üst kısmında (V) şeklinde çıkan boynuzlar, yanlarda iç içe üç kıvrım oluşturarak, hafif yüksek kabartma şeklinde verilmiştir. Başın üst kısmında, boyundan sırt gövdeye doğru, ok başına benzer aşırı yıprandığı için ne olduğu tam anlaşılamayan, hafif yüksek kabartma tekniğinde plastik bir nesneye yer verilmiştir. Bu plastik süslemenin, ucu ok başı şeklinde yanlara açık (bir tarafının kırıldığı veya yıprandığı görülmektedir), saplı bir mızrak olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü koyun, koç ve at biçimli heykellerin üzerine, çeşitli silah figürleri işleme geleneği, bölgedeki diğer örneklerde de bol miktarda karşımıza çıkmaktadır. Belki de bu örneğimizin gövdesinde de bu tür motifler vardı. Eseri dönem olarak, bölgede tespit ettiğimiz diğer örneklerle aynı döneme yani, XI.-XIII. yüzyıllara ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.30. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	:	30
Fotoğraf No	:	108
Çizim No	:	34
Yer	:	Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzurum-Olur-Taşgecit Köyü
Envanter No	:	Yok
Cinsi	:	Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	XI. XIII. yüzyıl

Durumu	:	Kırık koyun veya koç başı
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0.25 cm
Boy	:	0.52 cm
Yükseklik	:	0.34 cm
Kaide	:	Kaidesiz

Tanımı : Erzurum Olur İlçesi Taşgecit Köyü'nden, Gürsel Aktan adlı vatandaşın evinin önündeki kırık heykel başlarından, beyaz taştan yontulan bu eser de diğeri gibi oldukça büyük boyutlarda yapılmış olmalıdır. Heykelin orijinalinin oldukça temiz bir işçilik gösterdiği, fakat zaman içerisinde fazla tahribattan dolayı boynuz kısımlarının bile kaybolduğu görülmektedir. Ağız kısmı bir çizgi şeklinde verilmiş ve burun deliklerinin de işlendiği eserde herhangi bir süsleme görülmemektedir. Bu eserin de dönem olarak, bölgede tespit ettiğimiz diğer örneklerle aynı döneme yani, XI-XIII. yüzyıllar arasına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.31. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	:	31
Fotoğraf No	:	109-110-111
Çizim No	:	35
Yer	:	Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	:	Erzurum-Olur-Aşağı Çayırılı Köyü
Envanter No	:	Yok
Cinsi	:	Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	X.-XII. yüzyıl
Durumu	:	Gövde sağlam baş tahrip edilmiş
Malzeme	:	Kırmızı taş
En	:	0.40 cm
Boy	:	115 cm
Yükseklik	:	0.60 cm
Kaide	:	Kaidesiz

Tanımı : Heykel, Erzurum Olur İlçesi-Aşağı Çayırılı Köyü'nde çeşme başına, üzerine su kanalı açılarak yerleştirilmiş ve ağzından su akıtılarak, çeşme olarak kullanılmıştır. Eseri köyden, Şevki Yılmaz, Sevil Şimşek ve Süleyman Yorulmaz adlı vatandaşlar, köyün yaylası olan **Çile** mevkisinden getirdiklerini ve çeşmeye yerleştirdiklerini görüşmemizde ifade etmişlerdir. Eser daha sonra jandarma tarafından Erzurum Müzesi'ne nakledilmiştir.

Kırmızı sert taştan yontulan heykelin üzerinde her hangi bir süsleme veya yazıt bulunmamaktadır. Baş ve boyun kısmının gövdeden hafif yüksek tutulduğu ve bir konturla baş ve boyun kısmının öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Kafa kısmının yuvarlaştırılarak (veya tahrip edilerek), su akıtılmasına uygun hale getirildiği görülmektedir. Gövde ve ayaklar kısmının tek parça olarak verildiği ve ön ayakların geriye doğru yuvarlak hatlarla verilmesinden, heykelin oturur biçimde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu eserinde dönem olarak, bölgede tespit ettiğimiz diğer örneklerle aynı döneme yani, X-XII. yüzyıllar arasına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.32. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 32
Fotoğraf No	: 112-113
Çizim No	: 36
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Yer	: Erzurum-Olur-Altunkaya Köyü
Envanter No	: yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş ve gövde sağlam
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.45 cm
Boy	: 122 cm
Yükseklik	: 0.60 cm
Kaide	: Yok

Tanımı : Eser, Erzurum Olur İlçesi-Altunkaya Köyü'nde ikamet eden Ahmet Şevki Olgun isimli vatandaşımızın evinin bahçesinde iken, jandarma tarafından teslim alınarak ilk önce Olur Jandarma karakolu bahçesine ve daha sonrada Erzurum Müzesi'ne nakledilmiştir. Zaman içinde oldukça yıpranan heykelin, oturur vaziyette verildiği ve baş ile gövde kısmının bir konturla özellikle belirtildiği görülmektedir. Başındaki boynuzlar, iç içe iki yuvarlak biçimde üsluplaştırılarak verilmiş ve yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir. Kuyruk kısmının da verilmediği heykelin, üzerinde herhangi bir süsleme veya tarih/kitabe bulunmamaktadır. Bu eserinde dönem olarak, bölgede tespit ettiğimiz diğer örneklerle aynı döneme yani, X-XII. yüzyıllar arasına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.33. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 33
Fotoğraf No	: 114-115
Çizim No	: 37
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzurum-Olur-Yaylabası Köyü
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş ve gövde sağlam
Malzeme	: Gri taş
En	: 0.44 cm
Boy	: 150 cm
Yükseklik	: 0.60 cm
Kaide	: Yok

Tanımı : Eser, Erzurum Olur İlçesi-Yaylabası Köyü'nden, İsmet Sevinç isimli vatandaşımızdan alınarak, Olur Jandarma karakoluna, oradan da daha sonra Erzurum Müzesi'ne nakledilmiştir. Jandarma kayıtlarına baykuş heykeli diye kaydedilen heykel, aslında üsluplaşmış koyun veya koç heykelinden başka bir şey değildir. İlk kez bu tarzda karşılaştığımız bir örnek olarak, önem arz etmektedir. Kaide ve gövde bir bütün olarak yontulmuştur. Baş kısmı köşeli, gövdeden hafifçe yüksek tutulmuş ve boynuzları yuvarlak bir şekilde üsluplaştırılarak iri plastik tarzda işlenmiştir. Gövde kısmı ince uzun ve yuvarlak hatlıdır. Kuyruk kısmının da verilmediği heykelin, üzerinde herhangi bir süsleme veya tarih/kitabe bulunmamaktadır. Bu eserinde dönem olarak, bölgede tespit ettiğimiz diğer örneklerle aynı döneme yani, X-XII. yüzyıllar arasına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.34. Koyun veya Koç Heykeli - Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	:	34			
Fotoğraf No	:	116-117			
Çizim No	:	38			
Yer	:	Erzurum Müzesi Bahçesi			
Geldiği Ter	:	Erzurum-Olur-Yaylabası Köyü			
Envanter No	:	Yok			
Cinsi	:	Koyun veya Koç Heykeli			
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok			
Dönemi	:	X.- XI. yüzyıl			
Durumu	:	Baş ve gövde sağlam-kuyruk kısmı tahrip olmuş			
Malzeme	:	Siyaha yakın gri taş			
En	:	0.35 cm	Boy	:	150 cm
Yükseklik	:	0.60 cm			
Kaide	:	Kaidesiz			

Tanımı : Eser, Erzurum Olur İlçesi-Yaylabası Köyü'nden, Cemal Karacağıl'ın evinin bahçesinden Jandarma tarafından alınarak karakolda koruma altına alınmış ve daha sonrada Erzurum Müzesi'ne nakledilmiştir. Oldukça yıprandığı görülen eserin, gövde ile ayakları tek parçadan meydana geldiği için ayakta olup olmadığını bilemiyoruz. Ama kanaatimizce ön kısmın hafif yuvarlak hatlı verilmesinden, oturur durumda verildiğini düşünmekteyiz. Baş kısmındaki boynuzları iç içe iki kıvrımdan oluşmakta, çizgi şeklinde ağız kısmının verildiği görülmektedir. Heykelin sağ gövdesinin tam ortasında çizgisel olarak kazıma tekniğinde bir haç motifine yer verilmiştir. Heykel gövdesinin sol tarafında ise yine gövdenin tam ortasında, sanat değeri yüksek, alçak kabartma tekniğinde büyük bir haç motifi yer almaktadır. Haçın yukarı gelen kollarının, tıpkı Selçuklu çift başlı kartallarında olduğu, gibi sağa ve sola aşağı gelecek şekilde dikey indirildiği görülmektedir. Bu kollarla yan kollar arasında ise birinin içi oyuk, diğerinin ise düz oyulmamış ve simetrik bir şekilde yerleştirilmiş birer damla motifi yer almaktadır. Bu tarzda haçın verilmesi, ilk kez karşılaşılan bir durum olmasından dolayı oldukça önemlidir. Kuyruk kısmının tahrip olduğu heykelin üzerinde başka herhangi bir süsleme ögesine rastlanılmamaktadır.

2.35. Koç Heykeli – Erzurum/Hınıs/Başköy Köyü

Katalog No	: 35
Fotoğraf No	: 118-119
Çizim No	: 39
Yer	: Erzurum-Hınıs-Başköy Köyü Eski Mezarlığı
Geldiği Ter	: Aynı Yerde
Envanter No	: ----
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: Osmanlı Dönemi
Durumu	: Baş-gövde ve kaide sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.38 cm
Boy	: 105 cm
Yükseklik	: 0.66 cm
Kaide	: En : 0.58 cm Boy : 0.88 cm Yükseklik : 0.16 cm

Tanımı : Eser, köyün (Başköy) karşı yamacında, eski yolun üst kısmındaki eski mezarlığın ortasında yer almaktadır. Heykel bu biçimi ile mezarlıklar içerisinde orijinal ve sağlam bir şekilde günümüze gelebilen nadir örneklerden birisidir. Heykelin bulunduğu kısım mezarlığın ortasında ve hafifçe yüksek bir tümseğin üzerine yerleştirilmiştir. Bu haliyle yamaç içindeki diğer mezar yapıları içerisinde, hemen fark edilmektedir. Temiz bir işçilik ve iyi bir gözlem ürünü olduğu görülen koç heykeli, ayakta ve ön ile arka ayakların arası açık, ama yanlardan bitişik olarak verilmiştir. Bu üslubu ile Erzincan-Tercan ve Çayırli örnekleri ile büyük bir benzerlik gösterir.

Başın boyun ile birleşmesi oldukça güzel verilmiş ve ağız ile burun kısmının özellikle öne çıkarıldığı görülmektedir. Boynuzların iç içe üç kıvrımdan oluştuğu, kuyruk kısmının da küt ve dışa taşkın bir biçimde işlendiği, Avrasya üslup özelliği olarak, koçun cinsiyetinin burada da öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir.

2.36. Koç Heykeli – Erzurum/Hınıs/Kazancı Köyü

Katalog No	:	36
Fotoğraf No	:	120
Çizim No	:	40
Yer	:	Erzurum-Hınıs-Kazancı Köyü Eski Mezarlığı
Geldiği Ter	:	Aynı Yerde
Envanter No	:	----
Cinsi	:	Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	:	Yok
Dönemi	:	Osmanlı Dönemi
Durumu	:	Baş kırık gövde sağlam
Malzeme	:	Beyaz taş
En	:	0.35 cm
Boy	:	0.77 cm
Yükseklik	:	0.50 cm
Kaide	:	Kaidesiz

Tanımı : Eser, köyün kuzeyinde yamacın eteğindeki eski mezarlığın içinde başı kırık ve yere yatık bir vaziyette bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir süsleme özelliği olmayan heykelin ayakta, ön ve arka ayaklarının arasının açık, yanlardan ise bitişik olduğu, cinsiyetinin burada da verildiği ve koç heykeli olduğu anlaşılmaktadır. Köyün yaşlıları ile yüz yüze yaptığımız görüşmede, köyün bu eski mezarlığında yaklaşık altı (6) adet bu heykellerden olduğu, ama içlerinde altın var diye, parçalanıp derelere parçalarının atıldığını söylemeleri, bu çok kıymetli kültür varlıklarının karşı karşıya oldukları tehlikenin, boyutunu göstermesi bakımından önemlidir.

2.37. Koyun Heykeli – Erzurum/Hınıs/Kazancı Köyü

Katalog No	: 37
Fotoğraf No	: 121-122
Çizim No	: 41
Yer	: Erzurum-Hınıs-Kazancı Köyü Eski Mezarlığı
Geldiği Ter	: Aynı Yerde
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: Osmanlı Dönemi
Durumu	: Baş kırık gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.38 cm
Boy	: 0.85 cm
Yükseklik	: 0.52 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, köyün kuzeyinde yamacın eteğindeki eski mezarlığın içinde başı kırık ve yere yatık bir vaziyette bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir süsleme özelliği olmayan heykelin ayakta, ön ve arka ayaklarının arasının açık, yanlardan ise bitişik olduğu, cinsiyetinin ise verilmediği görülmektedir. Bu yüzden bu heykelin, bir koyun heykeli olabileceğini düşünmekteyiz.

2.38. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum Müzesi Bahçesi

Katalog No	: 38
Fotoğraf No	: 123
Çizim No	: 42
Yer	: Erzurum Müzesi Bahçesi (Şu anda kayıp)
Geldiği Ter	: Bilinmiyor
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XIII. yüzyıl
Durumu	: Sağlam
Malzeme	: Siyah taş
En	: yaklaşık 0.40 cm.
Boy	: 100 cm.
Yükseklik	: 0.60 cm.
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Günümüzde kayıp olan bu koç-koyun heykeli, daha önce Erzurum Müzesi bahçesinde sergilenmekte idi. Oturur vaziyette verilen heykelin, sağlam olduğu ve boyun kısmının gövdeden hafif uzun tutulduğu görülmektedir. Yine boyun ile gövdenin birleştiği bölüm, yuvarlak bir silme ile belirginleştirilmiştir. Boynuzları iç içe iki kıvrımdan oluşmakta, heykelin görüntüsüne plastik bir etki katmaktadır. Eserinin önceki yıllarda, Erzurum Müzesi bahçesinde olduğunu, Beyhan Karamağaralı'nın “**Ahlat Mezar taşları**” adlı kitabındaki 166 nolu resimden anlıyoruz. Resmin siyah beyaz olması ve baskı kalitesi, oldukça eski bir resim olduğunu akla getirmektedir. Araştırmalarımız esnasında müzede hem heykelin, hem de envanterinin günümüzde olmadığı tespit edilmiştir.

Oturur vaziyette yontulan heykelin, arka kuyruk tarafının yıprandığı anlaşılmaktadır. İç içe iki kıvrımdan oluşan boynuzları ve boyun gövde geçişindeki yüksek tutulan yuvarlak silme, heykelde plastik bir etki oluşturmaktadır. Heykelin kafasının alın kısmında Latin haçı denilen, bir haç motifi yer almaktadır. Yine gövdede arka ayakların üst kısmında haç işaretine benzeyen bir motif yer almaktadır. Ağız, burun ve gözlerin verilmediği heykelin, dar ve köşeli yapısı, bölgede ve Rize-Ülkü Köy'deki örnekle aynı üslup benzerliği

göstermektedir. Bu örneklerin tamamının erken döneme (X-XIII yüzyıllar) ait olabileceklerinden dolayı, bu örneğinde erken döneme ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Gövdenin diğer yarısı ve kuyruk kısmı görünmediği için bu kısımları hakkında bilgi veremiyoruz. Elimizde bir resminden başka belgesi olmayan bu örneğin, ya taşımada kırılıp parçalandığı ya da çalındığını düşünmekteyiz.

2.39. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Merkez/Güngörmez Köyü

Katalog No	: 39
Fotoğraf No	: 124-125-126-127
Çizim No	: 43
Yer	: Erzurum Merkez Güngörmez Köyü
Geldiği Ter	: Güngörmez Köyü Çarmak Yaylası
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XII.-XV. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.37 cm
Boy	: 150 cm
Yükseklik	: 0.55 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Heykel köylüler tarafından **Çakçak** denilen ve köyün yaylası olan bölgeden, hayatta olan ve görüştüğümüz köyün sakinlerinden, Sadrettin Duru (63 yaşında) ile Yılmaz Aksakal (64 yaşında) tarafından okulun bahçesine getirilmiştir. Kırmızı taştan ve oldukça temiz bir işçilik gösteren heykelin, gövde ve ayakları birlikte verilmiştir. Bu yüzden hem cinsiyetini, hem de ayakta veya oturur vaziyette olup olmadığını bilemiyoruz. Küçük tutulan kafa kısmında iç içe üç kıvrımdan oluşan boynuzlarından başka ağız, burun ve gözleri verilmemiştir. Boyun kısmı sert bir hatla dikey olarak gövdenin sonuna kadar inmektedir. Gövdenin sol tarafında tam ortada, ok sadağı olduğunu düşündüğümüz yüksek kabartma tekniğinde bir şekil yer almakta, bunun dışında plastik değerde herhangi bir süslemeye yer verilmediği dikkati çekmektedir. Heykelin arka kısmı köşeli bir şekilde birleşmekte ve kuyruğa yer verilmediği görülmektedir.

2.40. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Merkez/Güngörmez Köyü Çakçak Yaylası

Katalog No	: 40
Fotoğraf No	: 128-129
Çizim No	: 44
Yer	: Erzurum Merkez Güngörmez Köyü Çakçak Yaylası
Geldiği Ter	: Aynı Yer
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XII.-XIII. yüzyıl
Durumu	: İnsutu vaziyette, baş tahrip edilmiş
Malzeme	: Kırmızı kesme taş
En	: 0.45 cm
Boy	: 115 cm
Yükseklik	: 0.48 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum merkez Güngörmez Köyü Çakçak Yaylası'nda, tarihi yerleşim kalıntılarının arasında yarısı toprağa gömülü vaziyette tespit edilmiştir. Heykelin baş kısmının kaçak kazılar sonucu tahrip edildiği görülmektedir. Yine heykelin sırtında işaret olduğu ama tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Üzerinde herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Boyun kısmının dikey bir hatla gövdeye doğru indiği ve boyun kısmının gövdeden bir silme ile belirginleştirildiği dikkati çekmektedir. Bir önceki eser gibi bu eserin de arka kısmı köşeli bir şekilde dönmekte ve kuyruk kısmına yer verilmediği anlaşılmaktadır.

2.41. Koyun veya Koç Heykeli-Erzurum/Merkez/Güngörmez Köyü Çakçak Yaylası

Katalog No	: 41
Fotoğraf No	: 130-131
Çizim No	: ---
Yer	: Erzurum Merkez Güngörmez Köyü Çarmak Yaylası
Geldiği Ter	: Aynı Yer
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Ortadan parçalanmış
Malzeme	: Siyah taş
En	: 0.50 cm
Boy	: 190 cm
Yükseklik	: 110 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Merkez Güngörmez Köyü Çakçak Yaylası'nda, kaçak kazı alanındaki çukur içinde parçalanmış bir vaziyette tespit edilmiştir.

Siyah sert taştan yontulan heykelin, yine aynı bölgede tespit edilen örneklerin aksine, oldukça büyük boyutlarda tutulduğu anlaşılmaktadır. Tarihi eser kaçakçılarının, ucu keskin aletlerle içinde altın olabileceği düşüncesi ile deldikleri keski izleri belirgin bir şekilde görülmektedir.

Paçalarının bir kısmının insutu vaziyette toprağa gömülü olmasından dolayı üzerindeki süslemeleri tespit etmemiz mümkün olmadı. Ancak köyün emekli ilk öğretmen müdürü, Cihat Daştan (Doğ: 1949) ve köyün yaşlı kuşağından Kemal Daştan'ın (Doğ: 1932) verdiği bilgiler ışığında heykelin, oldukça büyük olduğu ve gövdesinde çekiç ile bir örsün kabartma şeklinde verildiği öğrenilmiştir. Yine köylülerin önceleri, bu heykel üzerine binerek, dilekte bulunduklarını belirtmeleri oldukça önemlidir. Yine aynı şahıslar bu mıntıkada yakın zamana kadar yaklaşık altı (6) adet koç heykelinin bulunduğunu fakat ne yazık ki altın arayıcıları tarafından bunların hemen hepsinin kırılıp parçalandığını belirtmişlerdir. (Bu siyah heykelin

de maalesef köy nüfusuna kayıtlı ve doktor olan bir vatandaşımız tarafından parçalandığını söylemeleri oldukça düşündürücüdür).

Kırık parçaların bir yüzünün toprağa gömülü olmasından dolayı, bu motifleri tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Koç heykelinin üzerine binerek dilekte bulunma geleneğine, araştırmalarımız esnasında İspir ilçemizde de karşılaşmamız bu geleneğin bölgede bilindiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bölgedeki araştırmalarımızda parçalarını tespit ettiğimiz bu kırılan heykellerin oldukça büyük oldukları ve siyah taştan yapıldıkları görülmektedir (Resim-79-80).

2.42. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Merkez/Umudum Köyü

Katalog No	: 42
Fotoğraf No	: 132-133
Çizim No	: 45
Yer	: Erzurum Merkez Umudum Köyü
Geldiği Ter	: Aynı Yer
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık gövde sağlam
Malzeme	: Kırmızı sert taş
En	: Üsten : 0.40 cm. Alttan : 0.65 cm
Boy	: 165 cm
Yükseklik	: 122 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Merkez Umudum Köyü eski mezarlığının, tam ortasında yer almaktadır. Köylüler tarafından koç heykeli olarak nitelendirilen heykelin, başının gövdeden itibaren kopuk olmasından ve gövde ile ayaklarının birlikte verilmesinden dolayı koyun veya koç ayırımını yapamadık. Ancak Güngörmez Köyü, Çarmak Yaylası'ndaki örnek gibi çok büyük olması büyük bir benzerlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Üzerinde herhangi bir süsleme veya yazıt/tarih olmayan heykelin Güngörmez-Çakçak Yaylası'ndaki örneklerle aynı döneme ait olma ihtimali kuvvetlidir.

Yine mezarlık alanında abidevî görünümlü, Orta Asya gelenekli iri mezar taşlarının varlığı, bu mezarlığın oldukça eski bir yerleşim yerinin izlerini taşıdığını göstermektedir. İncelediğimiz bazı mezarların şahidelerinin boylarının iki metreyi geçtiği tespit edilmiştir (Resim-81). Mezarlık bu görüntüsü ile tıpkı Ahlat mezar taşları gibi, abidevî bir görünüm sergilemektedirler.

2.43. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 43
Fotoğraf No	: 134-135-136-137
Çizim No	: 46-47
Yer	: Erzurum-Tortum-Pehlivanlı Beldesi
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.- XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.55 cm
Boy	: 175 cm
Yükseklik	: 0.75
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Erzurum Tortum İlçesi-Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi'nde bir vatandaşın evinin bahçesinde insutu vaziyettedir. Mahalle, beldenin ilk yerleşim yeri olup, zamanla beldenin şu anki yerine indiği beldedeki vatandaşlar tarafından ifade edilmiştir.

Heykel ve kaidenin tek parçadan oluştuğu eserin, beyaz sert taştan yapılmasına rağmen zamanla taşın rengini değiştirdiği ve karardığı görülmektedir. Temiz bir işçilik gösteren eser, günümüze kadar sağlam bir vaziyette gelebilmiştir. Boynuzların iç içe üç kıvrımdan oluşmuş ve bir V şeklinde başın üst kısmından öne doğru inmiştir. Gövdenin ayaklar ile birlikte verilmiş, sol gövdenin tam orta kısmında bir örs, çekiç ve demir tutmak için bir de kısaç motifine yer verilmiştir. Bu motifleri daha önce köylü vatandaşlarımızın bilgileri doğrultusunda, Erzurum Merkez Güngörmez Köyü Çarmak yaylası koyun veya koç heykelinden de hatırlıyoruz. Boyun kısmının gövdeden iki silme ile belirginleştirilerek ayrılmış, göğüs kısmında ise *Malta haçı* diye isimlendirilen, bir haç motifine yer verilmiştir. Arka kısmın yuvarlak bir hatla verildiği ve kuyruk kısmına ise yer verilmediği dikkati çekmektedir. Evin bahçesinde toprak altında tarihi duvar kalıntıları görülmekte, bu da burada daha önce eski bir yerleşim yerinin olduğunu ispat etmektedir.

2.44. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 44
Fotoğraf No	: 138-139
Çizim No	: 48
Yer	: Erzurum-Tortum-Pehlivanlı Beldesi
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi
Envanter No	: ----
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X- XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: Yaklaşık 0.35 cm
Boy	: 115 cm
Yükseklik	: 0.58 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Erzurum Tortum İlçesi-Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi’nde, bir evin bahçe duvarında, toprağın altında ve ağaçların arkasında sıkışmış bir şekilde tespit edilmiştir. Oturur vaziyette verilen ve boynuzları iç içe üç kıvrımdan oluşan heykelin, beyaz taştan yapıldığı ve kuyruk kısmının verilmediği görülmektedir. İnsutu durumda olduğu için tam detaylı incelenemeyen eserin, gövdesinin üzerinde, yılan kafası veya göze benzeyen bir motif yer almaktadır.

2.45. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 45
Fotoğraf No	: 140
Çizim No	: 49
Yer	: Erzurum-Tortum-Pehlivanlı Beldesi
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.- XII. yüzyıl
Durumu	: Başa gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.37 cm
Boy	: 113 cm
Yükseklik	: 0.60 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Tortum İlçesi-Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi'nde, bir evin bahçe duvarında, baş ve gövde sağlam olarak, toprağın altında ve ters dönmüş bir vaziyettedir. Bu hali ile konutun temelinde taş malzeme olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Beyaz taştan yapılan heykelin yarısının, toprağın içinde kaldığı ve sağlam olduğu görülmektedir. Üzerinde her hangi bir süsleme veya kitabe/tarih olmayan eser, bu görüntüsü ile oldukça dikkat çekici bir görünüm sergilemektedir.

2.46. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 46
Fotoğraf No	: 141
Çizim No	: 50
Yer	: Erzurum-Tortum-Pehlivanlı Beldesi
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi Kaya mahallesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.- XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık yarım gövde
Malzeme	: Kırmızı kesme taş
En	: ---
Boy	: 112 cm
Yükseklik	: 0.52 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Tortum İlçesi-Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi'nde, bir evin bahçe duvarında, temel taşı olarak kullanılmaktadır. Bahçenin hemen yanında sık ağaçlar arasında, bir kilise apsisi kalıntısı yer almaktadır. Oldukça yıpranmış olan heykelin kafası kırık ve gövdenin alt kısmı da toprağa gömülmüş vaziyettedir. Kuyruk kısmının dışa taşkın ve küt bir şekilde verildiği eserin, üzerinde her hangi bir süsleme ve yazı/tarih gibi öğeler bulunmamaktadır. Bu heykelin de bölgedeki tespit ettiğimiz diğer heykellerle hemen hemen aynı döneme ait olabileceğini düşünüyoruz.

2.47. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 47
Fotoğraf No	: 142-143
Çizim No	: 51
Yer	: Erzurum-Tortum -Pehlivanlı Beldesi
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Yarım Kalmış Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.- XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık yarım gövde
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.33 cm
Boy	: 118 cm
Yükseklik	: 0.69 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Tortum İlçesi-Pehlivanlı Beldesi Kaya Mahallesi'nde, bir evin bahçesinde yapılan inşaat kazısı sırasında, toprak altından çıkarılmıştır. Kazı esnasında, iş makinesinin tahrip ettiği parçanın yarım kalmış bir heykele ait olduğu görülmektedir. Üzerinde her hangi bir süsleme, işaret veya yazının olmadığı bu heykelin de bölgedeki tespit ettiğimiz diğer heykellerle, hemen hemen aynı döneme ait olabileceğini düşünüyoruz.

2.48. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 48
Fotoğraf No	: 144-145
Çizim No	: 52
Yer	: Erzurum-Tortum -Pehlivanlı Beldesi Belediye Önü
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi Parağ Mevkisi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Tahrip Olmuş, Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.- XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık yarım gövde
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.35 cm
Boy	: 170 cm
Yükseklik	: 0.65 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Baş ve boyun kısmı tamamen tahrip olan bu heykel, Pehlivanlı Beldesi Belediyesi'nin yol genişletme çalışmaları esnasında, **Parağın Önü** denilen ve dağın yamacı olan bölgede, (belediye binasının karşısındaki yamaç) toprak altından çıkarılmıştır. Eserler, iyice tahrip olmaması için belediye başkanı Yunus Keskin tarafından belediye önüne getirilerek, koruma altına alınmışlardır. Beyaz taştan ve oldukça büyük boyutlarda tutulan heykelin, gövdesinin üst kısmında boydan boya, yarım hilallerin peş peşe dizilmesi ile oluşturulan bir süsleme, yer almaktadır. Heykelde, bundan başka her hangi bir süsleme yer almamaktadır. Bu süslemenin aynısı, Erzurum Müzesi'ndeki bir heykelde de (katalog-20) görülmektedir. Erzurum'daki örnek siyah taştan olup sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Üslup olarak aynı özellikleri göstermesinden dolayı bu örneğimizin de Erzurum'daki örnekle aynı döneme ait olabileceğini düşünüyoruz.

2.49. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 49
Fotoğraf No	: 146-147
Çizim No	: 53
Yer	: Erzurum-Tortum -Pehlivanlı Beldesi Belediye Önü
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi Parağ Mevkisi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Tahrip Olmuş, Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.- XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık yarım gövde
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 160 cm
Yükseklik	: 0.90 cm
Kaide	: Yok

Tanımı : Oldukça tahrip olmuş olan heykelin, baş kısmı boyunla beraber çapraz bir şekilde gövdeye kadar kırılmıştır. Gövdenin üst kısmında boydan boya, katalog-48 deki gibi, yarım hilallerin yan yana dizilmesi ile oluşturulan süsleme kuşağı yer almaktadır. Arka kuyruk kısmı, üçgen niş şeklinde düzenlenmiş ve içine de yüksek kabartma tekniğinde bir haç motifi yerleştirilmiştir. Heykelle bir bütün olarak yontulan ve iki, kademedan oluşan kaide kısmı, dışa taşkın bir şekilde düzenlenmiştir. Heykel yana yatık olduğu için gövdenin diğer yanında süsleme veya kitabe olup olmadığını bilemiyoruz.

Üslup olarak aynı özellikleri göstermesinden dolayı bu örneğimizin de, aynı bölgede ortaya çıkarılan diğer örneklerle aynı döneme ait olabileceğini düşünüyoruz.

2.50. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi

Katalog No	: 50
Fotoğraf No	: 148-149
Çizim No	: 54
Yer	: Erzurum-Tortum-Pehlivanlı Beldesi Belediye Önü
Geldiği Ter	: Pehlivanlı Beldesi, Parağ Mevkisi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Tahrip Olmuş, Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.- XII. yüzyıl
Durumu	: Baş ve boyun kırık
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 112 cm
Yükseklik	: 0.75 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Baş ve boyun kısmı kırık olan heykelin, katalog-20-48 ve 49 numaralı örneklerle aynı üslupta yapılmıştır. Bu örneğimizin de gövdesinin üst kısmında, yarım hilallerle oluşturulmuş bir süsleme kuşağı yer almaktadır. Arka kuyruk kısmı, yine yuvarlak kemerli bir niş biçiminde düzenlenmiş ve içerisine de haç motifi yerleştirilmiştir.

Gövdeye bitişik olan kaide kısmının arkası dışa uzatılarak bir basamak gibi düzenlenmiştir. Üslup birliği göz önüne alındığında bu örneğimizin de katalog 20-48 ve 49 numaralı örneklerle, aynı döneme ait olacağı şüphesizdir.

2.51. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi

Katalog No	: 51
Fotoğraf No	: 150-151
Çizim No	: 55
Yer	: Erzurum-Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Geldiği Ter	: Erzurum-Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Envanter No	: 55
Cinsi	: Kırık Koyun veya Koç Başı
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Gövde yok kırık baş
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.24 cm
Boy	: 0.60 cm
Yükseklik	: 0.31 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Yukarı Serdarlı Beldesi'nin Bayraktar Mahallesi'nde, **Dap Bölgesi** olarak isimlendirilen yaylada, dağın hemen yamacında bulunmaktadır. Dağın yamacı ile alt kısımdaki tarla arası seviye farkından dolayı, yüksek bir set şeklinde düzenlenmiş, setin önüne de kervan katarı gibi bir sıra koç heykelleri dizilmiştir. Bir çoğu tahrip olan bu heykellerden gövdesi olmayan, sadece başı günümüze gelebilen örneğimizin, kafasının büyük olmasından, tamamının oldukça büyük olduğunu anlıyoruz. Başın üst kısmından “V” şeklinde çıkan boynuzlar, iç içe iki kıvrım oluşturarak sonlanmaktadır.

2.52. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi

Katalog No	: 52
Fotoğraf No	: 152-153
Çizim No	: 56
Yer	: Erzurum-Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Geldiği Ter	: Erzurum-Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş ve gövde sağlam
Malzeme	: Siyah taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 155 cm
Yükseklik	: 0.65 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, *Dap Bölgesi* olarak adlandırılan yaylada, yamaç ile tarla arasındaki sette yer almaktadır. Heykel, ağaçlar kökleri arasına sıkıştığı için gövdeyi detaylı inceleme imkânı bulamadık. Başında boynuzları olmayan eserin, siyah taştan yapıldığı, gövde ile ayakların bitişik olduğu görülmektedir.

2.53. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi

Katalog No	: 53
Fotoğraf No	: 154-155
Çizim No	: 57
Yer	: Erzurum-Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Geldiği Ter	: Erzurum -Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Envanter No	: ----
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: ---
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık, gövde sağlam
Malzeme	: Siyah taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 125 cm
Yükseklik	: 0.75 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eserin, *Dap Bölgesi* olarak adlandırılan yaylada, yamaç ile tarla arasındaki yerinden aşağı düştüğü görülmektedir. Kafası olmayan heykelin, üzerinde herhangi bir süsleme veya motifin olmadığı görülmektedir. Yalnız heykelin vücudunun alt kısmının, yuvarlatılarak ince bir hatla sınır oluşturulduğu görülmektedir.

2.54. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi

Katalog No	: 54
Fotoğraf No	: 156-157
Çizim No	: 58
Yer	: Erzurum -Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Geldiği Ter	: Erzurum -Tortum -Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: ---
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık, gövde sağlam
Malzeme	: Siyah taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 110 cm
Yükseklik	: 0.70 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eserin, *Dap Bölgesi* olarak adlandırılan yaylada, yamaç ile tarla arasındaki sette tespit ettiğimiz eserin, siyah taştan yapıldığı ve kafasının da kırık ve yıpranmış olduğu görülmektedir. Heykelde kaba bir işçiliğin hakim olduğu ve herhangi bir süsleme veya motife yer verilmediği görülmektedir.

2.55. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi

Katalog No	: 55
Fotoğraf No	: 158-159
Çizim No	: 59
Yer	: Erzurum-Tortum-Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Geldiği Ter	: Erzurum-Tortum-Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş ve gövde sağlam
Malzeme	: Gri taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 160 cm
Yükseklik	: 0.61 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Setteki yerinden düşmüş ve insutu vaziyetindeki durumunu düzelterek incelediğimiz eserin, sağlam bir durumda olduğu görülmektedir. Başın üstünde “V” şeklinde boynuzların çıktığı, iç içe iki kıvrımdan oluştuğu dikkati çekmektedir. Başın altında göğüs kısmında, tam ortada kazıma tekniğinde, *Latin haçı* üslubunda, bir haç motifine yer verilmiştir. Ayakların gövde ile birlikte verildiği, ön kısmın içe doğru yuvarlak bir şekilde verilmesinden dolayı da, heykelin oturur biçimde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Kuyruğun işlenmediği heykelde, başka herhangi bir süsleme veya motife yer verilmemiştir.

2.56. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi

Katalog No	: 56
Fotoğraf No	: 160-161
Çizim No	: 60
Yer	: Erzurum -Tortum-Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Geldiği Ter	: Erzurum -Tortum-Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş sağlam-gövdenin kuyruk kısmı kırık
Malzeme	: Gri taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 155 cm
Yükseklik	: 0.65 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : İncelediğimiz bu örneğinde, setteki yerinden düştüğü görülmektedir. Katalog- 55 ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Gövde, kuyruk kısmına doğru kırıldığı veya orijinalinde bu şekilde yontulduğu için incelenmektedir. Baş kısmındaki boynuzların zamanla yıprandığı dikkati çekmektedir. Heykelin göğüs kısmında, bir önceki örnekte olduğu gibi *Latin haçı* şeklinde bir haç motifi, kazıma tekniğinde işlenmiştir.

Ayakların gövde ile birlikte verildiği, ön kısmın içe doğru yuvarlak bir şekilde verilmesinden dolayı da, heykelin oturur biçimde işlendiği anlaşılmaktadır. Kuyruğun verilmediği heykelde başka herhangi bir süsleme veya motife yer verilmemiştir.

2.57. Koyun veya Koç Heykeli–Erzurum/Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi/ Dap Bölgesi

Katalog No	: 57
Fotoğraf No	: 162
Çizim No	: 61
Yer	: Erzurum Tortum-Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Geldiği Ter	: Erzurum Tortum-Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Bölgesi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: ---
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık gövde tahrip olmuş
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 150 cm
Yükseklik	: 0.55 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Setteki yerinden düşen ve insutu vaziyette bulduğumuz heykelin, baş ve boyun kısmını ile beraber gövdenin de kırık ve tahrip olduğu görülmektedir. Herhangi bir süsleme özelliği olmayan heykel, diğer örneklerle aynı döneme ait olmalıdır.

2.58. At Heykeli – Erzurum/Oltu/Askerlik Şubesi Önü

Katalog No	: 58
Fotoğraf No	: 163-164-165
Çizim No	: 62
Yer	: Erzurum-Oltu, Askerlik Şubesi Önü
Geldiği Ter	: Oltu Çevresi
Envanter No	: ---
Cinsi	: At Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık, gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.38 cm
Boy	: 140 cm
Yükseklik	: 0.70 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Oltu Askerlik Şubesi önündeki bahçede sergilenmekte olan heykel, koşum takımları ile birlikte verilmiştir. Kafası kırık ve uzun bir boyna sahip olduğu, yularının dahi işlendiği boynundaki işaretten anlaşılmaktadır. Boynu bir şerit gibi dolanan ve ucu daha sonra ön ayaklara inen koşum kayışları, yatay çizgilerle hareketlendirilmiştir. Heykelin sağ tarafında, eyerden aşağıya doğru işlenen üzengi, sol tarafta işlenmemiştir. Bu şekil işlemenin aynısı Erzurum Müzesi'nde sergilenen ve siyah taş malzemedan yontulan at heykelinde de görülmektedir. Yine Erzurum örneğinde olduğu gibi bu örneğimizde de kuyruk kısmı, arka sağ ayak üzerine ve ucu yukarı gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Bütün bu üslup benzerliklerinden dolayı, her iki örneğin de aynı dönem ve aynı medeniyete ait olduğunu söyleyebiliriz.

2.59. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü

Katalog No	: 59
Fotoğraf No	: 166-167
Çizim No	: 63
Yer	: Erzurum-Oltu, Halk Kütüphanesi Önü
Geldiği Ter	: Oltu Obayayla Köyü
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam-ağız ve burun kısmı tahrip olmuş
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0,40 cm
Boy	: 128 cm
Yükseklik	: 0.65 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Heykel Oltu'ya bağlı, Obayayla Köyü'nden Halk Kütüphanesi Müdürü Ali Güven tarafından getirilerek, kütüphane bahçesine yerleştirilmiştir. Beyaz taştan ve ayakta verilen heykelin, ayakları ile gövdesi hafif oyularak belirtilmiştir. Eserin ağız ve burun kısmı kırılmış olup, boynuzları iç içe iki kıvrımdan oluşmaktadır. Burada ilk kez heykelin boynuna bir halat işlendiği ve boynun altında halatın ucunun bir düğüm veya yuvarlak bir nesne ile sonuçlandığını görmekteyiz. Bu nesnenin, heykelin boynuna asılan bir zil olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü günümüzde de bu tür hayvanların boynuna zil takma geleneği, Anadolu'nun hemen pek çok bölgesinde devam eden bir gelenek olarak sürdürülmektedir.

Heykelin sırt kısmında karşılıklı gelecek şekilde aynı motiften dört tane işlendiği görülmektedir. Bu motifinde bir damga olabileceği ve Uygur Dönemi damgaları ile büyük bir benzerlik gösterdiği, değerlendirme kısmında detaylı olarak izah edilmiştir.

2.60. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü

Katalog No	: 60
Fotoğraf No	: 168-169
Çizim No	: 64
Yer	: Erzurum-Oltu İlçesi, Halk Kütüphanesi Önü
Geldiği Ter	: Oltu Obayayla Köyü
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 102 cm
Yükseklik	: 0.55 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Bu eserde diğer eser gibi Ali Güven tarafından Obayayla Köyü'nden getirilmiştir. Kırmızı taştan ve oturur vaziyette yontulmuştur. Oldukça yıpranmış olan heykelin ön ayakları üstten bir kemer gibi sırtı, yüksek kabartma yapacak biçimde çevrelemiştir. Bu üslupta yapılan örneklerle, Erzincan Çayırılı bölgesinde de rastlanılmaktadır. Heykelin sağ gövdesinin tam ortasına yuvarlak çerçeve içerisine, kazıma tekniğinde Tortum Serdarlı örneğinde olduğu gibi, bir haç motifinin yerleştirildiği görülmektedir. Bu örneğimizin de boynunda kalın bir halat motifine yer verildiği dikkati çekmektedir. Eserin boynuzları bir hilal biçiminde işlendiği, aşırı yıpranma olduğu için tahrip olduğu, başka herhangi bir süsleme veya motife de yer verilmediği görülmektedir.

2.61. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü

Katalog No	: 61
Fotoğraf No	: 170-171
Çizim No	: 65
Yer	: Erzurum-Oltu, Halk Kütüphanesi Önü
Geldiği Ter	: Oltu Merkez
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.42 cm
Boy	: 145 cm
Yükseklik	: 0.67 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Oltu Meteoroloji Müdürlüğü binasının inşaat kazısı esnasında halk arasında **maşatlık** olarak nitelendirilen bölgeden çıkarılarak, yine Ali Güven tarafından 1990 yılında kütüphane önüne yerleştirilmiştir. Beyaz taştan yapılan eser oldukça temiz bir işçilik göstermektedir. Ayakta, ön ve arka ayakların arasının açık olduğu, ön ayakların yanından başlayan ve gövdenin üst kısmını da dolanan geniş kontur, diğer örnekte olduğu gibi burada da heykele plastik bir değer katmaktadır. Kuyruk kısmının küt ve yuvarlak bir biçimde verildiği görülmektedir. Bu üslup birliğinden dolayı bu örneğimizin de, diğeri gibi aynı döneme ait olabileceğini düşünmekteyiz.

2.62. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü

Katalog No	: 62
Fotoğraf No	: 172-173
Çizim No	: 66
Yer	: Erzurum-Oltu İlçesi, Halk Kütüphanesi Önü
Geldiği Ter	: Oltu Çevresi
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XIII. yüzyıl
Durumu	: Kırık koyun veya koç başı
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.24 cm
Boy	: 0.44 cm
Yükseklik	: 0.37 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Oltu çevre yolu yapımında, köylüler tarafından 2006 yılında bulunarak kütüphane müdürlüğüne teslim edilmiştir. Kırmızı taştan yontulan heykelin, alnından “V” biçiminde çıkan ve başın iki yanında iç içe iki yuvarlak halka biçiminde düzenlenen boynuzlara yer verilmiştir. Eserin ağız kısmı bir çizgi biçiminde verilmiş, boynunda da diğer örneklerde olduğu gibi, kalın bir halat ve ucunda da düğüm veya zil olduğunu düşündüğümüz bir kabartmaya yer verilmiştir.

2.63. At Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü

Katalog No	: 63
Fotoğraf No	: 174-175-176-177
Çizim No	: 67
Yer	: Erzurum-Oltu, Halk Kütüphanesi Önü
Geldiği Ter	: Oltu Merkez
Envanter No	: Yok
Cinsi	: At Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş Gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 152 cm
Yükseklik	: 0.87 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, diğer örneğimiz gibi, Oltu merkez meteoroloji müdürlüğü binasının inşaat kazısı esnasında halk arasında **maşatlık** olarak nitelendirilen bölgeden çıkarılarak, yine Ali Güven tarafından 1990 yılında kütüphane önüne yerleştirilmiştir. Beyaz taştan yapılan ve sağlam olarak günümüze ulaşan örneğimizin, oldukça temiz bir işçilik gösterdiği görülmektedir. Heykelin üzerinde, binek için gerekli olan bütün koşum takımları işlenmiştir. Bu özelliği ile Azerbaycan ve Erzurum Müzesi'ndeki at heykelleri ile büyük benzerlik göstermektedir. Heykelin sırtında bir eğer, bunun altında da, saçakları testere dişi biçiminde işlenmiş, bir eğeraltı örtüsü yer almaktadır. Eğerin hemen üstünde, kenarları geniş tutulmuş haç motifi yer almakta, baş kısmından gelen gem ve yular takımı bu eğerin üzerinde sonlanmaktadır. Gövdenin ortasında eğerin altından çıkan üzengi takımı, gövdenin altına kadar inmektedir. (Azerbaycan örneklerinde ise üzengilerin daha kısa tutuldukları görülmektedir). Eserin başı öne doğru uzun tutulmuş, alnın tam ortasında yine bir haç motifi ve haçın yan kollarının tam altında ise yuvarlak gözler yer almaktadır. Kafanın her iki yanı, kalın yatay konturlarla çerçevelenmiş, bu haliyle sanki atın yüzünde bir maske varmış gibi izleyicide, izlenim uyanmaktadır. Aslında bu konturlar atın kafasındaki yular takımından

başka bir şey değildir. Uzun tutulan boynun gövde ile birleştiği yerde, boynu geniş bir kuşak çevrelemektedir. Heykelin kuyruğu, Oltu ve Erzurum'daki örnekte olduğu gibi, kıvrık bir şekilde arka sağ ayak üzerine yapıştırılmıştır. İlk kez ön ayakların derin bir oyukla birbirinden ayrı verildiği dikkati çekmektedir. Ön sağ ayak hafif öne doğru kıvrık verilmiş, heykele bu durumu ile bir hareketlilik kazandırılmıştır.

Atın boynunun üs kısmında eğrin hemen önünde, boy damgası olduğunu düşündüğümüz bir motif yer almaktadır.

2.64. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Oltu/Halk Kütüphanesi Önü

Katalog No	: 64
Fotoğraf No	: 178-179
Çizim No	: 68
Yer	: Erzurum-Oltu, Halk Kütüphanesi Önü
Geldiği Ter	: Oltu Obayayla Köyü
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Gri taş
En	: 0.32 cm
Boy	: 132 cm
Yükseklik	: 0.60 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Oltu merkez Obayayla Köyü'nden Ali Güven Tarafından 1990 yılında getirilerek kütüphane bahçesine konulmuştur. Başın boynuzlar ve ağız kısmının tahrip olduğu görülmektedir. Gövde zemin alçaltılarak bir çerçeve şeklinde düzenlenmiştir. Gövde ile ayakların birlikte tek parça verildiği ve ön ayaklardan başlayan kalın konturlu bir silmenin, boynu da dolandığı ve böylece plastik bir etki oluşturulduğu dikkati çekmektedir. Boynun tam altında göğsün ortasında, yine çerçeve içine yerleştirilmiş, kalın konturlu bir haç motifi yer almaktadır. Kuyruk kısmının verilmediği heykelde başka da bir süsleme görülmemektedir.

2.65. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Olur/Jandarma Karakolu Bahçesi

Katalog No	: 65
Fotoğraf No	: 180
Çizim No	: 69
Yer	: Olur Jandarma Karakolu Bahçesi
Geldiği Ter	: Erzurum-Olur-Ekinlik Köyü
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XI.-XII. yüzyıl
Durumu	: Yarım koç başı
Malzeme	: Siyah taş
En	: 0.30 cm
Boy	: 0.69 cm
Yükseklik	: 0.50 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Erzurum Olur İlçesi- Ekinlik Köyü’nden, Binali Karadeniz isimli vatandaşın evinin duvarına yerleştirilmiş bir şekilde iken, daha sonra jandarma tarafından teslim alınarak, karakol binasında koruma altına alınmıştır. Heykel, mimarî eserlerde kullanılan koçbaşlarının orijinal bir örneği olması bakımından oldukça önemlidir. Plastik görünümlü ve iç içe üç kıvrımdan oluşan boynuzları, hakim duruştaki kafası ve sütun başına veya duvardaki yuvaya yerleştirilecek şekilde yapılmış kısa gövdesi ile bu türün ikinci örneğidir. Boynunu bir konturla çevreleyen kazıma tekniğindeki silme, muhtemelen zilin takılması için boyuna takılan ip olmalıdır. Bu tür örnekleri araştırmalarımız esnasında, Oltu-Olur sınırına yakın köylerdeki heykellerde de daha önce gördüğümüz koçbaşının oldukça sade ve temiz bir işçilik ürünü olduğu dikkati çekmektedir.

2.66. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi/Güvüt Yaylası

Katalog No	: 66
Fotoğraf No	: 181-182-183
Çizim No	: 70
Yer	: Erzurum-Tortum-Pehlivanlı Beldesi-Güvüt Yaylası
Geldiği Ter	: Aynı yerde
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Yarım koyun veya koç başı
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.31 cm
Boy	: 0.69 cm
Yükseklik	: 0.65 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, Tortum İlçesi- Pehlivanlı Beldesi Güvüt Yaylası'nda bulunan bir ahır içinde, duvarın içerisine yerleştirilmiş bir durumda tespit edilmiştir. Uzun boynu, iç içe geçmiş iki kıvrımlı boynuzları ve gövde ile boyunu birbirinden ayıran, kalın konturlu silmesi ile oldukça etkili bir görünüşü vardır. Ahır sahibinin görüntü almamıza müsaade etmemesinden dolayı ne yazık ki fazla görüntü alamadığımız eser, orijinal görüntüsünü günümüze aktarmasından dolayı oldukça önemlidir.

2.67. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Merkez

Katalog No	: 67
Fotoğraf No	: 184
Çizim No	: 71
Yer	: Erzurum -İspir
Geldiği Ter	: İspir Merkez Künbet (Kümbet) Tarlası
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XII.-XV. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.45 cm
Boy	: 125 cm
Yükseklik	: 0.68 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : İspir'in merkezinde halk arasında *Künbet Tarlası* diye anılan ve tarihi bir mezarlık olduğu anlaşılan yerde yapılan hafriyat çalışmaları sırasında, bulunup çıkarılmıştır. Yaşlılar çok önceleri, bu mezarlıkta tarihi bir kümbetin olduğunu ve bunu çocukluk yıllarında gördüklerini ifade etmişlerdir. İspir'de görüştüğümüz vatandaşlardan bir kısmı, bu yerde yapılan hafriyat sırasında pek çok koç heykelinin ortaya çıkarıldığı, ancak inşaata engel olunur korkusu ile hepsinin üzerinin tekrar toprakla kapatılıp üzerine inşaat yapıldığını ifade etmişlerdir. Heykel, belediye tarafından önce İspir girişindeki köprünün başına konulmuş, daha sonra ilçe merkezindeki belediye parkına nakledilmiştir. Ama ne yazık ki altın arayıcıları parkın içindeki bu heykeli *içinde altın var* düşüncesi ile parçalamışlar ve parçaları da delil bırakmamak için yok etmişlerdir.

Ayakta ve kırmızı taştan yontulan heykel, oldukça temiz bir işçilik göstermektedir. Başın üstünden yarım hilal biçiminde çıkan boynuzlar, oldukça plastik bir görüntü sağlamaktadır. Ön ve arka ayakların arası açık olup, Oltu'daki örneğimiz gibi (Katalog-63) burada da ön ayakların arası bir konturla öne çıkarılmıştır. Kuyruk kısmı dışa taşkın ve küt olarak verilmiştir. Heykelde her hangi bir süsleme veya tarih bulunmamaktadır.

2.68. Koyun veya Koç Başı – Erzurum/İspir/Yukarı Mahalle

Katalog No	: 68
Fotoğraf No	: 185
Çizim No	: 72
Yer	: Erzurum İspir İlçesi Merkez Yukarı Mahalle
Geldiği Ter	: Yukarı Mahalle Harun Aydın Evinin Ön Cephesinde
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Başı
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XII.-XV. yüzyıl
Durumu	: Sağlam vaziyette koç başı
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: ---
Boy	: ---
Yükseklik	: ---
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Türk sanatı ve kültürü için güzel ve anlamlı bir belge olan örneğimiz, ne yazık ki evin yeniden inşası sırasında yıkıntılar arasında kaybolarak, modern mimariye kurban gitmiştir. Eser, İspir merkez Yukarı Mahalle’de, Harun Aydın adlı vatandaşımızın evinin ön cephesinde, duvarın içine kafa dışarıda olacak şekilde yerleştirilmiştir. Kırmızı taştan yontulan heykelin boynuzlarının iç içe üç kıvrımdan oluştuğu, ağız ve burun kısmı ile oldukça realist bir tarzda işlendiği görülmektedir.

2.69. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Ovacık Nahiyesi

Katalog No	: 69
Fotoğraf No	: 186
Çizim No	: 73
Yer	: Erzurum İspir İlçesi Ovacık Nahiyesi
Geldiği Ter	: Ovacık Merkez
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XII.-XIV. yüzyıl
Durumu	: Baş gövde sağlam
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.42 cm
Boy	: 125 cm
Yükseklik	: 0.70 cm
Kaide	: Yok

Tanımı : Heykel, Erzurum İspir ilçesi Ovacık Nahiyesi'nde, hazine arayıcılarının yaptığı kaçak kazı sonucu toprak altından çıkarılmıştır. Baş ve gövdenin sağlam olduğu heykelin, sol yanında binicisi yaya bir at kabartması, sağ yanda ise bir kılıç kabartması bulunmaktadır. Yine sol yanda iki çatalı bir yaba motifi, heykelin sırtına kadar işlenmiştir. Yine bu kısımda at ve yaya figürü, zeminden çökertilmiş yatay dikdörtgen bir çerçeve üzerine yerleştirilmiştir. Bu çerçevenin kitabelik olarak tasarlandığı fakat boş bırakıldığını düşünüyoruz. Baştaki boynuzlar çift kıvrımlı olup, toprağa gömülü olduğu için burun ve ağız kısımlarının işlenip işlenmediğini bilemiyoruz. Kuyruk kısmı, yuvarlak ve hafif yüksek kabartma tekniğinde verilen heykelin gövde ve ayaklar bir bütün olarak ele alınmıştır. Maalesef bölgeye daha sonra tekrar gidişimizde, bu koç heykelinin de parçalandığını öğrendik.

2.70. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Kuşlu Mezra

Katalog No	: 70
Fotoğraf No	: 187-188
Çizim No	: 74
Yer	: Erzurum İspir İlçesi Kuşlu (Gezis) Mezra
Geldiği Ter	: Mezranın Eski Mezarlığından
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun Veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş Kırık gövde sağlam
Malzeme	: Gri Küflü taş
En	: 0.35 cm
Boy	: 105 cm
Yükseklik	: 0.60 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Eser, İspir ilçe merkezine 11 km uzaklıktaki Kuşlu Mezra'da bulunmaktadır. Köyün sakinlerinden, Mustafa Bağcı ve Adem Durmuş'un verdiği bilgiye göre, heykelin, mezranın yakınındaki maşatlıktan getirildiği, boynuzlu kafasının olduğu fakat sonradan başının kırıldığı bilgileri alınmıştır. Oldukça eski olduğu anlaşılan heykelin üzerinde her hangi bir süsleme yoktur. Baş boyun kısmından kırık olup, kuyruk kısmı hafif dışa taşkın ve gövde ile ayakların bir bütün olarak verildiği görülmektedir.

2.71. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Kuşlu Mezra

Katalog No	: 71
Fotoğraf No	: 189-190
Çizim No	: 75
Yer	: Erzurum İspir İlçesi Kuşlu (Gezis) Mezra
Geldiği Ter	: Mezranın Eski Mezarlığından
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş yok gövde sağlam
Malzeme	: Gri küf taşı
En	: 0.38 cm
Boy	: 120 cm
Yükseklik	: 0.77 cm
Kaide	: En : 0.52 cm Boy : 132 cm Yükseklik : 0.20 cm

Tanımı : Eser, İspir ilçe merkezine 11 km uzaklıktaki Kuşlu Mezra'da bulunmaktadır. Köyün sakinlerinden, Mustafa Bağcı ve Adem Durmuş'un verdiği bilgiye göre, heykelin mezranın yakınındaki maşatlıktan getirildiği, ve köyün girişine kafası kırık olduğu için ters dikildiği öğrenilmiştir. Zaman içerisinde oldukça yıprandığı görülen heykelin, üzerinde her hangi bir süsleme veya tarih bulunamamıştır. Gövdenin ayaklar ile bir bütün olarak verildiği heykelin kaidesinin de gövdeye bitişik olarak yontulduğu görülmektedir.

2.72. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Akkoyunlu Mezra

Katalog No	: 72
Fotoğraf No	: 191
Çizim No	: 76
Yer	: Erzurum İspir İlçesi Akkoyunlu (Şeriştans) Mezrası
Geldiği Ter	: Akkoyunlu (Şeriştans) Mezrası Eski Mezarlığı
Envanter No	: ---
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: X.-XII. yüzyıl
Durumu	: Baş kırık gövde yıpranmış
Malzeme	: Gri taş
En	: 0.38 cm
Boy	: 0.88 cm
Yükseklik	: 0.45 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Akkoyunlu Mezrası, koyun veya koç heykellerinin oldukça fazla olduğu ama zamanla kırılıp, inşaatların temellerinde kullanıldığı için yok olan yerleşim yerlerimizden biridir. Köy meydanında yolun kenarında oldukça yıpranmış bir durumda sergilenen heykelin, daha önce kafasının olduğu, ama içinde altın var zannı ile kırıldığı köylüler tarafından ifade edilmiştir. Bu heykelin de köyün yakınındaki eski mezarlıktan (maşatlıktan) getirildiğini, köyün sakinlerinden olan Ziyaettin Ateş (1947 doğumlu) ve Şahmettin Saraç bizzat ifade etmişlerdir. Yine aynı şahısların ifadelerine göre, yakın zamana kadar bu eski mezarlıkta, 2 adet daha koç heykelinin olduğu, ancak altın arayıcılarının tahripleri sonucu kırılarak inşaatların temelinde kullanıldıkları öğrenilmiştir.

2.73. Koyun veya Koç Heykeli – Erzurum/İspir/Yukarı Mahalle

Katalog No	: 73
Fotoğraf No	: 192-193
Çizim No	: ---
Yer	: Erzurum İspir İlçesi. Yukarı Mahalle
Geldiği Ter	: Bilinmiyor
Envanter No	: Yok
Cinsi	: Koyun veya Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: XIII.-XV. yüzyıl
Durumu	: Koç başı
Malzeme	: Kırmızı taş
En	: 0.16.cm
Boy	: 0.19.cm
Yükseklik	: 0.22.cm
Kaide	: Yok

Tanımı : Koç başı kırık olup, bir evin giriş kısmına beton kaide üzerine sonradan yerleştirilmiştir. Evin sakinleri ile görüşmemizde, bu heykel kafasını kırık olarak arazide bulduklarını ifade etmişlerdir. Koçbaşını evin önüne, hem dekoratif amaçlı hem de nazardan korunmak gayesi ile yerleştirdiklerini ifade etmeleri, Orta Asya'dan gelen eski geleneklerin, hala yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir.

2.74. Koç Heykeli – Ankara Etnografya Müzesi

Katalog No	: 74
Fotoğraf No	: 194-195
Çizim No	: 77
Yer	: Ankara Etnografya Müzesi
Geldiği Ter	: Erzincan
Envanter No	: 13-003
Cinsi	: Koç Heykeli
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: Osmanlı Dönemi- XVII.- XIX. yüzyıl
Durumu	: Baş-gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.40 cm
Boy	: 115 cm
Yükseklik	: 0.80 cm
Kaide	: Kaidesiz

Tanımı : Koç heykeli 1950’li yıllarda Erzincan’dan, Ankara Etnografya Müzesi’ne götürülmüştür. Ayakta ve ön ayakları ile arka ayaklarının arasının açık olduğu görülen heykelin, kayıtlarda sadece Erzincan’dan getirildiği belirtilmiştir. Vücudunda herhangi bir süsleme veya figür bulunmayan eserin, boynuzları iç içe üç kıvrımdan oluşmaktadır. Heykelin yüz kısmında “V” şeklinde ve yüzün yarısını kapatacak biçimde işlenmiş boynuz yuvası, plastik bir görüntü oluşturmaktadır. Ayrıca gözlerinde verildiği eserin ağız kısmının tahrip olduğu görülmektedir. Katalog 18 ile büyük benzerliğinden dolayı bu örneğimizin de aynı dönem ve aynı bölgeye yani Erzincan/Çayırılı ilçesine ait olabileceğini düşünüyoruz.

2.75. Koç Heykeli – Ankara Etnografya Müzesi

Katalog No	: 75
Yer	: Ankara Etnografya Müzesi
Geldiği Ter	: Erzincan
Envanter No	: 13-004
Cinsi	: Koç Heykeli
Fotoğraf No	: 196-197
Çizim No	: 78
Kitabe ve/veya Tarih	: Yok
Dönemi	: Osmanlı Dönemi- XVII.- XIX. yüzyıl
Durumu	: Baş-gövde sağlam
Malzeme	: Beyaz taş
En	: 0.42 cm
Boy	: 110 cm
Yükseklik	: 0.80 cm
Kaide	: Yok

Tanımı : Bu örneğimiz de 1950’li yıllarda Erzincan’dan, Ankara Etnografya Müzesi’ne götürülmüştür. Ayakta ve ön ayakları ile arka ayaklarının arasının açık olduğu görülen heykelin kayıtlarda, sadece Erzincan’dan getirildiği belirtilmiştir. Boynuzları iç içe üç kıvrımdan oluşmaktadır. Temiz bir işçilik gösteren eserin vücudunda herhangi bir süsleme veya figür bulunmamaktadır. Yüzünde gözlerin ve ağzın birer yuvarlak delikle verildiği ve boynuz yuvalarının da alın bölgesinden “V” yapacak biçimde çıktığı görülmektedir. Katalog-4 ile özellikle baş ve boyun kısmının işlenişi büyük bir benzerlik göstermesinden, dolayı bu heykelin de XVIII ile XIX. yüzyıl arasına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM VE ERZİNCAN ÇEVRESİNDEKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININ YOĞUNLUK MERKEZLERİ

Bu bölümde Erzurum ve Erzincan çevresinde, arazi taramalarımız ilk kez bizim bulduğumuz veya daha önce bulunup müzelere kaldırılan koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının tespitleri yapılarak incelenmiştir. Tapuların mührü niteliğindeki bu mezar anıtlarının çok hızlı bir şekilde yok olmaya başladıkları, maalesef bazı yetkililerin de bu duruma ilgisiz hatta seyirci kaldıkları müşahade edilmiştir.

Bazı örneklerin yerlerinden sökülerek, özel şahıslara ait ev veya işyerlerinde, kapı ve bahçe önlerinde veya cephe girişlerinde dekoratif amaçlı olarak kullanıldıkları görülmüş ve bu örneklerde ilk kez tarafımızdan incelenerek kataloga dâhil edilmiştir. Bölgede misyonerler ve hazine arayıcıları tarafından bu heykellerin içinde hazine olabileceği iddiası ile koyun, koç ve at heykellerinin büyük bir kısmının kırılıp parçalandıkları tespit edilmiştir. Yine inşaat temellerinde taş malzeme olarak kullanılmak üzere köylü vatandaşlar tarafından bazı bölgelerdeki örneklerin de yok edildikleri, bölgedeki vatandaşlar tarafından ifade edilmiştir. Tahrip edilen, başları kırılan örnekler de ayrı ayrı tespit edilerek kataloga dâhil edilmiştir. Maalesef bazı örneklerin, içinde “altın var” düşüncesi ile kırıldıktan sonra, korkudan kırık baş ve gövdenin parçalanarak yok edildikleri de bu araştırmamızda ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tahrip edilmeden inşaatların temellerinde veya cephelerinde kullanılan bir kısım koyun-koç heykelleri de tespit edilerek, incelemeye tabi tutulmuştur.

Tüm bu tahrip, ihmal ve kasıtlara rağmen, bölgenin bu materyaller bakımından Anadolu’daki en zengin bölge olduğu, kalabalık bir ekiple bölgenin taranması ile daha pek çok örneklerin toprak altından gün yüzüne çıkarılacağı muhakkaktır. Çünkü bir ilçemizde resmi inşaat kazısı esnasında ortaya çıkarılan koç heykelleri, inşaata engel olur düşüncesi ile bizzat yetkililer tarafından tekrar toprak altında kaderine terk edilerek üzerlerine inşaat yapıldığı, ilçe halkının ifadeleri ile tespit edilmiştir. müzelerdeki bazı örneklerin de, geçmişte var iken, yer değiştirme esnasında kırılıp tahrip olmaları sonucu, şu anda yerlerinde olmadıkları araştırmalarımız esnasında tespit edilmiştir. Hatta müze depolarında yaptığımız araştırmalarımızda, bu heykellerin kayıtlarının bile tutulmadıkları, yetkililerin, Türk sanatı, tarihi ve kültürü açısından çok önemli olan bu eserlere bakışını ve ihmalin boyutunu ortaya

koyması bakımından önemlidir.

3.1. ERZURUM VE ÇEVRESİNDEKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI

3.1.1. Erzurum Müzesi'nde bulunan örnekler

Araştırmalarımız esnasında Erzurum Müzesi'nde altı adet sağlam koç-koyun heykeli (Resim-86-87 Çiz: 23, Resim-88-89 Çiz: 24, Resim-90-91 Çiz: 25, Resim-92-93 Çiz: 26, Resim-94-95-96 Çiz: 27, Resim-100-101 Çiz: 30), bir adet başı kırık at heykeli (Resim-97-98-99 Çiz: 28-29), üç adet de gövdeleri olmayan sadece başları olan koç başları olmak üzere (Resim-104-105 Çiz: 32, Resim-106-107 Çiz: 33, Resim-108-109 Çiz: 34), toplam on adet heykelin olduğu tespit edilmiştir. Müze bahçesinde sergilenmelerine rağmen, bu eserlerin bir kısmının envanterlerinin maalesef tutulmadıkları görülmüştür, Saha araştırması yaptığımız zaman, Erzurum'un Olur ilçesinde ilk kez bizim tespit ettiğimiz ve vatandaşların meskeninde bulunan beş adet koç heykeli de, daha sonra güvenlik güçleri tarafından Erzurum Müzesi'ne teslim edilmiştir (Resim-102-103 Çiz: 31, Resim-109-110-111 Çiz: 35, Resim-112-113 Çiz: 36, Resim-114-115 Çiz: 37, Resim-116-117 Çiz: 38). Böylece Erzurum Müzesi'nde toplam onbeş adet koyun, koç ve at heykeli incelemeye alınarak, Sanat tarihi açısından üslup özellikleri ile tarihi ve etnografik kökeni araştırılmıştır. Bir heykelin de Erzurum Müzesi'nde önceden var olduğu, ancak şu anda müzede olmadığı anlaşılmıştır (Resim-123 Çiz: 42).

3.1.2. Erzurum merkez, ilçe ve köylerinde örnekler

Saha araştırması esnasında Erzurum ve çevresinin koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşı bakımından Anadolu'nun en eski ve zengin örneklerine sahip olduğu görülmüştür.

Erzurum merkez Güngörmez Köyü ilköğretim okulunun bahçesinde, köyün yaylası olan Çakçak Yaylası'ndan getirilen sağlam vaziyetteki koç heykeli ile (Resim-124-125-126-127 Çiz: 43), yine Çakçak Yaylası'nda, parçalanmış vaziyette üç adet koç heykeli, ilk kez tarafımızdan tespit edilerek incelenmiştir (Resim-128-129 Çiz: 44, Resim-130-131). Erzurum merkez Umudum Köyü'nde de kafası kırık bir adet koyun veya koç heykeli de ilk kez tarafımızdan incelenmiştir (Resim-132-133 Çiz: 45).

Araştırmalarımız esnasında Erzurum merkez Akdağ Köyü'nde de, bir adet koç heykelinin var olduğu ve yakın zamanda maalesef, altın arayıcıları tarafından parçalandığı,

köy imamı Gıyas Ayık tarafından ifade edilmiştir.

1. Hınıs

Erzurum-Hınıs ilçesinde yaptığımız araştırmalarda biri Başköy Köyü'nde sağlam, ikisi de Kazancı Köyü'nde, başları kırık olmak üzere, toplam üç adet koç heykeli, ilk kez tarafımızdan tespit edilerek incelenmiştir. Ayrıca Molla Kulaç Köyü'nde de koç biçimli mezar taşı olduğu öğrenilmiş, ancak güvenlik nedeni ile bölgeye tekrar gidilememiştir. Mir Seyit (Tanır) Köyü mezarlığındaki koç heykeli de, bilim âlemine Tuncer Baykara tarafından tanıtılmıştır.³⁴⁹ (Resim-118-119 Çiz: 39 Resim-120 Çiz: 40 Resim-121-122 Çiz: 41). Başköy Köyü eski mezarlığında bulunan ve orijinal durumu ile günümüze kadar gelen, sağlam koç heykeli, bu özelliği ile nadir örneklerden birisidir. M. Şerif Fırat, Başköy deresi ve Kazancı köylerinin, Büyük Selçuklu Devleti zamanında, Horasan'dan gelen **Çarek/Çarekan Aşiretine** ait köyler olduğunu belirtmektedir.³⁵⁰ Belki de Çarek aşireti, "**Büyük Türkmen Sorunu**", başlığı altında incelediğimiz ve Anadolu'ya gelip yerleşen Türkmen gruplarından birisidir. Özellikle bu aşiretin Tunceli, Bingöl, Sivas ve Erzincan bölgelerinde de varlığının bilinmesi, bu bölgelerdeki koyun ve koç biçimli mezar taşlarının kaynağının açıklanması bakımından önemlidir.

2. Tekman

Erzurum-Tekman ilçesinde yaptığımız saha araştırmasında sağlam vaziyette koyun, koç veya at biçimli mezar taşı tespit edemedik. Ancak Koçyayla Köyü'nde, köylülerin verdiği bilgiler ışığında, köy camisinin arkasındaki eski mezarlıkta bir adet koç heykelinin yakın zamana kadar durduğunu, ama içinde "*Altın vardır*" düşüncesi ile parçalandığını ve parçalarının da inşaatta kullanıldığını öğrendik. Bu koç heykelinin büyük bir ihtimalle **Yörük Tekman-Tekmanlı** aşiretinden³⁵¹ kaldığını düşünmekteyiz. Bu aşiret, aynı zamanda Erzurum'un Tekman ilçesine de, ismini vermiştir. Ayrıca ilçe merkezinde yetkililerle yaptığımız görüşmelerde, yüksek dağ köylerinde ve yaylalarda bu tür heykellerin önceleri var olduğu, ama kasıtlı olarak, hızlı bir tahribata maruz kaldıkları öğrenilmiştir. Bu örneklerin, **Tekmanlı** aşiretine veya Revan bölgesinden XVIII. yüzyıl başında bölgeye

³⁴⁹ Tuncer Baykara, "*Mirseyit/Tanır Köyü Mezarlığı*", **Atatürk Üniversitesi Ed. Fakültesi, Edebiyat Dergisi**, Sayı: 4, Erzurum, 1972, s. 53-55.

³⁵⁰ M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara, 1970, s. 177.

³⁵¹ C.Türkay, **a.g.e.**, s. 719.

getirilen, Türkmen Ali Bey'in üç bin hanelik aşiretine, ait olmaları kuvvetle muhtemeldir.³⁵²

3. Aşkale

Erzurum-Aşkale ilçesi Altıntaş köyü ile Sarıibaba Köyü'nde birer adet koç heykelinin olduğu, fakat altın arayıcıları tarafından parçalandığı, yöredeki vatandaşlar tarafından ifade edilmiştir.

4. İspir

Erzurum-İspir ilçesi, hem erken dönem, hem de geç dönem örneklerin bir arada bulunduğu bölgelerimizden birisidir. Araştırmalarımız esnasında bu bölgenin merkez ve köylerinde, toplam altı adet koç heykeli tespit edilmiştir (Resim-184 Çiz: 71, Resim-187-188 Çiz: 74, Resim-189-190 Çiz: 75, Resim-191 Çiz: 76, Resim-192-193). Ancak altın arayıcıları tarafından bu koç heykellerinin bir kısmı parçalanarak daha sonra yok edilmişlerdir. Mesela İspir merkez Belediye Parkı'nda kaide üzerinde yer alan koç heykeli, araştırmalarımızdan sonra park yerinden çalınmış, akıbeti henüz tespit edilememiştir. Bu koç heykelinin çıktığı sanayi sitesi inşaatı hafriyatında, beş adet koç heykelinin daha bulunduğu, ama inşaat engellenir korkusu ile bunların üzerlerinin tekrar toprakla kapatıldığı, vatandaşlarımız tarafından iddia edilmiştir. Yine ilçe merkezinde Yukarı Mahalle'de bir evin ön cephesinde yer alan koç başı heykeli, evin yıkımı esnasında yok edilmiştir (Resim-185 Çiz: 72). İspir-Ovacık Nahiyesi'ndeki koç heykeli de maalesef hazine arayıcıları tarafından parçalanmıştır (Resim-186 Çiz: 73).

5. Tortum

Erzurum-Tortum ilçesi köy ve beldelerinde erken döneme ait, bir kısmı tamamlanmış, bir kısmının ise yarım bırakılmış, toplam on altı adet koyun ve koç heykeli tespit edilerek ilk kez tarafımızdan incelenmiştir. Bu heykellerden beş adedi, Tortum-Pehlivanlı Beldesi, eski Belediye Başkanı, Yunus Keskin tarafından yol açması esnasında **Parağ** dağın yamacında bulunmuş ve tahrip olmasın diye de belediye binasının önüne getirilmiştir (Resim-144-145 Çiz: 52, Resim-146-147 Çiz: 53, Resim-148-149 Çiz: 54).

Pehlivanlı beldesi-Kaya Mahallesi'nde tespit ettiğimiz, dört adet koç heykeli, günümüze sağlam gelen nadir örneklerdendir (Resim-134-135-136-137 Çiz: 46-47, Resim-138-139 Çiz: 48, Resim-140 Çiz: 49, Resim-141 Çiz: 50, Resim-142-143 Çiz: 51). İncelenen

³⁵² Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı İran ve Azerbaycan'ı-I, (16. ve 18. yüzyıllar), Sosyal ve Ekonomik Tarih**, Bozkır Yayınları. Erzurum, 2004, s. 161.

yedi adet koç heykeli de arazi araştırmalarımız esnasında, Yukarı Serdarlı Beldesi, Dap Yaylası'nda tarafımızdan tespit edilerek incelenmiştir (Resim-150-151 Çiz: 55, Resim-152-153 Çiz: 56, Resim-154-155 Çiz: 57, Resim-156-157 Çiz: 58, Resim-158-159 Çiz: 59, Resim-160-161 Çiz: 60, Resim-162-163 Çiz: 61). Tortum-Güvüt Yaylası'nda tespit edip, incelediğimiz ve nadir örneklerden olan bir eserin de, taşıyıcı eleman olarak duvarda kullanıldığı görülmüştür (Resim-181-182-183 Çiz: 70).

6. Oltu

Erzurum'un Oltu ilçesinde dört adet koç (Resim-166-167 Çiz: 63, Resim-168-169 Çiz: 64, Resim-170-171 Çiz: 65, Resim-172-173 Çiz: 66), bir adet koç başı, iki adet de at heykeli olmak üzere, (Resim-163-163-165 Çiz: 62, Resim-174-175-176-177 Çiz: 67) toplam yedi adet heykel incelenmiştir. Bunlardan altı tanesi, 1990 yılında *Maşatlık* denilen yerde, Oltu meteoroloji binasının inşaat kazısı esnasında bulunmuştur. Bulunan heykeller, Oltu Halk Kütüphanesi Müdürü Ali Güven tarafından, kütüphane önüne getirilerek korumaya alınmıştır. Bir adet koç başı heykeli de, saha araştırmalarımız esnasında köylü vatandaşlarımızın elinde görülmüş ve kütüphane müdürlüğüne teslim edilmesi tarafımızdan sağlanmıştır (Resim-178-179 Çiz: 68).

Anadolu'nun diğer bölgelerinde de toprak altında kalmış koyun, koç ve at heykellerinin olduğu, yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmaktadır. Mesela Afyon Müzesi'nde sergilenen bir koç heykeli, 1938 yılında Afyon merkez postane inşaatının temel hafriyatı sırasında, toprak altından çıkarılarak müzeye getirilmiştir.³⁵³ Erzurum-İspir ve Pehlivanlı ilçelerinde de hafriyat esnasında, bu tür heykellerin bulunması, bölgede buna benzer örneklerin toprak altında daha fazlasının olabileceğini akla getirmektedir.

7. Olur

Erzurum-Olur ilçesi merkez ve köylerindeki saha araştırmalarımız esnasında oldukça zengin materyaller bulunmuştur. Toplam dokuz adet olan heykellerin tamamı, koyun veya koç heykelidir. İlk kez bu bölgede, koç heykellerinin çeşme taşı (Resim-109-110-111 Çiz: 35) ve mimaride sütun başı (Resim-180 Çiz: 69) olarak kullanıldığı örneklerle karşılaşmıştır. Yöredeki vatandaşlarımızın verdiği bilgiler ışığında, bölgede çok daha fazla

³⁵³ H. Gündoğdu, **Türk Mimarisinde Figürlü...**, s. 307.

* Prof. Dr. Enver Konukçu ile yaptığımız bir görüşmede, Rus işgali esnasında Narman ve çevresinde bu tür heykel biçimli mezar taşlarının hızlı bir biçimde yok edildikleri ifade edilmiştir.

koyun, koç ve at heykelinin olduğu ama altın arayıcıları tarafından yok edildikleri anlaşılmıştır (Resim-102-103 Çiz: 31, Resim-104-105 Çiz: 32, Resim-106-107 Çiz: 33, Resim-108 Çiz: 34, Resim-112-113 Çiz: 36, Resim-114-115 Çiz: 37, Resim-116-117 Çiz: 38).

8. Narman

Erzurum'un Narman ilçesinde yaptığımız saha araştırması esnasında, önceden oldukça zengin örneklerin olduğu, ama bunların tamamının bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde yok edildikleri öğrenilmiştir.* Narman-Karşım (Eskiçayır) Köyü'nde yaptığımız incelemede, köyün eski mezarlığında önceden üç adet koç heykelinin olduğu, ama bunların kırılarak inşaat temellerinde kullanıldığını köyün yaşlıları tarafından, ifade edilmiştir. Yine Narman **Ekrek (Şekerli)** beldesinde de yakın zamana kadar, bu tür heykellerin olduğu, ama hazine arayıcılarının kasıtlı şaibeleri ile bunların parçalandığı ve parçalarının da suç delili olmasın diye yok edildikleri köylülerden öğrenilmiştir.

3.2. ERZİNCAN VE ÇEVRESİNDEKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI

3.2.1. Erzincan Müzesi'nde bulunan örnekler

Araştırmalarımız esnasında Erzincan Müzesi'nde altı âdedi sağlam, yedi adedinin de başları kırık olmak üzere, toplam on üç adet eser incelenmiştir. (Resim-50-51 Çiz: 1, Resim-52-53 Çiz: 2, Resim-54-55 Çiz: 3-4, Resim-56-57 Çiz: 5, Resim-58-59 Çiz: 6-7, Resim-60-61 Çiz: 8, Resim-62-63 Çiz: 9-10, Resim-64-65 Çiz: 11, Resim-66-67 Çiz: 12, Resim-68-69 Çiz: 13, Resim-70 Çiz: 14, Resim-71 Çiz: 15, Resim-72-73 Çiz: 16, Resim-74-75 Çiz: 17) Ayrıca Erzincan'dan Ankara Etnografya Müzesi'ne 1950 yılında nakledilen iki eser de incelenerek kataloga dahil edilmiştir (Resim-194-195 Çiz: 77, Resim-196-197 Çiz: 78). Bu eserlerin, envanter kayıtlarında belirtilmediği için nerelerden geldiği bulunamamıştır. Ancak bir örneğin, daha önce Erzincan merkeze bağlı Çukur Köyü Camii'nin önünde, musalla taşı olarak kullanılmasından dolayı, bu örneklerin pek çoğunun, yakın çevreden getirilen örnekler olduğunu düşünmekteyiz.

3.2.2. Erzincan merkez, ilçe ve köylerinde bulunan örnekler

Erzincan şehir merkezindeki SSK kavşağında, siyah taştan bir adet sağlam koç heykeli

incelenmiştir (Resim-74-75 Çiz: 17). Merkeze bağlı köylerdeki örneklerin de müzeye nakledildikleri, vatandaşlar tarafından ifade edilmiştir. Bazı köylerde ise, var olan örneklerin parçalandığı anlaşılmıştır.

1. Çayırılı

Erzincan- Çayırılı İlçesi, koyun ve koç heykel biçimli mezar taşları bakımından oldukça zengindir. Özellikle Başköy Köyü, eski bir kültür merkezi olması nedeni ile oldukça zengin malzemeler içermektedir.³⁵⁴ Başköy köyü mezarlığında bir adet mezarlık içinde, diğeri de mezarlık dışında olmak üzere iki adet koç heykeli incelenmiştir (Resim-76 Çiz: 18, Resim-77 Çiz: 19). Yine bu mezarlıktan bir örnek de Erzincan Müzesi'ne nakledilmiştir. Çayırılı ilçesi Balıklı Köyü'nden iki adet koç heykeli de, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi önünde sergilenmekte olup, incelemeye dahil edilmiştir (Resim-81-82 Çiz: 21, Resim-83-84-85 Çiz: 22). Balıklı Köyü'nde yapılan arazi araştırmasında başka örneğe de rastlanılmamıştır.

2. Tercan

Doğu Anadolu'yu batıya bağlayan en önemli yol güzergahı üzerinde yer alan Tercan, son zamanlarda araştırmacıların yoğun araştırma ve incelemelerine sahne olmuştur. Bölgede Milattan Önceki birinci binden günümüze kadar geçen süreçte pek çok medeniyetin görülmesi,³⁵⁵ bu bölgede bu kültürlerle ait zengin kalıntıların bulunmasına neden olmuştur. İlçe köylerinden alınarak Erzincan Müzesi'ne nakledilen koç heykelleri dışında, ilk kez tarafımızdan tespit edilerek incelenen ve Tercan ilçesi Kışla Köyü'nde bulunan bir koç heykeli, Yastıklı Mezrası Kuru Bey Yaylası'ndan, köyün ağası Ürüşan Ağa tarafından getirilerek evinin önüne yerleştirilmiştir. Sağlam ve nadir örneklerden olan bu koç heykeli, aynı şahıs tarafından koruma altında tutulmaktadır (Resim-78-79-80 Çiz: 20).

2. Üzümlü/Cimin

Üzümlü ilçesi ve köylerinde yaptığımız arazi ve yüzey araştırmalarında, bölgenin oldukça eski bir geçmişinin olduğu arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. İlçeye bağlı Esenyurt (Şevşek) Köyü ile Pınarlıkaya (Hınzoru) köylerinde birer adet koç heykelleri

³⁵⁴ Hamza Gündoğdu, “Eski Bir Kültür Merkezi: Başköy”, s. 135–141; Haldun Özkan, “Erzincan/Çayırılı ve Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarından Birkaç Örnek”, VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat tarihi Sempozyumu-Bildiriler- (08-10 Nisan 2002), Kayseri, 2002, s. 613.

³⁵⁵ Hamza Gündoğdu, “Tercan ve Çevresinde Tarihi Kalıntılar”, Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan, Ankara, 1998, s. 217.

incelenmiştir (Resim-77 Çiz: 19). Pınarlıkaya Köyü'ndeki koç heykeli ile figürlü mezar taşları daha önce Hamza Gündoğdu ve Haldun Özkan tarafından incelenerek bunların, bölgede hüküm süren Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri ile ilişkileri ortaya konulmuştur.³⁵⁶

3. Otlukbeli

Bu ilçemiz ve köylerinde yaptığımız arazi araştırmalarında, vatandaşların ifadeleri doğrultusunda, Boğazlı ve Boybeyi köylerinde, eskiden iki adet koç heykelinin var olduğu, ancak hazine arayıcıları tarafından yok edildikleri öğrenilmiştir.

Erzincan'ın Refahiye ve Kemah ilçelerinde yapılan arazi araştırmalarında, koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarına rastlanılmamış, ancak vatandaşların verdiği bilgiler doğrultusunda, önceleri bu bölgelerde de bu tür mezar taşlarının olduğu anlaşılmaktadır.

3.3. ERZURUM VE ERZİNCAN'DAKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININDA KULLANILAN MALZEME VE TEZYİNAT

3.3.1. Kullanılan malzeme

Erzurum ve Erzincan bölgesinde kullanılan malzemenin tamamı taştır. Bölgedeki taşın özelliğine göre, sert veya yumuşak olan bu taşlardan Erzincan bölgesindeki örneklerin üç âdetinin siyah, (Katalog: 12, 13, 14) diğer örneklerin ise beyaz taştan yontuldukları görülmektedir (Katalog: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 17).

Erzurum ve çevresinde incelediğimiz örneklerde dört ayrı renkte taş malzemenin kullanıldığı, araştırmalarımızın sonucunda tespit edilmiştir. Özellikle Erzurum Müzesi'nde bulunan bir kısım örneklerin siyah sert taştan yontuldukları (Katalog: 20, 22, 24, 25, 38, 41, 52, 53, 54, 65), ilçelerdeki örneklerin ise; gri (Katalog: 34, 55, 56, 64, 70, 71, 72), beyaz (Katalog: 18, 19, 30, 35, 36, 37, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 57, 58, 59, 61, 63, 74, 75) ve bilhassa Olur ilçesindeki örneklerin de, kırmızı (Katalog: 21, 23, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 39, 40, 42, 46, 50, 60, 62, 66, 67, 68, 69, 73), sert taştan yontuldukları görülmektedir.

³⁵⁶ Hamza Gündoğdu, “Üzümlü İlçesi ve Çevresindeki Tarihi ve Kültürel Kalıntılar”, **Erzincan-Üzümlü/Cimin**, Erzincan, 2004, s. 131; Haldun Özkan, “Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Erzurum, 2000, s. 33-34.

Tortum'daki örneklerin dere kenarındaki sert taşlardan yontuldukları anlaşılmaktadır. Bazı malzemelerin yumuşak tuf taş olmasından dolayı oldukça yıpranıp eridikleri dikkati çekmektedir.

3.3.2. Tezyinat

Araştırmaya konu olan koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının pek çoğunun üzerlerinde tezyinata fazla yer verilmediği görülmektedir. Bu heykellerde genellikle kılıç ve hançer motifleri, değişik geometrik motifler, rozetler, çarkıfelekler, yıldızlar, armalar, hayat ağaçları, binicili veya binicisiz at figürleri ile bayrak ve haç motiflerine yer verilmiştir. Süslemenin, daha geç örneklerde yoğunlaştığı, erken dönemde ise oldukça sade örneklerle yer verildiği dikkati çekmektedir. Haç motifli örnekler, sadece Erzurum'un kuzey ilçelerinde ve Kars/Arpaçay bölgesi örneklerinde, karşımıza çıkmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMA-DEĞERLENDİRME

Geçmiş dönemin temsilcisi ve geçmişle ilgili en önemli kaynaklardan biri olan mezar taşları, yeterli ilgiyi görmemekle beraber sınırlı da olsa araştırmacıların ilgisini çekmiştir.

Konumuzu teşkil eden, *“Erzurum ve Erzincan Bölgesindeki At, Koyun ve Koç Heykel Biçimli Mezar taşları”*nın son dönemdeki çok hızlı tahripleri, bizi bu araştırmaya sevk eden önemli nedenlerden biridir.

Gerek mimarimizde fonksiyonel (işlevsel) amaçları aşan taş işleme motifleri, (Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, Konya İnce Minareli Medrese örnekleri gibi) gerekse mezar taşlarımız, soyut heykel sanatı ölçüleri ile karşılaştırıldığında, bu mezar taşlarının süsleme sanatlarının sınırlarını aşarak, soyutlaşma çabasında, birer soyut heykel formuna dönüştüğünü görmemek imkânsızdır.

İslam inancının, puta tapıcılık kaygılarından kaynaklanan bazı kısıtlamaları, Müslüman Türklerin somut evrensel manada heykeller yapmalarını engellememiştir. Tarih öncesi devirlerden beri insanoğlu, malzemeyi üç boyutlu olarak düzenlemek istemiş, bu duygu Türklerde özellikle heykelde ayrı bir uygulamayla İslam dini-inancı çerçevesinde, bilhassa mezar taşlarında yeniden yorumlanma imkânı bulmuştur.

4.1. ERZURUM VE ERZİNCAN'DAKİ KOYUN, KOÇ VE AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Asya bozkır sanatında, koyun ve koç motiflerine MÖ 1000'li yıllarda, özellikle Karasuk ve Taştık kültürleri, Asya Hunları ve Göktürkler devri ile ilgili eserlerde³⁵⁷ rastlanılmaktadır.

Koç-koyun, *“kun”* ve *“kunlu”* kelimelerinin **Hun ve hiung-nu** isimlerinin asılları olabileceği ileri sürüldüğü gibi (F. Kirzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri) koyun heykelleri, eski **Skit-Saka** mezarlarında, VII-VIII. yüzyıldan kalma **Sibirya'daki Kırgız** mezarlarında

³⁵⁷ M. Tezcan, **a.g.e.**, s. 99.

ve **Mangışlak** mezarlarında da görülmektedir.³⁵⁸ Ayrıca koç veya dağ keçisinin bazen hanedan amblemi olarak da kullanıldığı ile ilgili düşünceler vardır.³⁵⁹ Ancak koyun ve dağ keçisinin, Avrasya üslubunda mağlup olarak gösterilmesi ve olumsuz unsur olarak verilmesi geleneğinden dolayı,³⁶⁰ bunların hanedan arması olabileceği düşüncesine katılmıyoruz. Çünkü Pazırık Kurganları'ndan çıkan keçe aplikasyonlarda, koç ve dağ keçileri hep mağlup pozisyonda verilmiştir. Bu da hanedan amblemi olarak bu hayvanların kullanılamayacağını birer göstergesidir.

Koyun ve özellikle koç, eski Türklerde Gök Tengri'ye sunulan önemli kurbanlar arasındadır. Koyun ve keçi ise zaman zaman yer tanrısının kurbanı sayıldığından, özellikle matem törenlerinde³⁶¹ yer tanrısına kurban edilen bir hayvandır. Koyunun Pazırık Kurganlarında, daha çok kadın mezarlarında karşımıza çıkması, bu hayvanın daha çok kadın ölümlerle beraber kurban edildiğini akla getirmektedir. Yine Gök Tengri'ye **at** ve **koç** kurban edilen törenlere kadınlar katılamazken, koyun ve keçi kurban edildiğinde bu törenlere kadınların katılabildiği, Çin kaynaklarında belirtilmektedir.³⁶² Kurganlarda sadece koyun-koç cesetleri değil, aynı zamanda bunlarla ilgili süsleme malzemeleri de günümüze ulaşmıştır. Bu örnekler, o dönemde dini ve cenaze törenlerinde bu hayvanlarla ilgili motiflerin, bilinçli olarak kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir (Resim-27a-27b).

Hunlara ait kurganlardan edindiğimiz bilgilere göre, dağ koyunu, koç ve keçi ile beraber yer tanrısına da kurban ediliyordu. Çünkü Hunlar yer tanrısından çok korkuyor ve onun sınırları içerisinde yaşayan kötü ruhlardan korunmak için bu hayvanları sık sık kurban ediyorlardı.³⁶³ Günümüzde de Orta Asya'da Çuvaşlar'ın, adına **Kiremet Tepesi** dedikleri (Keramet) ve **Şaman tepesi** olarak da kabul edilen, ibadet yerleri vardır. Bu ibadet yerlerinin köşelerinde ve kenarlarında, **at ve koç “ibadet heykelleri”** ve ortasında da büyük bir çam ağacı bulunmaktadır. Dini törenlerde buralarda koyun kurban edilmekte, tören sonrasında da bu kurban eti yenmektedir.³⁶⁴ Bu da gösteriyor ki at ve koç, Şamanist inanç sisteminde kutsal

³⁵⁸ Emel Esin., “*Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslamiyetten evvelki Türkistan'ın Türk Plastik ve Tersimi Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri*”, **I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 165; E. Esin., **Türklerde Maddi...**, s. 271.

³⁵⁹ Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin ...**, s. 150.

³⁶⁰ Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin ...**, s. 150.

³⁶¹ Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin...**, 150; N. Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 92.

³⁶² N. Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 91-92.

³⁶³ N. Diyarbakirli, **a.g.e.**, 92-93.

³⁶⁴ Yaşar Kalafat, **Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm- Şamanizm**, İstanbul, 2004, s. 135.

bir hayvan olarak kabul edilmiş ve dini merasimlerde ve ibadet mıntıklarında törenin, ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür.

Koç ve koçbaşı figürünün, sadece Doğu ve Orta Asya kültürlerinde değil, Batı Anadolu'da antik Yunan kültüründeki paralarda da kullanıldığı görülmektedir. MÖ V. yüzyılda, Atina'nın siyasi ve askeri gücünü kaybetmesinden sonra, Pers nüfuzu altına giren **Kebrene (Çaldağ)** de basılan sikkelerin ön yüzünde, **koçbaşı** figürü yer almaktadır. MÖ IV. yüzyıldan sonra da aynı bölgede kesilen paraların üzerinde, kartal figürü yer almaktadır³⁶⁵ (Resim-28). Kullanılış amacı henüz bilinmese de, bize göre burada, doğu kültüründeki derin anlamlardan ve ölüm sonrası ifadelerden ziyade, güç ve kuvvet sembolü olarak kullanılmış olabileceği kanaatini taşıyoruz.

Bugün Türkmenistan ve Kazakistan'ın birleştiği Mangışlak bölgesindeki Türkmen toplulukları arasında, hala mezarlarına koç başları koymak, vazgeçilmez bir adettir. İran'ın doğusunda yaşayan Horasan Türkmenlerinde de mezar taşlarının şahide kısımlarının üst tarafı, koç başı biçiminde düzenlenmektedir.³⁶⁶ Koç başı motif olarak, Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerin gittiği tüm bölgelerde, sadece mimarî eserlerde değil, dokumalarda da vazgeçilmez bir motif olarak kullanılmıştır. Erzurum ve çevresinde incelediğimiz dokuma örneklerinde de koçbaşı motifinin, ana motif olarak tarihi halılarda kullanıldığı görülmüştür.³⁶⁷

Erken dönemlerde ortaya çıkan ve XX. yüzyıl son çeyreğine kadar, örnekler vermeye devam etmiş, hayvan ve insan biçimli (heykel) mezar taşı yapma geleneğinin formlarının yerini, daha VIII. yüzyılda Göktürkler Döneminde,³⁶⁸ heykel mezar abideleri almaya başlamıştır.³⁶⁹ Mesela, Kültiğin ve Bilge Kağan anıt mezarları, geniş bir sahaya yüksekçe bir tepe üzerine yerleştirilmiştir. Asıl mezarın bulunduğu bir bark binası, bunun önünde karşılıklı iki koç heykeli, giriş kısmından karşı tepelere kadar yerleştirilen balballarla mezar, tam bir anıt mezara dönüştürülmüştür.³⁷⁰ Konunun farklılığı, bunların heykel olma niteliğini etkilemediği gibi, bu mezar taşları Türk heykel ürünlerinin en muhteşem örnekleri olarak,

³⁶⁵ Oğuz Tekin, **Antik Nümizmatik ve Anadolu-Arkaik ve Klasik Çağlar**, İstanbul, 1997, s. 93.

³⁶⁶ N. Diyarbekirli, **Hun Sanatı...**, s. 94.

³⁶⁷ Yunus Berkli, *"Erzurum Camilerinde Bulunan Bir Kısım Tarihi Halılar ve Orta Asya İlişkisi"*, **Türk İslam Tarihinde Düşünce Sempozyumu "Bildiriler"**, Erzurum, 2006, s. 225-226.

³⁶⁸ Y. Çoruhlu, **Erken Devir Türk ..**, İstanbul, 1998, s. 99.

³⁶⁹ O. Aslanapa, **a.g.e.**, s. 13.

³⁷⁰ E. Esin, **Türklerde Maddi...**, s. 252-253.

sanat tarihi içindeki yerini almaktadır.

Bölgede (Erzurum, Erzincan ve çevre ilçe ve köyleri) incelediğimiz veya ilk kez araştırmalarımız esnasında tespit ettiğimiz heykel biçimli mezar taşları, **at, koyun ve koç** biçimli olmak üzere, üç tipte karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan at biçimli olan mezar taşları, sayıca az olup (toplam üç adet), hepsi Orta Asya ve Azerbaycan örneklerinde olduğu gibi, koşum takımları ile birlikte işlenmiştir.

Atların koşum takımlarının tüm detayları eksiksiz olarak verilmiş, hatta eğer altı örtülerinde, Azerbaycan Gence ve Kazak bölgelerindeki örneklerde olduğu gibi, dokuma kenar püsküllerinin bile işlendiği dikkati çekmektedir.

Bölgede tespit edilen koyun ve koç heykelleri, durumları itibarı ile;

- a. Ayakta,
- b. Aynı taştan yontulmuş bir kaide üzerinde,
- c. Ayrı taştan yüksekçe bir kaide üzerinde,
- d. Çökmüş vaziyette verilmişlerdir.

Bunların bir kısmı boynuzlu, ufak kuyruklu, bir kısmı da boynuzsuz ve büyük kuyrukludur. Koçların cinsiyetleri mutlaka belirtilmiştir. Bu da Avrasya hayvan üslubu geleneğinin, Anadolu'da devam ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

a. Ayakta olan Koyun veya koç heykelleri

Ayakta olan koyun veya koç heykellerinin, ya ön ve arka ayakları birbirinden ayrı olarak işlenmiş (Resim-50), ya da ön ve arka ayaklar bir bütün halinde gövde ile birlikte verilmiştir (Resim-86). Karın kısmı tamamen boş yontulduğu gibi,* bazı örneklerde gövdenin alçak kabartma tekniğinde işlenmiş olduğu ve karın bölgesinin sadece konturlarının verilerek, bazen de ışık için karın bölgesinde açılan boşluklarla plastik etkinin öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Bu örnekler İran, Azerbaycan ve Güney Kore'deki koç örneklerinde de aynıdır (Resim-198-199-200). Ayakta yontulan bazı örneklerin Azerbaycan

* XX.yüzyılın ilk çeyreğinde, modern heykelde boşluğu kütle ile birlikte ilk kullanan İngiliz heykeltıraş Henry Moore (1896-1984), heykelin kütesine bir boşluk açarak, heykelin hem masifliğini gidermiş, hem de heykelin kütlesi ile boşluğu aynı değerlerde ele almıştır. Ancak daha orta çağda Türk sanatında, tıpkı soyut sanatta olduğu gibi, koyun-koç heykellerinin karın boşluklarında ışığı gövdeden geçirerek, masif etki giderildiği gibi, heykelin plastik etkisi de öne çıkarılmış olmaktadır.

örneklerinde olduğu gibi (Resim-201), ön ayakların arka ayaklara nazaran daha uzun tutulduğu ve böylece heykele izleyici üzerinde hâkim bir duruşla, kuvvetli bir plastik etki vermeye çalışıldığı görülmektedir.

b. Kaide ve heykelin aynı olduğu koyun veya koç heykelleri

Kaideli olan örneklerimizin bir kısmı, aynı taştan yontulmuş bir kaide üzerinde tasarlanmıştır (Resim-134, 146, 189). Bu örneklerde kaide kalınlığının ince ve boyutlarının ise hemen bu türdeki bütün örneklerde, koyun veya koçun boyundan küçük tutulduğu, tespit edilmiştir. Bu örnekler, Anadolu dışında İran, Azerbaycan ve Gürcistan bölgesi örneklerinde de karşımıza çıkmaktadır (Resim-198, 202).

c. Kaide ve heykelin ayrı olduğu koyun veya koç heykelleri

Heykellerin bir kısmı, ayrı taştan yüksekçe bir kaide üzerinde, kaide üzerinde açılan özel yuvalara yerleştirilmiş bir biçimde verilmiştir (Resim-54, 56, 78, 119). Bu örneklerin kaidelerinin, genellikle heykelin boyundan uzun ve geniş tutulduğu görülmektedir (Resim-203).

d. Çökmüş vaziyette koyun veya koç heykelleri

Heykellerin bir kısmı, çökmüş vaziyette yani oturur biçimde verilmiştir (Resim-88, 100, 102, 112, 114, 116, 123, 124, 128, 134, 158, 159, 168). Azerbaycan bölgesinde görülmeyen bu tarz heykel biçimi, Nahcivan'da tek bir örnekte görülmektedir (Resim-204). Oturur biçimde verilen koyun ve koç heykellerine, Anadolu'da özellikle Erzurum merkez köyleri ile kuzey ilçelerinde ve (Tortum, Olur, İspir) Kars, Ardahan, Rize, Ağrı, Muş bölgelerinde karşılaşılmaktadır (Resim-205, 206, 207). Oturur vaziyette koç heykelinin en erken örneklerine, Orta Asya'da Kültigin ve İltiş Kağanın mezar anıtının giriş kısmında rastlanılmaktadır³⁷¹ (Resim-4b). Yine Anadolu'da da Tunceli/Pülümür/Süleymanuşağı Köyü'ndeki Derviş Gülabi Türbesi girişinde bir çift koç heykeli, girişin hemen önünde

³⁷¹O. Aslanapa, **a.g.e.**, s. 13.

yalnız ayakta durur bir biçimde verilmiştir (Resim-34).

Koyun ve koç heykellerinin, erken dönemde mezarlıkların giriş kısmında mı yoksa mezarlığın içinde mi yer aldığını bilemiyoruz. Çünkü bu tür heykeller, daha sonraları orijinal yerlerinden alınarak başka yerlerde, özellikle yerleşim yerlerinin giriş kısımlarına yerleştirilmiş veya hazine arayıcıları tarafından tahrip edilerek yerlerinden çıkarılmışlardır. Ancak geç dönem örneklerinde bu tür heykellerin, mezarlığın girişinden ziyade içinde mezarlığın ortasında hâkim bir mevkie yerleştirildiği görülmüştür. Bilhassa, Erzurum-Hınıs-Başköy Mezarlığı ve Erzincan-Tercan-Başköy ile Tunceli-Pülümür-Sağlamtaş Köyü ve Mazgirt-Kale Köyü Mezarlıklarında, mezarlık içindeki bu koyun-koç heykelleri, çevreye hâkim duruşları ile insan üzerinde, sanki mezarlığın bir bekçisi intibasını uyandırmaktadırlar (Resim-118-208-209).

Koyun koç heykellerinin bir kısmının, biçim olarak yuvarlak hatlı, bir kısmının köşeli yatay dikdörtgen biçiminde, bir kısmının da yine köşeli ama oldukça ince tutuldukları görülmektedir. Yuvarlak hatlı örnekler, genellikle Azerbaycan (Resim-210), Nahcivan (Resim -211), İran/Tebriz (Resim-212), Uzakdoğu/ Çin ve G. Kore(Resim-200) ile Anadolu'nun pek çok bölgelerinde karşımıza çıkmaktadır (Resim-213). Bu örneklerin, genellikle tarih, üslup ve motif özelliklerinden yola çıkarak geç dönem örnekleri oldukları görülmektedir. Erzurum Olur ve Oltu ile Tortum bölgesi örneklerinin daha erken döneme ait olduklarını düşünmekteyiz. Dikdörtgen biçimli olan örnekler de bize göre erken dönem örnekleri olup, Azerbaycan'da sadece Nahcivan/Babek bölgesi ile (Resim-204), Erzurum merkez Güngörmez köyü (Resim-114) ve İspir (Resim-128) ile Olur bölgesindeki birer örnek ile karşımıza çıkmaktadır (Resim-191). Gövdenin oldukça ince tutulduğu örneklerin de yine erken döneme ait oldukları (Resim-86, 92, 116, 123, 134, 130, 143, 144, 158, 159, 178, 181), Anadolu'da ise sadece, Erzurum'un Doğu Karadeniz'e yakın bölgeleri yani kuzey ilçeleri ile Karadeniz'de Rize/Çamlıhemşin/Ülkü Köy'de bulunan ve halk arasında Kuman mezarı olarak bilinen mezardaki örnekte görülmektedir (Resim-207). Bu örneklerin en önemli özelliklerinden biri de boyun kısımlarının ince ve uzun tutulmalarıdır. Bu örneklerin büyük çoğunluğunda Hristiyanlığın dini sembolü olan haç motifine yer verildiği dikkati çekmektedir.

İncelenen eserlerin, Erzurum ve Erzincan bölgelerindekilerden farklılık gösterdikleri, Erzincan bölgesi örneklerinin daha geç dönem örnekler oldukları, Erzurum bölgesinde bulunanların ise genellikle daha erken döneme ait örnekler olduğu tespit edilmiştir. Bunları

sırası ile inceleyecek olursak;

Erzincan bölgesi koyun-koç biçimli mezar taşları; Erzincan Müzesi ve çevresinde incelemeye aldığımız veya bizzat araştırmalarımız esnasında ilk kez tespit ettiğimiz heykel biçimli mezar taşlarının sadece koyun ve koç heykeli oldukları görülmüştür. Bu bölgede at heykel biçimli mezar taşına hiç rastlanılmamıştır. Bu heykellerin büyük bir kısmında malzeme olarak, yöresel beyaz taş malzeme kullanılmıştır. Yalnız üç örnekte, (Katalog-12-13-14. Resim-71-72-73), malzeme olarak siyah taşın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu üç örneğin, aynı zamanda ebat olarak diğer örneklerden oldukça büyük oldukları dikkati çekmektedir.

4.2. ERZİNCAN VE ERZURUM BÖLGESİ KOYUN-KOÇ BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARININ GENEL VÜCUT YAPISI-ANATOMİK YAPI

Erzincan bölgesi koyun-koç biçimli heykel mezar taşları, genel olarak ayakta ve heraldik duruşta verilmişlerdir. Bu duruş şekli, **Azerbaycan/Ordubad** bölgesi koç biçimli heykellerle aynı üslup özelliği göstermektedir (Resim-201-210). Bu üslupta, ön ayakların arka ayaklardan hafif yüksek tutulması ve geriye doğru hafif yatık verilmesi ile heykel, bulunduğu mevkie hâkim bir pozisyonda, izleyici üzerinde plastik bir etki bırakmaktadır. Sanki heykeller, bu görüntüleri ile mezarlığı ve mezarda yatan ölü veya ölüleri, gelebilecek kötülüklerden koruyan,³⁷² koruyucu bir bekçi pozisyonundadır. Erzurum bölgesinde tespit edilen örneklerin bir kısmı ayakta, bir kısmı da oturur vaziyette verilmişlerdir. Ayaktaki örneklerin bir kısmının ayakları verilmeden vücutla birlikte, bir bütün halinde yontuldukları dikkati çekmektedir. Bu tarz verilme araştırmalarımız esnasında, Erzincan bölgesinde ve Anadolu dışında da Azerbaycan, Nahcivan ve İran bölgesinde karşılaşılmamıştır. Daha çok Erzurum Müzesi ve merkez Güngörmez Köyü ile Olur, Oltu, Tortum/Yukarı Serdarlı Beldesi ve Ağrı, Kars Iğdır ve Gürcistan/Tiflis Müzesi'ndeki örneklerde (Resim-214-215) karşımıza çıkmaktadır. Daha erken dönemlere ait olduklarını düşündüğümüz bu örneklerin, Erzurum ve çevresinde yoğunlaştıkları tespit edilmiştir (Resim-86-88-94-100). Bu üslubun, bölgeye erken dönemlerde gelip yerleşen Kıpçaklar³⁷³ ve ya Oğuz boyları ile yakın alakalarının³⁷⁴

³⁷² R. Efendiev, **a.g.e.**, s. 21; Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin... a.g.e.**, s. 150.

³⁷³ Z.V. Togan, **a.g.e.**, s. 257-258.

olabileceklerini düşünmekteyiz. Çünkü VII. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçisi Moisey Kagankatvasi'nin Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan bazı toplumların, koç ve at heykeli yaptıklarını belirtmesi³⁷⁵ önemlidir. Moisey'in bu heykelleri yapanların yaşayış ve inançları ile ilgili verdiği bilgiler, bu toplulukların Türklerden başkasının olamayacağını göstermektedir. Gerçekten de bu toplulukların Tengri isimli ilahlarının olması ve usta birer binici olmalarının yanında koç ve at heykelleri de yapmaları, bunların Türk olabileceklerinin en önemli delilleridir. Bölgede daha sonra Gürcülerin içerisinde eriyen bu Türk boylarının, din değiştirip Hristiyan olmalarına rağmen,³⁷⁶ Orta Asya eski Türk inancından getirdikleri kültür değerlerini muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır.

Bölgede sadece Erzurum ve çevresinde üç adet olarak tespit edilen at heykellerinin de anatomik olarak, ayakta ve ön sağ ayaklarının öne doğru hareket eder biçimde verildikleri görülmektedir. Koşum takımlarının tam teçhizatlı olarak verilmesi, bu heykellerin her an harekete hazır bir şekilde veya hareket eder tarzda verilmek istendiklerini göstermektedir (Resim-97-163-174).

Erzincan ve Erzurum Bölgesi koyun-koç biçimli mezar taşlarında boyun-baş biçimi

Bölgede tespit edilip incelenen koyun ve koç heykellerinin bir kısmının boyunlarının ince ve uzun tutuldukları, bir kısmının ise kalın ve kısa tutuldukları görülmüştür. Boyunları ince uzun verilen örnekler toplam dokuz adettir (Resim-86-90-92-94-100-110-134-178-181). Bu örnekler daha çok erken dönem örnekleri olup, Erzurum ve çevresinde yoğunlaşmakta, bir örnekte Rize Ülkü Köy'de karşımıza çıkmaktadır. Rize Ülkü Köy'deki örneğin halk arasında "**Kuman Mezarı Koçu**" olarak nitelendirilmesi, (Resim-207) ayrıca bu tarzda işlenen koç heykellerinin pek çoğunda haç işaretlerinin olması, bunların erken döneme ait örnekler olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Geç dönemde ise sadece Tunceli bölgesi koyun-koç heykellerinde, boyun kısımlarının ince ve uzun tutuldukları dikkati çekmektedir (Resim-216). Gerek erken ve gerekse geç dönem ince uzun boyunlu koyun ve koç heykellerinin, aynı zamanda gövdelerinin de ince verildikleri dikkati çekmektedir. Bu da

³⁷⁴ A. Ş. Beygu, **a.g.e.**, s. 214.

³⁷⁵ Moisey Kagankatvasi, **Ağvan Tarihi**, Akt; Rasim Efendiyev, **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980, s. 9.

³⁷⁶ M.A. Çay, **Selçuklu Öncesi... a.g.m.**, s. 184.

erken dönem örneklerindeki bir üslubun geç dönemde de devam ettiğini göstermesi açısından oldukça önemli bir tespit olup, **Türk sanatının köklü oluşunu ve kesintisiz devamlılığını** gösterir.

Katalog-1, 2, 4, 5, 6, 8 nolu örneklerin boyunları diğer örneklerle göre oldukça kalın ve kısa tutulmuş olup, toplam altı adettir (Resim-50, Resim-52, Resim-56, Resim-59, Resim-60, Resim-64). **Azerbaycan/ Ordubad, Kubadlı ve Nahcivan** bölgesi örnekler ile (Resim-198, 210, 217, 218) bu üslup benzerliği dikkatimizi çekmektedir. Erzurum'daki örneklerde ise zengin bir çeşitliliğin olduğu dikkati çekmektedir. Erzurum Müzesi'nde erken döneme ait olduğunu düşündüğümüz bir örnek (Resim-92), yüksek olmayan biçimi ve boynunun öne doğru hafif eğri ve uzun tutulması ile Azerbaycan Laçın bölgesi koç biçimli mezar taşı ile büyük bir benzerlik göstermektedir (Resim-219). üslup olarak büyük bir benzerlik gösteren bu iki örnekten, Azerbaycan Laçın bölgesindeki koç heykelinin üzerinde, tıpkı Erzincan bölgesindeki örneklerde olduğu gibi, binicili ve koşumlu bir at figürüne yer verilmiştir.

Erzincan ve Erzurum Bölgesi koyun-koç biçimli mezar taşlarında kuyruk biçimi

Erzincan bölgesi heykellerinin bir kısmının kuyruk kısmı yuvarlak, hafif yüksek kabartma tekniğinde ve küt biçimde verilmiştir (Resim-56, 68, 78). Geç dönem bazı örneklerde de kuyruk kısmı çizgisel biçimde veya hiç verilmeden düz verilmiştir (Resim-64-66).

Erzurum ve çevresinde incelediğimiz koyun, koç ve at biçimli heykel mezar taşlarında da bu durum aynıdır (Resim-86, 88, 92). Yine bu bölgede bazı örneklerin kuyrukları üst kısımdan yarım kesik olarak verilmiştir (Resim-95). Bu özellik Tunceli, Kars ve Gürcistan bölgesi heykellerinde de aynıdır (Resim-209, 214, 215). Gürcistan, Azerbaycan ve İran/Tebriz bölgesinde karşılaştığımız bir kısım örneklerde ise kuyruk kısımlarının, ya çizgisel biçimde verildiği, ya da hiç verilmeden düz bırakıldığı görülmüştür (Resim-217, 218, 220, 221). Bazı örneklerde ise kuyruk kısmına bir haç motifinin yerleştirildiği dikkati çekmektedir (Resim-146, 149).

Bu örneklerin Anadolu, Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerinde, başka örnekleri olmayıp sadece Erzurum'un Tortum ilçesinde karşımıza çıkmaktadır. Kuyruk kısmının böyle çizgisel verildiği veya hiç verilmediği örneklerin ayak kısımlarının da gövde ile bir bütün halinde tutuldukları dikkati çekmektedir (Resim-187, 188, 198, 208, 218).

Erzincan ve Erzurum Bölgesi koyun-koç biçimli mezar taşlarında boynuz biçimi

İncelediğimiz koç ve koyun heykellerinin boynuzlarının özellikle öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Türkler arasında erken dönemlerde, koç kafası ve boynuzların mezarlara konulduğu,³⁷⁷ günümüzde dahi Türkmenistan'da bu geleneğin yaşatıldığı³⁷⁸ bilinmektedir.

Bölgedeki incelemelerimizde koç ve koyun heykellerinin boynuzlarının, dört farklı biçimde işlendikleri tespit edilmiştir. Bunlar;

- a. İç içe iki veya daha fazla kıvrımdan oluşan boynuzlar (Resim-51, 53).
- b. Hilal şeklinde tek kıvrımdan oluşan boynuzlar (Resim-168).
- c. Boynuzların uçları, başın ön kısmına dönerek bir çift göz oluşturan boynuzlar (Resim-74, 213).
- d. Tek veya iç içe geçmiş iki yuvarlak biçiminde verilen boynuzlar (Resim-113, 114).

a. İç içe iki veya daha fazla kıvrımlı boynuzları olan heykeller

Koyun veya koç heykelleri, Erzincan ve Erzurum bölgesinde oldukça fazla olup, toplam yirmi dört adettir. Bunlar; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 34, 35, 38, 43, 44, 59, 61, 62, 65 nolu kataloglarda incelenmiştir. Azerbaycan bölgesinde abartılı olarak dört kıvrımlı örneklerine de rastladığımız bu heykellerin, Anadolu'da dört kıvrımlı örneğine sadece, Ağrı-Doğubeyazıt-İshak Paşa Sarayı önündeki koç heykelinde karşılaşılmaktadır (Resim-210, 222).

Heykellerin boynuzlarının arkasında kulaklarının verilmesi geleneği, araştırma yaptığımız bölgede sadece Erzincan ve çevresindeki katalog- 1, 3, 5, 6, 7, 8, 18 nolu örneklerde karşımıza çıkmıştır. İran bölgesindeki örneklerde de kulakların boynuzların arkasında verildiği, dikkati çekmektedir (Resim-199). Koyun ve koç heykellerinde kulakların işlenmesi, Erzurum ve çevresi örneklerde hiç rastlanılmamıştır. Kars bölgesi örneklerinde de kulakların boynuzların içinde verildiği görülür (Resim-231). Tunceli bölgesinde ise yoğun olmamakla birlikte, kulaklar ya boynuzların altında ya da boynuzların içinde işlenmiştir (Resim-223). Gürcistan/Tiflis Müzesi'ndeki örneklerde de Erzincan örnekleri stilinde,

³⁷⁷ E. Esin, **İslamiyet ten Önce Türk Kültürü..**, s. 55.

³⁷⁸ N. Diyarbakırlı, **a.g.e.**, s. 94.

kulakların işlendiği dikkati çekmektedir (Resim-224). Azerbaycan'da ise sadece Nahcivan/Sisian bölgesi Urud Köyü mezarlığındaki bir koç heykelinde işlenmiştir (Resim-225). Uzak Doğu'da G. Kore'deki örneklerde de kulakların işlendiği görülmektedir (Resim-200).

Bu da, tüm bu bölgelerdeki ustaların, bir kısım detaylara dikkat ettikleri, ama bazı detayları önemsemedikleri görülmektedir. Erzincan bölgesindeki örneklerde detayların verilmesi, bir geç dönem özelliği olarak veya aynı dönem ve aynı usta ekolünün bir devamı olarak düşünülebilir.

b. Hilal şeklinde tek kıvrımlı boynuzları olan heykeller

Hilal şeklinde tek kıvrımlı boynuzları olan koyun ve koç heykelleri, toplam üç adet olup katalog-60, 64, 67 nolu örneklerde incelenmiştir (Resim-164, 178, 184). Bu tür boynuz işlenişi, heykelin görüntüsünde güzel, plastik bir etki oluşturmaktadır. Anadolu'nun diğer bölgelerinde karşılaşmadığımız bu tarz boynuzlara Anadolu dışında Azerbaycan'da (Resim-202, 225, 226) ve Güney Kore'de **Mok-Reung**'ta bulunan, **Kral Seon-Jo**'ya ait koç biçimli mezar taşında da rastlamaktayız (Resim-200). Bu tür hilal biçimli boynuzların bir başka üslup benzerliği de, hemen hepsinde boynuzlardaki doğal kemik kıvrımlarının, detaylı bir şekilde verilmesidir. Bu özellik, iç içe iki veya daha fazla kıvrımlı örneklerimizin hiç birinde görülmemektedir.

c. Boynuzlarının uçları, başın ön kısmına dönerek bir çift göz oluşturan heykeller

Koyun koç heykelleri içerisindeki bu grup, incelediğimiz örnekler içerisinde tasarım ve plastik görüntü açısından, en etkileyici örnekler arasındadır. Anadolu'da sadece Erzincan (Resim-74) ve Bitlis adliye binası önünde (Resim-213) ve Anadolu dışında da Nahcivan/Sisian/Urud Köyü mezarlığında (Resim-225) bu biçimde tasarlanmış koç heykeli vardır. Erzincan'daki örneğimiz siyah taş malzemeden, Bitlis' teki örneğimiz ise beyaz taş Nahcivan örneğimiz ise gri taş malzemeden yontulmuştur. Erzincan ve Bitlis'teki koçların aynı dönem eserleri olması kuvvetle muhtemeldir. Boynuz uçlarının kıvrılarak göze dönüşmesi, Türk sanatının ve bu sanata biçim veren Türk insanının, sürekli kendini yenileyen ve bu yenilikleri, yeni tasarımlarla ortaya koyan tasarımcı gücünün bir sonucudur. Bu üç eserin farklı bölgelerde, farklı taş renginde yontulmaları, bilim aleminde *“beyaz taştan yapılan koyun, koç heykellerinin Akkoyunlu, siyah taş malzemeden yapılan koyun, koç*

heykellerinin ise Karakoyunlu Dönemine ait olabileceği” tezini zayıflatmaktadır. Kökü Orta Asya’nın çok derinlerinden gelen, koyun koç ve at heykellerini,³⁷⁹ belirli bir döneme ve belirli bir buduna bağlamaktan ziyade, bunları bir bütün içerisinde ele almak gerekmektedir. Belirli bir dönem ve belirli bir Türk boyu ile sınırlı tutmak kanaatimizce, konuyu açıklamakta yetersiz kalabilir. Çünkü yukarıda saydığımız bölgeler, X. yüzyılda Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinden başta fütihat yapmak üzere, çeşitli sebeplerle kopup gelen Türkmen gruplarının yoğun olarak bulunduğu bölgelerdir. Süsleme ve detaylardaki farklılıklar ne kadar çok olursa olsun, koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarının temel üslup özellikleri aynıdır. İşte Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinden gelen bu Türkmenler tarafından farklı sitillerdeki koyun, koç ve at heykelleri, X. yüzyıldan önce ve X. yüzyıldan sonra Azerbaycan, İran ve Anadolu ya taşınmıştır.

d. Tek veya iç içe geçmiş iki yuvarlak biçiminde boynuzları olan heykeller

İncelediğimiz örneklerin bir kısmında boynuz kıvrımlarının tek veya iç içe geçmiş bir veya iki yuvarlak biçimde üsluplaştırılarak tasarlandığı görülmüştür. Anadolu’nun diğer bölgeleri ile İran ve Azerbaycan bölgelerinde de karşılaşılmayan yuvarlak boynuz biçimi, sadece Erzurum bölgesinde, Erzurum’un Tortum ve Olur ilçelerinin yüksek yaylalarında, toplam üç adetinde tespit edilmiştir (Katalog- 32, 33, 66- Resim 112, 114, 181). Resim- 112 deki, oturur biçimde ve kırmızı taştan yontulan heykelin, İran, Azerbaycan ve Nahcivan bölgesi örnekleri ile üslup olarak benzeşmediği görülmektedir. Oturur tarzda heykel geleneği, Göktürklerde var olmasına rağmen (Kültiğin mezar anıtı önü, Resim-4b), günümüze gelen örneklerde sadece Anadolu’da, Erzurum ve Kars bölgelerinde, karşımıza çıkmaktadır.

Bazı örneklerde boynuzların, başın üst kısmından bir -V- oluşturarak çıktığı ve yanlara doğru bir kavisle döndüğü görülmektedir. Bunlar bir grup oluşturmazlar (Resim-137, 151, 158, 169, 182, 194, 196). Sadece boynuzların köklerinin yerleri derin oyma ile iyice belirtilmiş ve tepede bir yuva yaparak üst boyun ve sırta doğru keskin hatlarla çıkmasından

³⁷⁹ Emel Esin, “Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslamiyetten evvelki Türkistan’ın Türk Plastik ve Tersimi Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri”, **I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 165; E. Esin, **Türklerde Maddi..**, s. 271; M. Tezcan, **a.g.e.**, s. 99.

dolayı böyle bir görüntü oluşmaktadır. Ancak Erzincan bölgesindeki iki örneğin boynuzları abartılı bir biçimde alnın ön kısmında “V” oluşturacak şekilde işlenmiştir (Resim-194, 196). Her boynuzun bu şekilde işlenmediği, sadece Erzincan bölgesinde iki, Erzurum bölgesinde beş, Azerbaycan/Gedebay ve Şamhor bölgesindeki iki örnekte, (Resim-227, 228) bu tür bir uygulama görülmektedir.

Bölgedeki incelemelerimizde koç ve koyun heykellerinin gövdelerinin, dört farklı biçimde işlendikleri tespit edilmiştir. Bunlar;

- a. Ayaksız gövde tek parça olan örnekler
- b. Yatay dikdörtgen biçimli olan örnekler
- c. Sırtı kemerli olan örnekler
- d. Kaide gövde bitişik olan örnekler

a. Ayaksız gövde tek parça olan örnekler

Ayakların gövde ile yontulmadan tek parça halinde verildiği örneklerin duruşlarından, bunların bir kısmının ayakta, bir kısmının da oturur vaziyette tasarlandıklarını düşünmekteyiz. Toplam on dört örneğin, Ayakta olanları, 20, 22, 24, 42 ve 43 nolu kataloglarda incelenmiştir (Resim- 86, 90, 94, 132, 136). Bu üslupta, Anadolu’nun diğer bölgelerinde özellikle Van, Iğdır, Kars ve Diyarbakır’da (Resim-231, 232), Anadolu dışında ise Gürcistan (Resim-45), İran, Azerbaycan/Lâçin bölgesi koç heykelleri ile (Resim-220, 226), Şamhor, Gence ve Kazak bölgesi at heykellerinde karşılaşılmaktadır (Resim-229-230).

Oturur vaziyette verilenlere, sadece Erzurum ve Kars bölgesindeki örneklerde rastlanmıştır. Erzurum bölgesinde olanlar 21, 26, 27, 32, 33, 34, 38, 39 ve 40 nolu kataloglarda incelenmiştir (Resim-88, 100, 102, 110, 112, 114, 116, 123, 124, 128). Ancak bu örneklerin de ayakları işlenmiş ve ayakta durur tarzda verilmiş örnekler gibi, hakim duruşta verildikleri görülmektedir. Erzurum Müzesi’nde sergilenen bir örneğin (Resim-100), aynı biçim ve üslup özelliği, Azerbaycan-Bakü bölgesindeki, bir örnekle çok yakın benzer özellikler gösterdiği görülmektedir (Resim-233). Yalnız Azerbaycan’daki örneğin baş kısmında boynuzları verilmiş, Erzurum’daki örneğin ise boynuzları verilmeden ve başın ağız burun konturları işlenmeden bırakıldığı incelememizde anlaşılmıştır.

b. Yatay dikdörtgen biçimli örnekler

Bölgedeki araştırmalarımızda karşılaştığımız, bir başka koç/koyun biçimi de, köşeli, yatay dikdörtgen biçiminde tasarlanan heykeller olup, bu tarzda toplam iki adet örnek bulunmuştur (Resim-112-128). Bu örneklerle, Anadolu'da sadece Erzurum merkez Güngörmez Köyü ile Olur ilçesinde karşılaşılmıştır. Erzurum/Olur örneği tahrip olmayan hatları ile nadide bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim-128). Oltu örneğimizin biçim olarak büyük bir benzeri, Azerbaycan/Nahcivan/Babek bölgesindeki bir örnekte de (Resim-204) karşımıza çıkmaktadır. Rasim Efendi'nin de bizim gibi XV. yüzyıldan daha erken dönemlere verdiği bu örnek ile Erzurum Güngörmez Köyü'ndeki (Katalog-40 (Resim-77) kafası kırık heykelle, Olur'daki (Katalog- 33, (Resim-64) heykeller, bir üsluplaşma çabasının sonuçları olarak, aynı veya yakın dönemlere ait olmalıdır.

c. Sırtı kemerli olan örnekler

Tespit ettiğimiz eserlerin bir kısmının, ön ayaklardan başlayarak sırtta doğru geniş bir kemerle iri plastik bir görüntü oluşturulduğu görülmektedir. Bunların sayısı toplam altı adettir (Resim-26, 32, 119, 128, 143, 168). Erzurum ve Erzincan bölgesinde tespit edilen bu örneklerle, Anadolu'da sadece Kars bölgesinde karşılaşılmıştır (Resim-214). Anadolu dışında ise, sadece İran ve (Resim-199, 212) Azerbaycan bölgesinde karşılaşılmaktadır. (Resim-198, 201, 210, 217, 226, 234). Araştırmalarımızda, Gürcistan bölgesinde şimdilik karşılaşılmamıştır.

4.3. ERZURUM VE ERZİNCAN BÖLGESİ KOYUN, KOÇ VE AT HEYKELLERİNDE GÖRÜLEN FİGÜR VE MOTİFLER

Bölgede araştırmaya konu olan koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları üzerinde yer alan motifler ve bu motiflerin anlamları ile diğer mezar taşlarında görülen benzer örnekleri, karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Motifleri incelemenden önce, bu motiflerin kullanılış amaçları da detaylı olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu motiflerin, koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları ile sınırlı olmadığı, diğer mezar çeşitlerinde de sevilerek ve aynı anlamlar içerisinde kullanıldıkları görülmektedir.

Erzurum ve çevresindeki örneklerimiz oldukça sade olup, Erzincan çevresindeki örneklerimizden, geç dönem olanların ise, üzerlerinde zengin süsleme ve figüratif bezemelere yer verildiği görülmektedir. Örneklerimizin bir kısmında, gövdede kılıç, hançer, sadak, haç motifi, sürücülü veya sürücüsüz at motifleri, çeşitli mutfak eşyaları, hayat ağacı ve kalkan motifleri kullanılmıştır. Anadolu dışındaki bölgelerde yapılan, özellikle Azerbaycan bölgesindeki örnekler, figüratif ve bezeme yönünden, Anadolu'daki erken örneklerle hemen hemen aynı özellikleri göstermektedir. Ancak Anadolu'da geç dönem örneklerinde figüratif bezemenin yerini çeşitli dua ve ayet yazılarının aldığı, Azerbaycan'da ise geç dönem örneklerinde bu geleneğin yazı kuşakları ile beraber hala devam ettirildiği dikkati çekmektedir (Resim- 235, 236, 237). Bu heykel mezar taşlarında görülen çeşitli motifleri, Rasim Efendi, bezeme amacından ziyade, oraya defnedilmiş şahsın cinsiyetini, hayatı ve mesleğini belirtmek amacı ile işlenmiş olabileceğini öne sürmektedir. Rasim Efendi, *“Ekseri mezar taşları üzerinde gençliği, şecaati gösteren kılıç, kalkan, ok ve at motifleri; hürmetli büyük bir din adamı veya şahsın mezar taşında ise; tespih, kandil gibi eşyaların, Kadınlarda ise; iğne, sap, küskü gibi tarım ve el işi aletlerinin motif olarak işlendiğini”* belirtmektedir.³⁸⁰

Ancak bu motiflerin sadece meslekî veya şahsın hayatıyla ilgili ipuçları vermek amacıyla işlenmiş olabileceğine biz katılmıyoruz. Bu motifler, en eski Türk inançlarının yüzyıllar içerisinde gelişip zenginleşerek, Türk kültüründeki doğum, ölüm ve ölüm sonrası hayat inancıyla da ilgili olduğu kanaatindeyiz. Çünkü yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlar, Türk sanatında kullanılan motiflerin pek çoğunun gelişi güzel, tesadüfen

³⁸⁰ Rasim Efendiev, **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980, s. 20.

kullanılmadığını, hemen hepsinin bilinçli bir şekilde taşıdığı anlamların birer ifadeleri olarak eserlere yansıtıldığını göstermektedir.³⁸¹

Anadolu’da Klasik Osmanlı medeniyetinin etkisinden uzak bölgelerdeki koyun, koç, at heykel biçimli, sandukalı veya lahitli Türkmen gelenekli mezar taşlarında karşımıza çıkan, ölen kişinin dünyevî yaşantısıyla alakalı eşyaların mezar taşına işlenmesi geleneği, Orta Asya kökenlidir. Mezar taşlarındaki bu işaretler, genel olarak kılıç, ok, yay, kazma, yaba, çarkı felek, mührü Süleyman ortasında çarkı felek, gülbezek, ibrik, tepsi içinde fincanlar, koyun sürüsü³⁸² (Resim-3c, 15, 22, 36, 44, 45) ve kürek gibi mesleki motifler yer alır. Bu gelenek, Göktürklerde de görülmekte, hükümdarları için dikilen ve adına **“bengütaş-ebedi taş”** denilen dikili taşlara, ölenin kendisi ve savaşlarının tasvir edildiği ve ağıtlar yazıldığı bilinmektedir.³⁸³

Mezar taşları üzerine yapılan bir takım simgeler, proto-Türk devrinden itibaren tanrı-ruh³⁸⁴, ölü kişinin dünya görüşü, yaşantısı ve bağlı bulunduğu toplumun inançlarıyla alakalıdır. Eski Türk mezar taşlarında (Orhun, Yenisey, Bugut, Eleğüş) av, savaş ve ziyafet sahneleri mezar taşlarına meslek ve uzmanlık nişanesi olarak hayvan figürleri biçiminde işlenirken,³⁸⁵ daha sonraki dönemlerde bu ifadeler daha açık bir biçimde mezar taşlarına işlenmiştir.³⁸⁶ Askerler için kılıç, ok, yay; terzi için makas, halı için halı tezgâhı, eski Türk

³⁸¹ Bu konuda bkz; Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, Ankara, 1976; s. 147; Emel Esin, **Türk Kozmolojisi**, Türk Kültürü El Kitabı, İstanbul, 1979, s. 125-126; Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Anahatları**, İstanbul, 2002, s. 148; Yaşar Çoruhlu, **“Orta Asya’dan Anadolu’ya Lahit veya Taş Sandukalarda Görülen Hançer Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi”**, **1.Eyüp Sultan Sempozyumu, “Tebliğler”** İstanbul, 1997, s. 63; Ayla Ersoy, **“Eyüp’teki Servi Ağacı Kültü”**, **V. Eyüp Sultan Sempozyumu “Tebliğler”**, İstanbul, 2001, s. 91; Bahaeddin Ögel, **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1988, s. 209; Harun Güngör, **“Kayseri Zamantı Vadisi Mezar taşlarında Mesleki İşaretler”**, **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Geleneği II.**, Ankara, 1996, s. 185-192; Mustafa Ünal, **“Azerbaycan Mezar taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslam’ın Etkileri”**, **Uluslararası 4. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 290; Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatının ABC’si**, İstanbul, 1998, s. 98; Alim Karamürsel, **“Eski Türkler de Defin Törenleri ile İlgili Usul ve Adetler”** **Tarih ve Toplum**, İstanbul, 1990, s. 280-281; Jean Paul Roux, **Orta Asya-Tarih ve Uygarlık**, (Çev: Lale Arslan), İstanbul, 2001, s. 64; Ali Yılmaz, **Tahtacılar’da Gelenekler**, Ankara, 1948, s. 81; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, VI, Ankara 1991, s. 145; Emel Esin, **“İslamiyet ten Önce Türk Kültür Tarihi”**, **Türk Kültürü El Kitabı**, C. I/b. İstanbul, 1978, s. 15.

³⁸² H. Güngör, **a.g.m.**, s. 185-192.

³⁸³ Yıldız Kocasavaş, **“Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri”**, **Türkler**, Ansiklopedisi, C.III. Ankara, 2002, s. 68.

³⁸⁴ Tülin Çoruhlu -Yaşar Çoruhlu, **“İstanbul’da Bulunan Gemici/Denizci Mezar taşlarına Dair Bir Değerlendirme”**, **IV. Eyüp Sultan Sempozyumu, “Tebliğler”**, İstanbul, 2000, s. 88.

³⁸⁵ Dimitri Vasiliyev, **“Göktürk Heykel ve Sanat Eserleri Koleksiyonları”**, **“Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 300.

³⁸⁶ Mustafa Ünal, **“Azerbaycan Mezar taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslam’ın Etkileri”**, **Uluslararası IV.**

inancında kutsal sayılan, güneş ve ayı simgeleyen ve Gök Tengri'nin bir yansıması olduğuna inanılan ayna,³⁸⁷ ortaçağ dönemi mezar taşlarında sık görülen motiflerdir (Resim-237, 238, 239). Klasik Osmanlı döneminde mezar taşlarındaki mesleki işaretler, heykel biçimine dönüşerek, mezar taşının tamamının, mesleki armaya dönüştürüldüğü görülmektedir³⁸⁸ (Resim-20-21).

a. Üzerinde binicili ve binicisiz at figürü olan koyun-koç heykelleri

İncelediğimiz örneklerin bir kısmının üzerinde, hareketli veya hareketsiz verilen çeşitli at figürlerin yer aldığı görülmektedir. Toplam altı örnekte görülen (Katalog: 1, 4, 5, 6, 7, 8) bu figürlerin, gövde üzerinde ve binicisiz-koşumlu at veya binicili bir şekilde işlendikleri genellikle de bir çerçeve içerisine yerleştirildikleri görülmektedir (Resim-51, 57, 59, 61, 62, 65). Bir örnekte ise hem koç heykelinde, hem de kaide üzerinde bu figürün işlendiği tespit edilmiştir (Resim-54). Koç heykeli üzerinde süvari ve çeşitli av hayvanlarının bulunduğu Anadolu'daki en erken örnek, Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Envanterinde Yüksekova İlçesi'nden nakledildiği kayıtlı olan bu koç heykelinde, binicili bir at ve çeşitli hayvan figürleri ile bunların arasına yerleştirilmiş bir kılıç motifi, yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir (Resim-240). Heykelin üzerinde yer alan rövelver/tabanca motifi, bunun XVII. yüzyıldan daha erken olamayacağını göstermektedir.

Koç ve at heykel biçimli mezar taşları üzerinde binicili ve binicisiz at figürü işleme geleneği, Anadolu dışında Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerinde de görülmektedir. Bu figürlerin, ölünün ruhunun öteki dünyaya gidişini sembolize etmek amacı ile mezar taşlarına işlendiğini düşünmekteyiz (Resim-215, 219, 244). Anadolu dışındaki bazı örneklerde, binicinin sadece ayak kısımları atın karın bölgesinde verilmiş, baş kısmının ise bir çiçek şeklinde veya hiç verilmeden işlendiği görülmüştür. Ruhun bedensiz bir şekilde at ile birlikte hareket etmesi böylece figüratif bir şekilde dramatize edilerek, anlatılmak istenmiştir (Resim-241). At figürleri, sadece koyun ve koç heykelleri üzerinde değil, her çeşit mezar taşında, hatta mimarî eserlerde de görülmektedir. Böylece Orta Asya'dan Anadolu'ya

Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997, s. 289.

³⁸⁷ M. Ünal, **a.g.m.**, s. 289-290.

³⁸⁸ Tülin Çoruhlu-Yaşar Çoruhlu, "*İstanbul'da Bulunan Gemici/Denizci...*" s. 76-89.

Türklerin gittiği tüm bölgelerde bu motiflerle ve bu motiflerin taşıdığı derin anlamlarla Orta Asya-Anadolu arasındaki köprü, sağlam temellere oturtulmaktadır (Resim-250).

İslamiyet öncesi ve İslamî dönemdeki destanlarda kahramanın yani alpin en yakın arkadaşı olan at, aynı zamanda hükümdarlar ve beyler için de aynı önemi taşıdığından, atın, bunlar için bir hükümlanlık alameti veya taht sembolü olarak da kullanılmaları söz konusudur.³⁸⁹

Mezar taşları, İslam öncesi Orta Asya kültür ve inancının, İslamî dönem inanç ve yaşantısı ile çok uyumlu birer sentezini ortaya koymaktadırlar. Mezar taşları veya koyun, koç ve at biçimli heykeller üzerine çizilen insan ve hayvan figürleri, ölen kişinin tasvirinin çizilme geleneği olarak, Orta Asya'dan Anadolu'ya yansımıştır.³⁹⁰

Mezar taşlarının insanı soyutlayarak simgeleştirdiği ve bu geleneğin Orta Asya geleneklerinden kaynaklanmış olabileceği,³⁹¹ yabancı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Osmanlı mezar taşı geleneği, Anadolu'daki diğer erken örneklerle beraber incelendiğinde, soyut heykel formlarını bir bütün olarak korudukları görülmektedir. Gövdeyi simgeleyen mezar taşı ile başlığı simgeleyen kavuk, (kadınlarda öne ve yanlara taşırılmış başörtüsü formu) arasında, yüz biçimi görülmemesine rağmen, gerek uzaktan bakıldığında bir silüet olarak ve gerekse biçim ve form olarak soyutlaşmış bir insan heykeli olduğu, çok rahat bir şekilde görülmektedir (Resim-11). Bu anlayışın daha net biçimleri olan yüzlerin de verildiği örneklerle, Anadolu'nun bazı bölgelerinde rastlanılmaktadır (Resim-245).

Burada, Türk dünyasında, özellikle Anadolu'daki şahideli mezar taşlarını belirleyen iki önemli yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan birincisi; derinliği bulunmayan, perspektiften uzak bir tasvir anlayışının öne çıkması; ikincisi ise soyutlaştırarak baş kısmının kavukla, vücudun ise keskin hatlarla işlenerek ve dünyevi bütün özelliklerin (nişan, madalya, gibi) verildiği mezar taşlarıdır (Resim-10).

³⁸⁹ Y. Çoruhlu, “*Türk Sanatında At figürlerinin...*” s. 174.

³⁹⁰ H.P. Laqueur, **a.g.e.**, s. 4.

³⁹¹ H.P. Laqueur, **a.g.e.**, s. 3.

b. Üzerinde kuş figürleri olan koyun-koç heykelleri

İncelediğimiz eserler içerisinde, sadece bir örneğimizin üzerinde kuş figürüne rastlanmıştır (Resim- 54-55). Erzincan Müzesi'nde sergilenen bu örneğimizin gövdesinde beş adet, sağ sol ayaklarının üzerine işlenen hayat ağaçlarının üstünde de birer adet olmak üzere, toplam yedi tane kuş figürü yer almaktadır. Mezar taşlarında kuş figürüne yer verilmesi geleneği, oldukça eskidir. Mesela Azerbaycan Şamhor bölgesi mezar taşında, (Resim-241), atın yanında binicisinin sadece ayakları işlenmiş, atın üst kısmında ise, gövde ve baş yerine bir kuş figürüne yer verilerek, ruhun kuş şeklinde ruhlar âlemine uçuşu, mükemmel bir şekilde dramatize edilmiştir. Yine Azerbaycan Sisian Bölgesi Urud Köyü'ndeki sanduka biçimli başka bir mezar taşında da at figürünün üzerinde kanatlarını açmış bir kuş figürü, yer almaktadır (Resim-246). İran/Belucistan Bölgesi Türkmen mezar taşlarında da ruh, bir kuş şeklinde tasvir edilmiştir.

Anadolu'da da, özellikle Sivas ve Tokat yöresi başta olmak üzere, pek çok bölgedeki mezar taşlarında kuş figürleri, ya hayat ağacı dalları arasında, ya da mezar taşlarının ortasında veya üstünde oluşturulan nişlerin arasına işlenmiştir. Nişlerin arasında, kozmolojiyi simgeleyen çarkifelek motifleri ve en üstede kuş figürü yer almaktadır (Resim-247-248). Kozmolojik motifler, kuş yani ruhun, göğün üst katlarına uçarken geçtiği gezegenleri sembolize etmekte ve öteki dünyada ölüye refakat etmektedir. Ayrıca hayvanlar dünyasında kazanılan bazı deneyimlerin ruhlar âlemine de aktarıldığına yönelik eski Türk inancı,³⁹² hayvanların ateşten korkması gerçeğiyle birleştirilerek, göğe doğru kuş şeklinde uçan ruhun, cehennem ateşinden korkup oraya gitmeyeceği gerçeğiyle birleştirilmiştir. Böylece ruh-kuş, cennete ve ata ruhlar âlemine, kozmolojik yolculuğunu güvenli bir şekilde yapabilecektir.

Anadolu'da Müslüman Türk mezarlarında görülen bazı çift başlı kuş motifleri, avla ilgisi olmayan, muhtemelen **ongun** mahiyetinde veya astrolojik anlamda kullanılan simgelerdir. Kökeni eski Türk inanç sistemi ile alakalı bu gelenek, İslam dinine girdikten sonra da, Türkler arasında yaşamıştır. Mesela Uygurlarda, tabutlarına Jüpiter yıldızına atfen, karakuş figürü çizmişlerdir. Çünkü Uygurlar, göğün zirvesinde Karakuş-Jüpiter veya Kartal takımyıldızının var olduğunu düşünüyorlardı.³⁹³ İslamî dönemde de mezar taşlarında görülen

³⁹² J.P. Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler..*, s. 38.

³⁹³ E. Esin, *Türklerde Maddi..*, s. 260.

çift başlı horoz figürü (Resim-249), **hükümdarın ruhunu** sembolize eden eski bir Hun geleneğidir. Hun kurganlarından Başadar ve I. Pazırık kurganlarında, lahit üzerine deriden aplikasyon yapılmış çift başlı birer horoz figürü, bu figürün çok eski bir gelenek olduğunu ispat etmektedir. İslamî dönemde de horoz, Bektaşî tarikatında, tarikat şeyhini sembolize etmektedir.³⁹⁴ Günümüzde Kırıkkale-Karakeçili ilçesinde horoz, liderlik sembolü olarak algılanmakta, ve yüzyıllardır bu gelenek, damat tarafından kız evine, bir liderlik sembolü olarak hediye edilen horozla pekiştirilmektedir. Güvercin gibi bazı kuşlar da tarikat büyüklerinin, kuş şekline girmiş simgeleri olarak kabul edilmektedir. Bu da Eski Türk inancındaki hükümdar ruhlarının, göğe uçuşması ile alakalı olup İslam inancında da kendine yer bulmuştur.

Uçma ifadesi, günümüzde de ölen kişinin arkasından **“uçtu gitti”** tabiriyle canlılığını korumaktadır. Yine mezar taşlarında yer alan çift aslan ve güneş, hem astrolojiyi, hem de hükümdarlık makamını temsil etmektedir.

Bölgedeki incelemelerde karşılaşılmayan, ancak Azerbaycan ve Gürcistan’daki bazı koç örneklerinin gövdesinde karşılaşılan av sahneleri, koyun, koç, geyik, at gibi hayvan figürleri de, Göktürk devrinde olduğu gibi, kurban edilen hayvanların tasvirleri olarak, bilim âleminde kabul görmektedir³⁹⁵ (Resim- 215, 224, 244). Mezar taşlarının koyun, koç ve at biçiminde verilmesi veya mezar taşlarına kazınması, İslamî dönemde de “kurbanlara binip Sırat Köprüsü’nü geçmek” gibi düşüncelerle de yakın alakası vardır. Hatta bazı eğerli at heykelleri ve koç/ koyun heykellerinin, mezarların üstünde ölenin tasviri ve silahları ile birlikte verilmesini Emel Esin, **“Sanki onun ata veya koça bindiğini işaret etmek amacı ile kullanıldığını.”** ifade etmektedir.³⁹⁶

³⁹⁴ Malik Aksel, **Türklerde Dini Resimler**, İstanbul, 1967, s. 83.

³⁹⁵ E. Esin, **Türklerde Maddi..**, s. 261.

³⁹⁶ E. Esin, **Türklerde Maddi..**, s. 261.

c. Üzerinde hayat ağacı motifi olan koyun-koç heykelleri

İncelediğimiz heykel biçimli mezar taşlarının sadece iki adedinde, hayat ağacı motifi tespit edilmiştir (Resim-53-55). At, koyun ve koç biçimli mezar taşlarında hayat ağacı motifi, araştırmalarımıza göre Anadolu dışında Gürcistan, Azerbaycan ve İran bölgesinde şimdilik tespit edilememiştir. Bu motif, daha çok sandukalı ve şahideli mezar taşlarında sevilerek kullanılan bir motiftir. Hayat ağacı motifleri Anadolu dışında, İran ve Azerbaycan bölgesi sandukalı ve şahideli mezar taşlarının pek çoğunun, vazgeçilmez bir motiftir. Mesela Azerbaycan bölgesinde bir mezar taşı şahidesinde ölüm, ruh ve hayat ağacı, çok güzel figüratif ifadelerle anlatılmıştır. Burada sadece ayakları verilen ve başı çiçek şeklinde düzenlenen bir süvari, kuyruğu düğümlü atı ile birlikte verilmiştir. Süvarinin atının üzerinde bir ok ve yay figürü bunun da bir ucunda hayat ağacı ve üzerinde de ruhu sembolize eden kuş figürüne, yer verilmiştir (Resim-241). Yine Gence Bölgesindeki bir mezar taşında da ağaç etrafına, çift kuş figürü yerleştirilerek, ölüm sonrası hayatın ve yeniden dirilişin, sembolik ifadeleri figüratif anlatımlarla öne çıkarılmıştır (Resim-251). Türklerdeki “hayat ağacı” inancı, göğün katlarını temsil ettiği gibi aynı zamanda **“göğün direği”** olarak da kabul edilmektedir. Hayat ağacının dalları, göğün katlarını temsil etmek amacıyla 5, 7, 9 adet olarak verilmektedir. Hayat ağacının tepesindeki kartal veya kuş figürü, Gök Tengri’nin gücü ve simgesi yerine geçmektedir. Ruhlar da bu dallar arasında uçmakta, dallar arasındaki rozetler de gezegenlere işaret ederek, böylece kozmolojideki bütünlük sağlanmaktadır (Resim-252).

Hayat ağacı motifinin en erken örnekleri Hun Dönemine ait Pazırık kurganlarındaki keçe aplikeler üzerinde görülmektedir (Resim-253). Burada Avrasya üslup özellikleri çerçevesinde, mücadele eden sığın-grifon mücadelesinin iki yanında, birer hayat ağacı motifine yer verilmiştir. Mezar taşlarında görülen hayat ağacı, kâinat ve onun simgesi olan otağın ekseni **“sıruk”**u, hükümdar sülalesini ve toprak tanrısının kurban yeri gibi kavramların da, simgesi³⁹⁷ yerine geçmektedir.

Ağaç, Babil’de güneşi temsil eden bir sembol, İslam inancında ise kökü yukarıda, dalları ise aşağıda tasvir edilerek, hayatı sembolize etmektedir. Yine Hindistan’da ağaç,

³⁹⁷ Emel Esin, **Türklerde Maddi..**, s. 262.

Budha'nın sembolü ve tanrının evidir. Mısır ve Ege uygarlığında, incir ağacı ve defne ağacı kutsal sayılmıştır. Sümerler'de de sedir ağacı, kutsal sayılan ağaçlardandır.³⁹⁸

İslam'da özellikle zeytin ve incir üzerine Kur'an'da yemin edilmesi, hurma ve narın mübarek sayılması, bunların halk arasında, özel bir değer görmesine neden olmuştur. Oğuz Destanı'nda da, bir gece iki ağacın üzerine kutsal bir ışığın inmesi sonucu ağaçlardan birinin gövdesi şişmiş, bir müddet sonra bu ağacın gövdesi açılarak ağızlarında emziklerle beş erkek çocuk ortaya çıkmıştır. Bu çocukların ağacı, anne-babaları kabul ederek saygı göstermeleri,³⁹⁹ Türkler arasında da özel bir ağaç kültü oluşmasına neden olmuştur. Yine Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın hanımı da ışıklı bir ağaçtan çıkmış, böylece Oğuz'un nesli, kozmolojik bir anlayışla ağaca ve göğe dayandırılmıştır.

Şamanizmde de şaman, sürekli kayın ağacını kullanır. Kam'ın kutsal törende kullandığı malzemenin tamamı, kayın ağacından olmalıdır. Uygurlar'da Buka Kağan destanında, Kağan'ın dünyaya geldiği Selenga ve Tula Irmakları'nın kesiştiği iki yerde, "*fesuk*" ve "*tur*" (Sibiryalı Sediri) olan iki ağaçtan bahsedilir. Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan, kocası seferde ölen kadının ağaç kovuğunda doğurduğu çocuğa "*Kıpçak*" ismini vermesi ve olayları ağaç kültü ile ilişkilendirmeleri önemlidir.⁴⁰⁰

Tüm bu örnekler gösteriyor ki, ağaç gerek Asya Türklerinde, gerekse Anadolu ve Balkan Türklerinde, **kozmogoni** ve **antropogoni** açısından çok önemli bir yere sahip olup, yaratılışla beraber, evrenin düzeni ile de ilgilidir.⁴⁰¹

Anadolu Selçuklu medeniyetinde, kozmolojik ifadeli en güzel örneklerini vermiş olan hayat ağacı motifi, özellikle kümbet, mezar taşı, medrese, kervan sarayların taç kapılarında ve dokuma örneklerinde öne çıkmıştır (Resim-252, 254). Hayat ağacı motifleri daha çok şahideli veya sandukalı mezar taşlarında kullanılmıştır (Resim-255).

Osmanlı Dönemi mezar taşlarında hayat ağacının yerini servi ağacı alır. Kutsallık kazandırılmış ağaçlar arasında oldukça önemli bir yere sahip olan servi ağacı, her zaman yeşil olmasıyla, ince uzun ve narin görünümüyle de, Türk edebiyatında sevgiliyi sembolize eder. Mezarlıkların vazgeçilmez bir ağacı olan servi, yaşam ve ölümün sembolüdür. Işığa

³⁹⁸ Ayla Ersoy, "*Eyüp'teki Servi Ağacı Kültü*", V. Eyüp Sultan Sempozyumu "*Tebliğler*", İstanbul, 2001, s. 91.

³⁹⁹ A. Ersoy, **a.g.m.**, s. 92.

⁴⁰⁰ Sencer Divitcioğlu, **Oğuz'dan Selçuklu'ya**, İstanbul, 2000, s. 31.

⁴⁰¹ A. Ersoy, **a.g.m.**, s. 92.

(güneşe) doğru yükselişi, bir ideal noktaya ulaşma isteği olarak algılanır. Işık, bilgi demektir. Bilgiye yönelme ve birliği sağlamayı,⁴⁰² dolayısıyla tekliği sembolize eder. Osmanlı mezar taşlarında çeşitli biçimleri görülen servi ağacının hayat ağacı olarak Anadolu’da en erken örnekleri Van-Gevaş mezarlığında görülür ve XIV. y.y. dan sonraya tarihlenir (Resim-256). Hayat ağacının serviye dönüşerek mistik manada anlamlar yüklenilen en güzel örnekleri, Osmanlı döneminde ortaya çıkar. Servi tekliği, gül, Hz. Muhammed’i, lale Vahded-i Vücut’u ve dik sapıyla elif harfini, dolayısıyla Allah’ı simgelemesi, çiçek ve ağaç motifleriyle beraber çeşitli motiflerin Türk sanatındaki kullanımının rast gele anlamsız olarak kullanılmadığını göstermektedir. Servi ağacı bazen, karnındaki çocuğu ile ölen, hamile bayanın mezar taşında, anne ve doğmamış bebeğini simgeleyen tasarım harikası bir motif olarak da, Osmanlı döneminde karşımıza çıkmaktadır (Resim-257).

d. Üzerinde rozet ve çarkifelek motifleri olan koyun-koç heykelleri

İncelediğimiz at, koyun, koç biçimli mezar taşlarının dört adedinin üzerinde, çeşitli çarkifelek, çok kollu rozet ve yıldız motiflerine yer verilmiştir (Resim-50, 54, 56, 65). Araştırmalarımız esnasında, bu tür motifler, Erzurum bölgesi koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarında görülmemesine rağmen, Erzincan ve Tunceli bölgesindeki örneklerde oldukça bol kullanılmıştır. Rozet motifleri süsleme amacı ile kullanılabildiği gibi, kozmolojik manalar için de kullanılabilmektedir (Resim-217, 229, 260). Çarkifelek motifi, Anadolu ve Anadolu dışında, Türklerin gittiği bütün bölgelerde, genellikle şahideli ve sandukalı mezar taşları ve mezar yapılarında (Kümbet) sıkça karşımıza çıkmaktadır. Mesela Anadolu’da Bitlis/Norşin-Kalender Baba kümbetinin kitabesi üstünde (Resim-258), Sivas ve Tokat yöresi mezar taşlarında (Resim-15, 22, 255, 259), İran-Belucistan bölgesi mezar taşları ve Azerbaycan-Sisian bölgesi Urud köyü mezar taşlarında (Resim-225) bu motif, tamamen ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili ruhun yapacağı yolculukta, kozmolojik anlamlarda kullanılmıştır.

Çarkı felek, kozmik anlamlı bir motif olup, kainatın dönüşüyle alakalı olduğu gibi, yerine ve kullanıldığı duruma göre; gök, gök kubbe, gökyüzü, dünya, devran, devr-i alem,

⁴⁰² A. Ersoy, **a.g.m.**, s. 94.

talih, baht, kader hatta ölüm ve ecel manalarında da kullanılmıştır. Türklerin “*on iki hayvanlı takvimi*”nde görülen hayvanların bir kısmı, inanç sistemleri ve kozmoloji ile alakalı olduğu için mezar yapılarında bu figürleri yine bu anlamlar doğrultusunda, biraz daha zenginleştirerek kullandıkları görülmektedir.⁴⁰³

Kozmik ifadeler, hem bu dünya hem de inanılan ölüm sonrası hayat konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu inanç çerçevesinde, ölüm sonrası ruhun yaşamıyla ilgili bilgilerinin yanı sıra, ruhun kat edeceği mesafeler hakkında da bize, zengin materyaller sunmaktadır. Kozmik anlam ve ifadeler, Türk kültüründe sadece mezar taşlarıyla sınırlı kalmamış, edebiyatımızda özellikle efsanelerde ve destanlarda da, önemli bir yer tutmuştur. Destanlar eski Türk inancının temel öğelerini yansıttığı için Türk sanatında görülen kozmik anlamlı motiflerin kökenini, buralarda ve eski inanç sisteminde aramak daha doğru olacaktır.

Hunların atası olarak kabul edilen Tu-**kiu**’lerde (MÖ VII-VI), hükümdarlarının göksel-kozmozjik bir ışık huzmesinden oluştuğuna inanılırdı. Bu inanç Türklerin ilk fatih atası, bütün milli düzen ve müesseselerin kurucusu sayılan Oğuz Kağan’ın doğumu ve hayatını kozmik kökenli bir ışık ve olağan üstü yaşantılarla çevreleyerek hareketlendirmiştir.

Eski Türklerdeki göğün yuvarlaklığı, yıldızların dönüşü ve dünyanın da bir tepsi gibi olduğuna inanılması, Türklerin İslam dinine girmeleriyle, bu dinde yer alan “*felek*” ve “*felekiyat*” düşüncesine uygun olarak yeni düşüncelerin gelişmesine neden olmuştur.⁴⁰⁴ Bu gelişme, çeşitli sanat eserlerinde, başta mezar yapılarında olmak üzere, ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili düşüncelerin, farklı figüratif anlatımlarla simgeleştirilmesine neden olmuştur.

Göktürk Kağanlık takviminde çarkı felek, yeni yılın başlangıcı olan kış gündönümüyle dönerek alçalmakta ve nihayet baharda, yine yeryüzüne doğru yükselmeye başlamaktadır.⁴⁰⁵ Böylece çarkı feleğin dönüşü, mevsimlerin oluşmasıyla da ilişkilendirilmektedir. Hun ve Göktürkler de yılda iki kez defin yapılmasının dini ve kozmozjik bir nedeni de budur. Çünkü Türklerde, zaman kavramı kozmik devran (dönme) biçiminde algılanmış, bu çarkı da (çarkı felek) bir evrenin (ejder) çevirdiğine inanılmıştır.⁴⁰⁶ Bu inanışta somutlaştırılmış haliyle ejder, kışın yerin derinliklerinde yaşamakta, baharın ise kanatlanıp göğe doğru uçmaktadır. böylece hem yeraltında, hem de gök kozmozji kanunlarına bağlı bir ruh olarak,

⁴⁰³ Bkz; Osman Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1941.

⁴⁰⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara, 1995, s. 243.

⁴⁰⁵ Emel Esin, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, 2004, s. 153.

⁴⁰⁶ Emel Esin, **Türk Kozmozjisine Giriş**, İstanbul, 2001, s. 82.

gök yüzünde uçtuğuna inanılmıştır.

Eski Türk İnancında gök kubbenin altın veya demir kazık etrafında yıllık dolanımının yanında, ayrıca bir de yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğü varsayılıyordu. Gök kubbenin en alttaki çarkı feleğini, bir çift “*göksel ejder*” in çevirdiği hakkındaki ifadeler, Uygur Kağanı’na sunulan Mani dinine ait bir metinde yer almaktadır. Bu düşüncenin çok daha eskilere gittiğini ve kökeninin Orta Asya kozmolojisine bağlı bulunduğu j. Zykan’a dayandırarak aktarılmaktadır.⁴⁰⁷ Böylece çark-ı feleklerin gezegen ve yıldızlarla bir arada en üste de ejder veya hâkimiyet sembolü kuş-kartal figürleriyle beraber verilmesinin nedeni açıklığa kavuşturulmuş olmaktadır. İslamî dönemde Anadolu’da özellikle Orta Asya inançlarının yoğun olarak yaşatıldığı alevî Türkmen düşüncesinde çarkı felekler, mezar taşlarında aslanla beraber verilmiştir (Resim-255). Burada aslan Hz. Ali’yi, çarkı felek de kâinat ile güneşi sembolize ederek,⁴⁰⁸ kozmolojiye yeni bir anlam kazandırılmıştır.

Çok kollu yıldız ve rozetlerin, kozmolojik anlamlarının yanında, geç dönem özellikle Azerbaycan Kazak bölgesi at heykel biçimli, bazı mezar taşı örneklerinde de daha çok, süsleme amacı ile kullanıldıklarını düşünmekteyiz (Resim-260).

⁴⁰⁷ Emel Esin, **Türk Kozmoloji..**, s. 43.

⁴⁰⁸ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 15.

e. Üzerinde bayrak motifi olan koyun-koç heykelleri

Araştırmalarımızda sadece bir koç heykel biçimli mezar taşında, bayrak motifi görülmüştür (Resim-52). Bayrak motifi de, yine Türk defin geleneğinde oldukça sık kullanılan bir motif olarak, Türklerin yaşadığı tüm bölgelerde karşımıza çıkmaktadır (Resim-265, 266).

Hunlar'ın ve devamında Göktürklerin mezarlar üzerine bayrak dikme geleneğinin olması,⁴⁰⁹ bu geleneğin köklerinin çok eskilere dayandığını ispat etmektedir.

Erzincan Müzesi'nde sergilenen bu örneğimizin üzerindeki bayrak motifi, şimdilik Türk mezar taşlarında, bayrak motifli en erken tarihli örnek olması bakımından oldukça önemlidir. Bayrak motifinin işlendiği bu koç örneği, üslup ve işleniş bakımından resim-1 ile büyük bir benzerlik göstermekte, resim-1 deki koçun tarihinin H 1215 - M 1794-95 olması, bu örneğimizin de buna yakın tarihlerde yapılmış olduğunu akla getirmektedir.

Anadolu dışında da, Yugoslavya ve Afganistan'da, mezar taşlarına bayrak motifi işleme geleneğinin olduğu bilinmektedir.⁴¹⁰”””””

f. Üzerinde kitabe veya tarih olan koyun-koç heykelleri

Araştırma sonucunda toplam sekiz örnekte, kitabe veya tarihe yer verildiği görülmüştür (Resim-51, 55, 59, 61, 62, 65, 67, 85). Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarının bir kısmında da yazı veya kitabe görülmektedir. Bitlis, Van ve Kars bölgesi heykellerinde, kitabeli örneklerin arttığı dikkati çekmektedir. Erzincan ile Tunceli bölgesi geç dönem örneklerinde de, kitabeli örneklerin olduğu görülmektedir. Erken dönem örneklerin sadece bir adedinde, yazı ve tarihe yer verildiği dikkati çekmektedir. Bitlis-Ahlat Müzesi'nde sergilenen ve kafası kırık olan bu koç heykelinin üzerinde, ***“Hazihi el-kabr el-said ve el-şehid merhum el-muhtac ila rahmetillahi taala Mevlana Yar Ali. Tüvüffiye fi tarih fi şehri Ramazan sene selasetin ve semanimietin (H.803.)”*** ifadeleri

⁴⁰⁹Ş. Baştav, a.g.e., s. 271; Emel Esin, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, “Kün-Ay”, İstanbul, 2004, s. 69.

⁴¹⁰ Beyhan Karamağaralı, a.g.e., s. 13.

okunmaktadır. Burada ölenin hem şehit olarak öldüğü ve ölüm tarihinin de (H. 803-M. 1400-1401) olduğu anlaşılmaktadır (Resim-268). Böylece Anadolu’da araştırmalarımıza göre üzerinde kitabe ve tarih olan en erken, İslamî dönem koç heykeli budur. Yazı ve kitabe geleneği daha çok Azerbaycan, Gürcistan ve Nahcivan bölgesi örneklerinde görülmektedir (Resim-203, 210, 211, 212, 244, 267).

Araştırmalarımız esnasında bir örneğin üzerinde, tarih ve kitabenin ters yazıldığı görülmüştür (Resim-85). Erzurum/Hınıs ilçesi-Başköy köyü mezarlığında bulunan bir şahide üzerindeki yazıların da, yine ters yazıldıkları tespit edilmiştir (Resim-265). Ölünün arkasından eşyalarının ters kullanılması, Orta Asya’dan gelen çok eski bir Türk geleneği olup, Türkler Müslüman olduktan sonra da bu geleneği, günümüze kadar sürdürmüşlerdir.⁴¹¹ Hatta ölü yakınının elbiselerini ters giyip, duvara karşı ters oturması, bir yas alameti olarak, X. yüzyılda İtil/Volga Türkleri ile Oğuzlar arasında, oldukça yaygın bir gelenek olduğunu, İbn Fadlan haber vermiştir.⁴¹² Ölü yakının elbiseyi ters giymesi geleneği, XIV. yüzyıl da, Anadolu’da Sinop’u gezen İbn Batuta’nın da dikkatini çekmiş, “*Sinop’taki Türklerin defin merasimi esnasında, özellikle ölü yakınlarının libaslarını (elbiselerini) ters giydiklerini müşahade ettiğini*” bize haber vermektedir.⁴¹³ Bunun manası; “*Ahîret dünyamızın ancak tersidir*” inancı ile alakalıdır.⁴¹⁴

g. Üzerinde çeşitli mesleki işaretlerin olduğu koyun-koç heykelleri

İncelenen üç adet heykel biçimli mezar taşlarının üzerinde, çeşitli meslekî işaretlerin bulunduğu tespit edilmiştir (Resim-77, 127, 136). Resim-77 deki koç heykelinin sol yanında bir kılıç ile baston yer almakta, heykelin sol tarafında ise iki adet orak motifine yer verilmiştir (Resim-79). Erzurum Güngörmez köyü, Çakçak yaylasındaki resim-130 nolu örneğimizin üzerinde yer alan ve köyün yaşlıları tarafından var olduğu söylenen, örs ve çekiç motifinin aynısı, Tortum-Yukarı Serdarlı beldesinde de karşımıza çıkmaktadır (Resim-136).

Anadolu’da klasik Osmanlı medeniyetinin etkisinden uzak bölgelerdeki sandukalı veya

⁴¹¹ Abdülkadir İnan, “Eski Türkler de ve Folklorunda “ant”, **Makaleler ve İncelemeler**, C.II, Ankara, 1998, s. 387.

⁴¹² Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara, 1995, s. 188.

⁴¹³ İbn Batuta, **Seyahatname**, a.g.e., s. 222.

⁴¹⁴ L. Rasonyi, a.g.e., 1988, s. 28.

lahitli Türkmen gelenekli mezar taşlarında karşımıza çıkan, ölen kişinin dünyevî yaşantısıyla alakalı eşyaların, sandukanın yan taşına işlenmesi geleneği, belki de Osmanlı döneminin, bu ikinci gurubuna tesir etmiş olabilir. Mezar taşlarındaki bu işaretler, genel olarak kılıç, ok, yay, kazma, yaba, çarkı felek, mührü Süleyman ortasında çarkı felek, gülbezek, ibrik, tepsi içinde fincanlar, koyun sürüsü⁴¹⁵ (Resim-36), halı dokuma tezgahları ile çeşitli aletleri ve kürek gibi mesleki motiflerinden oluşmaktadır. Bu motiflerden özellikle mutfak eşyalarının verilmesi, **“ölüye aş verme geleneği”** nin bir uzantı olarak da düşünülebilir. Eski Türk mezar taşlarında (Orhun, Yenisey, Bugut, Elegeş ve diğerleri) av-savaş ve ziyafet sahneleri meslek ve uzmanlık nişanesi olarak işlenmiştir. Gürcistan Tiflis Müzesi’nde bulunan örnekler (Resmi-269) ve Azerbaycan bölgesinde XV. Ve XVI. yüzyıl mezar taşlarında da bu örneklerle rastlanılmaktadır (Resim-219, 240, 244). Gürcistan’daki örnekler, daha erken döneme ait olmalıdır. Yine İran Luristan bölgesindeki Türkmen mezarlarında da bu geleneğin izleri, çok canlı bir şekilde görülmektedir⁴¹⁶ (Resim-270). Bu tür örneklerle Anadolu’nun pek çok bölgesinde yakın zamana kadar rastlanılmaktadır. Hatta günümüzde bu gelenek, figürlü anlatımdan ziyade yazılı anlatım şekline dönüşmüştür.

Günlük kullanılan çeşitli mutfak eşyalarının verilmesi, mezarda yatanın ölümü ile alakalı olabileceği gibi, ölünün mesleği, hamaratlığı, misafirperverliğini de sembolize etmek amacı ile işlenmiş olabilir. Bu eşyalar arasında görülen ve bazı araştırmacılar tarafından tepsi ve fincan takımı olarak nitelendirilen,⁴¹⁷ yuvarlak çerçeve içerisinde yedi veya sekiz yuvarlak motifin, başka anlamları da olmalıdır. Çünkü bu motifler, sadece kadın mezar taşlarında kullanılmamış, erkek mezar taşlarında da sıklıkla yer verildiği görülmüştür. (Resim-271, 272). Tercan ve Çayırılı köylerinde yer alan pek çok mezar taşında bu motife rastlanılmaktadır. Bu motife, Erzincan ili Tercan ilçesi-Kışla Köyü’nde incelediğimiz 77 nolu resimdeki koç heykelinin önünde ve Erzurum Hınıs ilçesi, Kazancı köyü mezarlığındaki bir mezar taşının şahide kısmında da karşılaşılmaktadır.

Mezar taşları üzerine yapılan bir takım simgeler, proto-Türk devrinden itibaren Tanrı-ruh,⁴¹⁸ ölü kişinin dünya görüşü, yaşantısı ve bağlı bulunduğu toplumun inançları ile

⁴¹⁵ H. Güngör, **a.g.m.**, s. 185-192.

⁴¹⁶ I.D. Mortenses, **a.g.m.**, s. 175-183.

⁴¹⁷ Haldun Özkan, *“Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”*, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Erzurum, 2000, s. 35.

⁴¹⁸ Tülin Çoruhlu-Yaşar Çoruhlu, *“İstanbul’da Bulunan Gemici...”* s. 88.

alakalıdır. Güneş veya ay motifinin etrafında altı, yedi veya sekiz toparlak yıldızların dizilmesinden oluşan bu motif, hem Kuşan işaretleri arasında, hem Ak Hun paralarında, hem de proto Türk **Chü-Ch'ü** veya **Tabgaç devri Turfan eserlerinde** de vardır. Bu motif batı Türk devrine kadar, Türkistan'da kullanılan bir motiftir.⁴¹⁹ Anadolu Selçuklu hükümdarlarından II. Rükneddin Süleyman Şah'ın (1197-1204) bastırdığı altın dinarlarda da bu motifin görülmesi, iddiamızı destekleyen bir başka delildir (Resim-273, 274). Burada paranın ön yüzündeki süvari tasvirinde, süvarinin bindiği kuyruğu düğümlü atın sağrısında net bir şekilde bu motifin işlendiği görülmektedir. Süvarinin başında taç olması, bunun hükümdarı sembolize ettiğine işaret etmektedir. Ayrıca süvarinin elindeki asanın ucunun üç dişli olması ve bu motifin de **Salur boy arması** olarak, bazı koç ve at heykellerinde görülmesi oldukça ilgi çekicidir.

Bu motifin Anadolu'daki mezarlıklara, kuşların su içmesi için konmuş olması ihtimali vardır.⁴²⁰ Ancak, çoğu örneklerin, şahide taşlarında veya sanduka biçimli mezarların yan yüzeylerinde görülmesi, bu düşünceyi zayıflatmaktadır (Resim- 271, 272-275). Bu motiflerin, mezar taşlarının yan ve dik yüzeylerinde bulunmaları, bu deliklerde suyun tutulmasına imkan vermeyeceği için kuşların buralarda su içmeleri pek de mümkün olmamaktadır. Bize göre, Orta Asya'dan gelen bu köklü gelenek, çeşitli şekillerde Anadolu'da yaşatılmıştır. Bulunan örnekler de bu geleneğin, kıymetli birer belgeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Yine araştırma yaptığımız Erzurum'un kuzey ve batı ilçelerindeki (Tercan-Çayırılı) bazı mezarlıklarda, haç işaretinin her kolunun köşelerine, karşılıklı birer tane olmak üzere toplam sekiz adet yuvarlak motifin işlendiği görülmüştür (Resim-276). Bu haç motifinin biçimi, Hristiyan dünyasında çeşitli kültürlerin oluşturduğu haç motiflerinden volütlü haçlara benzemesine rağmen onlardan oldukça farklıdır. Volütlü haçlarda, haçın kolları uzun olup, köşelere de çok küçük olarak tam yuvarlak olmayan volütler yerleştirilmiştir (Resim-277). Bu tür haç motiflerinin, bölgemizde sadece bazı eski Hristiyan mezarlarında karşımıza çıkması enteresandır. Yine günümüzde Ermenilerin ve Gürcülerin kullandıkları volütlü haç dışındaki haç motifine de benzemeyen bu motifi, bize göre bölgeye gelen Hristiyan Türklerin, kendi kültürleri içerisinde oluşturdukları bir dini motiftir. Bu motif, eski Türk

⁴¹⁹ Emel esin, “*Kün-Ay*”, **Türk Sanatında...**, İstanbul, 2004, s. 69.

⁴²⁰ Haldun Özkan, **a.g.mak.**, s. 35.

inancında kutsal sayılan ay ve güneşin etrafına yerleştirilen gezegen veya yıldızların dizilmesi şeklinde oluşturulan bir motif olup, kökeni yukarıda anlatılmıştı. Türklerin din değiştirdikten sonra, bu yuvarlak yıldızların ortasındaki kutsal güneş ve ay yerine, inançları gereği kutsal haçı yerleştirmiş ve haçın kollarının köşelerine de yine eskiden olduğu gibi yıldız veya gezegenleri simgeleyen yuvarlak motifleri yerleştirmiş olduklarını düşünmekteyiz.

Eski Türk mezar taşlarında av, savaş ve ziyafet sahneleri, mezar taşlarına meslek ve uzmanlık nişanesi olarak hayvan figürleri biçiminde işlenirken,⁴²¹ daha sonraki dönemlerde bu ifadeler, daha açık bir biçimde mezar taşlarına işlenmiştir.⁴²² Askerler için kılıç, ok, yay; terzi için makas, halıcı için halı tezgâhı, ortaçağ dönemi mezar taşlarında sık görülen motiflerdir (Resim-215, 224, 238, 239). Ancak ok ve yay motifi, arma olarak ta kullanılabilir (Resim-237).⁴²³ Klasik Osmanlı döneminde mezar taşlarındaki mesleki işaretler heykel biçimine dönüşerek, mezar taşının tamamının meslekî armaya dönüştüğü görülmektedir (Resim-10).⁴²⁴

Ölünün mesleğinin mezar taşında belirtilmesi geleneği, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı dönemindeki örneklerde de görülmektedir. Mezar taşlarında görülen mesleki motiflerden biri de kitap, rahle ve divit motifleridir. Anadolu'daki en erken örneklerinden biri, yine Akşehir ve Erzurum Müzesi'nde sergilenen iki mezar taşında karşımıza çıkmakta ve sonraki dönemlerde de örnekler çeşitlenerek artmaktadır (Resim-278-279). 13 yüzyıldan önceye ait olması muhtemel olan bu örneklerdeki figürler, ölen kişinin mesleğini öne çıkarmak amacıyla verilmiş olmalıdır. Erzurum'daki örnekte yer alan divit motifi, daha çok makas motifine benzemektedir. Makas motifleri, daha sonraki dönemlerde Anadolu'nun çeşitli bölgeleri ile Anadolu dışındaki Türk bölgelerinde sıkça kullanılan bir motif olarak dikkat çekmektedir.⁴²⁵ Akşehir bölgesine ait XIV. yüzyıla ait bir mezar taşında da, iki hayat ağacının arasında, ağaçların tam altına gelecek şekilde yerleştirilmiş rahle önünde oturur biçimde bir erkek figürü, devrin güzel bir örneği olarak günümüze gelmiştir (Resim-279).

⁴²¹ Dimitri Vasiliyev, "Göktürk Heykel ve Sanat Eserleri Koleksiyonları", **Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 300.

⁴²² Mustafa Ünal, "Azerbaycan Mezar taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslam'ın Etkileri", **Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 289.

⁴²³ M. Fuat Köprülü, "Hukuki Sembollerdeki Motifler", **T.H.İ.T.M.**, C.II, İstanbul, 1939, s. 42.

⁴²⁴ T. Çoruhlu-Y. Çoruhlu, "İstanbul'da Bulunan Gemici...", s. 88-89.

⁴²⁵ Y.Bekli, "Ardahan-Çıldır Çevresindeki...", s. 112-113.

Klasik Osmanlı döneminde artık mesleki işaretlerin ve ölüm nedeninin yer yer soyutlaştırılarak, çeşitli sembollere dönüştürüldüğü dikkati çekmektedir. Mesela İstanbul'daki bir mezar taşında, iki servi arasında üçüncü bir servi ağacının verilmesi, hamile iken ölen bir kadının, hem ölüm nedeni, hem de kendisi ile beraber çocuğunun da öldüğünü anlatmak için kullanılmıştır (Resim-257).

h. Üzerinde kılıç, hançer ve tabanca motifi olan koyun-koç heykelleri

İncelenen koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının üç tanesinin üzerinde ve kaidesinde, kılıç, hançer ve tabanca motifleri görülmektedir (Resim-56, 78). Burada kaidenin bir kenarında kılıç ve hançer figürleri, diğer kenarında ise tabanca-rövelver figürleri işlenmiştir. Erken dönem örneklerde ise saha çok kılıç, hançer veya sadece ok sadağı motifi kullanılmıştır (Resim-127). Kılıç veya hançerlerin mezar taşlarında kullanılması, Hunlardan beri Türkler arasında varlığı bilinen bir gelenektir.⁴²⁶ Koyun, koç ve at biçimli heykel mezar taşları ile şahideli ve sandukalı mezar taşları üzerinde görülen kılıç, hançer veya silah tasvirleri, Orta Asya Türk geleneğinin Anadolu'ya tesir eden en önemli özelliklerdendir. Anadolu'da da daha çok Erzincan, Tunceli, Van, Bitlis ve Kars bölgesi koyun, koç ve at biçimli heykel mezar taşlarında, bu motiflere rastlanmaktadır (Resim-216, 240, 283, 284, 285).

Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerindeki koç ve at heykelleri ile (Resim-217, 237, 269), XV. ve XVI. yüzyıl şahideli ve sandukalı mezar taşlarında da bu örneklerle karşılaşılmalıdır. (Resim-243). Yine İran Luristan bölgesindeki Türkmen mezarlarında da bu geleneğin izleri çok canlı bir şekilde görülmektedir.⁴²⁷ Bu tür örneklerle, Anadolu'nun pek çok bölgesinde yakın zamana kadar rastlanmaktadır (Resim-240, 280, 281). Hatta günümüzde bu gelenek, figürlü anlatımdan ziyade yazılı anlatım şekline dönüşerek, mezar taşına ölenin ölüm nedeni açıkça yazılmaya başlanmıştır.

Orta Asya Türk geleneği olarak Anadolu'ya tesir eden bu gelenek, özellikle İstanbul'da, klasik Osmanlı dönemi lahit veya sandukaları üzerinde de sevilerek

⁴²⁶ Şerif Baştav, “Avrupa Hunları”, **Makaleler**, C.II, Ankara, 2005, s. 271.

⁴²⁷ I. D. Mortenses, **a.g.m.**, s. 175-183.

kullanılmıştır⁴²⁸ (Resim-282).

Klasik ve geç Osmanlı mezarlıklarında, özellikle İstanbul'da üstü açık lahit ve sandukalarda da görülen⁴²⁹ hançer motiflerinin, Anadolu'da ki en erken örneğine, H. 736-M.1336-37 tarihli, Erzurum'da Ahi Fahreddin İbn Mehmet Şah'a ait mezar taşında rastlamaktayız (Resim-239). Kılıç ve hançer motifi burada şahidenin yan kısmına işlenmiştir. Maalesef şu anda kayıp olan bu mezar taşında kılıç, rozet ve hançer motifi, Anadolu'daki en erken tarihli kılıç ve hançer motifli mezar taşı olması bakımından önemlidir. Kandil ve şamdan motifleriyle, kılıç ve hançer motifleri, değişik geometrik motifler, rozetler, çarkifelekler, yıldız ve sütünceler, dönemin ve daha sonraki dönem mezar taşlarının vazgeçilmez motifleridir.

Bu motif, orta ve iç Asya'dan başlayarak, Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir hat üzerinde bilhassa Türklerin eliyle meydana getirilen eski bir gelenektir⁴³⁰ (Resim-287). Bu motiflerin her biri süsleme amaçlı olmayıp, İslam öncesi Türk inanç sistemi içerisinde değerlendirilmesi gereken motifler olup, her birinin ayrı bir anlam ifade ettiği bilinmektedir. Hun kurganlarında ve kurban yerlerinde, kılıçlara sıklıkla rastlanmıştır. Ayrıca ölü mezarının üzerine bayrak dikildiği de olurdu ki bazen, bunların bir kaçı bir arada mezarlarda bulunmuştur. Yine mezarlara silah ve özellikle ok-yay konması, Hunlar'ın en önemli adeti olup, Hun devrinin bir özelliği sayılmaktadır

Orta Asya erken Hun döneminden başlayarak, Osmanlı medeniyetinin son dönemine kadar Anadolu, Balkanlar ve diğer Türk izlerinin görüldüğü bölgelerde karşılaşılan bu motifler, Doğu Anadolu'da özellikle, Ardahan bölgesinde, belde silahla birlikte tasvir edilerek yaşatılmıştır (Resim-281). Burada ölen kişi, silahı (mavzer) ve çapraz bir şekilde gövdeye yerleştirilen mermileri ile beraber, mezar taşına işlenmiştir.⁴³¹

Yine bıçak ve kılıcın herhangi bir şeyi kesmesi-ayırması, yani hayat ile ölüm bağlantısını kesmesi ile ilgili ileri sürülen düşünce de⁴³² uzak tutulmaması gereken bir yaklaşımdır. Bazı mezar taşlarında görülen makas motifi, meslekî anlamın yanında, belki de böyle sembolik bir anlamın ifadesi olarak kullanılmış olabilir. Bıçak ve kılıcın ana maddesi

⁴²⁸ Tülin Çoruhlu, "*Hançerli Lahitler*", **1. Eyüp Sultan Sempozyumu, "Tebliğler"** İstanbul, 1997, s. 43-59.

⁴²⁹ T. Çoruhlu, "*Hançerli Lahitler*", s. 44.

⁴³⁰ Yaşar Çoruhlu, "*Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukalarda Görülen Hançer Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi*", **1. Eyüp Sultan Sempozyumu, "Tebliğler"** İstanbul, 1997, s. 60-70.

⁴³¹ Yunus Berkli, "*Ardahan-Çıldır..*", s. 110-111.

⁴³² Yaşar Çoruhlu, "*Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit..*", s. 65.

olan demirin İslamiyet öncesi ve İslamî dönem Türklerde önemli hatta kutsal sayılması,⁴³³ mezar taşlarında, bu madenle yapılmış malzemelerin yoğun olarak kullanılmasına da neden olmuş olabilir.⁴³⁴ Burada kılıç aynı zamanda güç hâkimiyet, kuvvet sembolü olarak da kullanılmıştır. Gerçekten de kılıç Eski Türklerde hâkimiyet sembolü olarak biliniyor⁴³⁵ ve bu gelenek Osmanlı Devleti'nde tahta çıkan hükümdarın “*kılıç kuşanma merasimi*” olarak yaşatılıyordu.

Bu motiflerle, geyikli taş denilen **sin taşları** veya **steller**, şahideler, lahit şeklinde eserler, koyun-koç, at biçimindeki mezar taşları hem ikonografik, hem de anlam bakımından birbirleriyle ilişkilidir.⁴³⁶ Ayrıca silahların ve binicisiz at tasvirlerinin mezar taşlarında bulunması da ölümle ilgili⁴³⁷ eski bir Türk geleneğidir.

1- Üzerinde ok-yay motifi olan koyun-koç heykelleri

Bölgede araştırılan koyun, koç ve at biçimli heykel mezar taşlarının sadece bir tanesinde, ok-yay sadağı olduğunu düşündüğümüz bir motif tespit edilmiştir (Resim-127). Erzurum merkez Güngörmez köyü, **Çakçak** yaylasından getirilen ve kırmızı taştan yontulan heykelin, sol karın kısmında bir adet, sadak motifi yer almaktadır. Yatay biçimde yerleştirilen sadağın, aşağıdan yukarı doğru genişlediği ve heykel üzerinde yüksek kabartma biçiminde işlendiği görülmektedir.

Ok- yay motifleri de Türk mezar taşlarında Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar çok geniş bir coğrafyada, Türklerin gittiği ve yerleştiği bölgelerde oldukça bol miktarda kullanılmıştır. Kırgız efsanelerinde yayın güneş ışığı tarafından tutulduğu,⁴³⁸ yine yayın Türklerde göğün, daha doğrusu gök kubbenin bir sembolü olduğu ve aynı zamanda Kutadgu-Bilig'de de burç adları olarak, kullanıldığı⁴³⁹ bilinmektedir. Ok-yay, aynı zamanda Altay Şamanlarına göre kendilerine, “*Kudaydan Tartkan*” yani “*Tanrıdan uzatılan*” şeylerdi.⁴⁴⁰ Anadolu dışında da

⁴³³ Emel Esin, **Türk Kozmolojisi Giriş**, İstanbul, 2001, s. 134-135.

⁴³⁴ Yaşar Çoruhlu, “*Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit..*”, s. 66.

⁴³⁵ Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara, 2002, s. 175-176.

⁴³⁶ Y. Çoruhlu, “*Orta Asya'dan Anadolu'ya..*”, s. 61.

⁴³⁷ Y. Çoruhlu, “*Orta Asya'dan Anadolu'ya..*”, s. 63.

⁴³⁸ B. Ögel, **Türk Mitolojisi... a.g.e.**, s. 322.

⁴³⁹ B. Ögel, **Türk Mitolojisi... a.g.e.**, s. 322-323.

⁴⁴⁰ Anohin Materiali, A. Inan tercümesi, **Ülkü**, 1940, s. 22; Akt., B. Ögel, **a.g.e.**, s. 322.

özellikle, Azerbaycan Sisian bölgesindeki sandukalı bir mezarın üzerine işlenen süvarinin belinde sadak, elinde de ok-yay motifi görülmektedir (Resim-288). Yine Azerbaycan Lerik bölgesinde, XVI. yüzyıldan kalan bir koç heykelinin gövdesinde de çeşitli kılıç, hançer ve makas motifinin yanında ok geçirilmiş bir yay motifi dikkati çekmektedir. Yayın iç kısmına da sadağın yerleştirildiği görülmekte, (Resim-237), kompozisyonun tümü heykel üzerinde etkileyici plastik bir etki oluşturmaktadır.

i. Üzerinde değişik ve zengin figür/motif olan koyun-koç heykelleri

İncelenen heykellerin birinin üzerinde, çok zengin ve çeşitli figür ve motiflerin yer aldığı görülmüştür (Resim-54-55). İlk kez bir mezar taşında, çalgı/saz aletinin yer aldığı bu örnekte, heykelin sağ ve sol yanları boş bırakılmadan, oba imi, ruhu sembolize eden kuş figürleri ve çeşitli geometrik motiflerle doldurulmuştur.

Koyun-koç heykeli resmi veya piktogram yapma geleneğini, İslam öncesi totemizme bağlayanlar olduğu gibi,⁴⁴¹ koçun totem karakteri taşıdığı için gerçekçi bir yaklaşımla somut heykel formunda verildiğini ve çeşitli sanat dallarında da **“koçboynuzu”** şeklinde ortaya çıktığını ileri sürenler de olmuştur.⁴⁴²

Koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarında zengin içerikli süsleme, Anadolu’da sadece bu kadar yoğun olmasa da, Tunceli bölgesinde karşımıza çıkmaktadır (Resim-242). Bu bölgedeki süsleme, tıpkı örneğimizde olduğu gibi geometrik ve figüratif ağırlıklıdır. Erzurum bölgesi örneklerinde böyle yoğun süsleme görülmemektedir. Kars ve Van bölgesindeki koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarında böyle zengin olmasa da yoğun süsleme örnekleri az da olsa görülmektedir (Resim-240, 289). Anadolu dışında da sadece, Azerbaycan ve Gürcistan bölgesi örneklerinde, değişik ve zengin süslemeler göze çarpmaktadır (Resim-211, 219, 224, 244, 290, 291).

Anadolu ve Anadolu dışında, bu figürlerden başka, mezar taşları üzerinde av ve mücadele sahneleri, geyik, aslan, tavşan, at, atlı süvari, horoz, ejder, yılan, kuş, çift başlı kartal veya çift başlı horoz ve sfenks figürleri bolca kullanılmıştır.⁴⁴³ Bu süslemelerden

⁴⁴¹ H. Z. Koşay, **a.g.m.**, s. 255.

⁴⁴² R. Efendiev, **a.g.e.**, s. 20.

⁴⁴³ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 5.

horoz figürü, sadece mezar taşlarında kullanılmamış, dini mimaride kapı ve pencere süslemelerinde, rahlelerde sevilerek kullanılan bir motif olmuştur⁴⁴⁴ (Resim-292). Horoz figürü Hun kurganlarında çıkarılan eserlerde, deri applike olarak elbiselere işlenmiş ya da tabutlara oyulmuş bir şekilde verilmiştir. Horoz-tavuk, kötü ruhları kovan, koruyucu anlamı yanında,⁴⁴⁵ eski İran mitolojisinde, güneşin doğuşunu simgelemektedir.⁴⁴⁶ Horozun aynı zamanda cesaret, savaşçılık, dürüstlük, şeytanı kovan vasıfları da vardır. İslam inancında, horozun önemli bir yeri olduğu, Hz. Peygamber'in beyaz bir horoza sahip olduğu, namaz vakitlerini bildirdiği için her hangi bir yere giderken yanında beyaz horoz götürdüğü yayıf bir rivayet olarak anlatılmaktadır.⁴⁴⁷ Bu rivayetin kesin bir kaynağı olmamakla birlikte bizce, horoz-tavuk sembollerinin İslam öncesi yüklendiği anlama, İslamî dönemde manevî bir kılıf oluşturularak devam ettirilme çabası olarak yorumlanabilir. Figürlü süslemelerin Anadolu'da XIII. yüzyıl ikinci yarısından itibaren büyük bir artış gösterdiği iddiası ve bunun nedeninin Moğol İstilasıyla alakalı olması, doğru olmakla birlikte,⁴⁴⁸ daha önceki dönemlerde de figüratif süslemenin bolca ve sevilerek kullanıldığı kesindir. Anadolu'nun ilk fetih dönemlerinde, daha Tuğrul Bey zamanında Azerbaycan ve Nahcivan taraflarında bekleyen ve *"karıncalar gibi kaynayan büyük Türkmen grupları"*, Anadolu'nun fethi için yönlendirilmiş ve Anadolu'nun muhtelif bölgelerine iskân edilmişlerdir. Böylece Orta Asya eski Türk inanç ve kültürüne ait geleneklerini de buralara taşımışlardır. İlk Anadolu Türkmen beylikleri döneminde yapılan mimarî eserlerdeki figüratif süslemenin bolluğu, bu iddiamızı ispat etmektedir* (Resim-293).

j. Üzerinde hiçbir süsleme ve yazı olmayan koyun-koç heykelleri

Tespit edilen bazı koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının, otuz üç tanesinin oldukça sade oldukları ve üzerlerinde hiçbir süsleme, yazı veya tarihe yer verilmedikleri görülmüştür. (Resim-66, 68, 70, 71, 72, 74, 77, 90, 92, 100, 102, 109, 112, 114, 118, 120, 132, 140, 141,

⁴⁴⁴ Yekta Demiralp, *Akşehir ve Köylerinde ki Türk Anıtları*, Ankara, 1996, s. 155.

⁴⁴⁵ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul, 2002, s. 148.

⁴⁴⁶ Y. Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁴⁷ Y. Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁴⁸ Beyhan Karamağaralı, *a.g.e.*, s. 7-8.

* Erzurum'da ki Saltuklu dönemine ait üç kümbetlerde nişler içerisinde yer alan *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi'nin* figürlerine yer verilmesi; Mengücekliler'e ait *Divriği Darüşşifa* ve *Camii'ndeki* figürlü bezemeler erken dönem Türk eserlerinde görülen örneklerden bazılarıdır.

142, 152, 154, 155, 162, 170, 180, 181, 184, 187, 189, 191, 194, 196). Anadolu'nun özellikle Kars, Van, Bitlis, Rize ve Ağrı gibi bölgelerinde üzerinde süsleme, yazı ve figür olmayan örnekler görülmektedir (Resim- 205, 206, 207, 213, 222, 223). Anadolu dışında da İran-Tebriz bölgesinde, bizzat gidip incelediğimiz koç heykelleri de tıpkı örneklerimiz gibi sade tutulmuşlardır (Resim-49, 212). Yine uzak doğudaki örnekler (Resim-40, 41) ile Azerbaycan bölgelerindeki bazı koç heykelleri de, Anadolu'daki örneklerimiz gibi sade tutulmuşlardır (Resim-198, 201, 202).

Heykellerdeki bu sadelik, Anadolu'daki erken döneme ait örneklerde daha yoğun biçimde görülmektedir. Özellikle Erzurum'un Tortum, Oltu, Olur, İspir ve Şenkaya bölgelerinde karşılaştığımız bu örneklerin, bir kısmının üzerindeki haç motifini saymazsak, hepsinin oldukça sade tutuldukları görülmektedir. Burada sadelik, heykelin etkileyici görüntüsünü azaltmaktan ziyade, daha da artırmaktadır. Çünkü heykelin izleyiciler üzerinde, genel hatları ile anlam bütünlüğü oluşturması sağlanmakta, böylece yoğun figür ve süslemelerle bakışların bütünlükten koparılıp, detaylarda yoğunlaşmaları önlenmektedir.

k- Mimarî eserlerde süsleme ve taşıyıcı amaçlı kullanılan koyun-koç heykelleri

Bölgedeki koyun, koç ve at heykellerinin sadece mezarlarda kullanılmadığı, mimarîde sütun başlıklarında veya mimarî cephede, süsleme elemanı olarak da kullanıldıkları tespit edilmiştir. Yine bir örneğimizin de çeşme taşı olarak tasarlandığı veya sonradan bozularak çeşme taşına dönüştürüldüğü görülmektedir. Mimarî amaçlı kullanılan ve toplam dört adet olan bu örnekler, Erzurum'un Olur ilçesi ile İspir ilçelerinde tespit edilmiştir (Resim-109, 180, 181, 185). Çeşme taşı olarak düzenlenmiş kırmızı taştan heykelin baş kısmı, yuvarlak biçimde düzenlenmiştir. Heykelin gövdesinde de su girişi için özellikle bir deliğin açıldığı görülmektedir. Ağız kısmının verilmediği ve bu kısmın su akıtılmasına uygun bir şekilde yontulduğu dikkati çekmektedir (Resim- 109, 110).

Erzurum-Tortum ilçesi Güvüt yaylasında, duvarda köşe taşı olarak kullanılan bir adet koç heykelinin X.-XI. yüzyıllara ve Hristiyan Kıpçak veya Hazar Türkleri'ne ait olabileceklerini, üslup özelliğinden yola çıkarak düşünmekteyiz (Resim-181). Belki de X. yüzyıldan önceye de ait olabilirler. Bölgede VII. yüzyılda koç ve at heykeli yapan Türklerin varlığının bilinmesi bu heykellerin tarihini X. yüzyıldan önceye almamıza bir gerekçe olabilir. Anadolu'da erken dönemlere ait olup ve üzerlerinde haç işareti olan koyun ve koç heykellerinin tamamı, dar-yatay dikdörtgen biçimde yontulmuşlardır. Yine Erzurum Oltu,

Tortum-Yukarı Serdarlı bölgesinde erken döneme ait olduğunu düşündüğümüz örneklerin hemen hepsi (Resmi-136) ve Dap bölgesinde incelediğimiz haç motifli koç heykeller, (Resim-159, 161) böyle dar ve boyunları uzun olarak işlenmişlerdir. Tespitlerimize göre, erken dönem örnekler ile geç dönem örnekler arasındaki en önemli farklardan biri, erken dönem örneklerin dar ve boyunlarının ince, uzun olması, geç dönem örneklerin ise şişman ve boyunlarının, kalın ve kısa olmalarıdır. Bu heykeller arasındaki İkinci fark ise erken dönem koyun-koç örnekleri, figür ve süsleme yönünden oldukça sade olup, geç dönem örneklerinin ise oldukça zengin bir süslemeye tabi tutulmalarıdır.

Erzurum Olur İlçesi-Ekinlik Köyü'nde tespit ettiğimiz koçbaşı örneği de sütun başı veya yapı cephesine yerleştirilecek biçimde yontulmuştur (Resim-180). Burada koçun boyundan sonraki gövde kısmı, üzerine bir kaide veya yük bindirilmek üzere tasarlanmıştır ve bu biçimi ile eldeki tek örnektir.

İspir merkezde, bir evin cephesinde yer alan koçbaşı örneği de duvar için özel olarak tasarlanmış olabileceği gibi, kırılan bir koçbaşının duvara yerleştirilmesi şeklinde de düzenlenmiş olabilir (Resim-185). Çünkü İspir'de yeni tespit ettiğimiz bir örnekte, koç başı sonradan evin önüne nazardan korunmak ve uğur getirmesi amacı ile yerleştirilmiştir (Resim-192). Mezar taşı dışında, mimarî eserlerde kullanılan koyun koç heykelleri, bu hayvanlara verilen değer, kökeni Orta Asya'ya inen eski Türk inancındaki anlamlarla ilişkili olup, günümüzde de anlamını yaşatarak devam ettirmektedir.

Vatandaşlarla yaptığımız görüşmede, koçbaşının aileye ve eve uğur ve bereket getirmesinin yanında, nazardan korunmak amacı ile evin cephesine yerleştirildiğini ifade etmeleri, koyun-koç etrafında oluşan köklü geleneğin günümüzde de devam ettiğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Çünkü Orta Asya'dan başlayarak, günümüze kadar çeşitli savaş aletleri, mutfak eşyaları, dokuma örneklerinde ve kutsal sayılan çadır ve bayrak direklerinin tepeliklerinde kullanılmaları, *tılsım ve kötü ruhlardan korunma amacıyla* yakından alakalı olmalıdır. İşte tüm bu sebeplerden dolayı, “*mezarlarda da kötü ruhlardan korunma ve ölünün ruhuna arkadaş olması için*” kullanılmış olmalıdır.⁴⁴⁹

m. Üzeri yarım hilal motifli plastik görünümlü heykeller

⁴⁴⁹ B. Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk...* a.g.e., s. 304.

Araştırmalarımız sonucunda bazı örneklerin vücut ve sırtlarının, sanki bir yük veya zırh giydirilmiş gibi işlendikleri tespit edilmiştir (Resim-88, 94, 168). Toplam üç adet koç heykelinde karşılaştığımız bu özelliğe, sadece Anadolu'da Erzurum çevresinde; Anadolu dışında da, Azerbaycan-Nahcivan (Resim-226) ve Azerbaycan Şamhor bölgesindeki iki koç heykelinde rastlanmıştır (Resim-294). Özellikle resim-88 deki örneğimiz üzerinde, yarım hilal biçimindeki kalın konturlu iri plastik görünüm, **Avrasya** üslup özelliğinin bir parçası olan *nokta virgül ve yarım hilal* motiflerinden, yarım hilal motifine çok benzemektedir. Erzurum Müzesi'nde sergilenen diğer örneğimizin de üzerinde bulunan yatay dikdörtgen işleme, sanki koç heykelinin üzerinde yük taşıması için oluşturulan özel bir bölme gibi tasarlanmıştır (Resim-94). Anadolu ve Anadolu dışında başka hiçbir örnekte görmediğimiz bu tasarım, koç heykeline etkileyici plastik bir görüntü kazandırmaktadır. Koç heykelinin üzerindeki bu plastik işleme, belki de ölüm sonrası hayatta ölenin amel defterini taşıması için tasarlanmış özel bölmeler olabilir. Bu koç heykelinin işleniş tarzı, İslam inancındaki Sırat Köprüsü'nü geçerken ölünün, amelleri ile kendisini taşıması için tasarlanmış olabilir. Azerbaycan Nahcivan'daki örneğimizin de sırtından karın bölgesine doğru inen, kalın bir şerit şeklindeki plastik görünüm, sanki herhangi bir yükü bağlama amacı ile tasarlanmış gibidir (Resim-226). Oltu'daki örneğimizin de oturur tarzda verildiği ve boyundan gövde kısmına doğru kademeli olarak, sırtında bir yük varmış gibi düzenlendiği dikkati çekmektedir (Resim-168).

Erzurum'daki örneklerimizin Azerbaycan Şamhor bölgesindeki örneğimizin aksine sade olduğu, Şamhor'daki örneğin oldukça iri plastik süslemelerle verildiği, Nahcivan'daki örneğin ise boynuzları ve Erzurum-Oltu örneğinde olduğu gibi sırtındaki iri plastik silme ile öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Erzurum çevresinde incelediğimiz bu üç örneğin, üslup, motif ve işleniş biçimlerinden ve iki heykelin üzerindeki haç motiflerinden dolayı erken dönem örnekleri olabileceğini düşünmekteyiz

4.4. AT HEYKEL BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI

Erzincan ve Erzurum bölgesindeki araştırmalarımızda, sadece Erzurum bölgesinde toplam üç adet at biçimli heykel mezar taşı tespit edilmiştir. Bu at heykellerinin bir tanesi Erzurum Müzesi'nde (Resim-97-98-99) başı kırık olarak sergilenmektedir. Göğüs kısmında haç motifi bulunan heykel, siyah sert taştan yontulmuştur. Diğer iki örneğimiz ise

Erzurum'un Oltu ilçesinde bulunmaktadır. Oltu Askerlik Şubesi bahçesindeki örneğin, başı kopuk olup (Resim-163-164), Halk Kütüphanesi önündeki örnek ise günümüze sağlam gelebilmiştir (Resim-174-175-176). Buradaki at heykelleri beyaz taş malzemeden yontulmuş ve Erzurum'daki örnekten de boyut olarak daha küçük tutulmuşlardır. Anadolu'da sadece Kars (Resim-232, 283, 285, 295) ve geç dönemde de Tunceli bölgesinde görülen at heykel biçimli mezar taşları, Orta Asya geleneğini Anadolu'ya taşıyıp yaşatan nadide eserlerdir (Resim-296).

İncelenen her üç eserin de ayakta ve ön sağ ayakları öne hafif kıvrık yürür vaziyette, koşum takımlarının da tam olarak verildiği dikkati çekmektedir. Bu özellik, Azerbaycan Kelbecer, Gence, Kasım İsmail, Şamhor, Kazak ve Ağdam bölgesi at heykelleri ile üslup benzerliği oluşturmaktadır (Resim-260, 267). Erzurum'daki at heykelinin “*Avrasya Üslubu*” olarak cinsiyetinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Örneklerimizin üçünün de kuyrukları, sağ arka ayaklar üzerine kavisli bir şekilde bükülmüş olarak verilmiş, uçları da eğrin altına doğru uzatılmıştır. Bu özellik sadece Erzurum bölgesine özgü olup, Azerbaycan'daki örneklerin kuyrukları aşağı doğru iner vaziyettedir (Resim-203, 267). Oltu Halk Kütüphanesi önünde yer alan sağlam vaziyetteki at heykelinin başının, insan yüzü şeklinde üsluplaştırılarak verildiği dikkati çekmektedir. Bu özellik Azerbaycan-Gence bölgesindeki bir at heykelinde de görülmekte, böylece üslup birliği burada da karşımıza çıkmaktadır (Resim-174, 297). Yine sadece bu örneğimizin koşum takımlarının altında, eğer altı örtüsüne yer verilmiştir (Resim-174). Eğer altı örtüsünün kenarlarındaki saçaklarının da verildiği ve böylece tüm detayların, özellikle üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Saçakların bu şekilde verilmesi, Kars bölgesi (Resim-232) ve Azerbaycan-Gence bölgesindeki 1799 tarihli at heykelinde de karşımıza çıkmaktadır (Resim-229). Oltu'daki örneğimizin alın kısmında ve sırtındaki eğer üzerinde, birer haç motifine yer verildiği dikkati çekmektedir.. Oltu'daki başı kopuk diğer örneğin ise sadece sırtındaki eğer kısmında haç motif yer almakta, ancak zamanla taşın aşınmasından dolayı silik bir şekilde izlerinin kaldığı dikkati çekmektedir.

Oltu ilçe Halk Kütüphanesi bahçesinde sergilenen at heykelinin üzerinde, (Resim-177) bazı koç heykellerinin üzerinde olduğu gibi, aşiret/boy armasının olduğu görülmektedir. Örneğimizin üzerinde eğri saplı, üç çatalı **Salur Boy** armasını andıran ve damga olduğunu düşündüğümüz bu işaretin aynısı, **Uygur Pencikent** sikkelerinde görülen ve idareci beylerin (Taşkent Tudunları) damgası olduğu sanılan, üç çatalı işaretlerle benzerlik göstermektedir. Yine Yenisey kitabelerindeki sapı kıvrık, ucu çatalı damga ile ve Sarmatlar dönemine ait

olduğu sanılan,⁴⁵⁰ M. I. yüzyıla tarihlendirilen bir aynadaki şu işaretle de çatalı olmasından dolayı benzeştiği görülmektedir.

At heykeli üzerindeki bu işaretin bir benzeri, Van Müzesi önündeki koç heykelinin üzerinde de görülmektedir (Resim-298). Burada üç çatalı motifin sap kısmı eğri olmayıp, düz bir şekilde tasarlanmıştır.

Hazar Türkleri de bu işareti, bir damga olarak kullanmışlardır. Bu işaret, bütün doğu Avrupa, Macaristan ve IV ile V. yüzyıllardan başlayarak Ortaçağ metal eşyalarında da sıkça karşılaşılan bir işarettir.⁴⁵¹ Bu yüzden bu heykelin, bölgeye erken dönemlerde yerleşen⁴⁵² ve mezarlarına heykel dikme veya mezar taşlarına insan ve at-koç gibi hayvan resimleri kazıma geleneği, Ortaçağ İslam seyyahları tarafından da nakledilen,⁴⁵³ Hazarlar'a veya Kıpçak Türklerine ait olması gerektiğini düşünüyoruz. Anadolu dışında Gürcistan-Tiflis Müzesi'nde sergilenen, bir at heykeli üzerinde de yine kılıç ve arka ayakları üzerinde, bir Türk boy damgası olan *“Alayundlu”* damgasının işlendiği görülmektedir. Kitabeli olan bu at heykelinin diğer önemli bir özelliği de üzerinde kitabesinin olmasıdır. Kitabesinde sadece *“Sahibi..... ve Han”* kelimeleri okunabilmiştir.⁴⁵⁴ Bu ifadelerde *“han”* gibi Türkçe kelimelerin olması ve üzerinde Türk boyuna ait bir damganın bulunması, bu ülkedeki koç ve at heykel biçimli mezar taşlarının kökenini açıklaması bakımından çok önemlidir (Resim-299-300).

Eski Türkler, inandıkları tek Tanrı olan *“Gök Tengri”* ye yine Gök Tengri'yi sembolize eden ve onun tarafından kendilerine hediye edilen **atı** koçla beraber kurban etmişler,⁴⁵⁵ Gök Tengri'yi, dolayısı ile göğü ve güneşi temsil eden atı da kutsamışlardır.⁴⁵⁶ Böylece bu hayvanı kutsal kabul etmişler,⁴⁵⁷ İslamiyet'i seçtikten sonra bile ata özel değer vermişlerdir. Eski bir Türk efsanesine göre de, *“Türk, yeryüzüne gökten bir atla inmiştir”*.⁴⁵⁸

Çin kaynakları Türklerden ve Türkçe konuşan **Kao-çe** kavminden bahsederken,

⁴⁵⁰ Mehmet Tezcan, **a.g.e.**, s. 188.

⁴⁵¹ M. Tezcan, **a.g.e.**, s. 188-200.

⁴⁵² A.N.Kurat, **a.g.e.**, s. 11-12.

⁴⁵³ B. Ögel, **İslamiyet'ten Önce... a.g.e.**, s. 228,

⁴⁵⁴ B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 36-37

⁴⁵⁵ L. Rasonyi, **a.g.e.**, s. 29.

⁴⁵⁶ L. Rasonyi, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁵⁷ L. Rasonyi, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁵⁸ Umay Günay, *“Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın Türk Halk Edebiyatına Bakışı”*, **Milli Folklor**, Sayı 9, Ankara, 1991, s. 4-6.

onların, göğre ithaf edilen **“büyük at kurbanı şöleni”** için toplandıklarını ve bu toplantılarında, ilahiler söylediklerini kaydetmektedirler.⁴⁵⁹

Bazı kaynaklarda da atın, hâkimiyet alameti olmasından ziyade, yüksek mevkideki halife, hükümdar, vezir ve vali gibi yöneticiler için verilen kıymetli bir hediye olduğunu da görmekteyiz.⁴⁶⁰ **“Koşumlu At”**ın gerek hâkimiyet ve gerekse sultan ve beylere değerli bir hediye olarak gönderilmesi geleneği, Orta Asya’dan İslam dünyasına Türkler eliyle girmiş, başka toplumlarda olmayan bir adet olarak karşımıza çıkmaktadır.

En erken Türk topluluklarında mesela Hunlarda ölen alplerin, atlarının da mezara gömüldüğü, Altay dağları eteklerinde ve başka bölgelerde açılan kurganlardaki at cesetlerinden anlaşılmaktadır.⁴⁶¹

Hunlardan sonraki dönemlerde de ölü gömme töreninde, atın ön planda olduğu görülmektedir. Hazar, Peçenek, Kuman ve Kırgız mezarlarında toplu halde gömülmüş atların yanı sıra, ölen insanın yanına atın eğer takımları veya tam eğerlenmiş atlar da gömülmektedir.⁴⁶² Mezarlarına at heykeli dikme geleneği, Türklerle yakın ilişkide olan Çinlilerde de görülmektedir (Resim-301, 302). İslamî dönemde özellikle IX. yüzyıl Kırgız ve Hazar mezarlarında, at gömme geleneğinin terk edildiği görülmektedir. Bunun yerine ahşaptan yapılan at heykelleri ya mezara gömülmekte ya da mezarın üzerine konulmaktadır.⁴⁶³

⁴⁵⁹ L. Rasonyi, **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁶⁰ H. Palabıyık, **a.g.e.**, s. 176.

⁴⁶¹ R. Şeşen, **İbn Fadlan... a.g.e.**, s. 131; Ciro Lo Muzio, **a.g.mad.**, s. 123-124,

⁴⁶² B.Ögel, **İslamiyetten Önce...**, s. 232-233,

⁴⁶³ B.Ögel, **İslamiyetten Önce...**, s. 214.

4.5. KOYUN, KOÇ HEYKELLERİ VE BUNLARIN TOTEM OLARAK KABUL EDİLMESİ

Koyun, koç heykeli, resmi veya piktogram yapma geleneğini, İslam öncesi totemizme bağlayanlar olduğu gibi,⁴⁶⁴ koçun totem karakteri taşıdığı için gerçekçi bir yaklaşımla somut heykel formunda verildiğini ve çeşitli sanat dallarında da “*koçboynuzu*” şeklinde ortaya çıktığını ileri sürenler de olmuştur.⁴⁶⁵

Hazar Denizi doğusundaki Türkmenler’de, Avrasya’da, Kafkasya ve Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgesi yoğun olmak üzere pek çok bölgesinde çok sayıda koç ve koyun heykeli bulunmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde bu tür heykel mezar taşlarının fazlalığı, bu bölgelerde hüküm süren Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletleriyle irtibatlandırılmaya çalışılmış⁴⁶⁶ ancak bu konu kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Hatta Fuat Köprülü, M.H. Yinanç ve Osman Turan gibi değerli ilim adamları, Akkoyunluların bayraklarında “*koyun*” resmi bulunduğunu kaydetmişlerse de; bunu ispat edecek bir delile bugüne kadar rastlanılmamıştır.⁴⁶⁷

Koç-koyun motifi, günlük hayatın her alanında özellikle giyim kuşamında, taçlarda, kemerlerde, at koşum takımlarında ayakta veya diz çökmüş vaziyette tasvir edildikleri gibi,⁴⁶⁸ süs eşyalarında da görülmektedir. Yine çeşitli savaş aletlerinde, özellikle kılıç, balta, hançer, zırh, kemer plakaları, bayrak ve çadır tepelikleri koyun-koç ve at motiflerinin en yoğun kullanıldıkları eşyalar arasındadır (Resim-30). Mutfak eşyalarında genellikle çanak, çömlek, kazan ve tava şeklinde, ocak taşları ile çörtenlerde, halı kilim gibi dokuma yaygılarda, bu hayvanlarla ilgili motifler, sevilerek kullanılmıştır.⁴⁶⁹ Bu hayvanlarla ilgili motiflerin savaş aletleri, mutfak eşyaları ve kutsal sayılan çadır ve bayrak direklerinin tepeliklerinde kullanılmaları, tılsım ve kötü ruhlardan korunma amacı ile yakından alakalı olmalıdır. İşte bundan dolayı **mezarlarda da kötü ruhlardan korunma ve ölünün ruhuna**

⁴⁶⁴ Hamit Zübeyr Koşay, “*Doğu Anadolu Mezarlıklarındaki Koç ve koyun Heykelleri*”, **I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 255.

⁴⁶⁵ Rasim Efendiev, **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980, s. 20.

⁴⁶⁶ Abdulhalûk Çay, **a.g.e.**, s. 35-40-44-45; N. Diyarbekirli, **a.g.e.**, s. 49-193-195; B. Karamağaralı, **a.g.e.**, s. 38-39; E. Danık, **a.g.e.**, s. 19-28; M. B. Aşan, **a.g.e.**, s. 46; Z. H. Koşay, “*Doğu Anadolu Mezar taşlarındaki...*”, s. 255-257; T. Baykara. “*Mirseyit-Tanır...*”, s. 53-55.

⁴⁶⁷ M. Tezcan. **a.g.e.**, s. 99.

⁴⁶⁸ E. Esin, “*Türk Kozmolojisi*”, **Türk Kültürü El Kitabı**, İstanbul, 1979, s. 125-126.

⁴⁶⁹ B. Ögel, **İslamiyet’ten Önce Türk...**, s. 304.

arkadaş olması için de kullanılmış olmalıdır.

Değerli araştırmacı Hamit Zübeyr Koşay, Iğdır Karakoyun köyü mezarlığındaki koç heykellerini incelerken, kendisine köylüler tarafından verilen bilgiler konumuz açısından oldukça önemlidir. Köylüler; koç heykellerinin herkese dikilmediğini, köyün belli başlı ileri gelen koçaklarına (yiğitlere) ancak dikildiğini, yine anne ve babanın tek biricik oğlu için de dikildiğini belirtmişlerdir.⁴⁷⁰ Bu bilgiler, bu heykellerin koruyucu, yoldaşlık ve İslamî düşüncede de sıratı geçirecek binek olması ile ilgili düşüncelerin yanında, bir de kahramanlar ve ailenin tek erkek çocuğu için de dikilebildiğini belgelemektedir.

Koyun, koç ve at heykelleri bazen bir hatırayı ve bir olayı canlı tutmak için de dikilebilmektedir. Bu durum, yine aynı bölgede meydana gelen bir olaydan anlaşılmaktadır. Iğdır'ın yerlilerinden Terzi Hasan Tezel'in babası Hacı Rıza, 1913'te atı ile Taş Köprü yanında suya girer. Atı yıkamak ister. Atın noktasını (yularını) beline bağlar. Bir hoca, sırtında uzun abası ile görününce at ürker ve sahibini sürükleyerek, sahibinin ölümüne neden olur. Bu vaka unutulmasın diye Hacı Rıza'nın mezarının üzerine at heykeli dikilir.⁴⁷¹ Bu da gösteriyor ki unutulmaması istenen olayları canlı tutmak için de, Türkler arasında mezarlara bu tür heykeller dikme geleneği vardır.

Bu hayvanlar, aynı zamanda **atalar ruhları** için ya da Şamanizm'de, **kötü ruhlardan** korunmak için kurban edilmektedir. Ayrıca koyunun **oniki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biri** olması,⁴⁷² bu hayvanın Türkler arasındaki önemini vurgulamaktadır.

Belki de koyun koç heykelleri, sadece ölünün ruhuna eşlik etmek amacı ile mezarlara dikilmiyordu. M.S. III. yüzyıldan beri Türkler arasında kullanılan⁴⁷³ on iki hayvanlı Türk takviminde var olan, "**koyun yılında**" ölenlerin mezarına da bu yılda ölmeleri nedeni ile bu yılı hatıralarda canlı tutmak için koç heykeli mezara dikilmiş olabilir. Çünkü Göktürklerin ünlü kağanı **Kültiğin Kağan**'ın koyun yılının 17. gününde uçtuğu (öldüğü) ve daha sonra görkemli bir törenle defnedildiği⁴⁷⁴ kaynaklarda belirtilmektedir. Yine Kardeşi **Bilge Kağan**'ın mezar anıtının önünde de koç/koyun olmayan (muhtemelen pars kesinlikle koyun

⁴⁷⁰ H. Z. Koşay, **a.g.e.**, s. 255.

⁴⁷¹ Hamit Zübeyr Koşay, **a.g.mak.**, s. 255-257.

⁴⁷² Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin...**, s. 150.

⁴⁷³ Gönül Öney, **Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El sanatları**, Ankara, 1992, s. 54.

⁴⁷⁴ Oktay Aslanapa, **Başlangıçtan günümüze...**, s. 41; J.P. Roux, **Altay Türklerinde...**, s. 157.

değil) heykellerin konulduğu, yapılan kazılardan anlaşılmaktadır⁴⁷⁵ (Resim-31). Bars/pars yılı eski Türk inancında “*felaketler yılı olarak*” bilinmektedir. Bilge Kağan’ın anıt mezarının önüne niçin koyun-koç heykeli konulmadığı sorusunun cevabı, belki de koyun yılında ölmemesi ile açıklanabilir. Bu heykeller günümüze kadar tahrip olsalar da gelebilmişlerdir.

Yine Kültiğin anıtının doğu yüzünün üst kısmına, dağ keçisi motifi işlenmiştir. Bize göre bunun anlamı ölüm sonrası ruhun yolculuğunda, Gök Tengri’ye sunulacak hediyeler olması yanında bir de ruhun yanında arkadaş olması için kullanılmış olmalıdır. Türk sanatı ve kültüründe, koyun-koç ve at inancı ile ilgili düşüncelerin kaynağını, **Türk atlı bozkır kültüründe** aramak hiç şüphesiz daha doğru olacaktır. Ayrıca oniki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinin Orta Asya ve Anadolu’da çeşitli mimarî yapılarda da sevilerek kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁷⁶ Hatta bu gelenek Anadolu’da orta çağda Müslüman ve Hristiyan olmuş Türkler arasında unutulmamış, özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki Müslüman ve Hristiyan dinî yapılarında, Orta Asya Türk izlerinin bir devamı ve etkisi⁴⁷⁷ olarak her zaman kullanılmıştır.

En eski Türk boylarından olan **Ti-e-ler**’in cenaze merasiminde, **koç** kurban ettikleri ve bu kurbanın canlı olarak gömüldüğü bilinmektedir.⁴⁷⁸ İslam öncesinde, **yoğ-yuğ** denilen cenaze törenleri hakkında en fazla bilgi Göktürklerde görülmektedir. Göktürklerde görülen yuğ töreninde, ölenin akrabaları koç-koyun ve atlar kurban ederek, bunları cesedin bulunduğu çadırın önüne getirirlerdi. Ölü gömüldükten sonra, mezarın üzerine taşların yığılması bir höyük yapıldığı ve bu höyüğün başına da bir direk dikildiği, kaynaklarda aktarılmaktadır.⁴⁷⁹ Direğe ise kurban edilen koyun, koç ve at gibi hayvanların başları asılırdı. Bilhassa VII ve VIII. Göktürk kağanlığı döneminde, koç ve koyun tasvirlerine bolca rastlanmaktadır. Kem bölgesi Uyug Turan’da günümüze kadar gelebilen Göktürlere ait geyik tasvirli dikili taşların üzerinde, Göktürk alfabesiyle bir kitabe ve yanında da at ve koç figürlerine yer verilmiştir.⁴⁸⁰ Göktürklerde görülen bu geleneğin, eski **Chou** Türk

⁴⁷⁵ Oktay Aslanapa, **Başlangıçtan günümüze...**, s. 41.

⁴⁷⁶ Hamza Gündoğdu, “*İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine*”, **IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya, 1994, s. 21, 25.

⁴⁷⁷ Hamza Gündoğdu, “*Anı Ören Yerindeki Kültür Varlıkları*”, **Kars, Beyaz Uykusuz Uzakta**, Haz: Filiz Özden, İstanbul, 2006, s. 256-257.

⁴⁷⁸ E. Esin, “*İslamiyet ten Önce Türk Kültürü...*”, s. 73.

⁴⁷⁹ Abdulhalûk Çay, **Anadolu’da Türk Damgası Koç Heykel- Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Ankara, 1983, s. 56.

⁴⁸⁰ E. Esin, **Türklerde Maddi...**, s. 244.

Devleti'nden beri bozkır Türk topluluklarında devam etmekte olduğu bilinmektedir.⁴⁸¹ Kırgızlara ait IX. yüzyıldan kalan **Kapçal** kurganından çıkan buluntular arasında, çok sayıda ahşap koç/koyun heykellerinin yanı sıra ölümlerin yanına koyun cesetlerinin de gömülü olduğu görülmüştür. Bu koyunların kurban edilmeleri, ölü töreni ile alakalı olup, dini bir inancın gereği olduğu şüphesizdir.⁴⁸² Bugün Türkmenistan ve Kazakistan'ın birleştiği **Mangışlak** bölgesinde yaşayan Türkmenler de bu geleneği devam ettirmekte ve mezarlarına koç başları koymaktadırlar.⁴⁸³ Türkmenistan'da Türkmen Nohurlu aşiretinin mezarlığında, cenaze merasiminden sonra mezara **koçboynuzu** koyma geleneği günümüzde de devam etmektedir.⁴⁸⁴ İslamiyetten sonra da Kırgız ve Kazaklarda önemli kişilerin mezarlarının başlarına kesik koç kafası konulmaktadır. Bu koç kafaları o mezarda önemli bir kişinin yattığını göstermek amacı ile dikilmektedir.⁴⁸⁵ Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaptığımız araştırmalarda da büyük mezarlıklar içinde ancak bir veya birkaç tane mezarda koyun-koç heykelinin olması, bu mezarların önemli kişiler için hazırlanmış olabileceğini akla getirmektedir. Yakın zamana kadar Tunceli'de ve Iğdır Karakoyunlu Köyü'nde, ölümlerin mezarları üzerine, ölü erkek ise koç, bayan ise koyun heykeli dikme geleneği yaşatılmaktaydı.⁴⁸⁶ Türklere ait kurganlarda bulunan kısa hançerler, ölünün sol tarafına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Ayrıca sivri uçlu kürek, vazo, keski aletleri, tarım aletleri, bu mezarlarda ölünün yanında bulunmuştur. Hazarlara ait Mayatsko şehri mezarlarında ve şehrin muhtelif yerlerindeki taşlar üzerine kazınmış at, eşek, süvari ve insan figürleri bulunmuştur.⁴⁸⁷ Bu tür figürlü mezar taşlarına, daha sonra İran, Azerbaycan ve Anadolu'da da sandukalı ve koyun, koç biçimli mezar taşlarında karşılaşmamız, hatta aynı eşya kabartmaları ile bire bir örtüşmesi (Resim- 32a-32b) çok önemlidir. Mezar taşları üzerindeki bu eşyalar ve üzerlerinde ki figür ve süslemeler, İslamiyet öncesi eski Türk inanç sisteminin görsel anlatımlarından başka bir şey değildir.⁴⁸⁸ Belki de mezarda ve mezar taşlarında

⁴⁸¹ E. Esin, "İslamiyet ten Önce Türk Kültür...", s. 111.

⁴⁸² B. Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk...**, s. 214.

⁴⁸³ A. Çay, **Anadolu'da Türk Damgası...**, s. 56.

⁴⁸⁴ N. Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 94.

⁴⁸⁵ A. Çay, **Anadolu'da Türk Damgası...**, s. 56.

⁴⁸⁶ Fahrettin Kirzioğlu, "Koyuncu Türklerde Saya Şenliği ve Kars'ta Derlenen Sayacı Türküleri", **TFA**, S. 115, 1959, s. 1847; Aktaran: Abdulhalûk Çay, **Anadolu'da Türk Damgası...**, s. 56.

⁴⁸⁷ B. Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk...**, s. 216.

⁴⁸⁸ Hamza Gündoğdu, "Nahçıvan'dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: XVI, Erzurum, 2006, 52-53.

görülen, koyun, koç heykelleri ve çeşitli eşya kabartmaları, ölü için kurban töreninde gerekli olan malzemelerin toprağa ölü ile birlikte gömülmesi ile alakalı eski Türk geleneğinin, değişik bir yansıması olabilir. Sembolik olarak bunları mezara gömmek yerine, mezar taşlarına işlenmesiyle bu geleneğin yerine getirildiğine inanılmış olabilir. Bu değişimin altında dini inanç yanında (İslam inancında mezarlara böyle şeylerin gömülmesi yasaktır.), ekonomik şartların (savaş, kıtlık, hastalık gibi sebepler) zorlaması ile de böyle bir değişime gidildiği düşünülebilir. Seyyahların verdiği bilgilerde, Orta Asya da Türk toplulukları arasındaki ölü törenlerinde, yüzlerce hayvanın kurban edilmesi geleneği bilinmektedir.⁴⁸⁹

Mateme ortak olma geleneği, Anadolu'da **ölü evini yoklama** biçiminde devam etmektedir. Konya ve Van'ın bazı köylerinde ölü evine koç, Sivas-İmranlı ve Zara dağ köylerindeki Türkmen aşiretlerinde ise koyun gönderilmektedir.⁴⁹⁰ Günümüzde de Anadolu'nun hemen her bölgesinde birkaç gün ölü evine yemek gönderme biçiminde bu gelenek değişikliğe uğrayarak devam ettirilmektedir.

İslamî döneminde de koyun; sükûnet, barış ve huzurun yanında bolluk ve bereket simgesi olmuş, koç ise; güç, kuvvet ve yiğitlik yanında,⁴⁹¹ Hz. İsmail'in yerine gökten indirilen bir kurban olarak, gökle alakalandırılmış ve matem sembolü yanında, insan yerine kurban olarak gönderilmesinden dolayı, uğurlu sayılmıştır.

Koyun, Koç, Türklerde bu geleneğe bağlı olarak yer isimleri olabildiği gibi şahıs veya **Koyun Dede, Koç Baba, Koçkar Ata**,⁴⁹² (Koçkar bir yaşından büyük erkek koyun için kullanılan ifadedir.) evliya, yatır ve ziyaret yeri ismi olarak ta kullanılabilmektedir.⁴⁹³

⁴⁸⁹ E. Esin, **Türklerde Maddi..**, s. 272.

⁴⁹⁰ Müjgan Üçer, "*Sivas'ta Yoklatma*", **I. Uluslar arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1976, s. 364.

⁴⁹¹ Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin..**, s. 150.

⁴⁹² Y. Kalafat, **a.g.e.**, s. 53.

⁴⁹³ M. Tezcan. **a.g.e.**, s. 100.

4.6. ÜZERİNDE HAÇ MOTİFİ OLAN HEYKELLER

Bölgede, özellikle Erzurum ve çevresinde tespit ettiğimiz bazı örneklerde, haç motifine yer verildiği görülmektedir (Resim-89, 99, 116, 117, 123, 135, 147, 149, 158, 161, 164, 168, 174, 179).

Toplam on üç adet olan haç motifli koyun, koç ve at biçimli mezar taşlarının, üç tanesi at heykeli, (Resim-99, 164, 174) on tanesi ise koç heykelidir. Bu heykeller, bölgede sadece Erzurum'un kuzey ilçelerinde yani, Tortum, Oltu, Olur, Şenkaya ilçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Erzurum Müzesi'nde geçmiş dönemlerde var olan, ama şu an kayıp olan bir koyun veya koç heykelinin de envanter kayıtları olmadığı için geldiği yer tespit edilememiştir (Resim-123). Narman ilçesinde de haç motifli koç heykellerinin olduğu, ama köylülerin zamanla bu heykelleri kırarak, taşlarını inşaatlarda malzeme olarak kullandıkları, bizzat köylükler tarafından tarafımıza ifade edilmiştir. Kullanılan haç motifleri, ya heykellerin alnında (Resim-123, 174), ya gövdede (Resim-116-117, 168), ya boyunda (Resim-89, 135, 158, 161, 179) ya sırtında (Resim- 164, 174), ya da arka kuyruk kısmında verilmiştir (Resim- 147, 149). Haç motiflerinin bir kısmı, yuvarlak, dikdörtgen veya üçgen bir çerçeve içerisinde oyulan zeminin içine, kalın konturlu olarak işlenmiştir (Resim-89, 99, 135, 147, 149, 179). Beş örneğin üzerinde haç motifi, Latin haçı biçiminde ve çizgisel olarak heykellerin üzerine kazıma tekniğinde verilmiştir (Resim- 116, 123, 158, 161, 168). Bir başka örnekte de atın alın kısmında düz zeminde, koşum takımları zemin oyulmadan yüzeye alçak kabartma tekniğinde, haç motifi oluşturacak şekilde işlendiği görülmektedir (Resim-174).

Bir koç heykelinin üzerinde, Hristiyan dünyasında karşılaşmadığımız bir haç motifine yer verilmiştir (Resim-117, Çizim-37, Kat-34). Gövdenin ortasında zemin oyularak oluşturulan haç motifinin üst kolları tıpkı Selçuklu çift başlı kartalları gibi sağa ve sola dönük olarak işlenmiştir. Araştırmalarımız esnasında bu tarz haç motifine ne Anadolu içinde, ne de Anadolu dışında, şimdiye kadar hiç karşılaşılmamıştır. Bu da Türk sanatının ve kültürünün, değişik inanç ve kültürler içerisinde yaşatıldığının, güzel ve anlamlı bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Haç motifli koç ve at biçimli mezar taşlarına Erzurum dışında, Anadolu'da sadece Kars bölgesinde ve ilçelerinde karşılaşılmaktadır (Resim-303-304). Anadolu dışında ise Gürcistan bölgesinde yoğun olarak görülmektedir (Resim-306). Erzurum'daki örneklerimizin

üzerlerinde fazla motif ve süslemeye yer verilmediği görülmektedir. Sadece bir örneğimizin üzerinde örs ve çekiç motifi olduğunu sandığımız motifler, yer almaktadır (Resim-135). Üzerinde çekiç ve örs motifi olan at ve koç heykellerine Kars bölgesinde de karşılaşılmaktadır (Resim-305). Gürcistan'daki örneklerin ise üzerlerinde oldukça zengin figür ve motifler, yer almaktadır. Bu motifler, Azerbaycan-Lerik ve Ordubad bölgesinde gördüğümüz kılıç, hançer, çekiç, ok-yay, insan figürleri ile büyük benzerlik göstermektedir (Resim-290-291). Anadolu'da ise Kars, Erzincan ve Tunceli bölgesi heykellerinde bu tür motiflerin yoğunluk kazandığı dikkati çekmektedir (Resim-242, 244, 260, 289).

Haç motifli koyun, koç ve at biçimli heykel mezar taşlarının, Doğu Anadolu'ya çeşitli dönemlerde Balkanlar ve Kafkaslar yolu ile gelen, Hristiyan Türklere ait olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Ermeni ve Gürcü kültüründe mezarlarına koyun, koç ve at biçimli mezar taşı dikme geleneği olmadığı gibi, Anadolu'ya muhtelif zamanlarda, çeşitli sebeplerden dolayı pek çok Türk boylarının geldiği de, tarihî kaynaklarla sabittir.⁴⁹⁴ Yine VII. yüzyılda Doğu Anadolu'da koç ve at heykeli yontan Türk boylarının varlığı kaynaklarda geçmektedir.⁴⁹⁵ Özellikle Bizans Devleti, erken İslam akınlarına karşı koyabilmek, için Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesine, Balkanlardan getirttiği Türk boylarını yerleştirmiştir. Bu Türk boylarından Bizans, her zaman azami derecede faydalanmayı bilmiştir. Getirilen bu Türk boylarının başında, **Peçenekler, Hazarlar, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar** gelmekte, Peçenek ve Uzların Balkanlarda Bizans hizmetine girdikleri, Hristiyan dinine geçtikten sonra, önemli bir kısmının Anadolu'ya yerleştirildikleri⁴⁹⁶ bilinmektedir. Bu boylar zamanla Hristiyan dininde erimiş, bu din değişimi milli kimliklerinde de önemli değişikliklere neden olmuştur.

⁴⁹⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Fahrettin Kirzioğlu, **a.g.e.**, s. 46; E. Fuat Tekçe, **Pazırık**, Ankara, 1993, s. 255; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1996, s. 4; Zeki Velidi Togan, **a.g.e.**, s. 257-258; Ragıp Önen, "Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer'îye Sicilleri Ve Bunlarda Görülen Türkçe Kişi Ve Köy İsimleri", **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı 3. Ankara, 1959, s. 18-19; Osman Turan, **Tarihi Akışı İçinde Din Ve Medeniyet**, İstanbul, 1980, s. 86-87; Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, C. I, İstanbul, 1967, s. 1; Halit Ongun, "XV. Yüzyıla Ait Bursa Sicillerinde Geçen Bazı Türkçe Kişi Adları", **Türk Etnografya Dergisi**, Ankara, 1962, s. 4; Faruk Sümer, "Ağaççeriler", mad. **DİA**, C.I, İstanbul, 1988, s. 460-461; Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 68.; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul, 1981, s. 144; Muhammet Beşir Aşan, **a.g.e.**, s. 24.; Ksenefon Anabasis, IV, **Kakt**: F. Kirzioğlu), **a.g.e.**, s. 32; Gyula Nemeth, **Attila ve Hunları**, (Çev: Şerif Baştav), Ankara, 1982, s. 53-54; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, Ankara, 2000, s. 33, Şerif Baştav, **Büyük Hun Kağanı Attila**, Ankara, 1998, s. 5; M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar**, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s. 525; Akdes Nimet Kurat, "Peçenekler, Uzlar Ve Malazgirt Zaferi", **BTTD, Malazgirt Özel Sayısı**, Sayı: 47, İstanbul, 1971, s. 42-44; M. Abdulhaluk Çay, "Selçuklu Öncesi ...", s. 184; Moisey Kagankatvasi, **Ağvan Tarihi**, Akt; Rasim Efendiyeve, **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980, s. 9-10; Ali Tayyar Önder, **Türkiye'nin Etnik Yapısı**, İstanbul, 2005, s. 85.

⁴⁹⁵ Ali Tayyar Önder, **Türkiye'nin Etnik Yapısı**, İstanbul, 2005, s. 85.

⁴⁹⁶ Bilge Umar, **Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi**, İstanbul, 1998, s. 62.

SONUÇ

Orta Asya’da milattan önceki dönemlerde, Türklerin eliyle meydana getirilen ve “*Avrasya üslubu*” olarak isimlendirilen, Türk sanat eserleri ve bunların içerisindeki koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, üslubun kendi içinde değerlendirilen ‘hayvan üslubu’nun bir devamı olarak Anadolu’ya aktarılmıştır.

Orta Asya eski Türk inanç ve kültürünün derin izlerinin birer yansıması olan bu heykel biçimli mezar taşları, Türklerin girdiği yeni dinlerde de mana bütünlüğünü bozmadan varlığını devam ettirmiştir. Yaşam, ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili derin ve gizemli anlatımların yüklü olduğu bu mezar taşları, geçmişle gelecek arasında mükemmel bir köprü vazifesi görürler. Anadolu’da Türklerin gittiği pek çok bölgede görülen koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, özellikle Türklerin Anadolu’ya geçiş yaptıkları ilk yerleşim yerleri olan Doğu Anadolu’da yoğunluk kazanmaktadır. Anadolu dışında da Ön Asya’dan Uzak Doğu’ya kadar uzanan geniş coğrafyada, ya Türklerin eliyle ya da Türk kültüründen etkileşim sonucu oluşan, anıt eserler olarak görülmektedirler.

Anadolu ve Anadolu dışında, koyun, koç ve at isimleri ile anılan aşiret ve coğrafi yer adlarının varlığı, hatta tarihte bu isimle anılan devletlerin olması, konunun önemini daha da artırmaktadır.

Asya bozkır sanatında koyun ve koç motiflerine MÖ 1000’li yıllarda, özellikle Karasuk ve Taştık kültürleri, Asya Hunlar’ı ve Göktürkler devri ile ilgili eserlerde rastlanılmaktadır. Hun kurganlarından çıkan keçe aplikeler üzerinde ve at koşum takımlarında koç motifi ile ilgili zengin süsleme örneklerinin yanında, ölümlerle birlikte at ve koç cesetlerinin bulunması, bu geleneğin oldukça eski olduğunu göstermektedir. Hunlardan sonraki dönemlerde de ölü gömme törenlerinde at ve koçun yine ön planda olduğunu görmekteyiz. Hazar, Peçenek, Kuman ve Kırgız mezarlarında, toplu halde gömülmüş atların yanı sıra, ölen insanın yanına atın eğer takımları veya tam eğerlenmiş atlar da gömülüyordu. Sonraki dönemlerde bize göre, başta ekonomik gerekçeler ve atın savaşdaki öneminden dolayı, at gömme yerine at heykeli, tıpkı koyun ve koç heykellerinde olduğu gibi, sembolik olarak ölü mezarının üzerine konulmuş olabilir. Çünkü IX. yüzyıl Kırgız ve Hazar mezarlarında artık at gömülmediği, ahşaptan heykelleri yapılarak ölü ile birlikte mezarlara gömüldüğü yapılan kazılardan anlaşılmaktadır. Bu ahşap heykellerden kazılarda, bol miktarda bulunmuştur.

Erzurum ve Erzincan bölgesinde araştırdığımız ve büyük bir kısmı ilk kez tarafımızdan tespit edilerek incelenen koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşlarının, sanıldığından daha fazla ve eski tarihlere ait olduğu görülmüştür. Bu çalışma ile bu tip mezar taşı yapma geleneğinin Anadolu’da, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri ile başlamadığı ortaya konulmuştur. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinden önceki dönemlerde de Anadolu’ya Balkanlar ve Kafkaslar üzerinden gelen çeşitli Hristiyan Türk boyları tarafından, bu tür mezar taşı yapıldığı görülmektedir. Bu iki Türkmen devleti içerisinde yer alan çeşitli Türk boyları, kendilerinden önce Anadolu’da ırkdaşları tarafından başlatılan bu geleneği, kendi içlerinde yaşatarak devam ettirmişlerdir. Boyut ve süsleme bakımından farklılık gösterse de kullanıldıkları yerlerde, taşıdıkları anlamlar hiç değişmemiştir.

Orta Asya’dan Anadolu’ya tüm bölgelerde yapılan bu heykelleri, iki grupta incelemek mümkündür.

I. Grup: Anadolu’ya çeşitli yollardan gelen veya getirilen ve Müslüman olmayan Hristiyan Türkler eliyle yapılanlar.

II. Grup: Anadolu’ya Müslüman olarak gelen veya sonradan Müslüman olan Türkler eliyle yapılanlar.

Araştırmalarımız esnasında, bilhassa Doğu Anadolu’nun kuzey yerleşim yerlerinde karşımıza çıkan haç motifli koç ve at heykellerinin sanıldığı gibi, Türk kültüründen etkilenen başka uluslara ait olmadığı; aksine bizzat Müslüman olmayan Türklere ait oldukları ortaya konulmuştur. Bunların bir kısmının toprak altından çıkarılması veya terkedilmiş eski yerleşim yerlerinde bulunması, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen devletlerinden çok önceleri, bölgeye gelen ve çeşitli sebeplerden dolayı bölgeyi terk eden, Türk boyları ile ilişkilendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Belki de Timur’un Erzurum’da karargâh kurarak, Tortum’daki yüksek kaleleri çok kanlı çarpışmalardan sonra tamamen Türk kökenli Hristiyan halktan temizlerken, bunlara ait Orta Asya gelenekli heykel biçimli mezar taşları da terkedilmişlikten dolayı zamanla toprak altında kalmıştır.

Özellikle Hazar Türklerine ait mezarlıklara kaynaklarda “*maşatlık*” denilmektedir. Araştırmamız esnasında da bölge halkı tarafından haç motifli koyun, koç ve at heykellerinin bu maşatlıklarda bulunduğunu ifade etmeleri ve bizim de bunların bir kısmını bu maşatlıklarda tespit etmemiz, bizi bu heykellerin Hristiyan Kıpçak Türkleri ile beraber, Hristiyan olmuş Hazar Türklerine de ait olabileceği sonucuna götürmektedir.

Araştırmalarımız sonucunda, bu tür mezar taşlarının mezarlıklara, gerek Hristiyan

Türklerde ve gerekse Müslüman Türklerde, herkes için konulmadığı ancak belirli olaylar ve kişiler için sınırlı sayıda dikildikleri görülmüştür. Mezarlıklarda en fazla iki veya üç adet koç heykelinin dikilmesi veya bulunması, bizi bu sonuca götürmüştür. At, koyun ve koç heykellerinin mezar taşı olarak kullanılmasının birkaç nedeninin olduğunu düşünmekteyiz. Bunları başlıklar halinde sıralayacak olursak:

- a. Aşiret içindeki çok önemli şahıs veya aşiretin en büyük atası için
- b. Aşiret içinde çok önemli işler yapan, savaşta aşireti kurtaran kahramanlar için
- c. Aşiret için çok önemli olan ve ölüm nedeni şehit olanlar için
- d. Aşiret içerisinde dini otorite olan kişi için
- e. Aşiretin göçüp yeni yerleştiği yerde, ölen ilk atası için
- f. Ölen kişinin ölüm sonrası yolculuğunda ruha eşlik etmesi için
- g. Ölen kişinin İslam inancı içerisinde şekillenen “Sırat Köprüsü”nü geçerken bineceği binek olması için
- h. İslam öncesi dönemde ruhun, gökyüzüne uçuşması esnasında ruha hem binek, hem de eşlik etmesi için
- ı. Öleni ve mezarlığı kötü ruhlardan ve her türlü kötülüklerden korumak için
- i. İslam öncesi dönemde **koyun yılında ölenlerin, ölüm yılının bu yılda olduğunu hatıralarda canlı tutmak için** dikilmişlerdir.

Ayrıca bütün bu kullanım amaçlarının dışında başka nedenler de vardır. Hayvanlarla ilgili bu motiflerin, savaş aletleri, mutfak eşyaları ve kutsal sayılan çadır ve bayrak direklerinin tepeliklerinde kullanılmaları, tılsım ve kötü ruhlardan korunmak amacıyla yakından alakalı olmalıdır. Ölenin ölüm yılını, on iki hayvanlı eski Türk takvimindeki yıla göre belirtmek için bu tür heykellerin mezarlık üzerine dikilmiş olması, araştırmacıların şimdiye kadar üzerinde durmadığı bir yaklaşımdır. Çünkü bazı erken dönem mezar taşlarında yer alan öküz, yılan/ejder ve Bilge Kağan’ın mezar abidesinin önündeki Pars heykeli, Kültiğin Kağan’ın mezar anıtının önünde de koyun heykelinin olması, bizde böyle bir düşüncenin oluşmasına neden olmuştur. İşte tüm bu sebeplerden dolayı, mezarlarda da kötü ruhlardan korunma ve ölünün ruhuna arkadaş olması inancı, mezarlardaki bu heykellere büyük bir saygının oluşmasına neden olmuştur.

Bu tür mezar taşları üzerinde yer alan motif ve figürlerin, Orta Asya eski Türk inancının, mezar taşlarına birer yansıması olarak şekillendiği görülmektedir. Yine haç motifli heykeller üzerinde yer alan bir kısım aşiret damgalarının, İslamî dönemdeki koç

heykellerinin üzerinde de görülmesi, “*Türk sanatının köklü’ ve kesintisiz*” olduğunu ispat etmektedir. Çünkü Erzurum’un Oltu ve Olur ilçelerinde Hristiyan Türklere ait koç ve at heykellerinde görülen damgaların aynısı, Ahlât’taki Müslüman Türk dönemine ait koç heykellerinde de görülmektedir. Bu da, ayrı bölgelerde, ayrı dinler içerisinde aynı kültürün farklı dönemlerde yaşatıldığını göstermesi bakımından çok önemli bir tespittir.

Koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları, yapıldıkları dönem ve yapıldıkları bölge olarak biçim ve süsleme farklılığı göstermelerine, farklı dinler içerisinde şekillenmesine rağmen, anlam bakımından bütünlüğün bozulmadığı görülmüştür. Mesela Doğu Anadolu’daki erken döneme ait koyun, koç heykel örneklerinin vücutları, Anadolu, İran ve Azerbaycan’daki örneklerle nazaran, daha ince, boyunları da daha uzun verilmiştir. Bu form özelliği, Azerbaycan bölgesinde sadece at heykellerinde karşımıza çıkmaktadır. Yine erken döneme ait Erzurum bölgesindeki örneklerin, Kuzeybatı İran bölgesindeki örnekler gibi süsleme yönünden oldukça sade tutuldukları, tespit edilmiştir. Geç dönemdeki örneklerin ise başta Erzincan, Tunceli ve Azerbaycan bölgeleri olmak üzere oldukça zengin süsleme ve figüratif bezemeye tabi tutuldukları, görülmüştür.

Araştırmalarımızda, bu heykellerin sadece mezarlıklarda kullanılmadıkları, günlük kullanılan malzemede süs unsuru, yapı cephesinde veya sütun başlarında taşıyıcı eleman, dokumada motif, hatta koç biçimli yapılan çeşmeler olarak benimsendiği görülmüştür. Bunun altında yatan gerçeğin, eski Türk inanç sisteminde saklı olduğu, doğumdan mezara kadar hayatın her safhasında bu hayvanların kendileri veya bunlarla ilgili motif ve malzemelerin değerli, hatta kutsal sayılmasına neden olmuştur. Bu kutsallık İslamî dönemde de değişmemiştir. Mesela at nalının minyatür modelleri küçük çocuklara veya genç kızlara, nazardan korunmak amacı ile takılmış, koçbaşları da evlerin cephelerine bereket getirir inancı ile asılmıştır.

ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim 1-Kat.1-Koç heykeli üzerindeki at figürü ve rozetler,Erzincan Müzesi
- Çizim 2-Kat.2-Koç heykeli üzerindeki bayrak motifi, Erzincan Müzesi
- Çizim 3-Kat.3-Üzerinde hayat ağacı, kuş figürleri, aşiret imi ve çeşitli rozetler olan koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 4-Kat.3-Üzerinde çeşitli rozetler ve saz aleti olan koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 5-Kat.4-Üzerinde at ve kılıç figürü olan koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 6-Kat.5-Binicisiz at figürü olan kitabeli koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 7-Kat.5-Koç heykelindeki Avşar imi, Erzincan Müzesi
- Çizim 8-Kat.6-Üzerinde binicisiz at figürü ve Avşar imi olan koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 9-Kat.7-Üzerinde hareket halinde binicisiz at figürü olan kırık koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 10-Kat.7-Aynı heykelin sol tarafındaki kılıç ve tabanca motifi, Erzincan Müzesi
- Çizim 11-Kat.8-Üzerinde rozet, damga ve binicisiz at figürü olan heykel, Erzincan Müzesi
- Çizim 12-Kat.9-Kafası kırık koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 13-Kat.10-Kafası kırık koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 14-Kat.11-Kafası kırık koç heykelinin boyun yapısı, Erzincan Müzesi
- Çizim 15-Kat.12-Siyah taştan yontulan başsız koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 16-Kat.13-Musalla taşı olarak kullanılan siyah taştan başsız koç heykeli, Erzincan Müzesi
- Çizim 17-Kat.14-SSK kavşağında yer alan koç heykeli,
- Çizim 18-Kat.15-Üzerinde Avşar imi olan koç heykeli, Başköy mezarlığı, Çayırılı-Erzincan
- Çizim 19-Kat.16-Başköy mezarlığında bulunan koç heykeli, Çayırılı- Erzincan
- Çizim 20-Kat.17-Üzerinde kılıç ve çevgan motifi olan koç heykeli, Yuvalı Köyü Tercan-Erzincan
- Çizim 21-Kat.18-Çayırılı-Balıklı köyden getirilen, Edebiyat Fakültesi önündeki koç heykeli, Erzurum
- Çizim 22-Kat.19-Çayırılı-Balıklı köyden getirilen Edebiyat Fakültesi önündeki başsız

koç heykeli, Erzurum

Çizim 23-Kat.20-Siyah taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

Çizim 24-Kat.21-Oturur vaziyette verilen koç heykeli, Erzurum Müzesi

Çizim 25-Kat.22-Siyah taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

Çizim 26-Kat.23-Kırmızı taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

Çizim 27-Kat.24-Siyah taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

Çizim 28-Kat.25-Siyah taştan malzemeden yontulmuş at heykeli, Erzurum Müzesi

Çizim 29-Kat.25-At heykelinin göğsünde yer alan haç motifi, Erzurum Müzesi

Çizim 30-Kat.26-Kırmızı taştan yontulmuş koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

Çizim 31-Kat.27-Kırmızı taştan koyun veya koç heykeli, Olur-Erzurum

Çizim 32-Kat.28-Kırmızı taştan koyun veya koç heykeli başı, Olur-Erzurum

Çizim 33-Kat.29-Kırmızı taştan koyun veya koç heykel başı, Olur-Erzurum

Çizim 34-Kat.30-Beyaz taştan koyun veya koç heykel başı, Olur-Erzurum

Çizim 35-Kat.31-Çeşme taşı olarak düzenlenen kırmızı taştan koyun veya koç heykeli, Olur-Erzurum

Çizim 36-Kat.32-Kırmızı taştan oturur biçimde koyun veya koç heykeli,Olur-Erzurum

Çizim 37-Kat.33-Gri taştan oturur biçimde koyun veya koç heykeli , Olur-Erzurum

Çizim 38-Kat.34-Uçları çift başlı kartala benzeyen haç motifli, gri taştan oturur biçimde koyun veya koç heykeli ,Olur-Erzurum

Çizim 39-Kat.35-Başköy Köyü Eski Mezarlığında bulunan koç heykel biçimli mezar taşı, Hınıs-Erzurum

Çizim 40-Kat.36-Kazancı Köyü eski mezarlığında bulunan koç heykel biçimli mezar taşı Hınıs-Erzurum

Çizim 41-Kat.37-Kazancı Köyü eski mezarlığında bulunan koç heykel biçimli mezar taşı, Hınıs-Erzurum

Çizim 42-Kat.38-Şu an kayıp olan haç motifli koyun veya koç heykeli,Erzurum Müzesi

Çizim 43-Kat.39-Ok sadağı motifli Koyun veya koç heykeli,Çakçak Yaylası Güngörmez Köyü-Erzurum

Çizim 44-Kat.40-Başı tahrip olmuş oturur vaziyette, koyun veya koç heykeli Çakçak Yaylası-Erzurum

Çizim 45-Kat.42-Tahrip olan koyun veya koç heykeli,merkez Umudum Köyü-Erzurum

Çizim 46-Kat.43-Haç motifli koyun veya koç heykeli, Pehlivanlı -Tortum-Erzurum

Çizim 47-Kat.43-Aynı heykelin göğsünde yer alan haç motifi, Pehlivanlı –Tortum - Erzurum

Çizim 48-Kat.44-Toprak altında kalan aşiret imi motifi olan koyun veya koç heykeli Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 49-Kat.45-Temel taşı olarak kullanılan koyun veya koç heykeli Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 50-Kat.46-Temel taşı olarak kullanılan başı kopmuş, koyun veya koç heykeli Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 51-Kat.47-Toprak altından çıkarılan tahrip olmuş koyun veya koç heykeli Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 52-Kat.48-Toprak altından çıkarılan tahrip olmuş koyun veya koç heykeli Parağ Mevkisi-Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 53-Kat.49-Tahrip olmuş haç motifli koyun veya koç heykeli, Parağ Mevkisi-Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 54-Kat.50-Tahrip olmuş haç motifli koyun veya koç heykeli, Parağ Mevkisi-Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 55-Kat.51-Koyun veya koçbaşı, Yukarı Serdarlı Beldesi-Dap Bölgesi-Tortum - Erzurum

Çizim 56-Kat.52-Ağaçlar arkasına sıkışmış koyun veya koç heykeli, Yukarı Serdarlı Beldesi,-Dap Bölgesi-Tortum -Erzurum

Çizim 57-Kat.53-Tahrip olmuş koyun veya koç heykeli, Yukarı Serdarlı Beldesi-Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum

Çizim 58-Kat.54-Yüksek sete yerleştirilen koyun veya koç heykelleri, Yukarı Serdarlı Beldesi-Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum

Çizim 59-Kat.55-Haç motifli koyun veya koç heykeli Yukarı Serdarlı Beldesi- Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum

Çizim 60-Kat.56-Haç motifli koyun veya koç heykeli Yukarı Serdarlı Beldesi- Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum

Çizim 61-Kat.57-Bası kopmuş, koyun veya koç heykeli Yukarı Serdarlı Beldesi-Dap Bölgesi-Tortum-Erzurum

Çizim 62-Kat.58-At heykel biçimli mezar taşı, Oltu-Erzurum

Çizim 63-Kat.59-Damga motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Obayayla

Köyü-Oltu-Erzurum

Çizim 64-Kat.60-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Obayayla

Köyü-Oltu-Erzurum

Çizim 65-Kat.61-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,Oltu-Erzurum

Çizim 66-Kat.62-Koyun veya koç heykel başı, Oltu-Erzurum

Çizim 67-Kat.63-At heykel biçimli mezar taşı, Oltu-Erzurum

Çizim 68-Kat.64-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Obayayla

Köyü-Oltu-Erzurum

Çizim 69-Kat.65-Sütun başı olarak düzenlenen koç başı, Ekinlik Köyü-Oltu-Erzurum

Çizim 70-Kat.66-Sütun başı olarak düzenlenen koç başı, Güvüt Yaylası-Pehlivanlı

Beldesi-Tortum-Erzurum

Çizim 71-Kat.67-Koç heykel biçimli mezar taşı, İspir-Erzurum

Çizim 72-Kat.68-Mimarî cephede koç başı, İspir-Erzurum

Çizim 73-Kat.69-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Ovacık-İspir-Erzurum

Çizim 74-Kat.70-Tahrip olmuş koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Kuşlu (Gezis)

Mezra-İspir-Erzurum

Çizim 75-Kat.71-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-

Erzurum

Çizim 76-Kat.70-Tahrip olmuş koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Akkoyunlu

Şeriştans Mezrası-İspir-Erzurum

Çizim 77-Kat.74-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Etnografya Müzesi-

Ankara

Çizim 78-Kat.75-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Etnografya Müzesi-

Ankara

RESİM LİSTESİ

Resim 2a-Dolmen

Resim 1b-Orta İmparatorluk Dönemi Mısır Kaya Mezarları

Resim 3a-Hun Kurganı

Resim 2b-Hun Kurganlarından Görünüş

Resim 3a-Altın elbiseli adam

Resim 3b-Kayalara çizilmiş Hun defin kazanları

Resim 3c-Mutfak eşyaları motifleri bulunan mezar taşı. Kayseri-Güzelce Köyü.

Resim 4a-Kültigin mezar anıtı-Moğolistan

Resim 4b-Kültigin mezar anıtı önündeki karşılıklı koç heykelleri

Resim 5-Taş balbal- Song Køl/Kırgızistan

Resim 6a-Taş heykel-G.Sibirya

Resim 6b-Umay Ana heykeli-Bişkek

Resim 7-Kültigin'in Büstü

Resim 8-Musevi/Türk mezar taşı-Kuba/Azerbaycan

Resim 9a-Geyikli taşlar- Göktürk Devri-Güney Sibirya

Resim 9b-Orta Asya-Geyik figürlü stel

Resim 10-İnsan biçimli mezar taşı Eyüp

Resim 11-Soyutlaşmış insan biçimli mezar taşı-Çıldır/Ardahan

Resim 12-Ejder figürlü Ahlat mezar taşı

Resim 13-Radkan Kümbeti

Resim 14a-Selçuklu devri mezar taşı-Erzurum Müzesi

Resim 14b-Tekparça sanduka-lahitli mezar taşları. Selçuklu devri-Sivas

Resim 15-Çatma lahitli mezar taşı Tokat Müzesi

Resim 16-Şahideli Ahi Fahreddin B. Mehmet Şah'a ait mezar taşı Erzurum

Resim 17-Sandukalı-Şahideli Selçuklu mezarları-Erciş Mezarlığı

Resim 18-Şahidesiz-sandukalı Selçuklu mezarı-Ahlat

Resim 19-Rumi motifli mezar taşı-Ahlat

Resim 20-Bayan mezar taşı-Eyüp

Resim 21-Soyutlaşmış insan biçimli mezar taşı-Ardahan/Çıldır

Resim 22-Kozmoloji ile alakalı motiflerin olduğu Selçuklu mezar taşı-Gevaş

Resim 23-Uygur Dönemine ait bir fresk-Bezeklik

Resim 24-Anadolu'da erken döneme ait koç heykeli-Erzurum/Tortum/Pehlivanlı

Resim 25-Anadolu'da erken döneme ait koç heykeli-Erzurum/Olur

Resim 26-Büyük şahideli mezar taşları-Erzurum

Resim 27-Büyük şahideli mezar taşı-Kazak Bölgesi-Azerbaycan

Resim 28-Koçbaşı motifli koşum takımı Pazırık kurganı

Resim 29-Kapçal Kurganından çıkan koç/koyun heykelleri-Kırgızistan

Resim 30-Batı Anadolu'da MÖ IV.y.yıla ait koçbaşı sikke

Resim 31-İnsan yüzüne benzeyen at heykeli-Erzurum/Oltu

Resim 32-Hun devri dağ keçisi çadır tepeliği MÖ IV.-III yüzyıl

Resim 33-Hun devri çadır tepeliği III. Pazırık Kurganı-Altın-Yış

Resim 34-Bilge Kağan mezar külliyesi. Önde Bilge Kağan'ın ve eşinin oturur heykelleri, Arkada pars heykeli. Koşo-Tsaydam

Resim 35-Derviş Gülabi türbesi girişindeki koç heykelleri, Süleyman Uşağı Köyü-Pülümür-Tunceli

Resim 36-Üzerinde süvari ve eşyaların işlendiği mezar taşı.Kayseri/Güzelce Köyü

Resim 37-Toprakkale sarayındaki alp heykellerinin koç başlı kaideleri

Resim 38-Orta Asya'da koç boynuzu ile düzenlenmiş bölüm

Resim 39-Altaylar-Çamak bölgesinde bulunmuş bir mezar taşı,

Resim 40-Kral Mon-Jong'a ait koç mezar taşı, Kyeonggi-do Kumkoğu/Güney Kore

Resim 41-Kral Seon-Jo'ya ait koç mezar taşı, Mok-Reung/Güney Kore

Resim 42-Koç heykelleri, Geyarcık Köyü-Kubadlı-Azerbaycan

Resim 43-At heykeli, Kelbecer-Azerbaycan

Resim 44-Koç heykeli şeklinde mezar taşı, Tiflis-Gürcistan

Resim 45-At heykeli şeklinde mezar taşı, Tiflis-Gürcistan

Resim 46-Gök Medrese önündeki koç heykel biçimli mezar taşları ,Tebriz-İran

Resim 47-Gök Medrese önündeki koç heykel biçimli mezar taşları,Tebriz-İran

Resim 48-Kubadlı bölgesi koç heykel biçimli mezar taşları,Azerbaycan

Resim 49-Gök Medrese içerisindeki koç heykel biçimli mezar taşı ,Tebriz-İran

Resim 50-Koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 51-Aynı heykel üzerindeki binicisiz at figürü, boy imi ve rozetler

Resim 52-Koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 53-Koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 54-Koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 55-Koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 56-Koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 57-Heykel üzerindeki binicisiz at figürü ve kılıç-hançer motifleri

Resim 58-Koç heykeli mezar taşı. Sağ ön ayak üzerindeki Avşar imi, Erzincan Müzesi

Resim 59-Heykel üzerindeki binicisiz at figürü ve kitabe

Resim 60-Koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 61-Heykel üzerindeki binicisiz at figürü ve kitabe

Resim 62-Heykel üzerindeki binicisiz at figürü, Erzincan Müzesi

Resim 63-Heykelin hazine arayıcıları tarafından koparılan kafası

Resim 64-Kafası kopmuş koç heykeli mezar taşındaki rozet, Erzincan Müzesi

Resim 65-Heykel üzerindeki binicisiz at figürü, rozetler ve sol üst köşede aşiret imi

Resim 66-Kafası kopmuş koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 67-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 68-Kafası kopmuş koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 69-Aynı heykelin gövdesinin soldan görünüşü

Resim 70-Kafası kopmuş koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 71-Kafası kopmuş siyah taştan koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 72-Kafası kopmuş siyah taştan koç heykeli mezar taşı, Erzincan Müzesi

Resim 73-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 74-Koç heykel biçimli mezar taşı, SSK kavşağı, Erzincan

Resim 75-Aynı heykelin yandan görünüşü

Resim 76-Koç heykelindeki Avşar Boyu imi, Başköy Mezarlığı, Çayırli-Erzincan

Resim 77-Koç heykel biçimli mezar taşı, Başköy Mezarlığı, Çayırli-Erzincan

Resim 78-Koç heykel biçimli mezar taşı -Yastıklı Mezrası-Kuru Bey Yaylası, Tercan-Erzincan

Resim 79-Aynı heykelden detay

Resim 80-Aynı heykelin ön sağ ayağı üzerinde yer alan çevgan motifi

Resim 81-Koç heykel biçimli mezar taşı, Balıklı Köyü-Çayırli- Erzincan- Erzurum

Resim 82-Aynı heykelin sol taraftan görünüşü

Resim 83-Koç heykel biçimli mezar taşı, Balıklı Köyü-Çayırli- Erzincan-Erzurum

Resim 84-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 85-Aynı heykelin tarih kitabeli boyun kısmı

Resim 86-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 87-Aynı heykelin sol taraftan görünüşü

Resim 88-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 89-Aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 90-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 91-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 92-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 93-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 94-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 95-Aynı heykelin sağ taraftan görünüşü

Resim 96-Aynı heykelin arkadan görünüşü

Resim 97-At heykel biçimli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 98-At heykel biçimli mezar taşının sol taraftan görünüşü

Resim 99-Aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 100-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 101-Aynı heykelin önden görünüşü

**Resim 102-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, - Soğuk Göze Köyü-Olur-
Erzurum**

**Resim 103-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, - Soğuk Göze Köyü-Olur-
Erzurum**

Resim 104-Koyun veya koç kafası, - Ekinlik Köyü-Olur-Erzurum

Resim 105-Koyun veya koç kafasının yandan görünüşü, Erzurum Müzesi

Resim 106-Koyun veya koç kafası, -Taşgecit Köyü-Olur-Erzurum

Resim 107-Aynı eserin boynuz yuvalarının görünüşü

Resim 108-Koyun veya koç kafası, -Taşgecit Köyü-Olur-Erzurum

**Resim 109-Çeşme taşı olarak kullanılan koyun veya koç heykeli, Aşağı Çayırılı Köyü
Olur- Erzurum**

Resim 110-Aynı heykelin kafasındaki su kanal yuvaları

Resim 111-Aynı heykelin gövdesindeki su kanalı giriş yuvası

Resim 112-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Altunkaya köyü- Olur-Erzurum

Resim 113-Aynı heykelin oyuk biçimdeki boynuz yapısı

**Resim 114-Üsluplaştırılmış oturur biçimdeki koyun veya koç heykeli, Yaylabası Köyü-
Olur-Erzurum**

Resim 115-Aynı heykelin arkadan görünüşü

Resim 116-Oturur biçimdeki koyun veya koç heykeli, Yaylabası Köyü- Olur-Erzurum

**Resim 117-Aynı heykelin yan tarafında yer alan uçları çift başlı kartal gibi
düzenlenmiş haç motifi**

Resim 118-Koç heykel biçimli mezar taşı, Başköy Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 119-Koç heykel biçimli mezar taşı, Başköy Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 120-Koç heykel biçimli mezar taşı, Kazancı Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 121-Koç heykel biçimli mezar taşı, Kazancı Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 122-Kazancı köyü eski mezarlığının uzaktan görünüşü, Hınıs-Erzurum

Resim 123-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı

Resim 124-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Güngörmez Köyü- Erzurum

Resim 125-Aynı heykelin üstten ve arkadan görünüşü

Resim 126-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 127-Aynı heykelin gövdesinde yer alan “Ok sadağı” motifi

**Resim 128-Tahrip edilmiş koyun veya koç heykeli, Çakçak yaylası-Güngörmez Köyü-
Erzurum**

Resim 129-Aynı heykelin sol yandan görünüşü

**Resim 130-Altın arayıcıları tarafından parçalanmış koyun veya koç heykeli Çakçak
yaylası-Merkez Güngörmez Köyü-Erzurum**

**Resim 131-Altın arayıcıları tarafından parçalanmış koyun veya koç heykeli Çakçak
yaylası-Merkez Güngörmez Köyü-Erzurum**

**Resim 132-Kafası koparılmış abidevî büyüklükteki koyun veya koç heykeli Merkez
Umudum Köyü-Erzurum**

Resim 133-Heykelin bulunduğu Umudum Köyü eski mezarlığından bir görünüş

**Resim 134-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Pehlivanlı beldesi-
Tortum-Erzurum**

Resim 135-Aynı heykelin boynundaki haç motifi

Resim 136-Aynı heykelin gövdesinde yıpranmış çekiç motifi

Resim 137-Aynı heykelin Başında boynuz yuvaları

Resim 138-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Pehlivanlı beldesi- Tortum-Erzurum

Resim 139-Aynı heykelin gövdesinde yer alan damga motifi

Resim 140-İnşaat temeline ters yerleştirilmiş, Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 141-Kilise apsisinin yan duvarında temele yerleştirilmiş kafası kırık Koyun veya koç heykeli, Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 142-Hafriyat esnasında toprak altından çıkarılan koyun veya koç heykeli, Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 143-Aynı heykelin yakından görünüşü

Resim 144-Tahrip olmuş Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Parağ Mevkisi Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 145-Aynı heykelin yere yatık vaziyetteki durumu

Resim 146-Tahrip olmuş Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Parağ Mevkisi Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 147-Aynı heykelin arka kısmında yar alan haç motifi

Resim 148-Tahrip olmuş Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Parağ Mevkisi Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 149-Aynı heykelin arka kısmında yar alan haç motifi

Resim 150-Kırık koyun veya koç başı, Dap Bölgesi Yukarı Serdarlı Beldesi, Tortum-Erzurum

Resim 151-Aynı koç başının yandan görünüşü

Resim 152-Arazide sete yerleştirilmiş, Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı Dap Bölgesi-Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 153-Aynı heykelin yakından görünüşü

Resim 154-Kafası kırık koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Dap Bölgesi-Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 155-Aynı heykelin arkadan görünüşü

Resim 156-Arazide sete yerleştirilmiş koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı Dap Bölgesi-Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 157-Setteki heykellerin uzaktan görünüşü

Resim 158-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Dap Bölgesi-Yukarı

Sedarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 159-Aynı heykelin yandan ve üstten görünüşü

Resim 160-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Dap Bölgesi-Yukarı Sedarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 161-Aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 162-Kafası kopmuş haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Dap Bölgesi-Yukarı Sedarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 163-Kafası kopmuş haç motifli at heykeli biçimli mezar taşı Oltu-Erzurum

Resim 164-At heykelinin yandan görünüşü

Resim165- Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 166-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Obayayla Köyü- Oltu-Erzurum

Resim 167-Heykel üzerinde görülen, boy damgası veya defin kazanı olabileceğini düşündüğümüz işaretler

Resim 168-Üzerinde haç motifi olan koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Obayayla Köyü- Oltu-Erzurum

Resim 169-Aynı heykelin önden ve yandan görünüşü

Resim 170-Koç heykel biçimli mezar taşı,Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 171-Koç heykelinin sağdan görünüşü

Resim 172-Koç heykel biçimli mezar taşı kafası, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 173-Koç heykel biçimli mezar taşı kafası, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 174-At heykel biçimli mezar taşı, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 175-At heykel biçimli mezar taşı yandan görünüş, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 176-At heykel biçimli mezar taşı koşum takımları ve eğertilme örtüsü, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 177-At heykel biçimli mezar taşının boyun kısmında yer alan aşiret imi

Resim 178-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Obayayla Köyü Oltu-Erzurum

Resim 179-Aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 180-Mimaride sütun başı olarak kullanılan koçbaşı, Ekinlik Köyü-Oltu-Erzurum

Resim 181-Mimaride sütun başı olarak kullanılan koçbaşı, Güvüt Yaylası-Pehlivanlı

Beldesi- Tortum-Erzurum

Resim 182-Koçbaşının üsten görünüşü

Resim 183- Kat. 66- Koçbaşının bulunduğu Güvüt yaylasındaki yerleşim yeri

Resim 184-Koç heykel biçimli mezar taşı, Merkez Kümbet tarlası- İspir-Erzurum

Resim 185-Yukarı Mahalle Harun Aydın'a ait evin ön cephesinde yer alan koçbaşı, İspir-Erzurum

Resim 186-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Ovacık Nahiyesi-İspir-Erzurum

Resim 187-Kafası kırık, koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

Resim 188-Aynı heykelin arkadan görünüşü, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

Resim 189-İnsutu vaziyette koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

Resim 190-Aynı heykelin arkadan görünüşü, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

Resim 191- İnsutu vaziyette tahrip olmuş, koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı Akkoyunlu (Şeriştans) Mezrası-İspir-Erzurum

Resim 192-Nazardan korunmak için evin önüne yerleştirilen koçbaşı, İspir-Erzurum

Resim 193-Koç başının yakından görünüşü, İspir-Erzurum

Resim 194-Koç heykel biçimli mezar taşı,Erzincan çevresi (Ankara Etnografya Müzesi)

Resim 195-Aynı heykelin önden görünüşü ve boynuz biçimi

Resim 196-Koç heykel biçimli mezar taşı,Erzincan çevresi (Ankara Etnografya Müzesi)

Resim 197-Aynı heykelin önden görünüşü ve yüz yapısı

Resim 198-Karın bölgesinin bir kısmının açılarak ışık gölge etkisinin öne çıkarılması Kubadlı-Azerbaycan

Resim 199-Karın bölgesinin açılarak ışık gölge etkisinin öne çıkarılması, Gök Medrese,Tebriz-İran

Resim 200-Kral Seon-Jo'ya ait koç mezar taşı, Mok-Reung-Güney Kore

Resim 201-Azerbaycan-Nahcivan bölgesi koç heykeli,Ön ayakların arka ayaklardan Uzun tutulması

Resim 202-Kaide ve heykelin aynı taştan olduğu koç heykeli, Kasım İsmail-Hızır Ahmetli Köyü-Azerbaycan

Resim 203-Kaide ve heykelin ayrı taşlardan yontulduğu koç heykeli, Babek-Nahcivan

Resim 204-Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Babek bölgesi, Nahcivan

Resim 205-Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Kars Müzesi

Resim 206-Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Arpaçay-Kars Müzesi

Resim 207-Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Ülkü Köy-Çamlıhemşin-Rize

Resim 208-Koç heykeli, Sağlamtaş Köyü-Pülümür-Tunceli

Resim 209-Koç heykeli, Kale Köyü-Mazgirt-Tunceli

Resim 210-Yuvarlak hatlı koç örneği, Vanant Köyü-Ordobad-Azerbaycan

Resim 211-Yuvarlak hatlı koç örneği, Nahcivan-Azerbaycan

Resim 212-Gök Medrese önündeki yuvarlak hatlı koç örneği, Tebriz-İran

Resim 213-Yuvarlak hatlı koç örneği, Adliye binası önü, Bitlis

Resim 214-Gövde ve ayakların tek parça olarak verildiği koyun veya koç heykeli, Kars Müzesi

Resim 215-Gövde ve ayakların tek parça olarak verildiği koyun veya koç heykeli, Tiflis- Gürcistan

Resim 216-Gelincik Köyü mezarlığı-Mazgirt-Tunceli

Resim 217-Kalın-kısa boyunlu koç heykeli, Nahcivan bölgesi-Azerbaycan

Resim 218-Kalın-kısa boyunlu koç heykeli, Sarı Yatak Köyü-Kubadlı-Azerbaycan

Resim 219-Üzerinde at figürüolan koyun veya koç heykeli, Laçın bölgesi-Azerbaycan

Resim 220-Laçın bölgesi koç heykelinde kuyruk biçimi, Azerbaycan

Resim 221-Azerbaycan bölgesi koç heykeli, Bakü-Azerbaycan

Resim 222-Koç heykeli, İshak Paşa Sarayı önü-Doğu Beyazıt-Ağrı

Resim 223-Koç heykel biçimli mezar taşı, Kale Köyü- Mazgirt-Tunceli

Resim 224-Koç heykel biçimli mezar taşı, Tiflis-Gürcistan

Resim 225-Kulakları boynuzun üstünde verilen koç heykeli, Urud Köyü-Sisian-Azerbaycan

Resim 226-Hilal biçimli boynuzu olan koç heykeli, Nahcivan-Azerbaycan

Resim 227-Boynuz yuvalarının -V- biçiminde verildiği koç başı, Gedebay-Azerbaycan

Resim 228-Boynuz yuvalarının -V- biçiminde verildiği koç başı, Şamhor-Azerbaycan

Resim 229-At heykel biçimli mezar taşı, Kazak-Azerbaycan

Resim 230-At heykel biçimli mezar taşı, Gence-Azerbaycan

Resim 231-Arpaçay'dan getirilen koyun veya koç heykeli, Kars Müzesi

Resim 232-Arpaçay'dan getirilen at heykeli, Kars Müzesi

Resim 233-Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Bakü-Azerbaycan

Resim 234-Sırtı kemerli koyun veya koç heykeli, Nahcivan-Azerbaycan

Resim 235-Zengin süsleme ve figüratif bezemeleri olan XIX.y.y. sonlarına ait sandukalı mezar, Yedi Kümbet-Şamahan-Azerbaycan

Resim 236-Aynı mezarın şahidesinden detay, Yedi Kümbet-Şamahan-Azerbaycan

Resim 237-Çeşitli silah motiflerinin işlendiği koç heykeli, Lerik-Azerbaycan

Resim 238-Mesleki işaretlerle işlenmiş mezar taşları,Urud Köyü-Sisian-Azerbaycan

Resim 239-Ahi Fahreddin B. Mehmet Şah'a ait kılıç hançer motifli mezar taşı, Erzurum

Resim 240-Üzerinde çeşitli figürlerin olduğu koç heykel biçimli mezar taşı, Van Müzesi

Resim 241-Ölüm temasının figüratif işaretlerle dramatize edildiği Mezar taşı, Yedi Kümbet-Şamahan-Azerbaycan

Resim 242-Binicisinin sadece ayaklarının verildiği at figürlü koç heykeli, Zeve Mezrası-Bostanlı-Nazimiye-Tunceli

Resim 243-Binicisiz ve kuyruğu düğümlü at figürlü sanduka biçimli mezar taşı, Yedi Kümbet-Şamahan-Azerbaycan

Resim 244-At figürlü koç heykeli, Urud Köyü-Sisian-Ordubad-Azerbaycan

Resim 245-İnsan tasvirli mezar taşı, Aşağı Çağlayan-Eskişehir

Resim 246-Ruhun kuş şeklinde ata bindirilmiş biçimde verildiği sanduka biçimli mezar-Urud Köyü-Sisian-Azerbaycan

Resim 247-Kuş figürlü mezar taşı, Sivas Müzesi

Resim 248-Kuş figürlü mezar taşı, Sivas Müzesi

Resim 249-Horoz figürlü mezar taşı, Tokat Müzesi

Resim 250-Diyarbakır surları, Sultan Melikşah Burcundaki binicisiz at figürleri

Resim 251-Ağaç etrafında ruhu sembolize eden kuş figürleri, Gence-Azerbaycan

Resim 252-Hayat ağacı motifi, Çifte Minareli Medrese, Erzurum

Resim 253-Hun devrine ait keçe aplike üzerinde yer alan hayat ağacı motifleri. Noin-Ula Kurganı- Moğolistan

Resim 254-Hayat ağacı motifli 19.y.y. Anadolu halısı, İTEM.

Resim 255-Çift aslan ve hayat ağacı motifli mezar taşı,Tokat Müzesi

Resim 256-Servi ağacı motifli mezar taşı, XIV.y.y.Gevaş mezarlığı-Van

Resim 257-Osmanlı Dönemi mezar taşında servi

Resim 258-Çarkı felek motifi Kalender Baba kümbeti, Norşin-Bitlis

Resim 259-Çarkıfelek motifli mezar taşı, Sivas Müzesi

Resim 260-Değişik rozet motifleri ile süslü at heykel biçimli mezar taşı, Kazak-Azerbaycan

Resim 261-Çeşitli Türkmen boylarına ait damgalar ve Avşar boy imi

Resim-262-Çeşitli Türkmen boylarına ait damgalar ve Salur boy imi

Resim 263-Erzurum-Karayazı-Cunni Mağarasındaki Türk damgaları

Resim 264-At heykeli üzerinde boy damgası, Kazak Bölgesi-Azerbaycan

Resim 265-Bayrak amblemlili şahideli mezar, Başköy-Hınıs-Erzurum

Resim 266-Bayrak amblemlili mezar, Akçakale Köyü-Çıldır-Ardahan

Resim 267-Kitabeli at heykel biçimli mezar taşları,Gence-Azerbaycan

Resim 268-Erken döneme ait kitabeli koç heykel biçimli mezar taşı, Bitlis-Ahlat Müzesi

Resim 269-Üzerinde av sahnesi figürleri olan koyun veya koç heykeli, Tiflis-Gürcistan

Resim 270-Türkmen mezar taşında av sahnesi, Luristan-İran

Resim 271-Erkek mezar taşı, Yaylakent Köyü-Çayırılı-Erzincan

Resim 272-Güneş ve gezegenler, Sarıgüney Köyü-Çayırılı-Erzincan

Resim 273-A. Selçuklu dinarında güneş ve gezegenler

Resim 274-Atın gövdesine işlenmiş güneş ve gezegen motiflerinden detay,

Resim 275-Devrilmiş mezar taşında güneş ve gezegen motifi, Kazancı Köyü- Hınıs-Erzurum

Resim 276-Köşeleri yuvarlak motifli haç işareti, Olur-Erzurum

Resim 277-Volütlü haç motifi, Yuvalı Köyü-Altunkent-Erzincan

Resim 278-Kitap ve divit motifli mezar taşı, Erzurum Müzesi

Resim 279-Kitap okuyan öğrenci figürlü mezar taşı, Akşehir

Resim 280-Tüfek motifli mezar taşı, Çıldır-Ardahan

Resim 281-Bel kısmında tabanca ve hançer motifleri, Çıldır-Ardahan

Resim 282-Hançerli çatma lahit, Osmanlı Dönemi, Eyüp-İstanbul

Resim 283-Üzerinde ok motifleri olan at heykel biçimli mezar taşı, Kars Müzesi

Resim 284-Kılıç motifli koç heykel biçimli mezar taşı, Gelincik Köyü-Mazgirt-Tunceli

Resim 285-Tüfek kabzası motifi olan at heykel biçimli mezar taşı, Kars Müzesi

Resim 286-Volütlü haç motifi, Kars Müzesi

Resim 287-Ok motifli mezar taşı, Saray Bosna-Bosna-Hersek

Resim 288-Ok yay motifli sanduka mezar taşı, Sisian bölgesi, Azerbaycan

Resim 289-Üzerinde değişik ve zengin süsleme örnekleri olan at heykeli, Kars Müzesi

Resim 290-Zengin süslemeli koç heykel biçimli mezar taşı, Lerik bölgesi-Azerbaycan

Resim 291-İbrik motifli koç heykel biçimli mezar taşı, Lerik bölgesi- Azerbaycan

Resim 292-Kileci Mescidi kapı kanatları üzerinde horoz figürleri, Akşehir

Resim 293-Emir Saltuk kümbeti nişlerindeki yılan figürü, Erzurum

Resim 294-Şamhor bölgesi koç heykel biçimli mezar taşı, Azerbaycan

Resim 295-At heykel biçimli mezar taşı, Arpaçay-Kars Müzesi

Resim 296-At heykel biçimli mezar taşı, Kayabağ Köyü-Pertek-Tunceli

Resim 297-İnsan yüzüne benzetilen at heykel başı, Gence-Azerbaycan

Resim 298-Üzerinde üç çatallı Salur boy imi olan koç heykeli, Van Müzesi

Resim 299-Arka ayağının üzerinde Alayundlu Türkmen damgası olan at heykel biçimli mezar taşı, Tiflis Müzesi-Gürcistan

Resim 300-Ok-sadak ve yaydan oluşan Üregir/Yüreğir veya Salur Türkmen boy damgası olan at heykel biçimli mezar taşı, Tiflis Müzesi-Gürcistan

Resim 301-Kien Ling Bölgesinden at heykel biçimli mezar taşı,Çin (A.Çay)

Resim 302-Shen-si bölgesinden kanatlı at heykel biçimli mezar taşı, Çin (A.Çay)

Resim 303-Arpaçay'dan getirilen Kuyruk kınında haç motifi olan yarım kalmış heykel, Kars Müzesi

Resim 304-Haç motifli at heykel biçimli mezar taşı, Arpaçay-Kars Müzesi

Resim 305-Çekiç ve örs figürü olan at heykel biçimli mezar taşı, Arpaçay-Kars Müzesi

Resim 306-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Tiflis Müzesi Gürcistan

KAYNAKÇA

- AKIN, Günkut, **Asya Merkezi Mekan Geleneği**, Ankara, 1990.
- AKMAN, Toygar, **Çin’e Yolculuk**, İstanbul, 2000.
- AKSEL, Malik, **Türklerde Dini Resimler**, İstanbul, 1967.
- ANLAĞAN, Tanju, “*Arkaik ve Klasik Çağda Ölü Gömme Adetleri*”, **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. XIIIIV, C. III, İstanbul, 1990, s. 59-63.
- ARIK, M. Oluş, “*Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri*”, **Anatolia**, Sayı: XI, Ankara, 1969, s. 57-119.
- ARPAT, Atilla, **Dini Mimaride Gizli Tasarım Yöntemleri**, İstanbul, 2006.
- ARSEVEN, Celal Esad, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1973.
- ARSLAN, Aslı Sağıroğlu, **Kayseri Zamantı Irmağı Çevresinde Bezemeli Mezar taşları**, Kayseri, 2005.
- ARTAMONOV, M. İ, **Hazar Tarihi**, (Türkler, Yahudiler, Ruslar), (Çev: Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- ARTAN, Tülay, **Eyüp: Dün/ Bugün**, İstanbul 1990.
- ASLAN, Hüseyin, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, İstanbul, 2001.
- ASLAN, Murat, **Arrianus’un Karadeniz Seyahati**, İstanbul, 2005.
- ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1984.
- , “*İslamiyet’ten Sonra Türk Sanatı*”, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Ankara, 1993, s. 65-238.
- AŞAN, Muhammet Beşir, **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri**, (XI–XIII. Yüzyıllar), Ankara, 1992.
- AYANOĞLU, F. İsmail, “*Fatih Devri Ricali Mezar Taşları ve Kitabeleri*”, **Vakıflar Dergisi**, S. IV, Ankara, 1958, s. 193-232.
- AYDIN, Dünder, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, Ankara, 1998.
- AYVAZOĞLU, Beşir, **İslam Estetiği ve İnsan**, İstanbul, 1989.
- ARSEVEN Celal Esad, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1973.
- BAŞAR, M.Zeki, **İçtimai Adetlerimiz İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz**, Ankara, 1972.
- BAŞKAN, Seyfi, “*İslam Öncesi Türk Mezar Kültü ve Başlangıcından Beylikler Dönemi*

- Sonuna Kadar Anadolu Türk Mezar taşları”, Türk Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1990, 125-134.
- , **Karama oğulları Dönemi Konya Mezar taşları**, Ankara, 1996.
- BAŞTAV, Şerif, “*Sabirler*”, **Belleten**, C. V. Sayı, 17-18, Ankara, 1941, s. 58-60.
- , “*Avrupa Hunları-Ölü Kurbanları ve Mezarları*”, **Makaleler-2**, Ankara, 2005, s. 258-281.
- , **Büyük Hun Kağanı Attila**, Ankara, 1998.
- , **Makaleler 2**, (Hazırlayanlar, E.Semih Yalçın, Emine Erdoğan), Ankara, 2005.
- BATU, Selahattin, **Türkler ve At**, Ankara Üniv. Yay. Ankara, 1952.
- BAYKARA, Tuncer, “*Erzurum Mirseyit /Tanır Köyü Mezarlığı*”, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, **Edebiyat Dergisi**, Sayı: 4, Erzurum, 1972, 53-55.
- BAZİN, Lois, “*Survivances Pre-İslamiques Dans L’epigraphie Funeraire des Turcs Musulmans*”, **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, C. I, Ankara, 1996, 109-115.
- BELAZURİ, **Fütuhi’l-Büldan**, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BERKLİ, Yunus. “*Ardahan Çevresinde Görülen Soyut İnsan Biçimli Mezar taşları*,” **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Sanat Dergisi**, S. 9. Erzurum, 2006, s. 108-117.
- BERKLİ, Yunus, “*Erzurum Camilerinde Bulunan Bir Kısım Tarihi Halılar ve Orta Asya İlişkisi*”, **Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu**, Erzurum, 2006. s. 218-229.
- BEYDİLLİ, Kemal, “*1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Götürülen Göçürülen Ermeniler*”, **TTK Belgeler**, XIII/ 17, Ankara, 1988, s. 365-434.
- BEYGU, Abdürrahim Şerif, **Erzurum Tarihi, Abideleri ve Kitabeleri ile**, İstanbul, 1936.
- BİCE, Hayati, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Ankara, 1991.
- BİLİCİ, Kadir, “*Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu*”, **EÜ. Edebiyat Fak. Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, II, İzmir, 1983, s. 19-27.
- BOZKURT, Nebi, “*mezarlık*”, **DİA**, C. XXIX, Ankara 2004, s. 519-522.
- BRİON, Marcel, **Hunların Hayatı**, İstanbul, 1981.
- BULUÇ, Saadettin, “*Şaman- Şamanizm*”, **İA**, C.XI, İstanbul, 1979.

- BUTBAY, Mustafa, **Kafkasya Hatıraları**, (Haz. Ahmet Cevdet Canbulat), Ankara, 1990.
- CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul, 1979.
- CEZAR, Mustafa, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1997.
- ÇAĞMAN, Filiz-Tanırdı, Zeren, **Topkapı Palace Museum Islamic Miniature Painting**, İstanbul, 1979.
- ÇAM, Nusret, **İslam'da Sanat Sanatda İslam**, Ankara, 1997.
- ÇAY, Abdulhalûk, **Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Ankara, 1983.
- , **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar**, Ankara, 1992.
- , *"Tunceli Mezar taşları ve Türk Kültüründeki yeri"*, Türk Kültürü Araştırmaları, Sayı: 172, **Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan**, İstanbul, 1985, s. 153-159.
- , **Anadolu'nun Türkleşmesi, (Selçuklu Öncesi)**, Türk Kültürü, Sayı: 239, Ankara, 1983.
- , **Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri-I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990.
- ÇAYCI, Ahmet, **Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri**, Ankara, 2002.
- ÇORUHLU, Tülin, *"Hançerli Lahitler"*, **1. Eyüp Sultan Sempozyumu, "Tebliğler"**, İstanbul, 1997, s. 43-59.
- ÇORUHLU, Tülin -Yaşar Çoruhlu, *"İstanbul'da Bulunan Gemici/Denizci Mezar taşlarına Dair Bir Değerlendirme"*, **IV. Eyüp Sultan Sempozyumu, "Tebliğler"**, İstanbul, 2000, s. 76-89.
- ÇORUHLU, Yaşar, **Erken Devir Türk Sanatının ABC'si**, İstanbul, 1998.
- , *"Türk Sanatı'nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi"*, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı: 100, Ankara, 1995, s. 52-60.
- , *"Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukalarda Görülen Hançer Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi"*, **I. Eyüp Sultan Sempozyumu, "Tebliğler"**, İstanbul, 1997, 60-70.
- , **Türk İslam Sanatının ABC'si**, İstanbul, 2000.
- , **Türk Mitolojisinin Anahatları**, İstanbul, 2002.
- , *"Türk Sanatında At figürlerinin Sembolizmi"*, **Türk Dünyası Araştırmaları**,

- Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, İstanbul, 1995, Sayı, 98, s.171-219.
- , “*At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi*”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 94, İstanbul, 2001, s. 35-42.
- DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan, “*Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezar taşları ve Karaca Ahmet Mezarlığı*”, **I. Milletlerarası Türk sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 126-127.
- DANIK, Ertuğrul, **Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar taşları**, Ankara, 1990.
- , “*Koç ve At Şeklindeki Anadolu Mezar taşlarının Dağılımı*”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, S. IV. Ankara, 2004, s. 19-28.
- DARKOT, Besim, “*Erzincan*”, **İA**, C. IV, İstanbul, 1977, s. 338-340.
- DELLAL, Nevide Akpınar, **Alman Kültür Tarihi’nden Seçme Tarihi ve Yazınsal Ürünlerde Türkler**, (Avrupa’da Türk İmgesi’ne Bir Katkı), Ankara, 2002.
- DEMİRALP, Yekta, **Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları**, Ankara, 1996.
- DEMİRHAN, Ayşegül. “*Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp Tarihine Genel Bir Bakış ve Bu Çağlardan Kaynağını Alan Milli Bir İlacımız Mesir*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: XI. İstanbul, 1981, s. 213-219.
- DEMİROĞLU, Tevfik, “*Ak ve Karakoyunlu Mezarlıklarındaki Koç Heykelleri*”, **T.T.O.K. Belleten**, 74/3, İstanbul, 1948, s. 15.
- DİVİTCİOĞLU, Sencer, **Oğuz’dan Selçuklu’ya**, İstanbul, 2000.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, **Hun Sanatı**, İstanbul, 1972.
- , “*İslamiyetten Önce Türk Sanatı*”, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Ankara, 1993, s. 1-64.
- , “*İslamiyet Öncesi Türk ve Çin Mezar Anlayışı Arasındaki Bağlantılar*”, **Uluslar arası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi-Bildiriler**-,C. II, Ankara, 1999, s. 791-803.
- DOĞANAY, Hayati, “*Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri*”, **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Ankara, 1989, s. 243-318.
- DURMUŞ, İlhami, **İskitler**, (Sakalar), Ankara, 1993.
- EBERHARD, Wolfram, **Çinin Şimal Komşuları**, Ankara, 1996.
- , **Çin Tarihi**, Ankara, 1987.
- EFENDİ, Rasim, **Stone Plastic Art Of Azerbajjan**, Bakü, 1986.
- , **Daşlar Danışır**, Bakü, 1980.

ENGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, İstanbul, 1984.

ERSOY, Ayla, “*Eyüp’teki Servi Ağacı Kültü*”, **V. Eyüp Sultan Sempozyumu “Tebliğler”**, İstanbul, 2001.

ERZEN, Afif, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1992.

ERZURUM İL YILLIĞI, Erzurum, 1967.

ESİN, Emel, “*İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*”, **Türk Kültürü El Kitabı**, C. I, İstanbul, 1978.

-----, **Türk Kozmolojisine Giriş**, (Toplu Eserler -1-), İstanbul, 2001.

-----, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, 2004.

-----, “*Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslamiyetten evvelki Türkistan’ın Türk Plastik ve Tersimi Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri*”, **I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 152-174.

-----, “*Altın- Yıç*”, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, 2004, s.11-24.

-----, “*İslamiyet ten Önce Türk Kültür Tarihi*”, **Türk Kültürü El Kitabı**, C. I/b. İstanbul, 1978.

-----, “*Türk Kozmolojisi*”, **Türk Kültürü El Kitabı**, İstanbul, 1979, s. 125-126.

-----, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul, 2006.

-----, “*Kün-Ay*”, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, 2004, s. 19-69.

EVLIYA ÇELEBİ, **Seyahatname**, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), C.II, İstanbul, 1970, s. 205-218.

Eyüp Sempozyumu I-IX, Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul, 1997-2005.

FAHREDDİN, Rizaeddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, (Çev: İlyas Kamalov), İstanbul, 2003.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri Ve Varto Tarihi**, Ankara, 1981.

FIRAT, Sıtkı, **Selçuklu Sanatı**, Ankara, 1996.

FIRATOĞLU, Malik-Yaşar Kalafat, Cevdet Türkeroglu, **Özbekistan Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları**, İstanbul, 1996.

GÖYÜNÇ, Nejat, “*Onaltıncı Yüzyılda Ankara*”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, C. I, İstanbul, 1967.

GUMİLEV, L.N, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (Etno-Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halkların Şekillenışı Üzerine), (Çev: Ahsen Batur), İstanbul, 2002.

- , **Hunlar**, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul 2002.
- , **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul, 2003.
- GÜL, Tuncer, **Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar taşları**, Ankara, 1989.
- GÜNAY, Ömer– Harun Güngör, **Türk Dini Tarihi**, Kayseri, 1998.
- GÜNAY, Umay, “*Prof. Dr. Mehmet Kaplan’ın Türk Halk Edebiyatına Bakışı*”, **Milli Folklor**, Sayı 9, Ankara, 1991, s. 4-6.
- HASEKİ, Metin, **Plastik Açından Türk Mezar taşları**, İstanbul, 1976.
- GÖRGÜNAY, Neriman, **Oğuz Damgaları Ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri**, Ankara, 2002.
- GÜNDOĞDU, Hamza, **Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik**, (Yayımlanmamış doktora Tezi), Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979.
- , “*Eski Bir Kültür Merkezi: Başköy*”, **Otlukbeli Paneli**, Otlukbeli- Erzincan, 1996, s. 135-142.
- , “*Başköy Hakkında Bir Araştırma*”, **Kuruluşunun 45. Yılında Çayırılı**, Çayırılı, 1999, s. 57-62.
- , “*Üzümlü İlçesi ve Çevresindeki Tarihi ve Kültürel Kalıntılar*”, **Erzincan-Üzümlü/Cimin**, Erzincan, 2004, s. 111-132.
- , “*Afyon’da Yeni Bulunmuş Figürlü Bir Mezar Taşı Hakkında*”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. XII. İstanbul, 1983, s. 61-63.
- , “*Erzurum’da Türk-İslam Yapıları*”, **Milli Kültür**, S. 82, Ankara, 1991, s. 23-28.
- , “*İslamî Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine*”, **IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya, 1994, s. 19-32.
- , “*Erzurum’da İlk Osmanlı Yapılaşması*”, **III. Eyüp Sultan Sempozyumu, “Tebliğler”**, İstanbul, 1999, s. 380-389.
- , **Dulkadirli Beyliği Mimarisi**, Ankara, 1986.
- , “*Tercan ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*”, **Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan**, Ankara, 1988, s. 215-264.
- , “*Nahçıvan’dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri*”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: XVI, Erzurum, 2006, 49-57.
- , “*Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları*”, **Kars, Beyaz Uykusuz Uzakta**,

- (Haz: Filiz Özden), İstanbul, 2006, s. 229-274.
- , “Kars’ın Anıtsal Yapıları”, **Kars, Beyaz Uykusuz Uzakta**, (Haz: Filiz Özden), İstanbul, 2006, s. 195-228.
- GÜNGÖR, Harun, “Kayseri Zamantı Vadisi Mezar taşlarında Mesleki İşaretler”, **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, Türk Tarih Kurumu, C. II, Ankara, 1996, s. 185-192.
- GÜVEN, Kenan, **Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli**, Ankara, 1991.
- HASOL, Doğan, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, İstanbul, 1995, s. 328.
- HAVİLAND, William A, **Kültürel Antropoloji**, İstanbul, 2002.
- HEKİMOĞLU, İsmail, “mezar”, **Osmanlıca Türkçe Büyük Ansiklopedik Lügat**, İstanbul, 1985, s. 689.
- HEREDOT, **Heredot Tarihi**, (Çev: Müntekim Ökmen), İstanbul, 1973.
- HİTTİ, K. Philip, **History of Syrie-Including Lebanon and Paletsine**, London, 1951.
- HONIGMANN, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Çev: Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.
- İBN BATUTA, Muhammed Et- Tanci. “Seyahat-name”, C. I-II, (Çev: Mümin Çevik), İstanbul, 1983.
- İBN FADLAN, **Seyahatname**, (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul, 1975.
- İHSANOĞLU, Ekmelettin, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. II, İstanbul, 1999.
- İNAL, Güner, **Türk Minyatür Sanatı**, (Başlangıcından Osmanlılar’a Kadar), Ankara, 1995.
- İNALCIK, Halil, “Erzurum”, **İA**, C. IV. İstanbul, 1977, s. 353-357.
- , **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996.
- İNAN, Abdülkadir, “Müslüman Türklerde Şamanizm’in Kalıntıları”, **Makaleler**, C.1, Ankara, 1987, s. 462-479.
- , “Türklerde ‘At’ Kültürü”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I-II, Ankara, 1987, s. 405-453.
- , “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar”, **Makaleler ve İncelemeler**, C.I. Ankara, 1987, s. 182-184.
- , “Eski Türkler de ve Folklorunda “ant”, **Makaleler ve İncelemeler**, C.I. Ankara, 1987, s. 184-188.
- , “Türklerde Ve Moğollar’da Defin Merasimi Meselesine Dair”, **Makaleler Ve İncelemeler**, C.II, Ankara, 1991, s. 362-386.

- , “*Müslüman Türklerde Şamanizm’in Kalıntısı*”, **Makaleler Ve İncelemeler**, C.II, TTK, Ankara, 1991, s. 462-479.
- , **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul, 1976.
- , **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, (Materyaller ve Araştırmalar), Ankara, 1995.
- İNAN, Afet, **Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti**, Ankara, 1987.
- İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I-II**, Ankara, 1996.
- KAEGİ, Walter E, **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, (Çev: Mehmet Özey), İstanbul, 2000.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul, 1992.
- , “*Türkler*”, **İA**, XII, İstanbul, 1988, s. 179-182.
- , “*Selçuklular*”, **İA**, C. X, İstanbul, 1980, s. 353-416
- KALAFAT, Yaşar, **Altaylar’dan Anadolu’ya Kamizm- Şamanizm**, İstanbul, 2004.
- , **Güney Türkistan’dan Türkiye’ye Meseleler ve Türk Kültür Kimliği**, İstanbul , 1995.
- KALKAN, Mustafa, **Kırgızlar ve Kazaklar**, İstanbul, 2006.
- KARACADAĞ, Demet, “**Bursa’da 14–15. y.y. Mezar taşları**”, Ankara, 1994.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, **Ahlat Mezar taşları**, Ankara, 1992.
- , “*Sivas ve Tokat ’taki Figürlü Mezar taşlarının Mahiyeti Hakkında*”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, II, Ankara, 1970, s. 75-109.
- KARAMÜRSEL, Alim, “*Eski Türklerde Defin Törenleri İle İlgili Usul ve Adetler*”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 77, Ankara, 1990, s. 22-25.
- KEMALİ, Ali, **Erzincan Tarihi**, İstanbul, 1992.
- KİRZİOĞLU, M. Fahrettin, “*Koyuncu Türklerinde Savaş Şenliği ve Kars’ta Derlenen Sayacı Türküleri*”, **Türk Folklor Araştırmaları**, Sayı: 115, 1959.
- , **Yukarı-Kür Ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992.
- , **Kars Tarihi**, C.I. Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.
- KİRZİOĞLU, Görgünay Neriman, **Altaylar’dan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler**, Ankara, 1995.
- KLYASHTORNY, S. G, SULTANOV, T. İ., **Türkün Üç Bin Yılı**, (Çev: D. Ahsen Batur), İstanbul, 2003.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, “*Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III. Ankara, 2002, s.67-75.
- KOCATÜRK, Sadettin “*İran’ın Çeşitli Bölgelerinde Yaşayan Türk Boyları*”, **VI.**

- Milletlerarası Türk Halk Kültür Kongresi, “Seksiyon Bildirileri”**, Ankara, 2002, s. 87-98.
- KOESTLER, Arthur, **13. Kabile**, (Çev: Belkıs Dışbudak), İstanbul, 2006
- KONUKÇU, Enver, “*Erzurum Tarihi-Erzurum’da İslam Hakimiyeti, Halifeler, Emevi ve Abbasiler*”, **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Erzurum, 1989, s. 1-124.
- , “*Kayı-Bayındır, Osmanlı-Akkoyunlu*”, **Otlukbeli Paneli**, Erzincan, 1996, s. 1-42.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, **Erzurum Tarihi Abideleri ve Kitabeleri ile**, Erzurum, 1960.
- KOŞAY, Zübeyr Hamit, “*Doğu Anadolu Mezar taşlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri*”, **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 255-257.
- , “*Malazgird’de Buluşanlar*”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1974, s. 287-296.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, “**Orta ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar**”, **Belleten**, VIII. Ankara, 1944, s. 647-686.
- KÖMEÇ, Saadettin, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara, 2006.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “*Hukuki Sembollerdeki Motifler*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.II, İstanbul, 1939, s.33-52
- KÖSEMİHAL, D Mahmut, “*Halk Sanatında Hayvan Sevgisi*”, **Türk Folklor Araştırmaları**, Sayı: 14. Ankara, 1950, s. 210-212.
- KÖYMEN, Altay Mehmet, **Selçuklular Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1993.
- Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, DİA Yayınları, Ankara, 1993.
- KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri**, Ankara, 1972.
- , “*Peçenekler, Uzlar ve Malazgirt Zaferi*”, **BTTD, Malazgirt Özel Sayısı**, Sayı.47, İstanbul, 1971, s. 42-44.
- KÜÇÜK, Cevdet, “*Erzurum*”, **DİA. C.XI**, İstanbul, 1995, s. 321-329.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, İstanbul, 1993.
- LAQUEUR, Hans-Peter, **Hüve’l- Baki İstanbul’da Osmanlı Mezar taşları**, (Çev: Selahattin Dilidüzgün), İstanbul, 1997.
- MANSEL, Arif Müfit, **Eski Doğu ve Ege Tarihinin Anahatları**, İstanbul, 1945.
- MEMİŞ, Ekrem, **Eski Çağ Türkiye Tarihi**, (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar), 5.Baskı, Konya, 2003.

- , **İskitlerin Tarihi**, Konya, 2005.
- MİROĞLU, İsmet, “*Erzincan*”, **DİA**, C. XI. İstanbul, 1995, s. 318-321.
- MORTENSES, Inge Demant, “*Nomadic Cemeteries and Tombstones From Luristan, Iran*”, **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Geleneği**, C. II. Ankara, 1996, s. 175-183.
- MUZİO, Lo Ciro, “*Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, (Çev: Bülent Keneş), C. III, Ankara, 2002, s. 123-127.
- MÜLAYİM, Selçuk, “*Selçuklu Sanatında İnsan Figürünün İkonografik Kaynağı*”, **Antalya III. Selçuklu Semineri, “Bildiriler”**, İstanbul, 1989, s. 91-101.
- , “*19. Yüzyıl Osmanlı Sanat Kültürü*”, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültür Kongresi**, Ankara, 1997, s. 113-116.
- NEMETH, Gyula, **Attila ve Hunları**, (Çev: Şerif Başstav), Ankara, 1982.
- NERVAL, De Gerard, **Muhteşem İstanbul**, İstanbul, 1974.
- OCAK, A. Yaşar, **Sarı Saltık-Popüler İslam’ın Balkanlar’daki Destani Öncüsü**, Ankara, 2002.
- ONGUN, Halit, “*XV. Yüzyıla Ait Bursa Sicillerinde Geçen Bazı Türkçe Kişi Adları*”, **Türk Etnografya Dergisi**, Ankara, 1962, s. 4-12.
- ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü “1691-1696”**, İstanbul, 1963.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, VI, Ankara 1991.
- , **Türk Mitolojisi**, (*Kaynakları ve Açıklamaları İle*) I-II, Ankara, 1993-1995.
- , **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1988.
- ÖNAY, Mustafa Nadir, **Yaylaktan Kışlağa**, İstanbul, 2001.
- , **Doğunun Altı Kapısı**, İstanbul, 2001.
- ÖNDER, A.Tayyar, **Türkiye’nin Etnik Yapısı**, İstanbul, 2005.
- ÖNEN, Ragıp, “*Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer’iye Sicilleri Ve Bunlarda Görülen Türkçe Kişi Ve Köy İsimleri*”, **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı 3. Ankara, 1959, s. 18-19.
- ÖNEY, Gönül, “*Anadolu’da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı, Kartallı, Şahinli ve Aslanlı Mezar Taşları*”, **Vakıflar Dergisi**, S. XI, Ankara, 1989, s. 283-201.
- , “*İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi*”, **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, C.III. Ankara, s. 41-66.

- , **Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları**, Ankara, 1992.
- , “*İran Selçukluları İle Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularında Atlı Av Sahneleri*”, **Anadolu, (Anatolia)**, C. XI. Ankara, 1969, s. 121-159.
- ÖNGÜL, Ali, “*Mengücekliler*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI. Ankara, 2002, s. 452-460.
- , “*Saltuklular*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI. Ankara, 2002, s. 461-470.
- ÖNKAL, Hakkı, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Ankara, 1996.
- ÖZGÜDENLİ, G. Osman: **Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 2006.
- ÖZBEK, Nizamettin, **Erzincan’dan Kemah’tan**, Ankara, 1982.
- ÖZKAN, Haldun, “*Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar taşları*”, Atatürk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Erzurum, 2000, s. 31-49.
- , “*Erzincan/Çayırılı ve Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarından Birkaç Örnek*”, **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat tarihi Sempozyumu-Bildiriler-** (08-10 Nisan 2002), Kayseri, 2002, s. 611-620.
- , “*Karma Planlı Kiliselere Doğu Anadolu’da bir örnek Öşvank (OSCHKİ) Kilisesi*”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 3, Erzurum, 1997, s. 97-121.
- ÖZTUNA, Yılmaz, **Devletler ve Hanedanlar**, C.II, Ankara, 1996.
- PALABIYIK, Hanefi, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara, 2002.
- PEHLİVAN, Mahmut, **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Erzurum, 1984.
- PEKER, Ali Uzun, “*Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisi ve Mistisizm*”, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültür Kongresi**, Ankara, 1997, s. 171- 186.
- PERK, Kadri: **Cenup Doğu Anadolu’nun Eski Zamanları**, İstanbul, 1943.
- PERRİN, Helen, “*Donnees Ethnographiques et Gistoriques Concernant les Steles Funeraires de l’Ouest du Kazakhstan et Les Steles Funeraires*”, (*Batı Kazakistan ve Osmanlı Dönemi Mezar taşları Hakkında Etnografik ve Tarihsel Veriler*), **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, C. I. Ankara, 1996, s. 299-314.
- PÜRLÜ, Kadir, **Sivas İlbeyli Türkmenleri**, C.II. Sivas, 2001.

- RAMSAY, W. M, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, (Çev: Mihri Pektaş), Ankara, 1961.
- RASONYI, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.
- , **Doğu Avrupa'da Türklük**, İstanbul, 2006.
- RECEPOĞLU, Altay Suroy, **Kosova'da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek**, Ankara, 2001.
- REFİĞ, Ahmet, **Anadolu'da Türk Aşiretleri, (966-1200)**, İstanbul, 1930.
- RİŞVANOĞLU, Mahmut, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul, 1978.
- ROUX, Jean-Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul, 2001.
- , **Orta Asya-Tarih ve Uygarlık**, (Çev: Lale Arslan), İstanbul, 2001.
- , **Orta Asya'da Kutsal bitkiler ve Hayvanlar**, (Çev: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), İstanbul, 2005.
- , **Eskiçağ ve Orta Çağda Altay Kavimlerinde Ölüm**, (Çev: Aykut Kazancıgil), Paris, 1984.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi Tarihi**, İstanbul, 1989.
- SARIKAYA, M. Saffet, **XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri**, Ankara, 2002.
- SEVGİN, Nazmi, *"Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar taşları"*, **Türk Dünyası**, 8/8, İstanbul, 1950, s. 333-336.
- SEVİM, Ali, **Anadolu'nun Fethi ve Selçuklular Dönemi**, Ankara, 2000.
- SEVİN, Veli, **Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora tezi), İstanbul, 1976.
- SİLİ, Timur, *"Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar taşları"*, **Biliğ I**, Ankara, 1996, s. 60-65.
- SOLMAZ, Sefer, *"Danışmendliler"*, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ankara, 2002, s. 430-451.
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar(Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul, 1999.
- , *"Mengüçükler"*, **İA.**, C.VII, İstanbul, 1980, s. 713-718.
- , *"Akkoyunlular"*, **DİA**, C.II, İstanbul, 1989, s. 270-274.
- , **Safevi devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1999.

- , “*Ağaçeriler*”, **DİA**, C.I, İstanbul, 1988, s. 460-461.
- , “*Karakoyunlular*”, **DİA**, C.XXIV, İstanbul, 2001, s. 434-438.
- , “*Karakoyunlular*”, **İA**, C. VI, İstanbul, 1977, s. 292-305.
- , “*Oğuzlar*”, **İA**, C.IX. İstanbul, 1964, s. 378-387.
- , **Karakoyunlular**, C.I-II. Ankara, 1984.
- ŞEKERCİ, Osman, **İslam’da Resim ve Heykelin Yeri**, İstanbul, 1974.
- ŞEŞEN, Ramazan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, İstanbul, 1975.
- , **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998.
- TAKATS, Sandor, **Macaristan Türk Aleminden Çizgiler**, (Çev: Sadrettin Karatay), İstanbul, 1992.
- TAVERNİER, J, Babtiste, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat**, (Çev: Ertuğrul Gültekin), İstanbul, 1980.
- TEKÇE, E. Fuat, **Pazırık**, Ankara, 1993.
- TEKİN, Oğuz, **Antik Nüvizmatik ve Anadolu-Arkaik ve Klasik Çağlar**, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 1997.
- TEKİN, Rahmi, **Ahlat Tarihi**, İstanbul, 2000.
- TEZCAN, Mehmet, **Eski Türklerde Damga**, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), Erzurum, 1990.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981.
- TOPBAŞ, Ahmet, “*Afyon Yöresi Türkmen Mezar taşları*”, **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri**, C. I. Ankara, 1996, s. 117-122.
- TOPBAŞ, Ahmet-SEYİRCİ Musa, “*Kayıhan Köyü’nde Türkmen Gelenekli Mezar taşları*”, **Türk Folkloru**, S. 60, İstanbul, 1984, s. 4-6.
- TURAN, Osman, **Tarihi Akışı İçinde Din Ve Medeniyet**, İstanbul, 1980.
- , **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1996.
- , **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul, 1981.
- , **12 Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1941.
- , **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1973.
- , **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), Ankara, 1988.
- TURAN, Refik, **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, İstanbul, 1995.

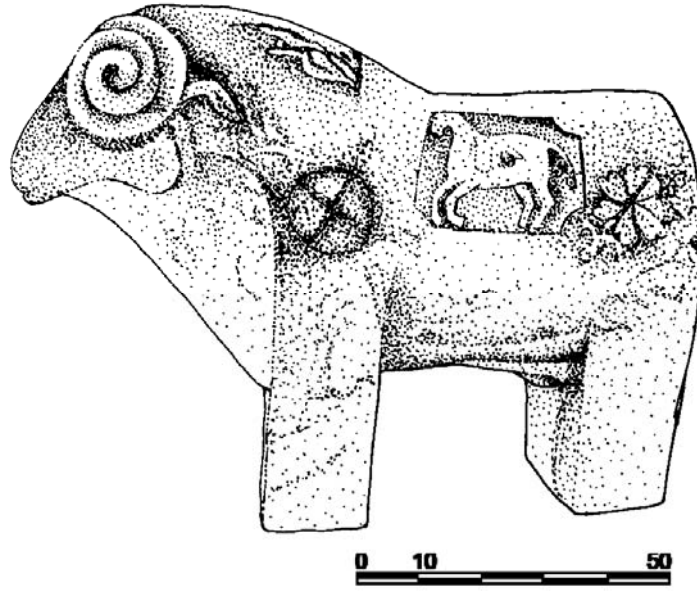
- TURHAN, M. Taner, “*Eski Çağda Kimmerler Problemi*”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1979, s. 355-369.
- TÜRKAY, Cevdet, **Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İstanbul, 1979.
- ULUÇAM, Abdüsselam, **Orta Çağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı –BİTLİS**, Ankara, 2002.
- UMAR, Bilge, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İstanbul, 1993.
- , **Türkiye Halkının Orta Çağ Tarihi, (Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması)**, İstanbul, 1998.
- USTA, Aydın “*Artuklular*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI. Ankara, 2002, s. 471-483.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri-Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, İstanbul, 1937.
- ÜÇER, Müjgan, “*Sivas’ta Yoklatma*”, **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1976, s. 364-369.
- ÜNAL, Mustafa, “*Azerbaycan Mezar taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslam’ın Etkileri*”, **Uluslararası 4. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 287-296.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, “*Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar*”, **Vakıflar Dergisi**, XI. Ankara, 1976, s. 121-163.
- VASİLİYEV, Dimitri, “*Sibiry müzelerinde Bulunan Gök Türk Heykel ve Sanat Eserleri Koleksiyonları*”, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültür Kongresi**, Ankara, 1997, s. 297-302.
- WOODS, E. John, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu “AKKOYUNLULAR”**, (Çev: Sibel Özbudun), İstanbul, 1993.
- YAPI KREDİ ALTIN SİKKE KOLEKSİYONU, **Altının İktidarı**, Vedat Nedim Tör Müzesi, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 2005.
- YAZICI, Nesimi, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, İstanbul, 2002.
- YETKİN, Suut Kemal, **İslam Ülkelerinde Sanat**, İstanbul, 1984.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul, 1976.
- ŞERARE, Yetkin, “*Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar taşları*”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I**, Ankara, 1970, s. 149-156.
- YAŞA, Recep, “*Ahlat Şahlar*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.VI, Ankara, 2002, s. 484-490.

- YILDIRIM, Recep, **Uygarlık Tarihi**, İzmir, 2000.
- YILMAZ, Ali, **Tahtacılar'da Gelenekler**, Ankara, 1948.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, "*Akkoyunlular*", **İA**, C.I, İstanbul, 1978, s. 251- 270.
- , "*Erzurum*", **İA**, C.IV, İstanbul, 1977, s. 345–353.
- YÖNDEMLİ, Fuat, **Tarih Öncesinden Günümüze Yılan**, Ankara, 2004.
- YÖRÜKAN, Y. Ziya, **Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar**, Ankara, 2002.
- YÜCEL, Yaşar, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar -1-**, Ankara, 1991.
- ZAPSU, Abdurrahim, **Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, 1978.

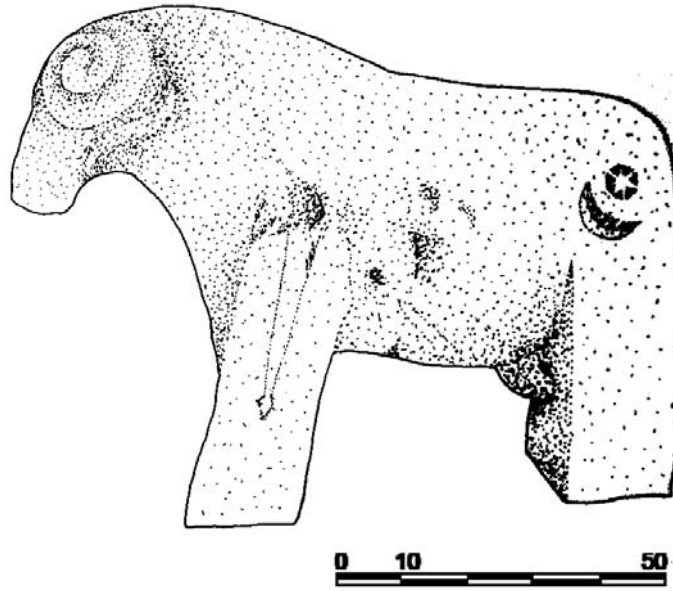
ÖZGEÇMİŞ

1963 yılında Erzurum’da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Erzurum’da tamamladı. 1986 Yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi- Arkeoloji, Sanat Tarihi Anabilim dalından mezun oldu. Bir müddet özel sektörde yönetici, 1995 yılına kadar da Milli Eğitim Bakanlığında öğretmen olarak görev yaptı. 1995 yılında, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları, Halı-Kilim ve Eski Kumaş Desenleri Ana Sanat dalına araştırma görevlisi olarak girdi.

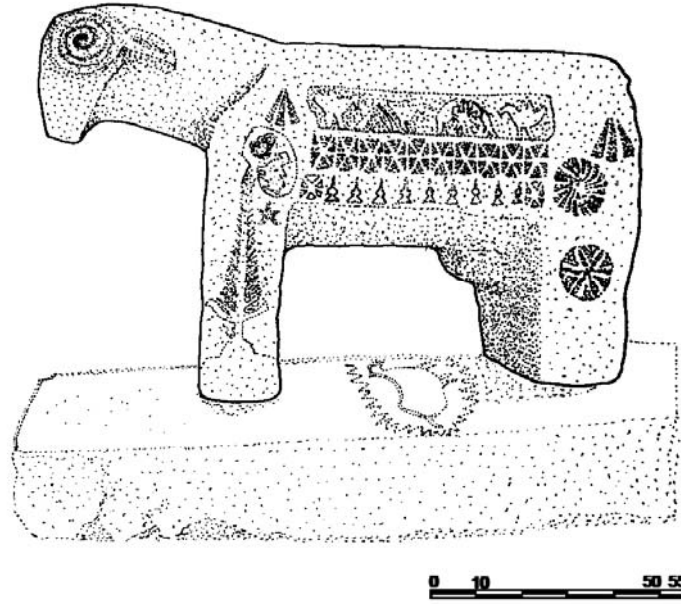
Evli ve üç çocuk babası olup, halen aynı fakültede görev yapmaktadır.

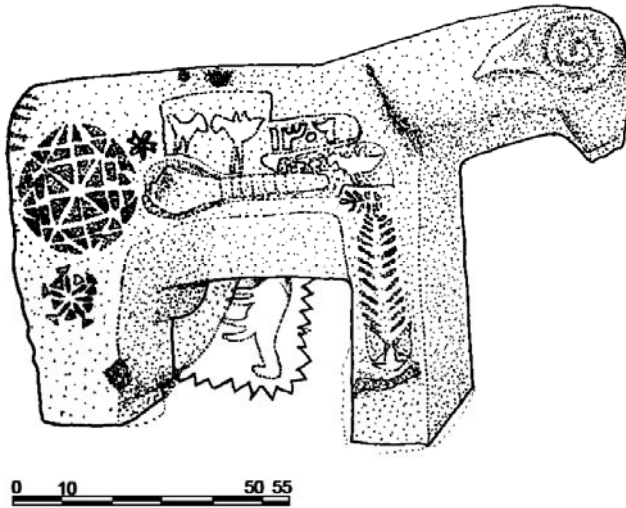
Çizim 4-Kat. 1-Koç heykeli üzerindeki at figürü ve rozetler,Erzincan müzesi

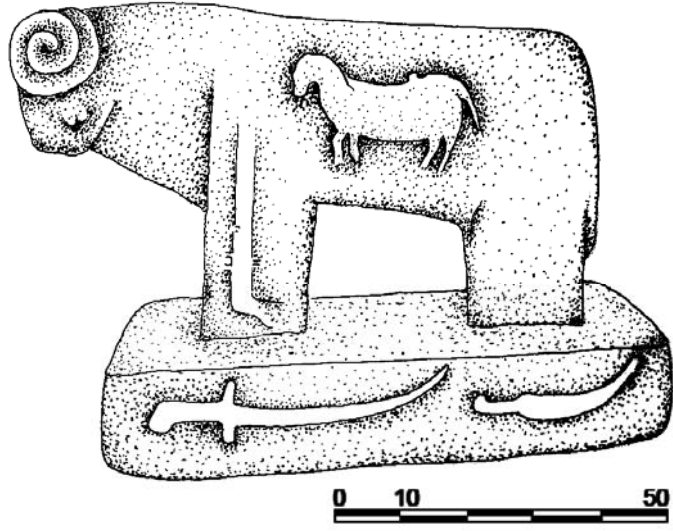
Çizim 2- Kat. 2-Koç heykeli üzerindeki bayrak motifi, Erzincan müzesi

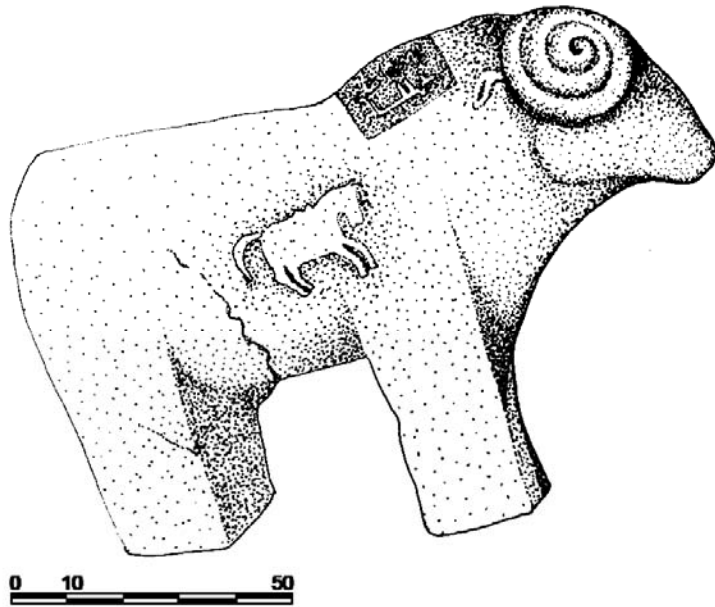
Çizim 3-Kat. 3-Üzerinde hayat ağacı, kuş figürleri, aşiret imi ve çeşitli rozetler olan koç heykeli, Erzincan müzesi

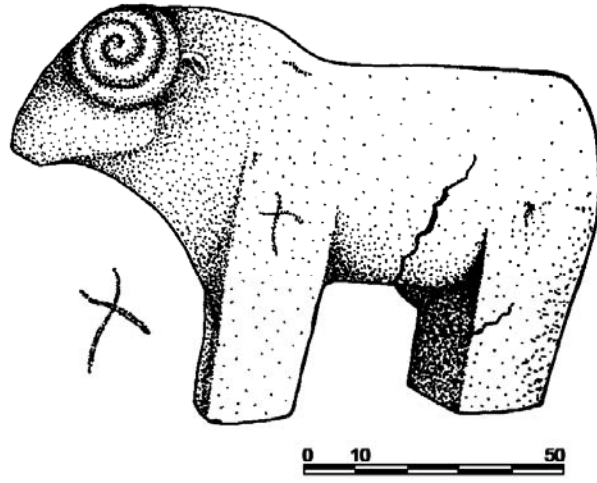
Çizim 4- Kat. 3-Üzerinde çeşitli rozetler ve saz aleti olan koç heykeli, Erzincan müzesi

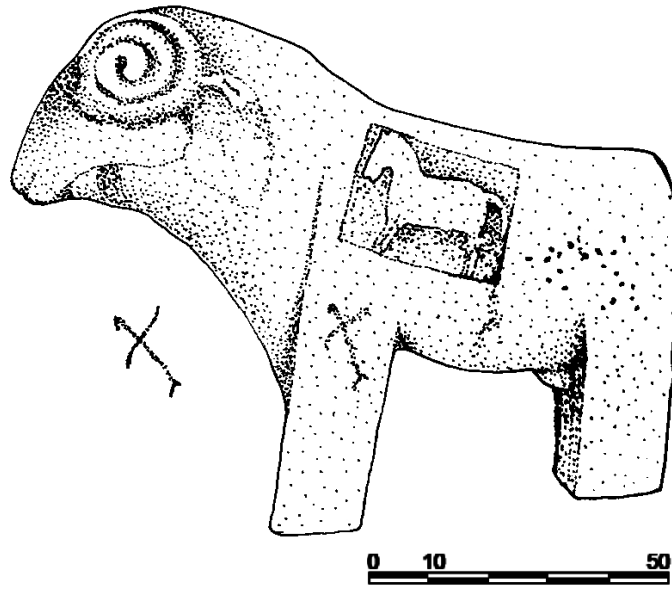
Çizim 5-Kat. 4-Üzerinde at ve kılıç figürü olan koç heykeli, Erzincan müzesi

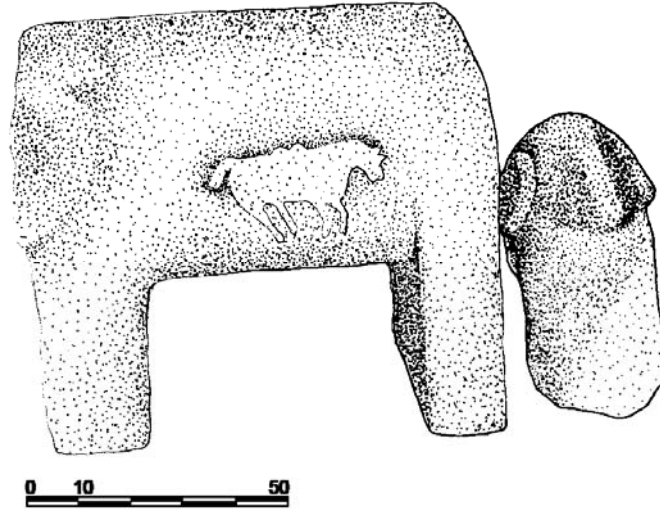
Çizim 6- Kat. 5-Binicisiz at figürü olan kitabeli koç heykeli, Erzincan müzesi

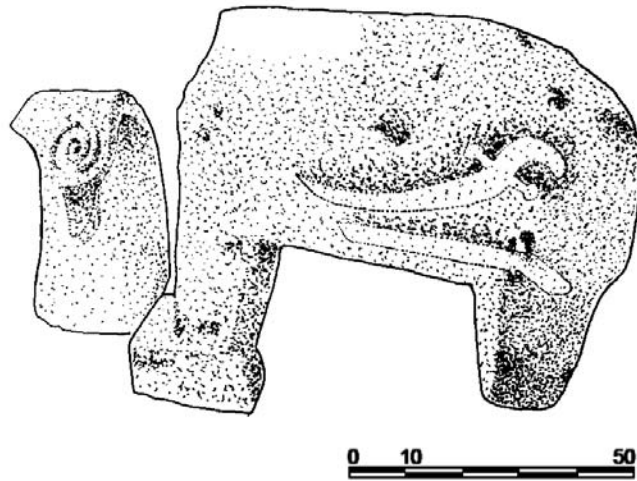
Çizim 7- Kat. 5- Koç heykelindeki Avşar imi, Erzincan müzesi

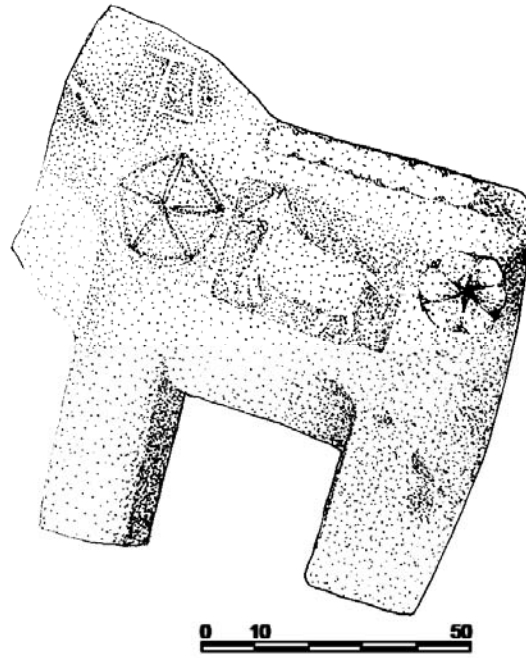
Çizim 8- Kat. 6-Üzerinde binicisiz at figürü ve Avşar imi olan koç heykeli, Erzincan Müzesi

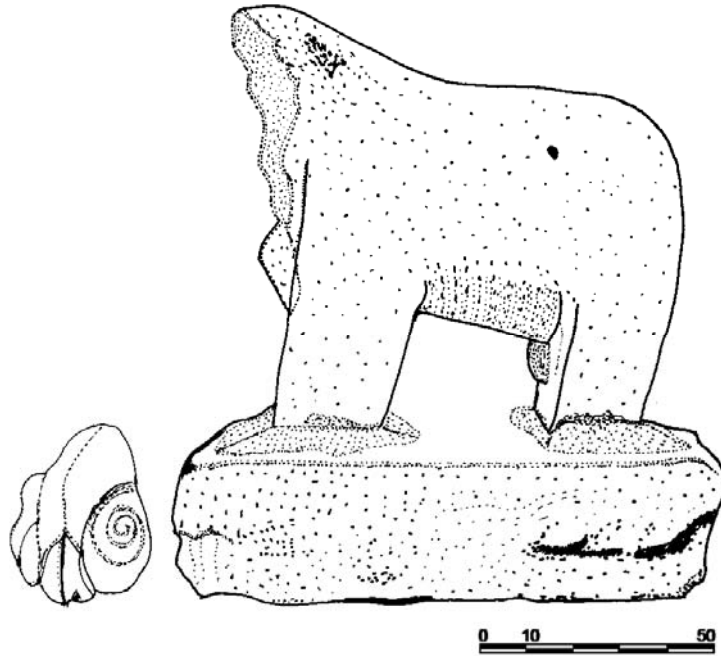
Çizim 9-Kat. 7- Üzerinde hareket halinde binicisiz at figürü olan kırık koç heykeli,
Erzincan müzesi

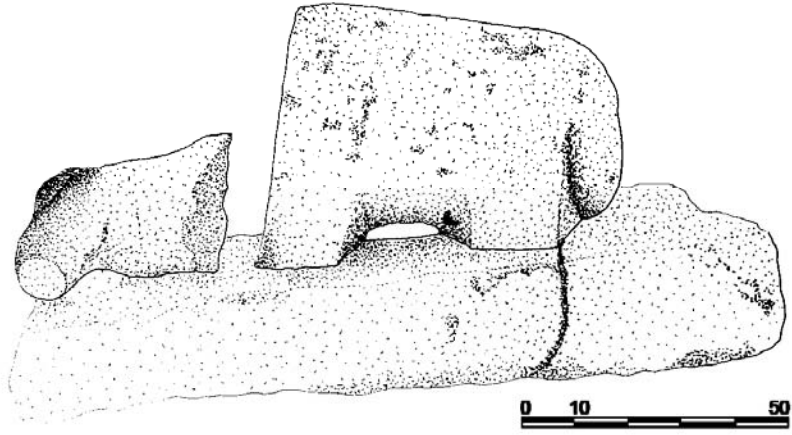
Çizim 10-Kat. 7-Aynı heykelin sol tarafındaki kılıç ve tabanca motifi, Erzincan müzesi

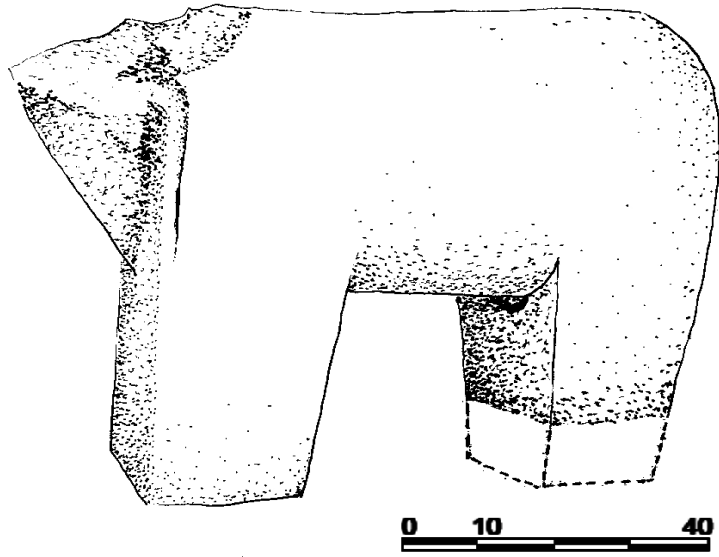
Çizim 11- Kat. 8-Üzerinde rozet, damga ve binicisiz at figürü olan heykel, Erzincan müzesi

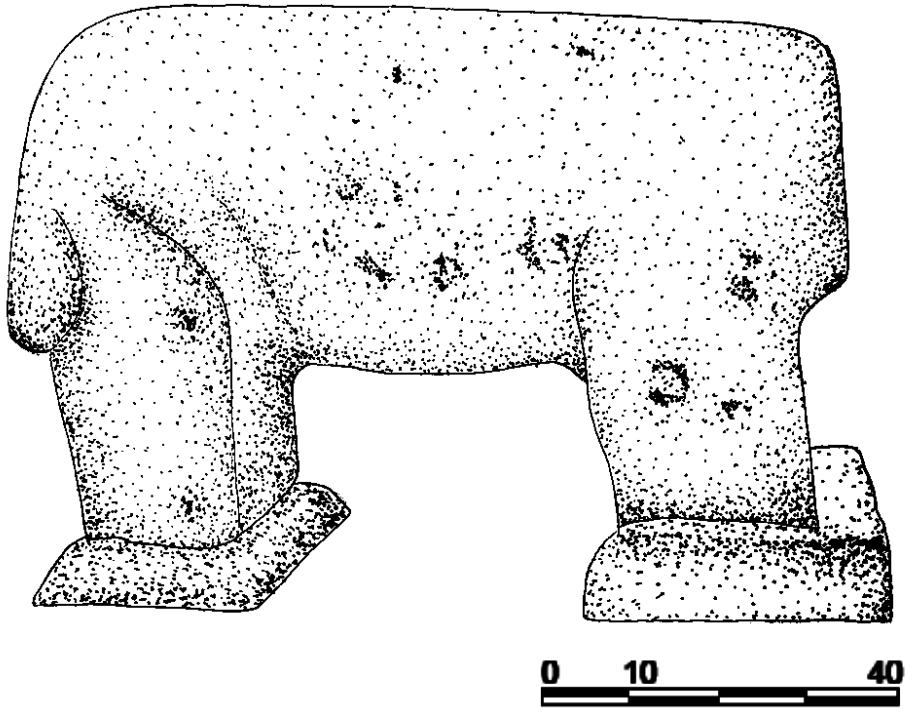
Çizim 12-Kat. 9-Kafası kırık koç heykeli, Erzincan müzesi

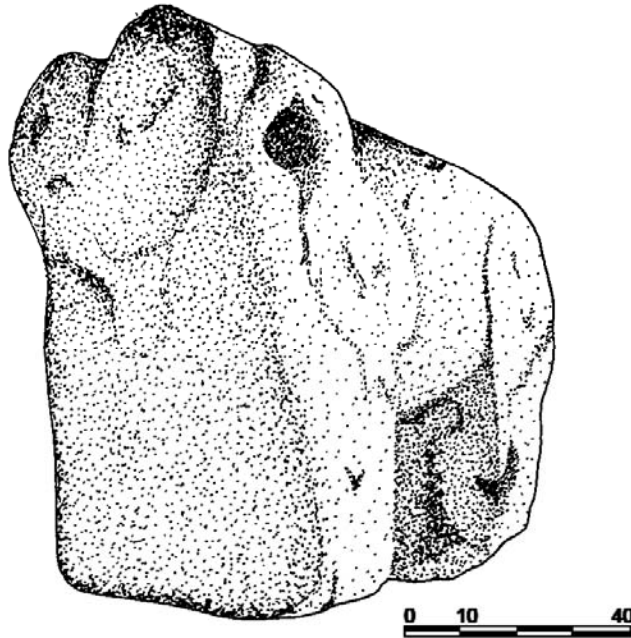
Çizim 13-Kat. 10- Kafası kırık koç heykeli, Erzincan müzesi

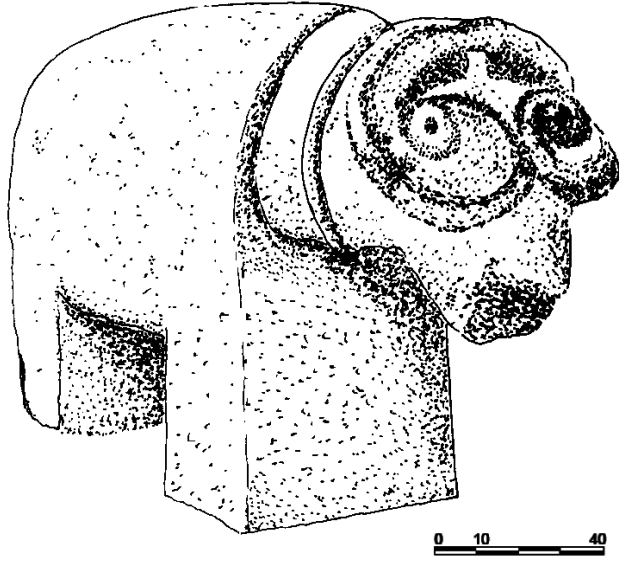
Çizim 14-Kat. 11- Kafası kırık koç heykelinin boyun yapısı, Erzincan müzesi

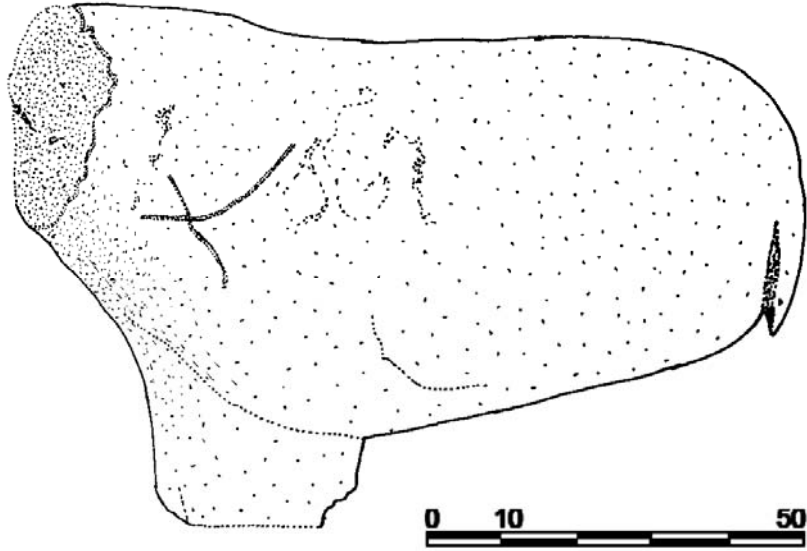
Çizim 15-Kat. 12-Siyah taştan yontulan başsız koç heykeli, Erzincan müzesi

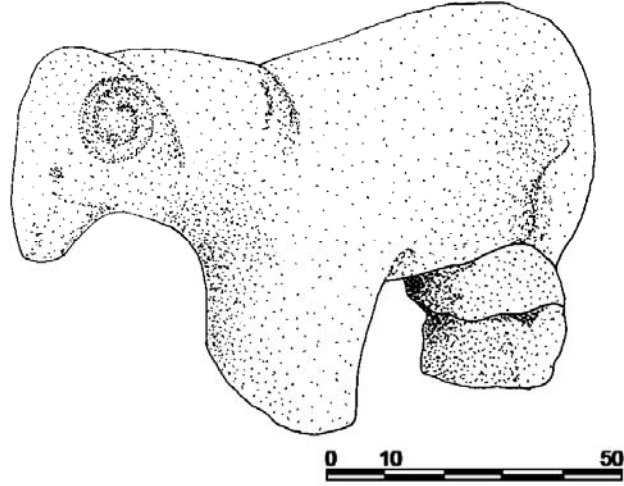
Çizim 16-Kat. 13- Musalla taşı olarak kullanılan siyah taştan başsız koç heykeli,
Erzincan müzesi

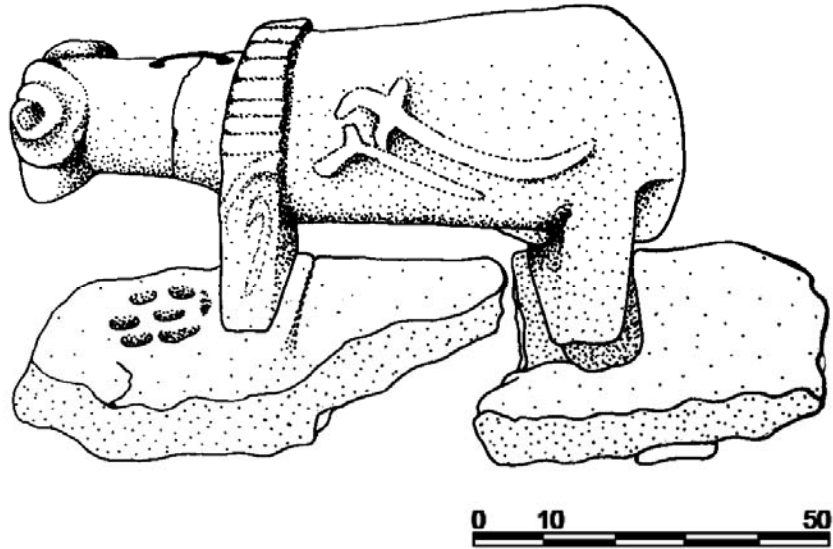
Çizim 17-Kat.14- SSK kavşağında yer alan koç heykeli,

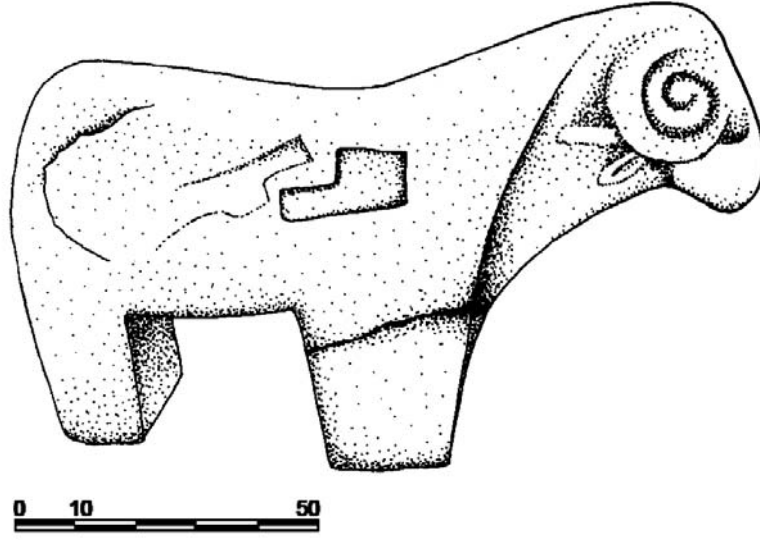
Çizim 18-Kat.15- Üzerinde Avşar imi olan koç heykeli,Başköy mezarlığı, Çayırli-Erzincan

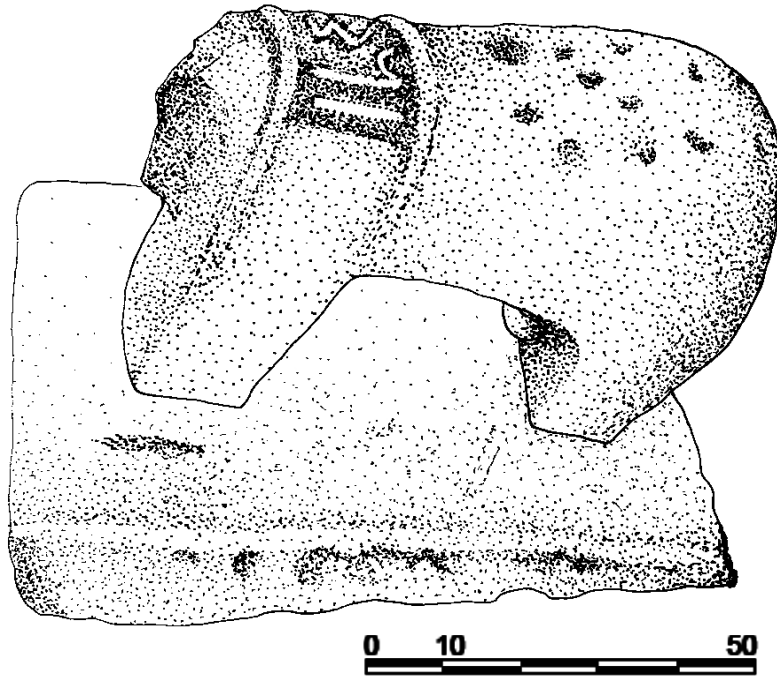
Çizim 19-Kat.16- Başköy mezarlığında bulunan koç heykeli, Çayırılı-
Erzincan

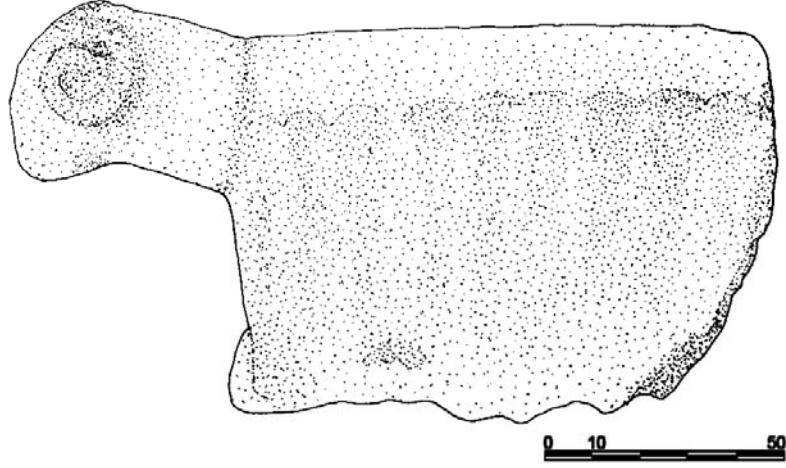
Çizim 20-Kat. 17- Üzerinde kılıç ve çevgan motifi olan koç heykeli, Yuvalı Köyü
Tercan-Erzincan

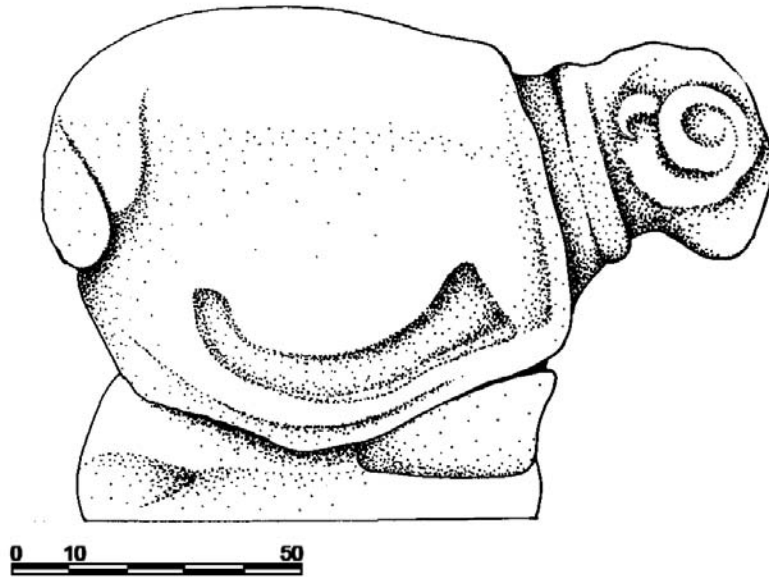
Çizim 21-Kat. 18- Çayırılı-Balıklı köyden getirilen, Edebiyat Fakültesi önündeki koç heykeli, Erzurum

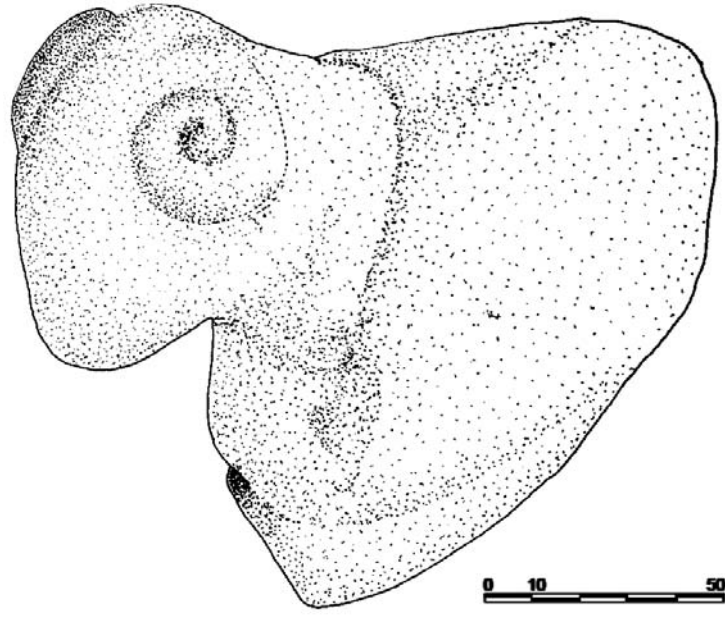
Çizim 22-Kat.19- Çayırılı-Balıklı köyden getirilen Edebiyat Fakültesi önündeki başsız koç heykeli, Erzurum

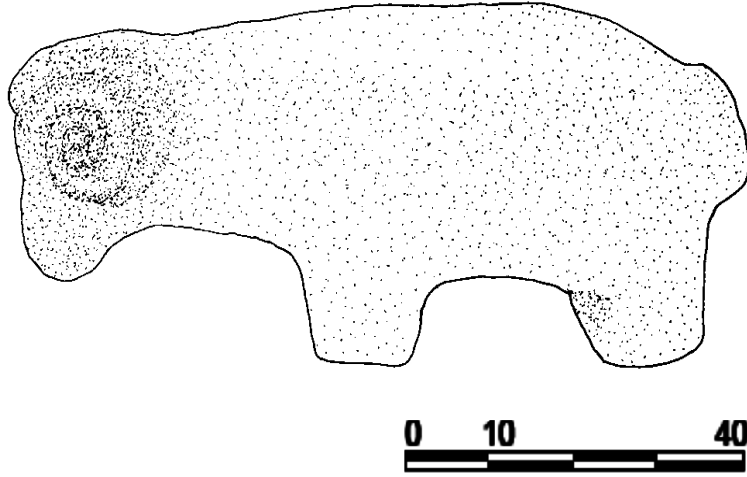
Çizim 23-Kat. 20-Siyah taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

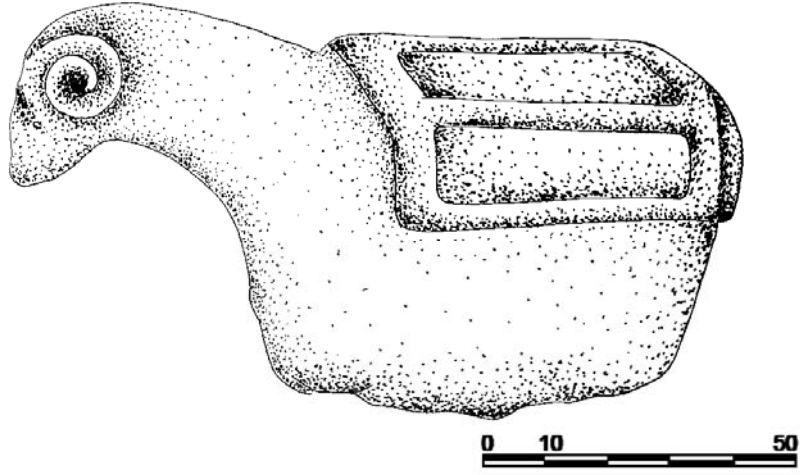
Çizim 24-Kat. 21-Oturur vaziyette verilen koç heykeli, Erzurum Müzesi

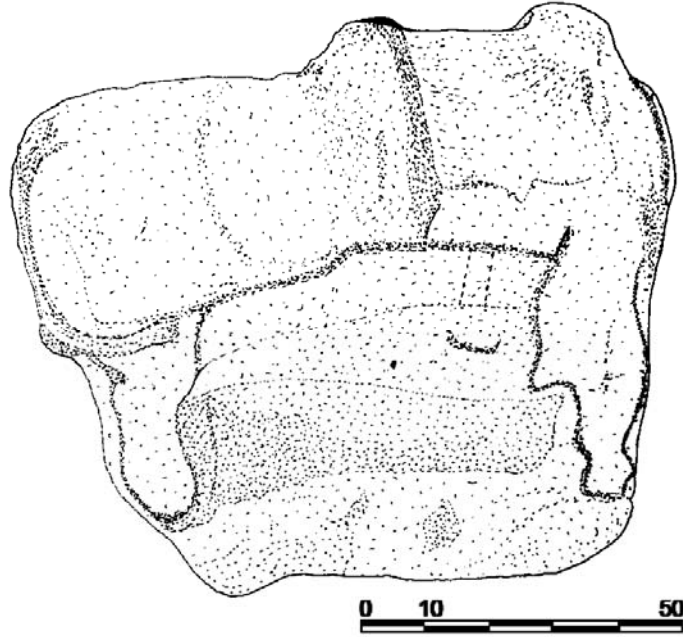
Çizim 25-Kat. 22-Siyah taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

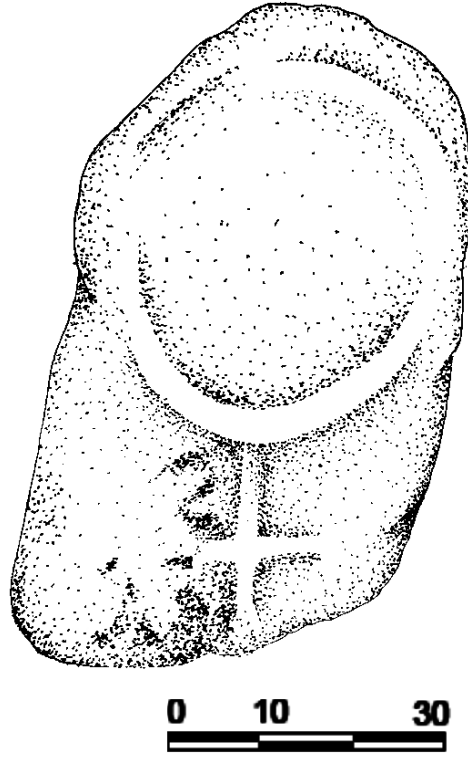
Çizim 26-Kat. 23- Kırmızı taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

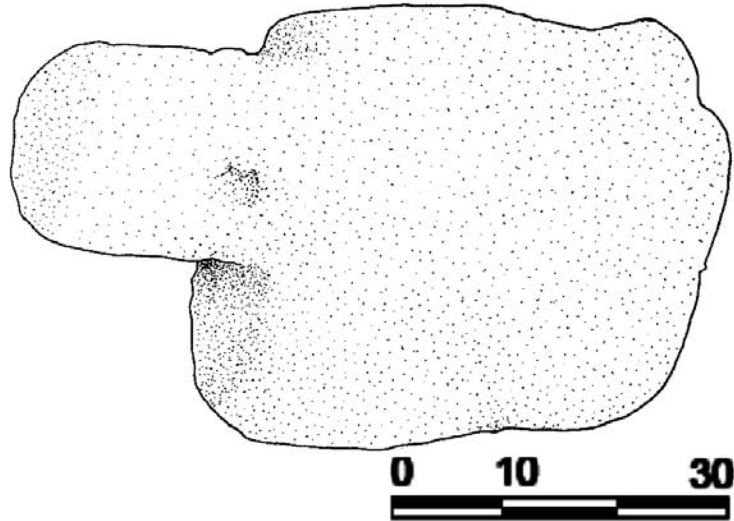
Çizim 27-Kat. 24- Siyah taştan koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

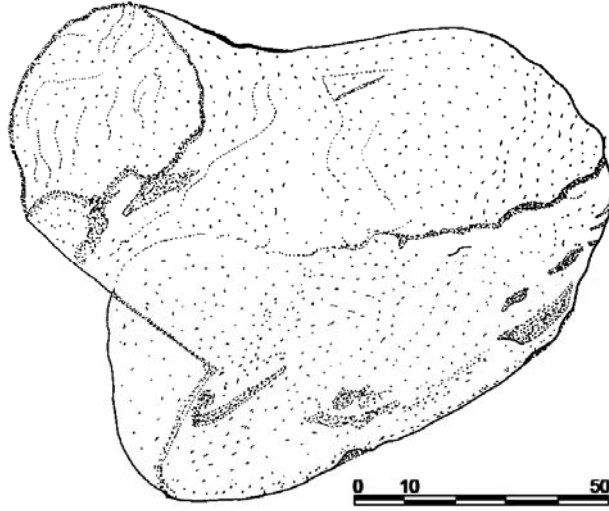
Çizim 28-Kat. 25- Siyah taştan malzemeden yontulmuş at heykeli, Erzurum Müzesi

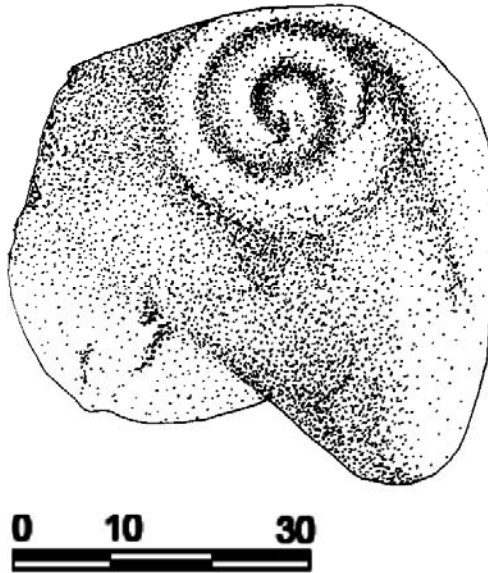
Çizim 29-Kat. 25- At heykelinin göğsünde yer alan haç motifi, Erzurum müzesi

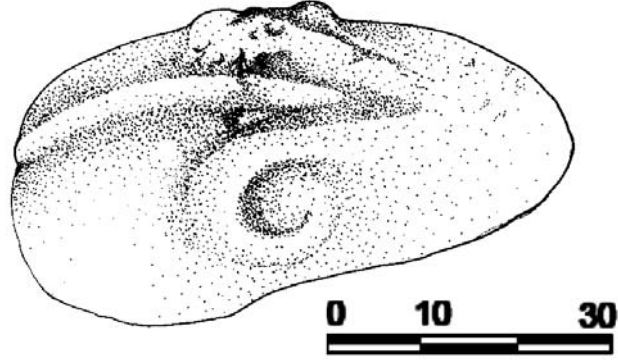
Çizim 30-Kat. 26- Kırmızı taştan yontulmuş koyun veya koç heykeli, Erzurum Müzesi

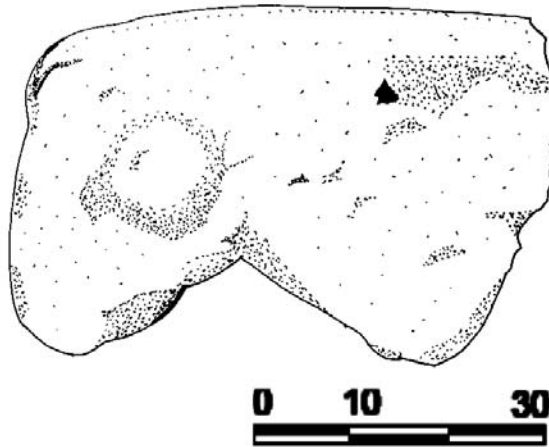
Çizim 31-Kat. 27- Kırmızı taştan koyun veya koç heykeli, Olur-Erzurum

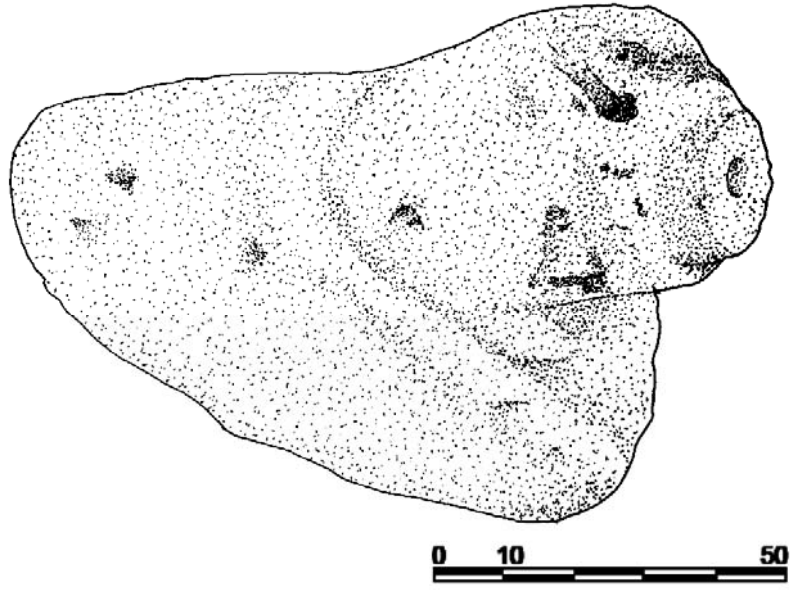
Çizim 32-Kat. 28- Kırmızı taştan koyun veya koç heykeli başı, Olur-Erzurum

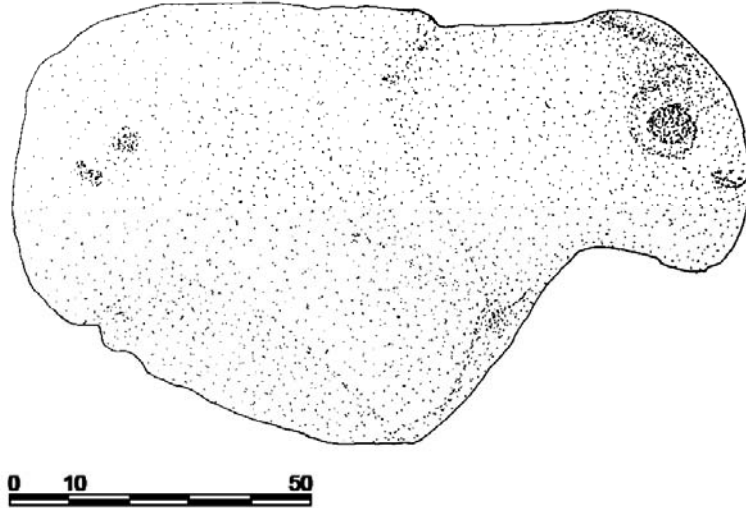
Çizim 33-Kat. 29- Kırmızı taştan koyun veya koç heykel başı, Olur-Erzurum

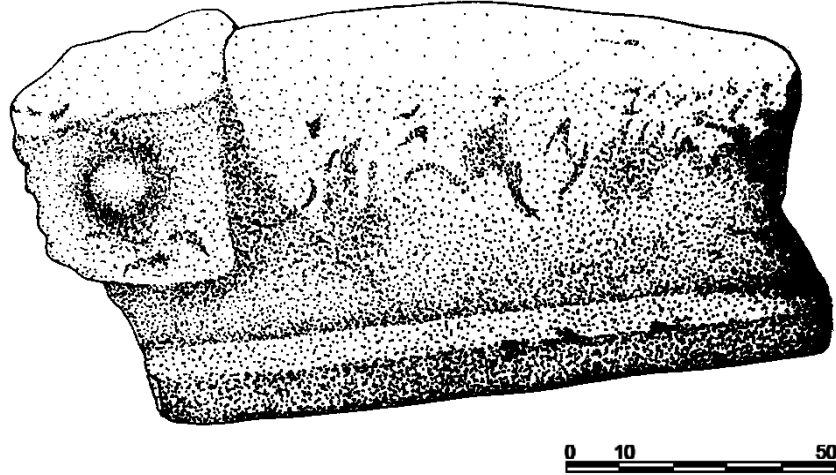
Çizim 34-Kat. 30- Beyaz taştan koyun veya koç heykel başı, Olur-Erzurum

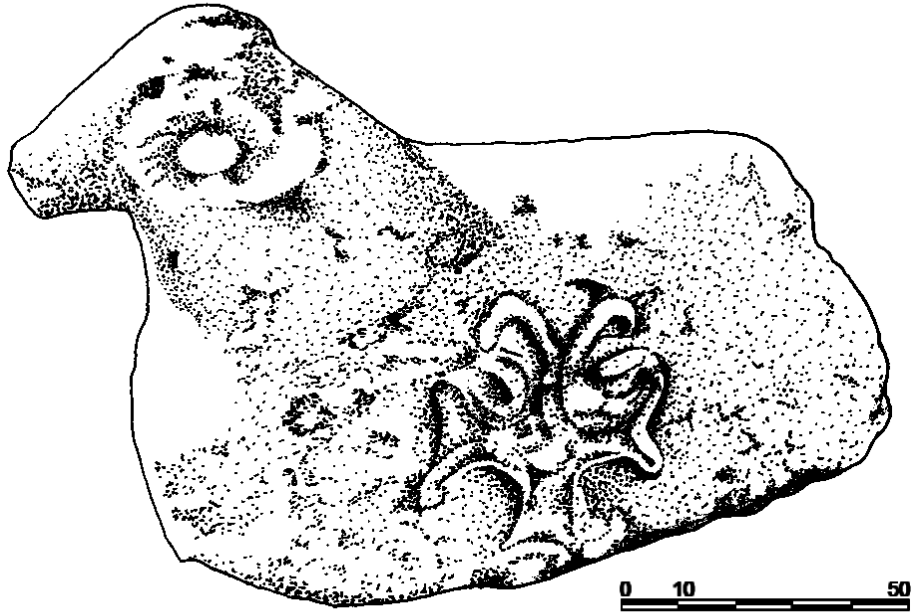
Çizim 35-Kat. 31- Çeşme taşı olarak düzenlenen kırmızı taştan koyun veya koç heykeli, Olur-Erzurum

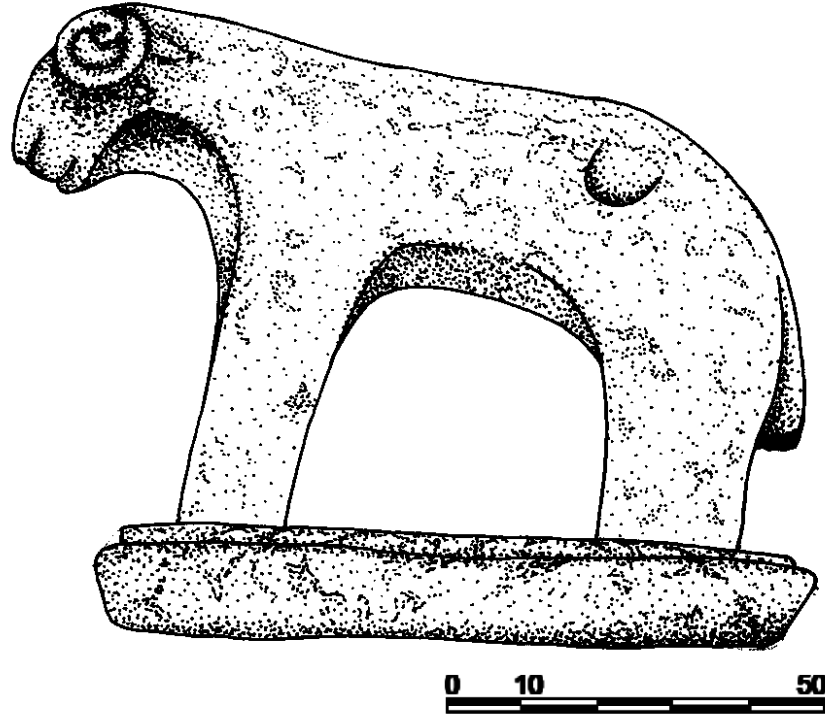
Çizim 36-Kat. 32- Kırmızı taştan oturur biçimde koyun veya koç heykeli , Olur-Erzurum

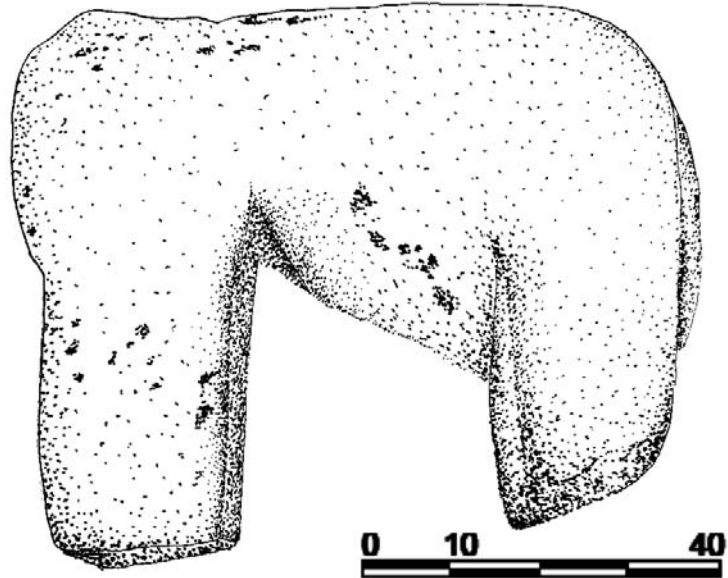
Çizim 37-Kat. 33-Gri taştan oturur biçimde koyun veya koç heykeli , Olur-Erzurum

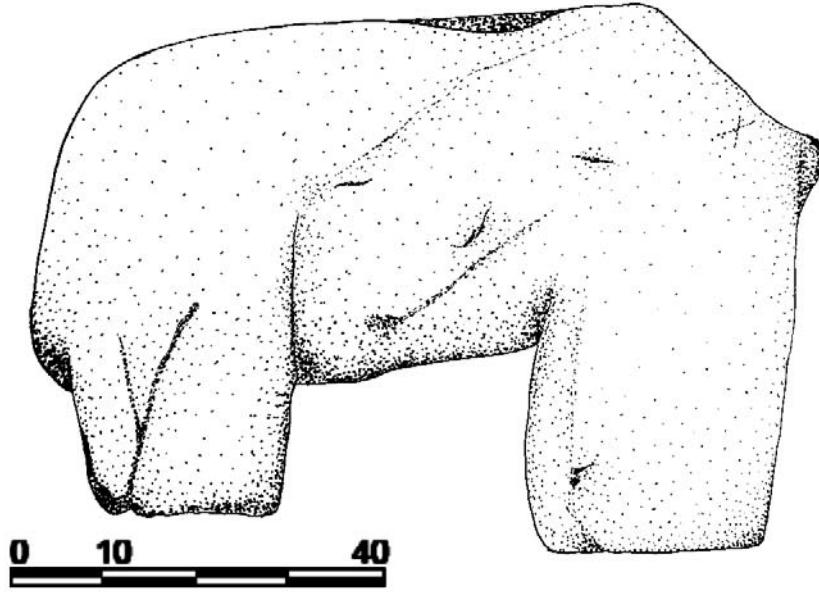
Çizim 38-Kat. 34-Uçları çift başlı kartala benzeyen haç motifli, gri taştan oturur biçimde koyun veya koç heykeli , Olur-Erzurum

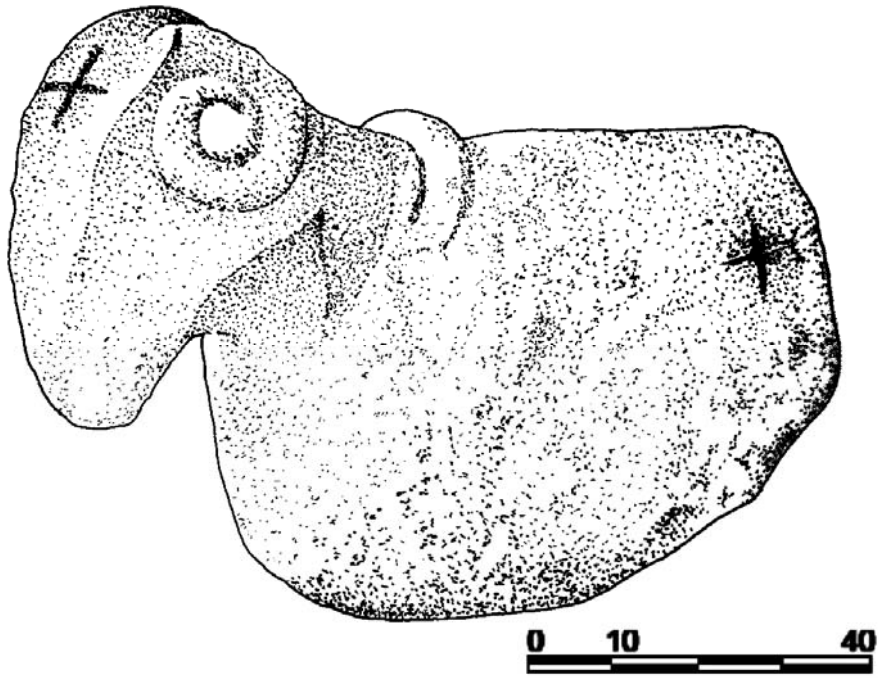
Çizim 39-Kat. 35- Başköy Köyü Eski Mezarlığında bulunan koç heykel biçimli
Mezartaşı, Hınıs-Erzurum

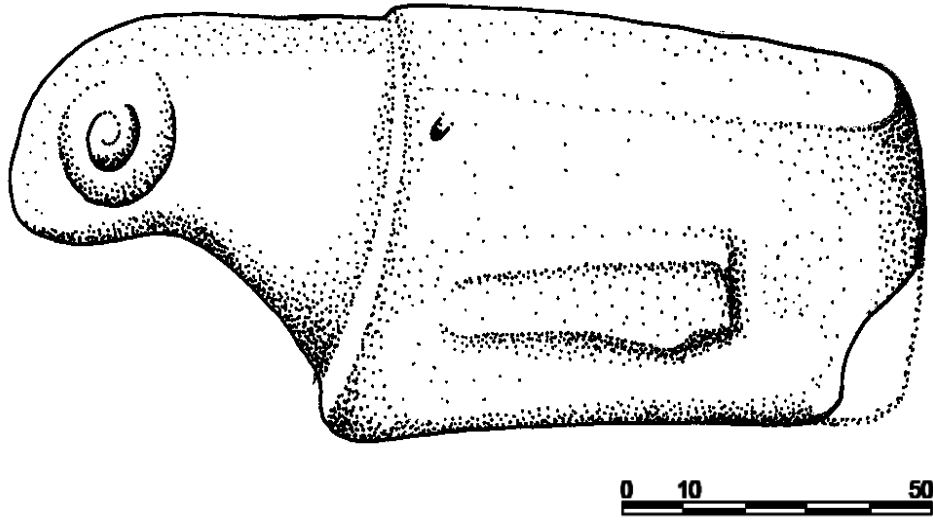
Çizim 40-Kat. 36- Kazancı Köyü Eski Mezarlığında bulunan koç heykel biçimli
Mezartaşı, Hınıs-Erzurum

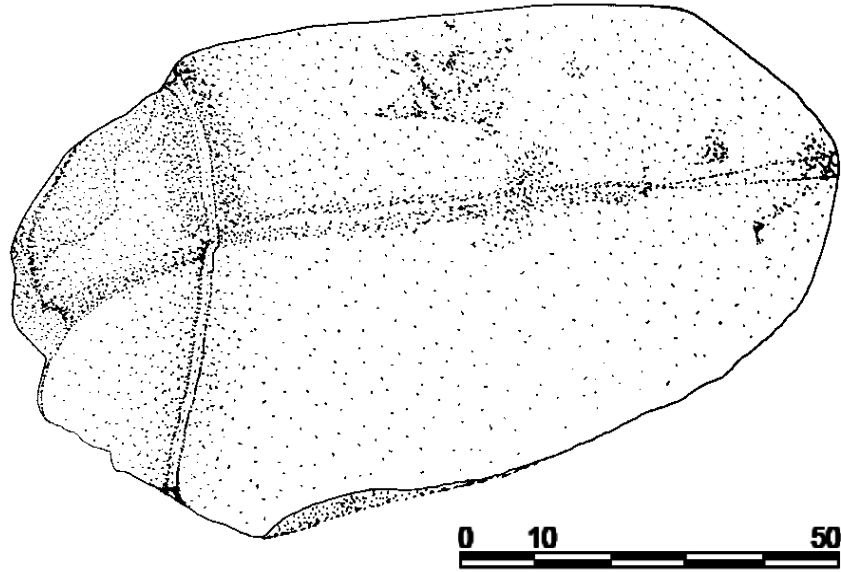
Çizim 41-Kat. 37- Kazancı Köyü Eski Mezarlığında bulunan koç heykel biçimli Mezar taşı, Hınıs-Erzurum

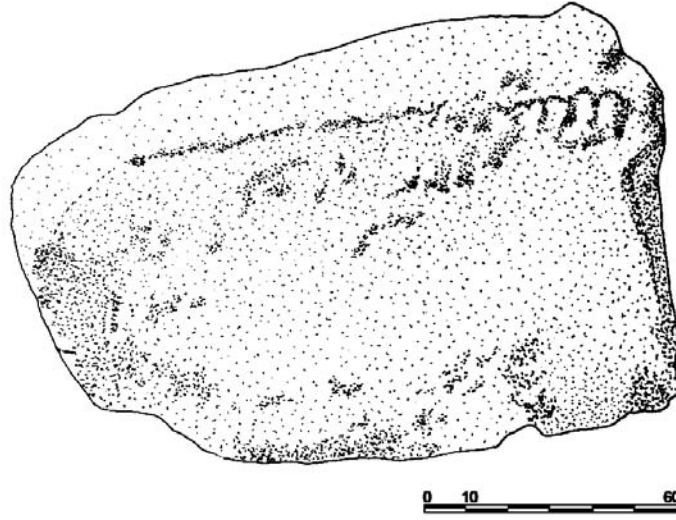
Çizim 42-Kat. 38-Şu an kayıp olan haç motifli koyun veya koç heykeli,Erzurum müzesi

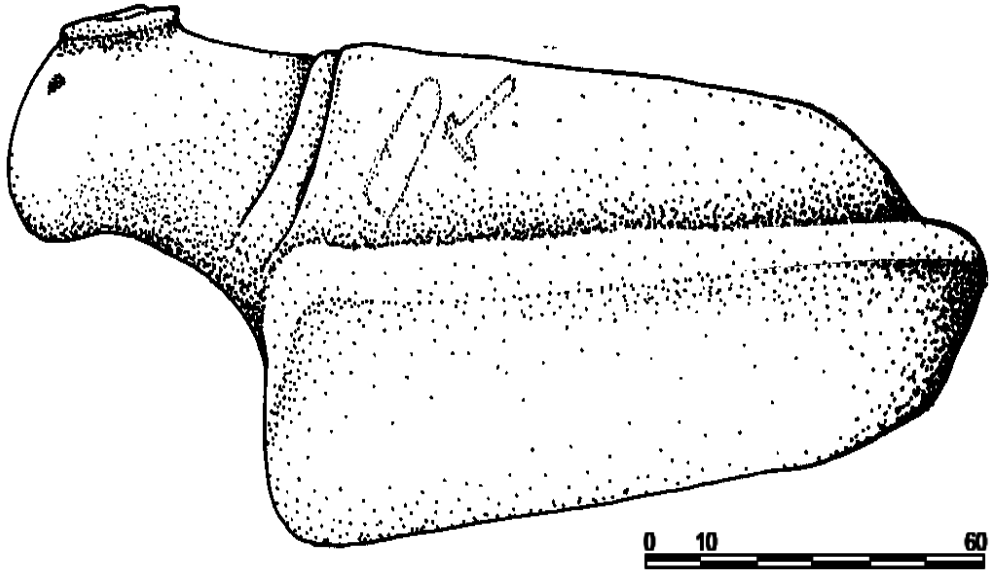
**Çizim 43-Kat. 39-Ok sadağı motifli Koyun veya koç heykeli, Çarmak Yaylası
Güngörmez Köyü-Erzurum**

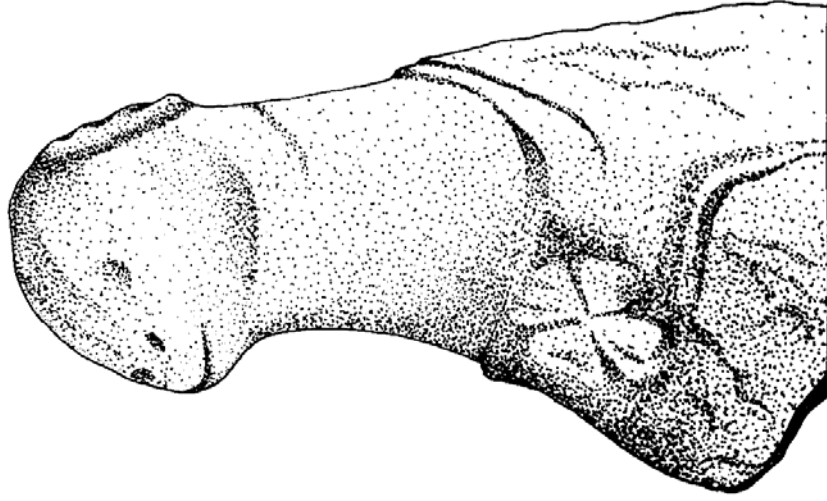
**Çizim 44-Kat. 40-Başı tahrip olmuş oturur vaziyette, koyun veya koç heykeli
Çarmak Yaylası-Erzurum**

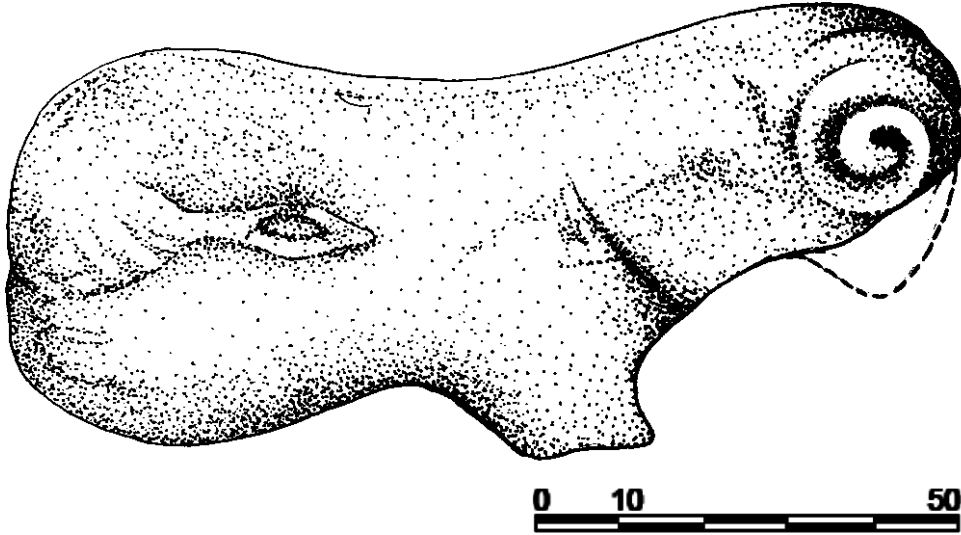
Çizim 45-Kat. 42-Tahrip olmuş koyun veya koç heykeli, merkez Umudum Köyü-Erzurum

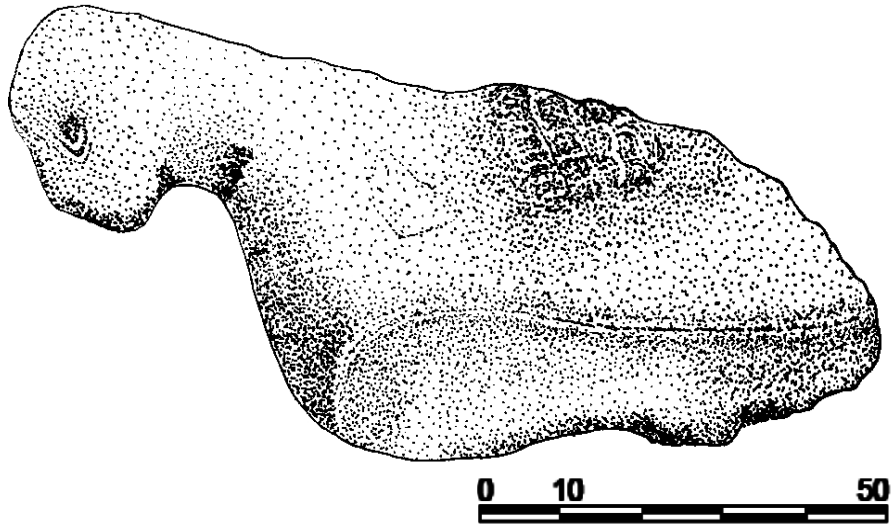
Çizim 46-Kat. 43-Haç motifli koyun veya koç heykeli, Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

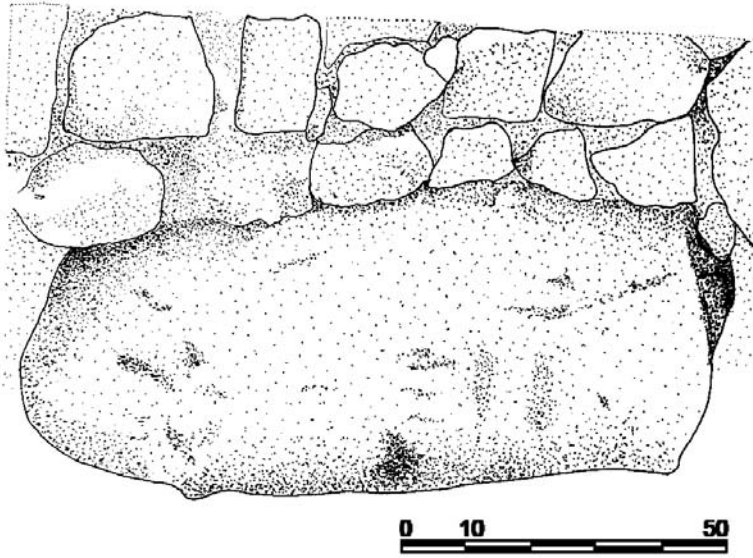
Çizim 47-Kat. 43- Aynı heykelin göğsünde yer alan haç motifi, Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

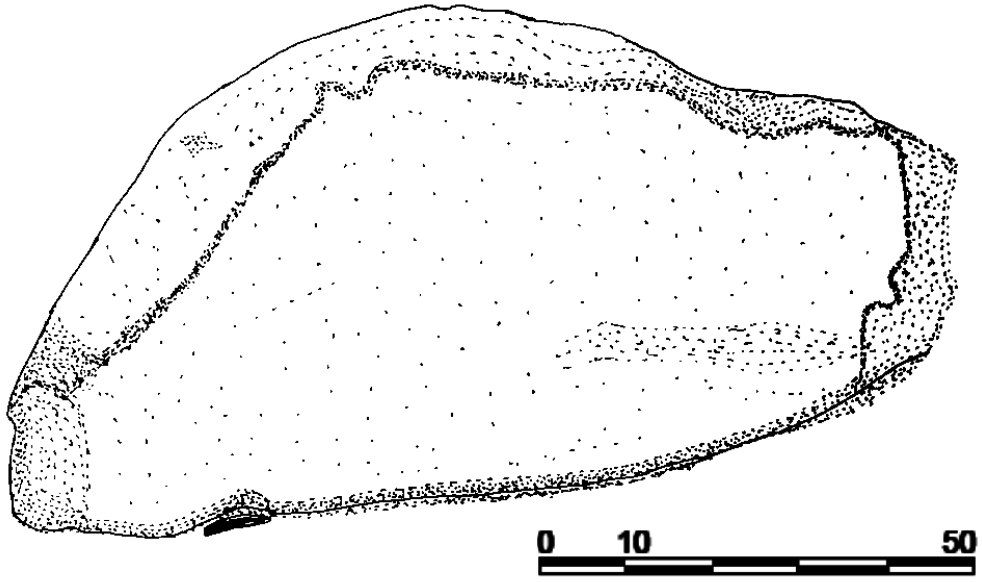
Çizim 48-Kat. 44- toprak altında kalan aşiret imi motifi olan koyun veya koç heykeli Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

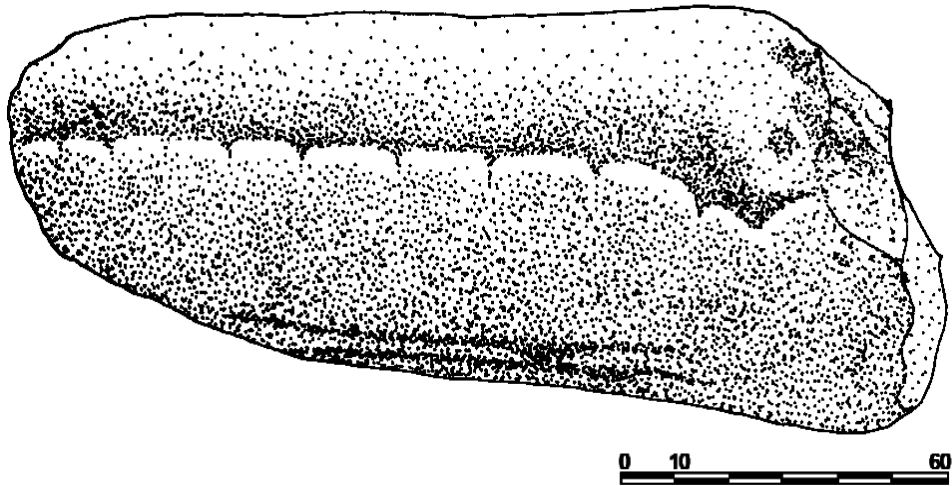
Çizim 49-Kat. 45-Temel taşı olarak kullanılan koyun veya koç heykeli
Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

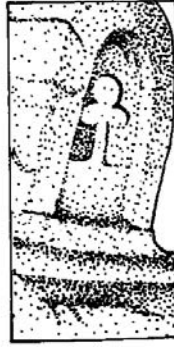
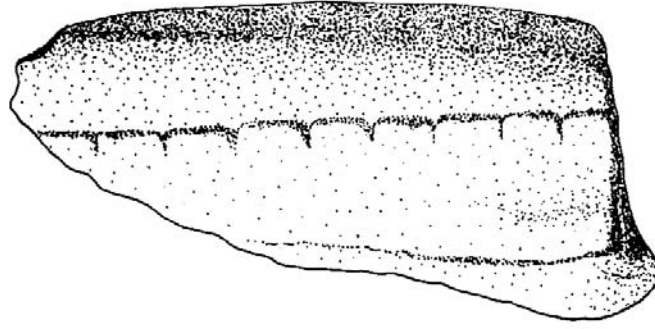
Çizim 50-Kat. 46- Temel taşı olarak kullanılan başı kopmuş, koyun veya koç heykeli
Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

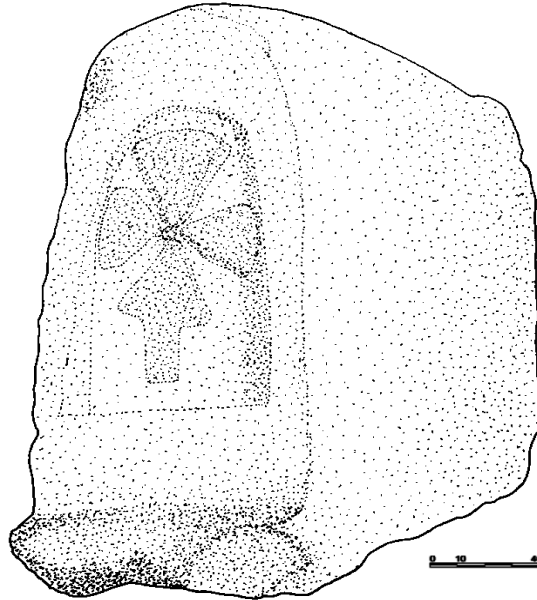
**Çizim 51-Kat. 47- Toprak altından çıkarılan tahrip olmuş koyun veya koç heykeli
Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum**

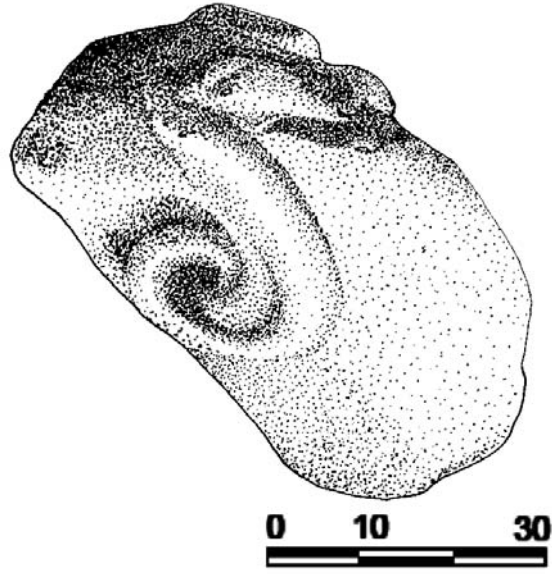
**Çizim 52-Kat. 48-Toprak altından çıkarılan tahrip olmuş koyun veya koç heykeli
Parağ Mevkisi-Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum**

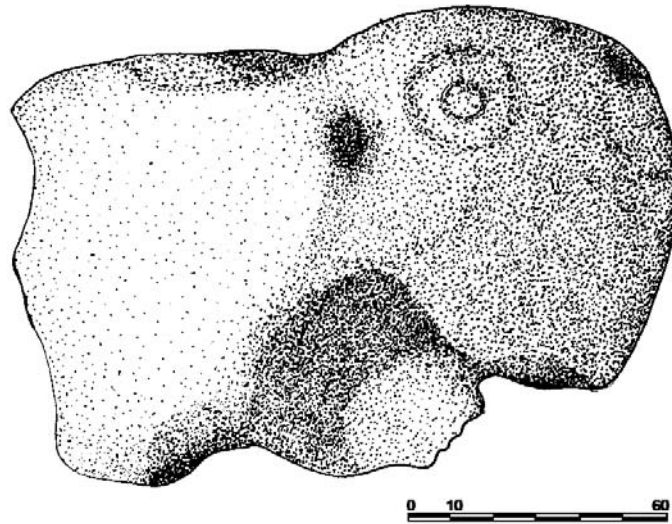
Çizim 53-Kat. 49-Tahrip olmuş haç motifli koyun veya koç heykeli, Parağ Mevkisi-Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

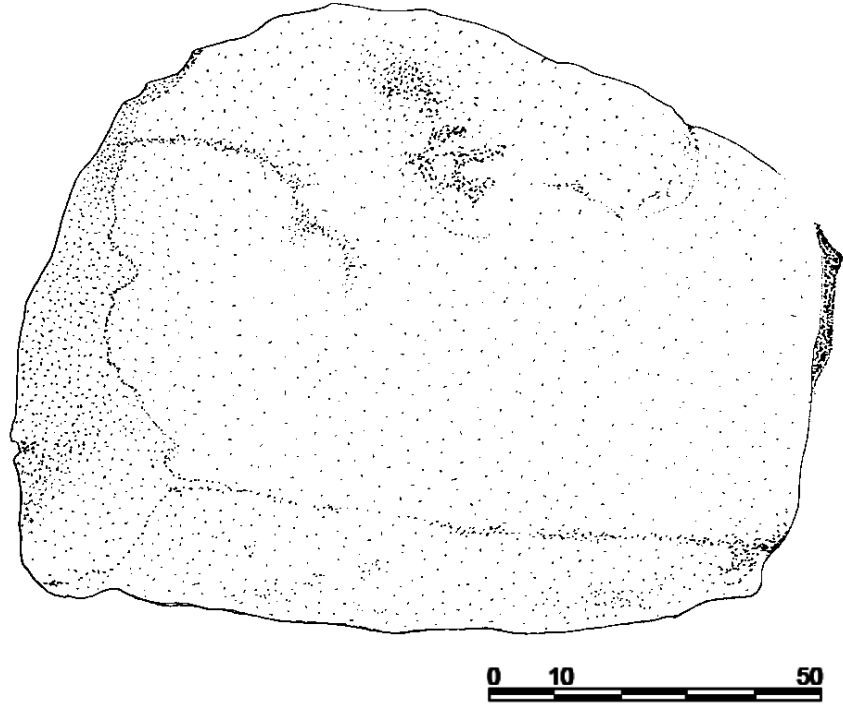
Çizim 54-Kat. 50- Tahrip olmuş haç motifli koyun veya koç heykeli, Parağ Mevkisi-Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

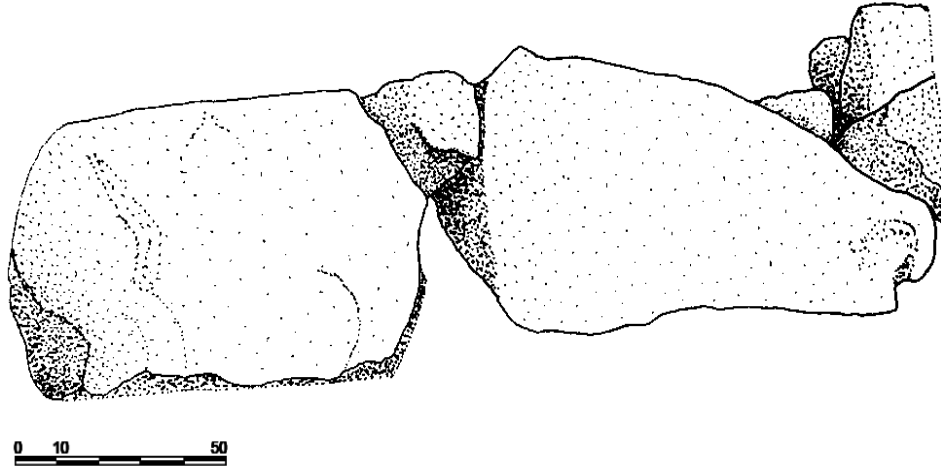
Çizim 55-Kat. 51-Koyun veya koç başı, Yukarı Serdarlı Beldesi,-Dap Bölgesi-Tortum -Erzurum

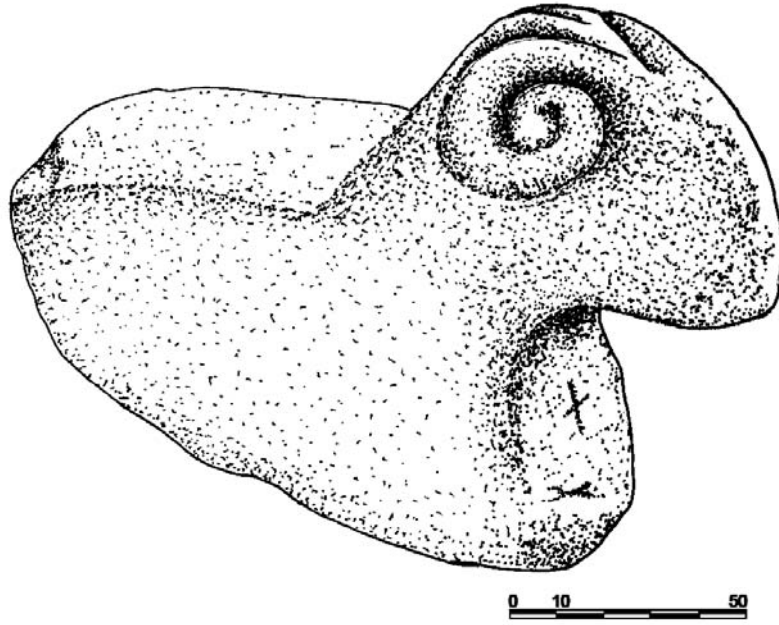
Çizim 56-Kat. 52-Ağaçlar arkasına sıkışmış koyun veya koç heykeli, Yukarı Serdarlı Beldesi,-Dap Bölgesi-Tortum -Erzurum

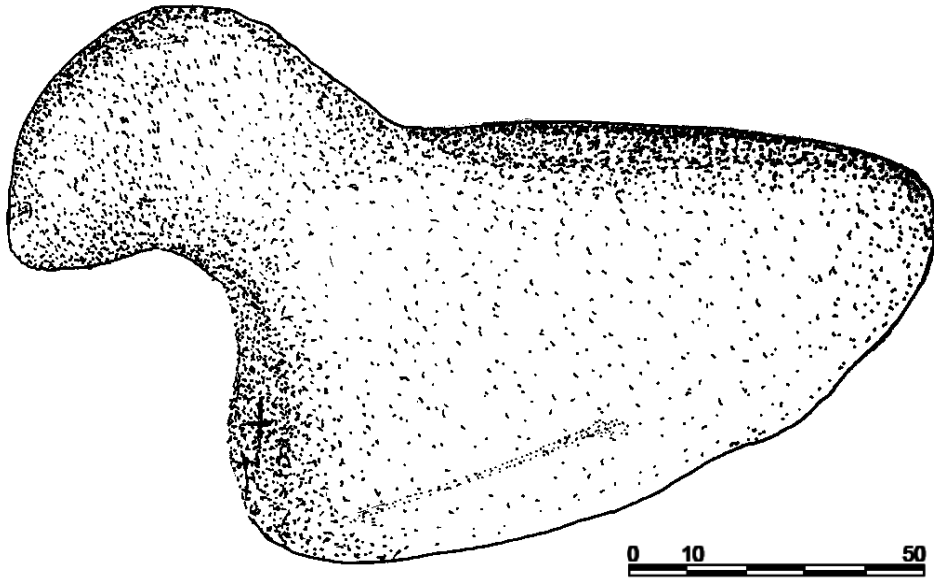
Çizim 57-Kat. 53- Tahrip olmuş koyun veya koç heykeli, Yukarı Serdarlı Beldesi-Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum

Çizim 58-Kat. 54-Yüksek sete yerleştirilen koyun veya koç heykelleri, Yukarı Serdarlı Beldesi-Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum

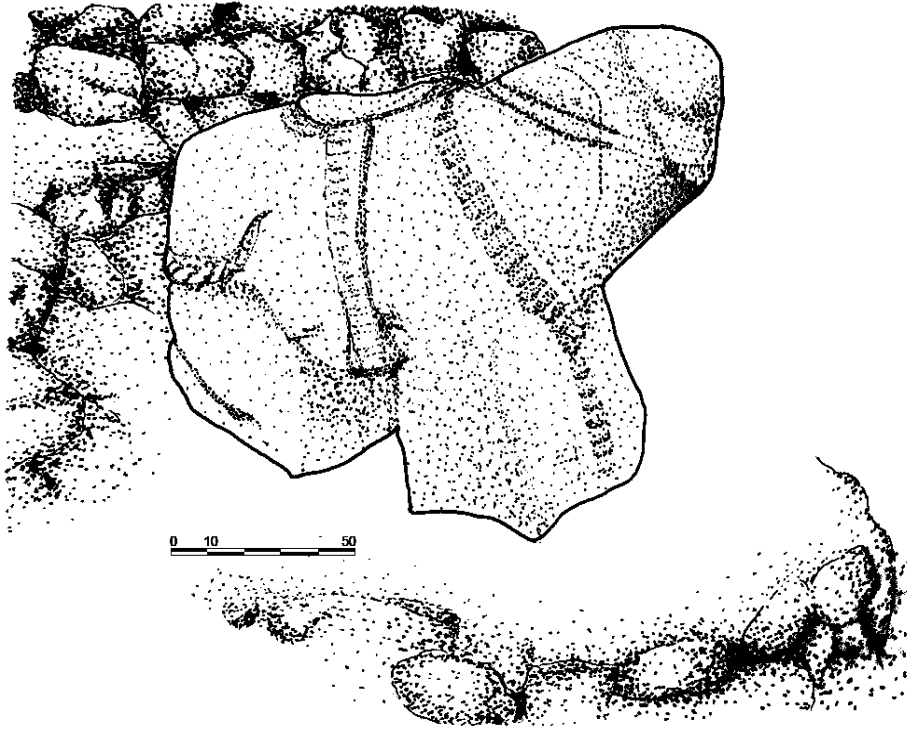

**Çizim 59-Kat. 55-Haç motifli koyun veya koç heykeli Yukarı Serdarlı Beldesi-
Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum**

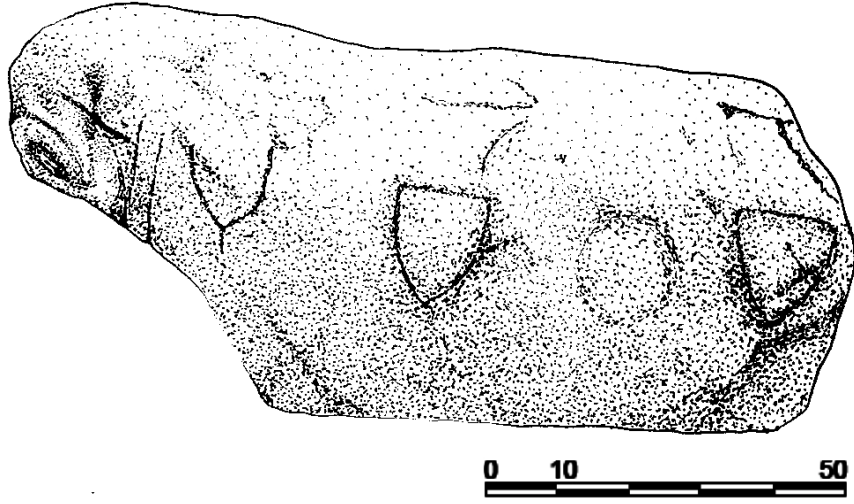

**Çizim 60-Kat. 56- Haç motifli koyun veya koç heykeli Yukarı Serdarlı Beldesi-
Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum**

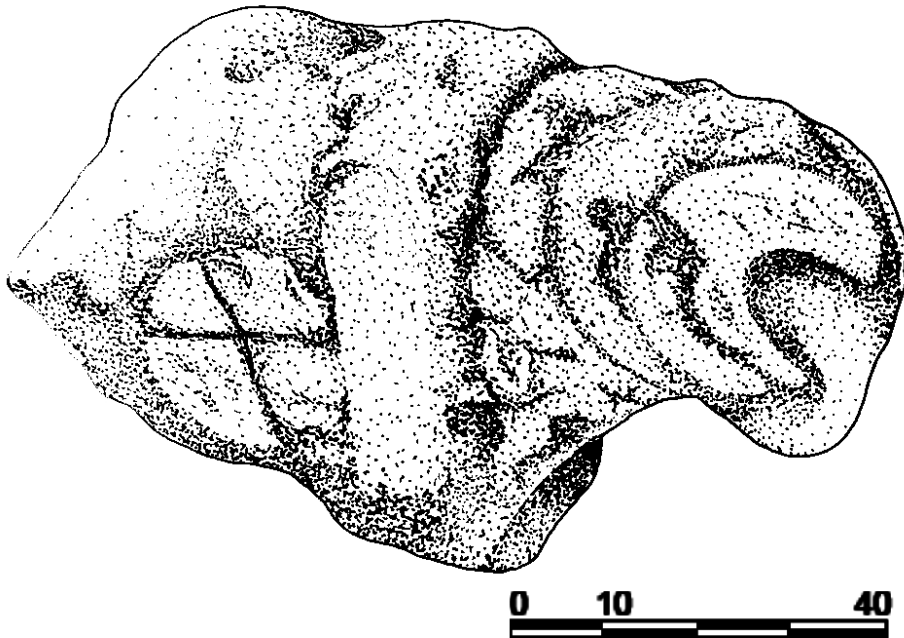
Çizim 61-Kat. 57- Başı kopmuş, koyun veya koç heykeli Yukarı Serdarlı Beldesi-
Dap Bölgesi-Tortum –Erzurum

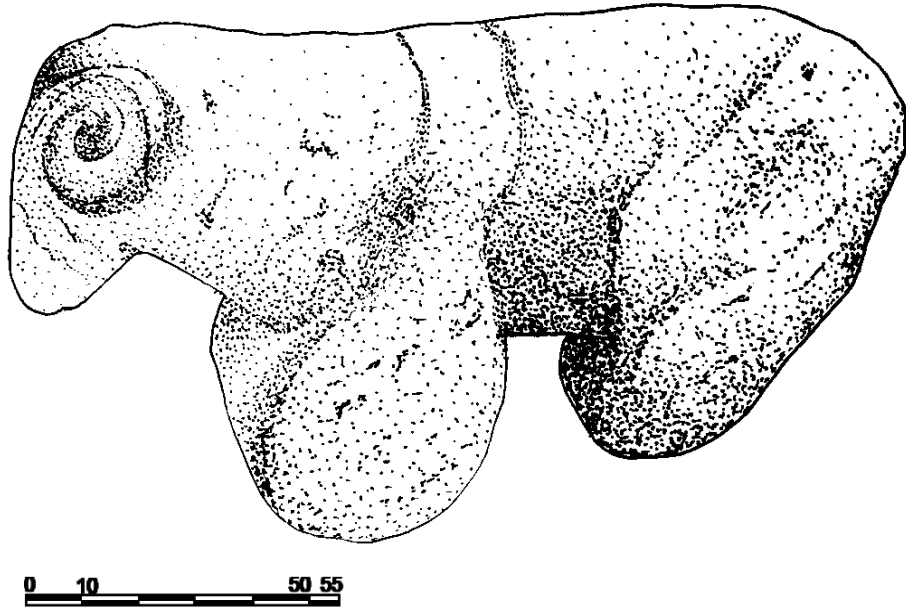
Çizim 62-Kat. 58-At heykel biçimli mezar taşı, Oltu-Erzurum

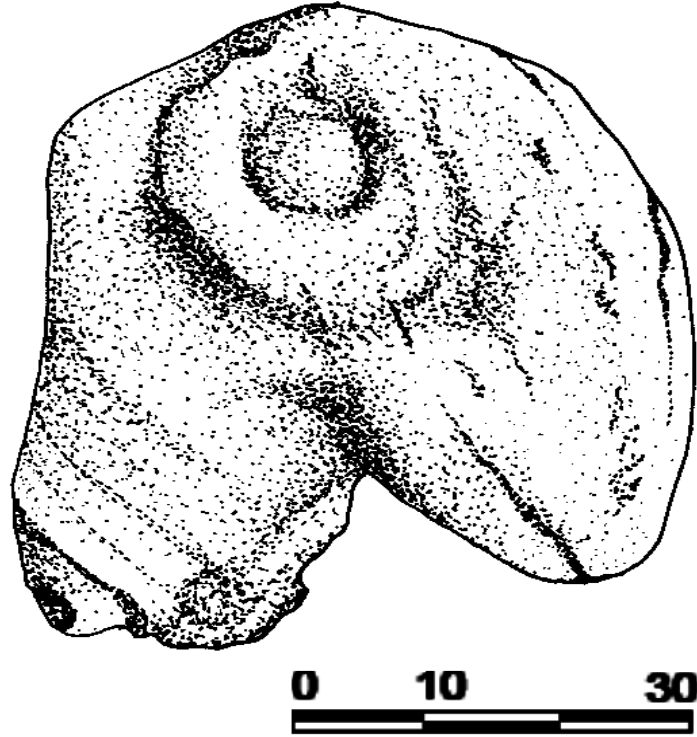
**Çizim 63-Kat. 59-Damga motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,
Obayayla Köyü-Oltu-Erzurum**

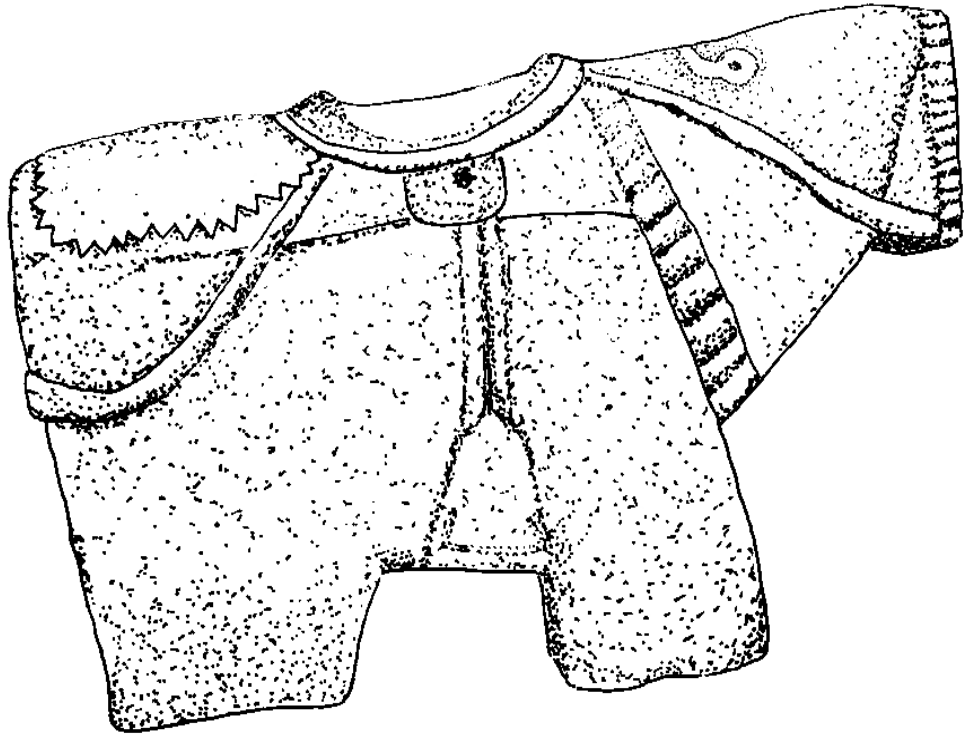
**Çizim 64-Kat. 60- Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,
Obayayla Köyü-Oltu-Erzurum**

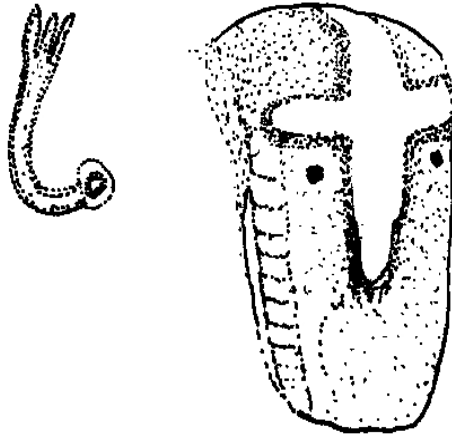
Çizim 65-Kat. 61- Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,Oltu-Erzurum

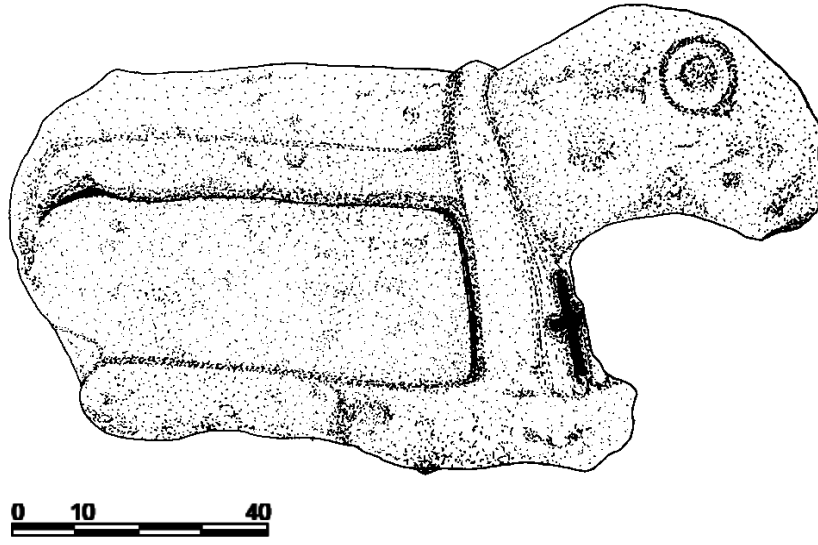
Çizim 66-Kat. 62- Koyun veya koç heykel başı, Oltu-Erzurum

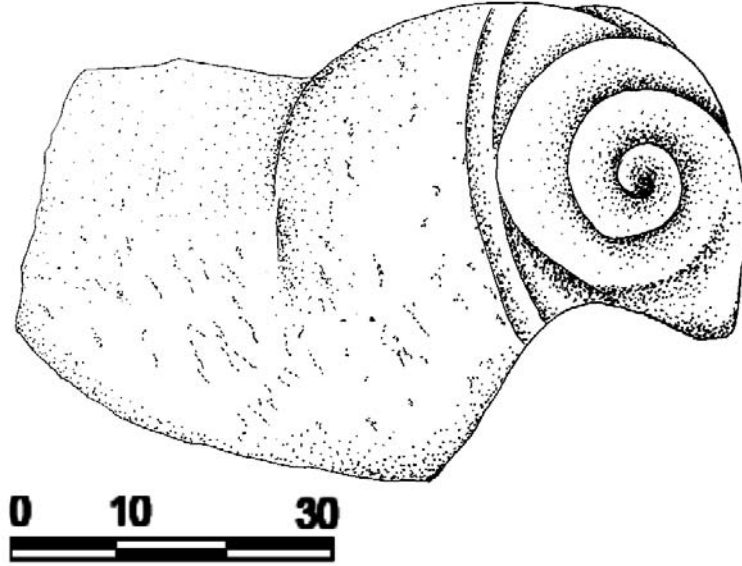
0 10 50 55

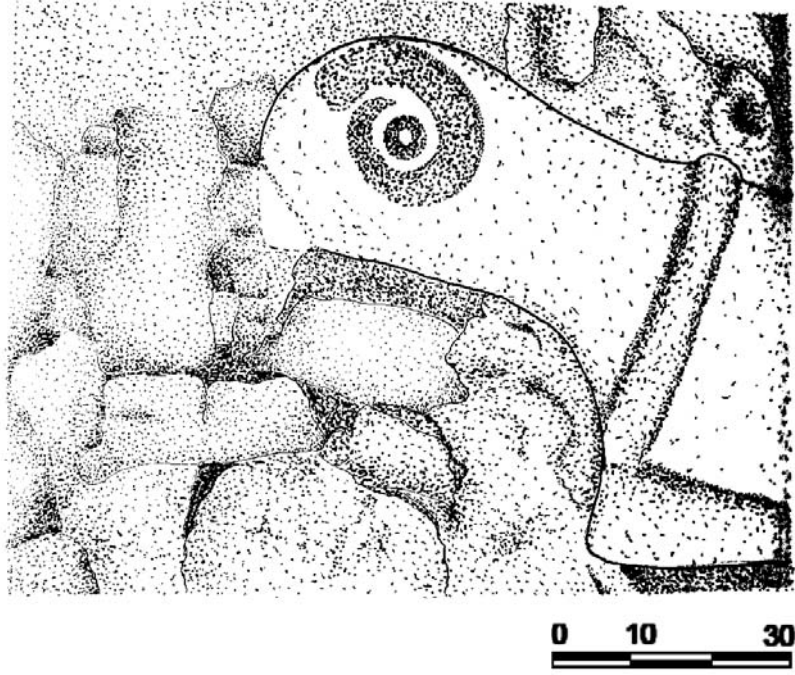
Çizim 67-Kat. 63- At heykel biçimli mezar taşı, Oltu-Erzurum

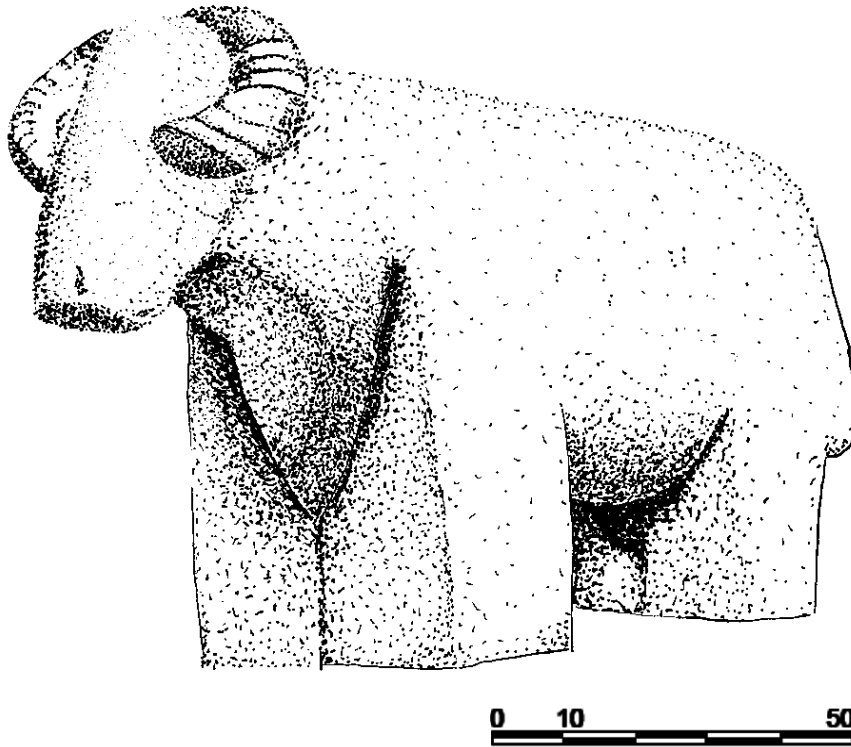
Çizim 68-Kat. 64- Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,
Obayayla Köyü-Oltu-Erzurum

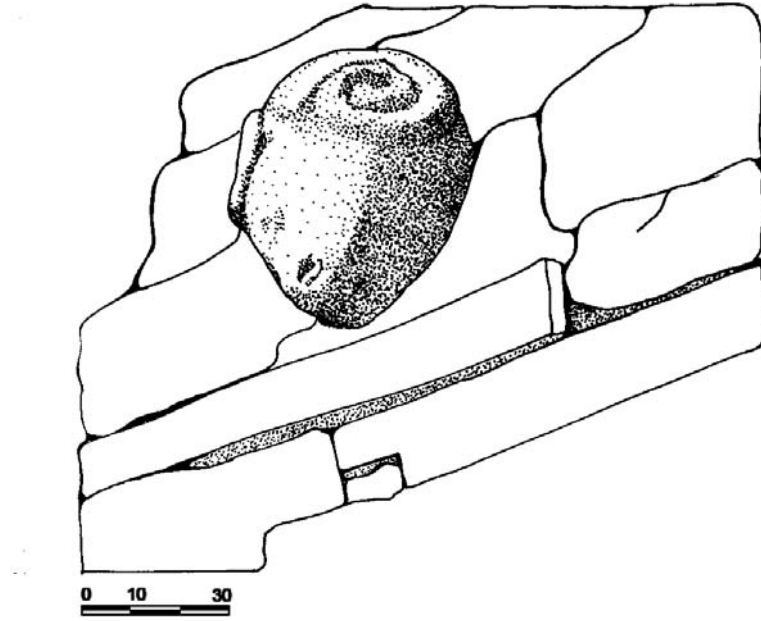
Çizim 69-Kat. 65- Sütun başı olarak düzenlenen koç başı, Ekinlik Köyü-Oltu-Erzurum

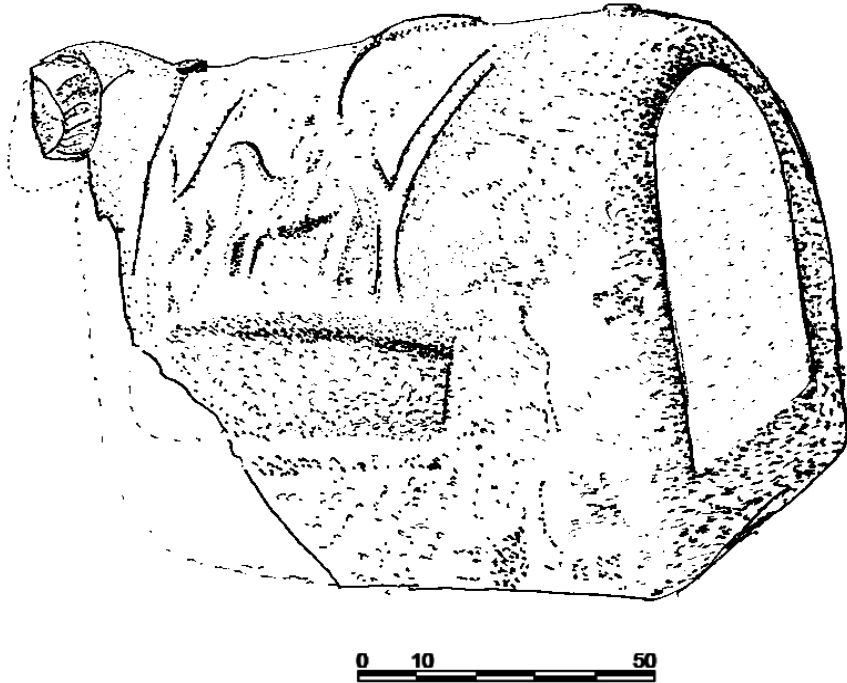
Çizim 70-Kat. 66- Sütun başı olarak düzenlenen koç başı, Güvüt Yaylası-
Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

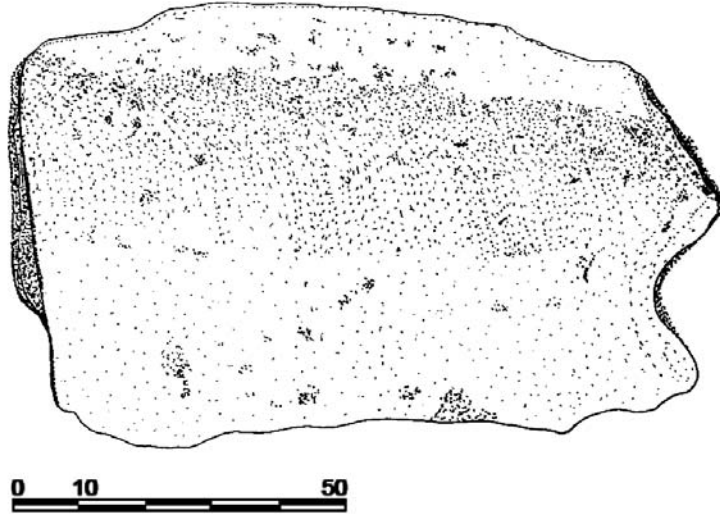
Çizim 71-Kat. 67- Koç heykel biçimli mezar taşı, İspir-Erzurum

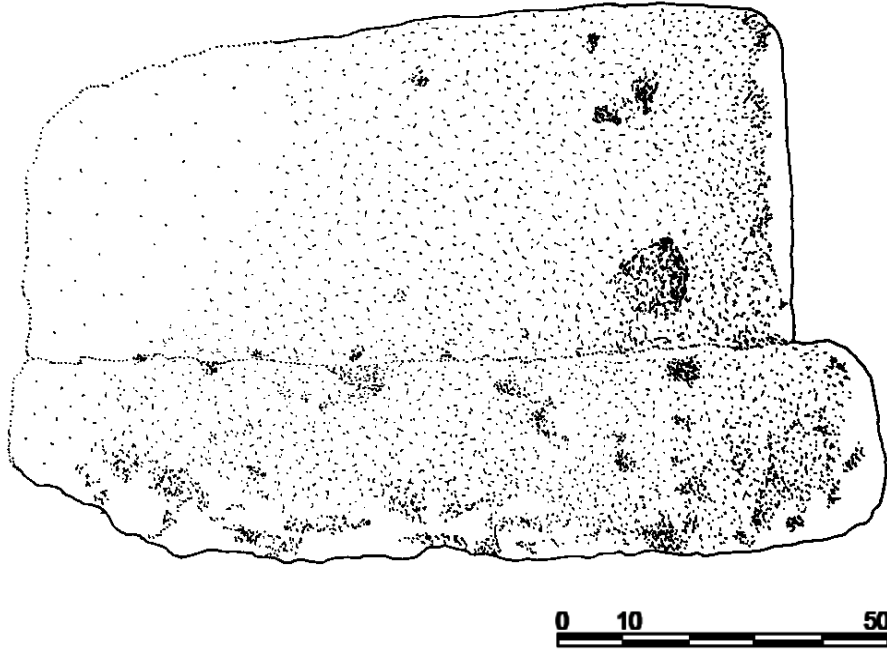
Çizim 72-Kat. 68- Mimari cephede koç başı, İspir-Erzurum

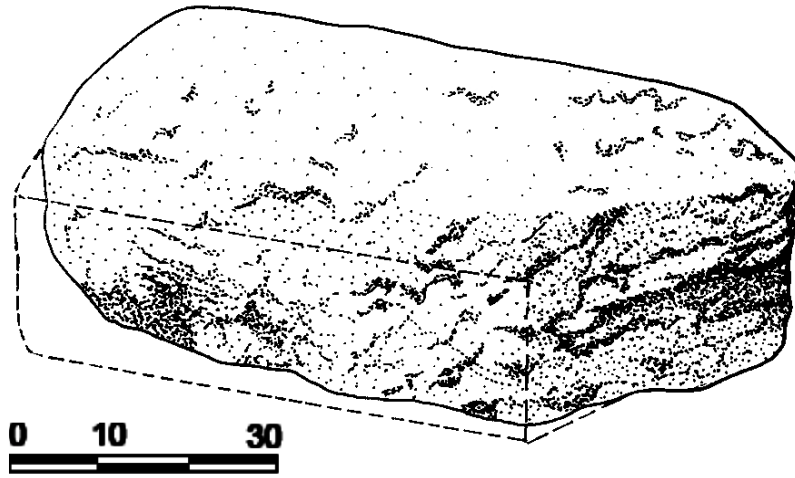
Çizim 73-Kat. 69-Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Ovacık-İspir-Erzurum

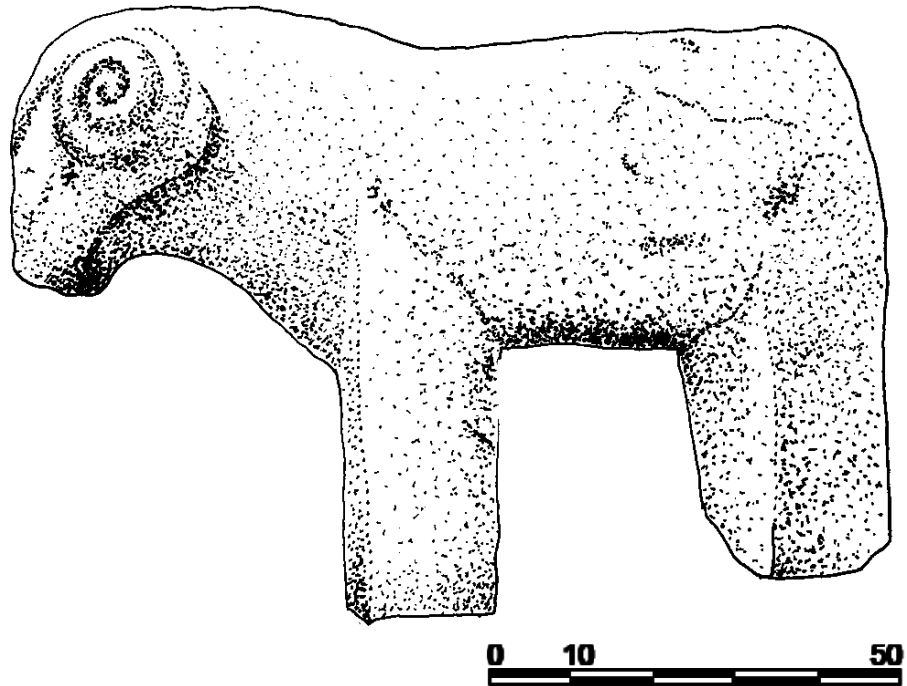
Çizim 74-Kat. 70- Tahrip olmuş koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,
Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

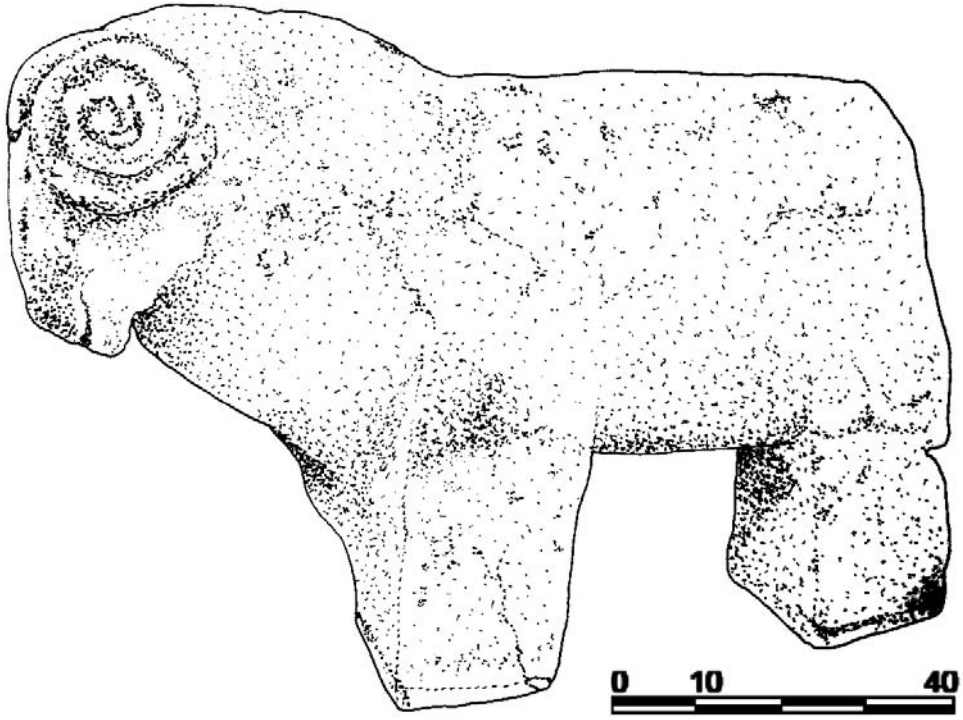
Çizim 75-Kat. 71- Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Kuşlu (Gezis) Mezra-
İspir-Erzurum

Çizim 76-Kat. 72- Tahrip olmuş koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,
Akkoyunlu (Şeriştans) Mezrası-İspir-Erzurum

Çizim 77-Kat. 74- Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Etnografya Müzesi-
Ankara

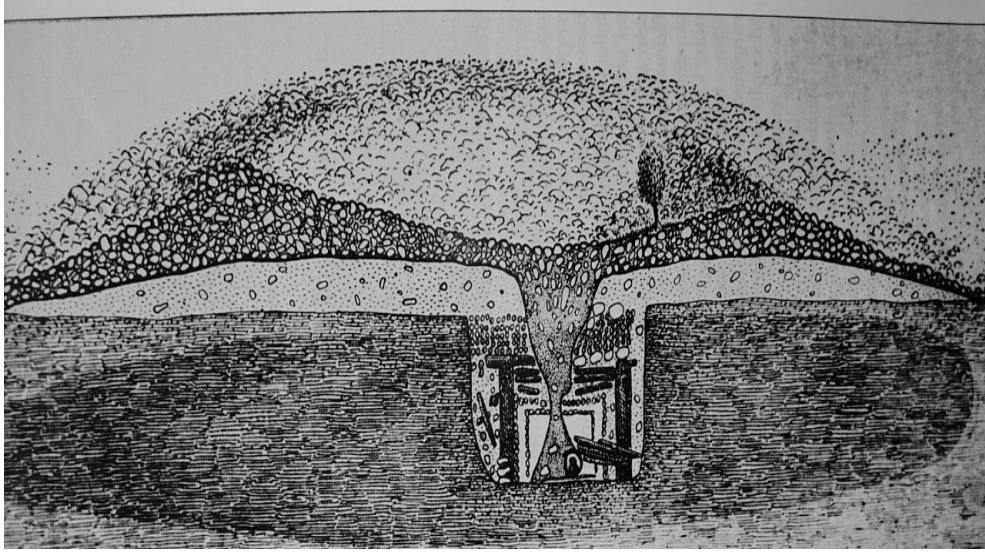
**Çizim 78-Kat. 75- Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Etnografya Müzesi-
Ankara**

Resim 5a-Dolmen

Resim 1b- Orta İmparatorluk Dönemi Mısır Kaya Mezarları

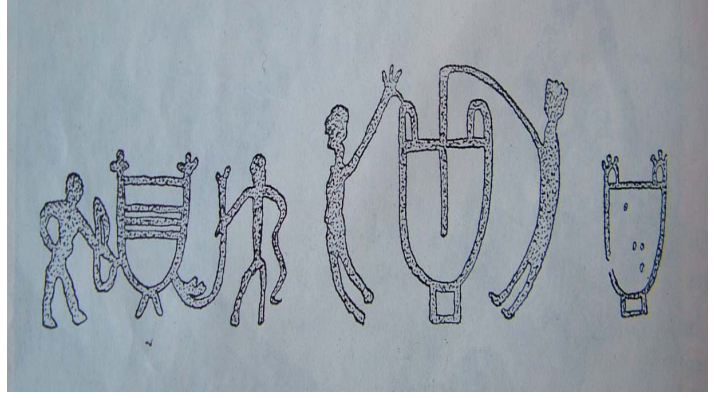
Resim 6a-Hun Kurganı (O.Aslanapa)

Resim 2b- Hun Kurganlarından Görünüş

**Resim 3a-Altın elbiseli adam
(O.Aslanapa)**

**Resim 3b- Kayalara çizilmiş Hun defin kazanları (N.
Diyarbakirli)**

Resim 3c- Üzerinde çeşitli mutfak eşyaların bulunduğu mezar taşı. Kayseri-Güzelce Köyü.

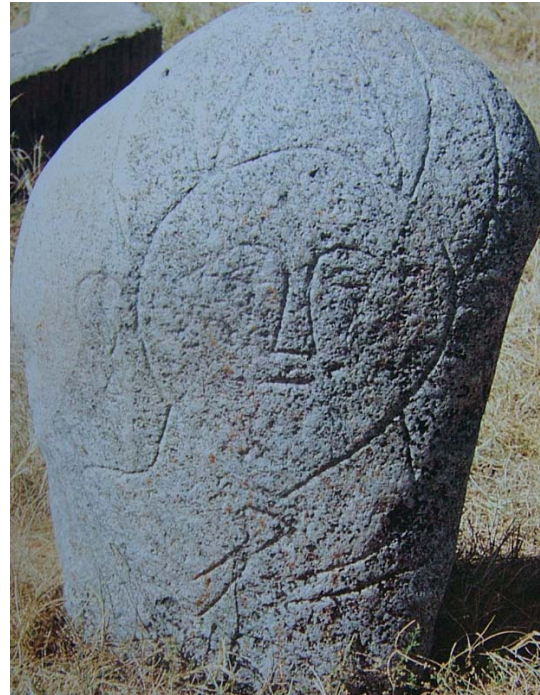
Resim 4a- Kültigin mezar anıtı-Moğolistan (O.Aslanapa)

Resim 4b- Kültigin mezar anıtı önündeki karşılıklı koç heykelleri

Resim 5- Taşbalbal- Song Köl/Kırgızistan

Resim 6a-Taş heykel-G.Sibirya(D.Vasilev).

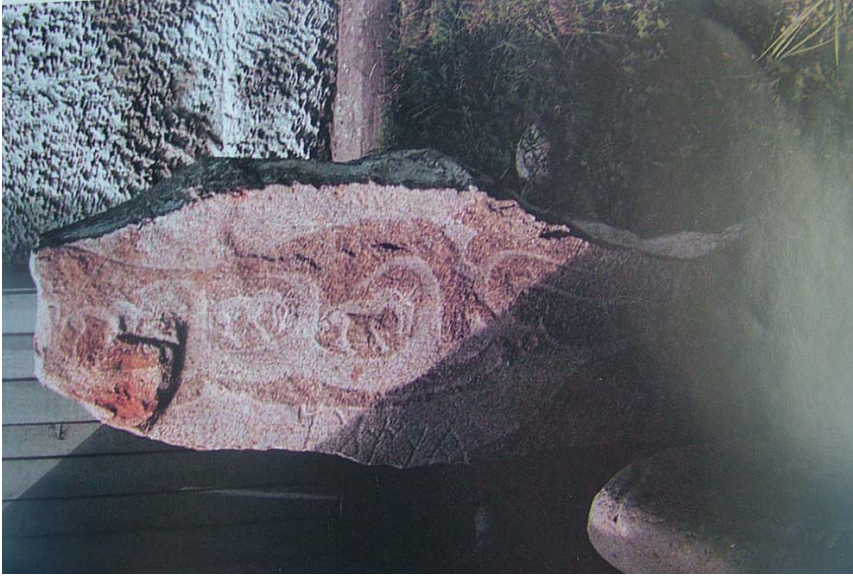
Resim 6b-Umay Ana heykeli-Bişkek

Resim 7- Kültigin'in Büstü (O. Aslanapa)

Resim 8-Musevi/Türk mezarı-Kuba/Azerbaycan (M.Ünal)

Resim 9a-Geyikli taşlar- Göktürk Devri-Güney Sibirya (D. Vasiliev)

Resim 9b- Orta Asya-Geyik figürlü stel (B.Karamağaralı)

Resim 10- İnsan biçimli mezartası Eyüp (H.P. Laqueur)

Resim 11- Soyutlaşmış insan biçimli mezartası-Çıldır/Ardahan

Resim 12- Ejder figürlü Ahlat mezartaşı (B.Karamağaralı)

Resim 13-Radkan Kümbeti

Resim 14a-Selçuklu devri mezartaşı-Erzurum müzesi

Resim 14b-Tekparça sanduka-lahitli mezar taşları. Selçuklu devri-Sivas (B. Karamağaralı)

Resim 15-Çatma lahitli mezar taşı Tokat Müzesi

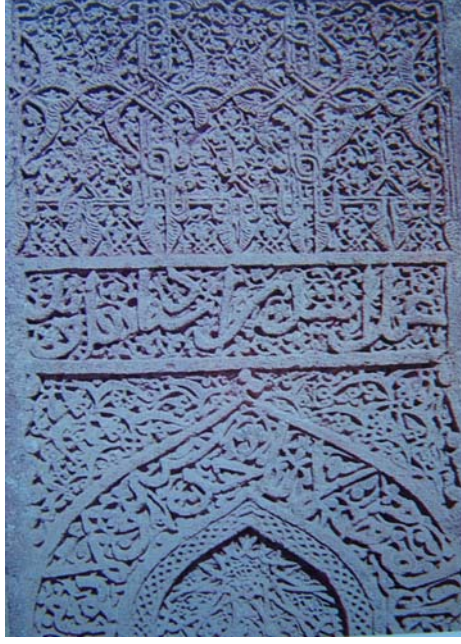
Resim 16- Şahideli Ahi Fahreddin B. Mehmet Şah'a ait mezar taşı Erzurum (İ.H. Konyalı)

Resim 17- Sandukalı-Şahideli Selçuklu mezarları-Erciş Mezarlığı (B.Karamağaralı)

Resim 18- Şahidesiz-sandukalı Selçuklu mezarı-Ahlat (B.Karamağaralı)

Resim 19- Rumi motifli mezartası-Ahlat

Resim 20-Bayan mezartası-Eyüp

**Resim 21-Soyutlaşmıı insan biçimli mezartası
Ardahan-Çıldır**

Resim 22-Kozmoloji ile alakalı motiflerin olduğu Selçuklu mezartaşı-Gevaş (B.Karamağaralı)

Resim 23- Uyghur dönemine ait bir fresk-Bezekli

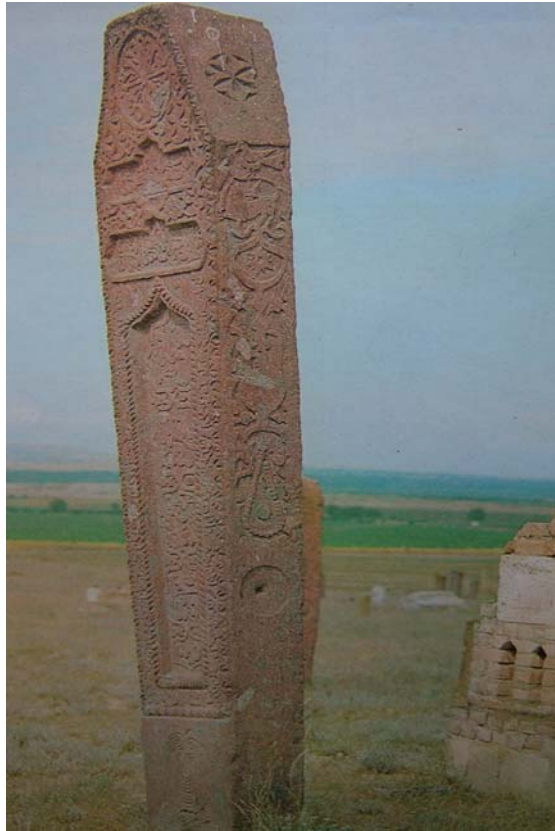
Resim 24-Anadolu'da erken döneme ait koç heykeli-Erzurum/Tortum/Pehlivanlı

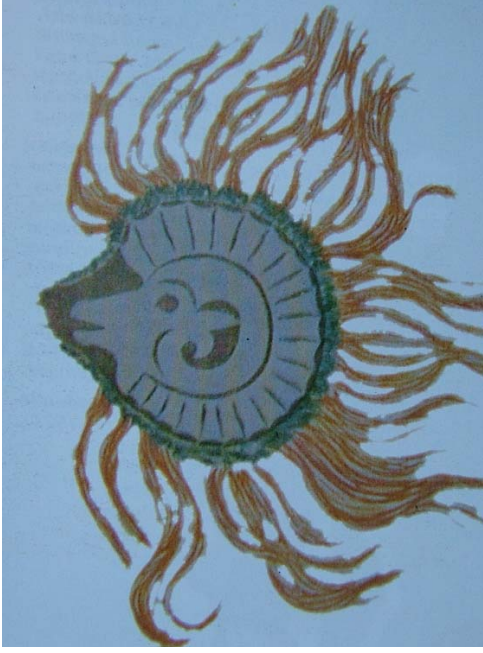
Resim 25- Anadolu'da erken döneme ait koç heykeli-Erzurum/Olur

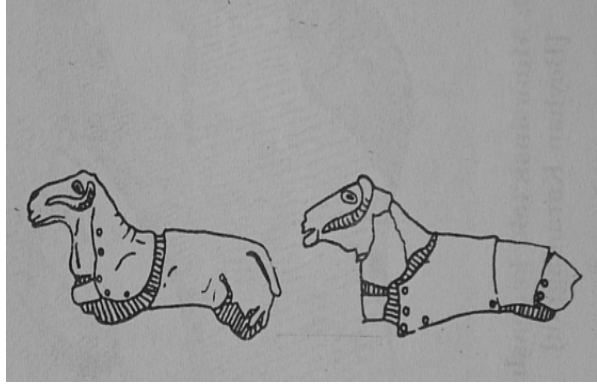
Resim 26-Büyük şahideli mezartaşları-Erzurum

Resim 27- Büyük şahideli mezartaşı-Kazak Bölgesi-Azerbaycan

**Resim 28-Koçbaşı motifli koşum takımı
Pazırık kurganı (F.Tekçe)**

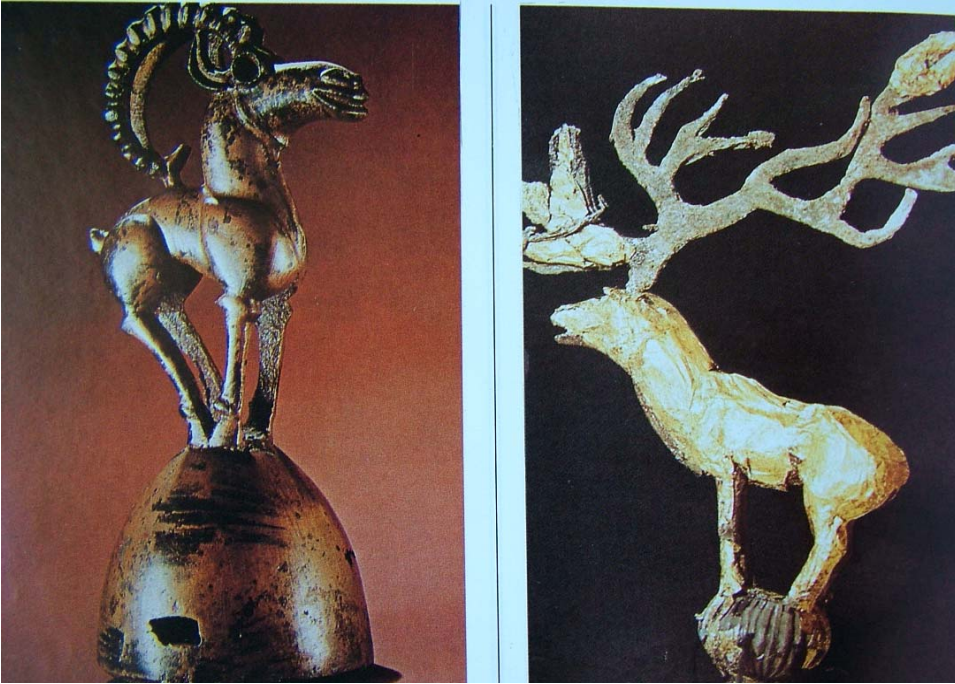
**Resim 29-Kaçal Kurganından çıkan koç/koyun
heykelleri-Kırgızistan**

Resim 30-Batı Anadolu'da M.Ö.IV.y.ıla ait koçbaşı sikke (Y.Kredi Koleksiyonu)

Resim 31-İnsan yüzüne benzeyen at heykeli-Erzurum/Oltu

**Resim 32-Hun devri dağ keçisi çadır tepeliği.
M.Ö.IV.-III yüzyıl**

**Resim 33- Hun devri çadır tepeliği
III. Pazırık Kurganı-Altın-Yış**

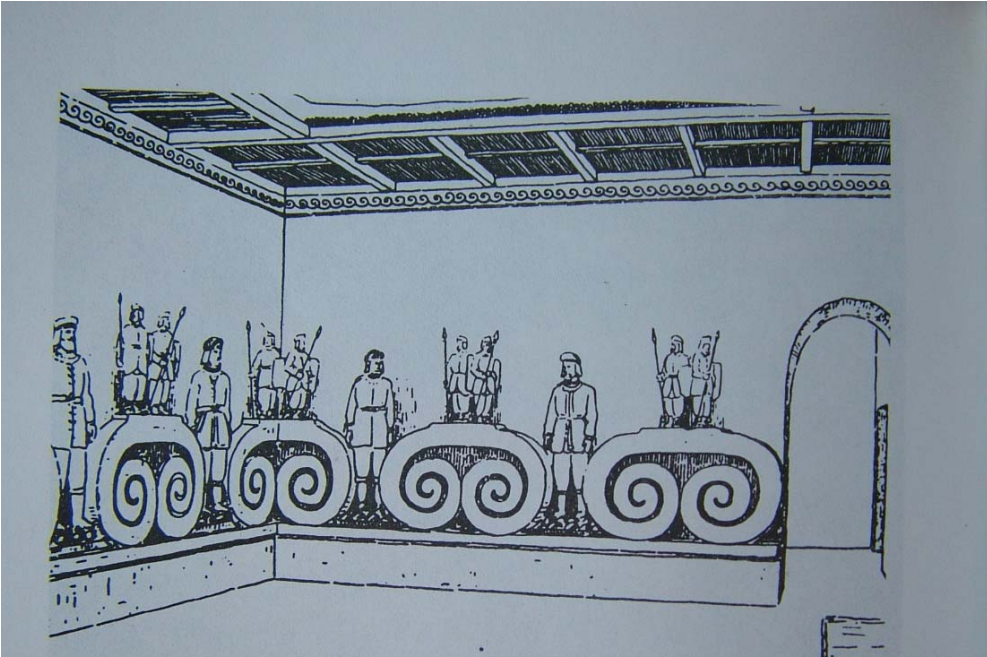
Resim 34-Bilge Kağan mezar külliyesi. Önde Bilge Kağan'ın ve eşinin oturur heykelleri, Arkada pars heykeli. Koşo-Tsaydam (O.Aslanapa)

Resim 35- Derviş Gülabi türbesi girişindeki koç heykelleri, Süleyman Uşağı Köyü-Pülümür-Tunceli.

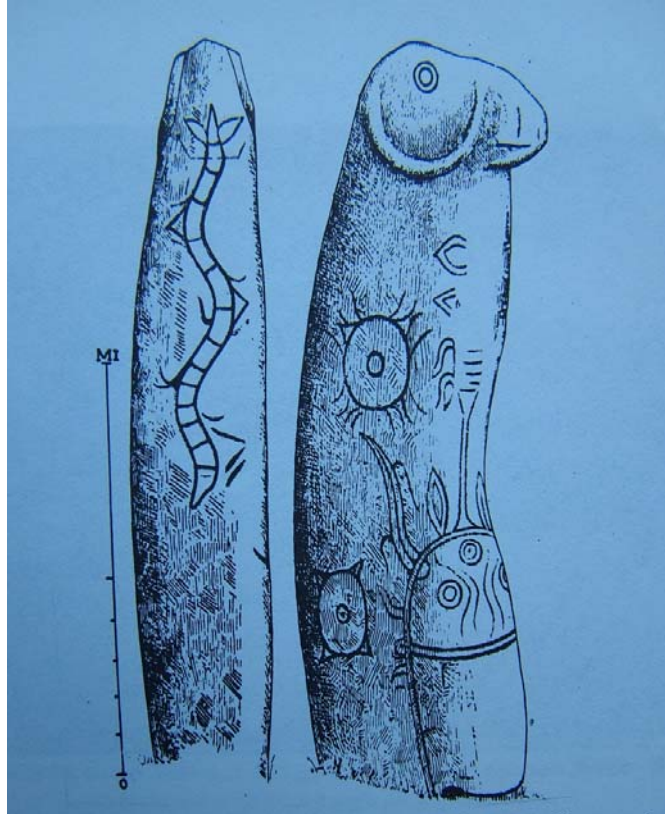
Resim 36-Üzerinde süvari ve çeşitli eşyaların işlendiği mezartası.Kayseri/Güzelce Köyü(H.Güngör)

Resim 37-Toprakkale sarayındaki alp heykellerinin koç başlı kaideleri, (A.Çay)

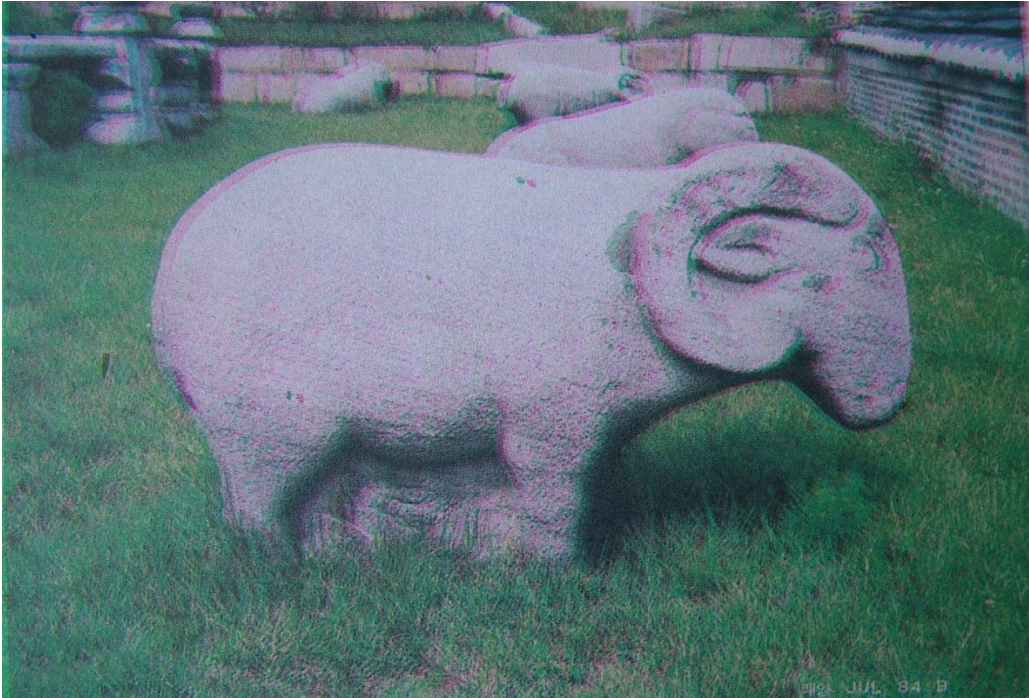
Resim 38-Orta Asya'da koç boynuzu ile düzenlenmiş bölüm

**Resim 39-Altaylar-Çamak bölgesinde bulunmuş bir mezartası,
(B.Karamağaralı).**

Resim 40- Kral Mon-Jong'a ait koç mezar taşı, Kyeonggi-do Kumkoğu/Güney Kore(A.Çay).

Resim 41-Kral Seon-Jo'ya ait koç mezar taşı, Mok-Reung/Güney Kore(A.Çay).

Resim 42-Koç heykelleri, Geyarcık Köyü-Kubadlı-Azerbaycan

Resim 43-At heykeli, Kelbecer-Azerbaycan

Resim 44-Koç heykeli şeklinde mezartası, Tiflis-Gürcistan (A.Çay)

Resim 45- At heykeli şeklinde mezartası, Tiflis-Gürcistan

Resim 46-Gök Medrese önündeki siyak taştan koç heykel biçimli mezartaşları,Tebriz-İran

Resim 47- Gök Medrese önündeki siyak taştan koç heykel biçimli mezartaşları,Tebriz-İran

Resim 48-Kubadlı bölgesi koç heykel biçimli mezartaşları,Azerbaycan

Resim 49- Gök Medrese içerisindeki beyaz taştan koç heykel biçimli mezartası,Tebriiz-İran

Resim 50-Kat.1- Koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 51- Kat.1- Aynı heykel üzerindeki binicisiz at figürü, boy imi ve rozetler

Resim 52- Kat.2- Koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 53- Kat.2- Koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 54- Kat. 3- Koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 55- Kat. 3- Koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 56- Kat. 4- Koç heykeli mezartaşı, Erzincan müzesi

Resim 57- Kat. 4- Heykel üzerindeki binicisiz at figürü ve kılıç-hançer motifleri

Resim 58- Kat. 5- Koç heykeli mezar taşı. Sağ ön ayak üzerindeki Avşar imi, Erzincan müzesi

Resim 59- Kat. 5- Heykel üzerindeki binicisiz at figürü ve kitabe

Resim 60- Kat. 6- Koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 61- Kat. 6- Heykel üzerindeki binicisiz at figürü ve kitabe

Resim 62- Kat. 7- Heykel üzerindeki binicisiz at figürü, Erzincan müzesi

Resim 63- Kat. 7- Heykelin hazine arayıcıları tarafından koparılan kafası

Resim 64- Kat. 8- Kafası kopmuş koç heykeli mezartaşındaki rozet, Erzincan müzesi

Resim 65-Kat. 8- Heykel üzerindeki binicisiz at figürü, rozetler ve sol üst köşede aşiret imi

Resim 66- Kat. 9- Kafası kopmuş koç heykeli mezartaşı, Erzincan müzesi

Resim 67-Kat. 9- aynı heykelin önden görünüşü

Resim 68- Kat.10- Kafası kopmuş koç heykeli mezar taşı, Erzincan müzesi

Resim 69- Kat.10- aynı heykelin gövdesinin soldan görünüşü

Resim 70- Kat.11- Kafası kopmuş koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 71-Kat.12- Kafası kopmuş siyah taştan koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 72- Kat.13- Kafası kopmuş siyah taşan koç heykeli mezartası, Erzincan müzesi

Resim 73- Kat.13-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 74-Kat.14- Koç heykel biçimli mezartası, SSK kavşağı, Erzincan

Resim 75- Kat.14-Aynı heykelin yandan görünüşü

Resim 76- Kat.15-Koç heykelindeki Avşar Boyu imi, Başköy Mezarlığı, Çayırli-Erzincan

Resim 77- Kat.16- Koç heykel biçimli mezartaşı, Başköy Mezarlığı, Çayırli-Erzincan

**Resim 78-Kat. 17- Koç heykel biçimli mezartası -Yastıklı Mezrası-Kuru Bey Yaylası,
Tercan- Erzincan**

Resim 79- Kat. 17-Aynı heykelden detay

Resim 80- Kat. 17-Aynı heykelin ön sağ ayağı üzerinde yer alan çevgan motifi

Resim 81-Kat. 18- Koç heykel biçimli mezartası, Balıklı Köyü-Çayırılı- Erzincan. (Şu anda Erzurum Atatürk üniversitesi Edebiyat Fakültesi bahçesinde sergilenmektedir).

Resim 82- Kat. 18- Aynı heykelin sol taraftan görünüşü

Resim 83- Kat. 19- Koç heykel biçimli mezartası, Balıklı Köyü-Çayırılı- Erzincan. (Şu anda Erzurum Atatürk üniversitesi Edebiyat Fakültesi bahçesinde sergilenmektedir).

Resim 84- Kat. 19-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 85-Kat. 19-Aynı heykelin tarih kitabeli boyun kısmı.(Tarih ters yazılmıştır).

Resim 86- Kat. 20- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, Erzurum Müzesi

Resim 87- Kat. 20- Aynı heykelin sol taraftan görünüşü

Resim 88- Kat. 21- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, Erzurum Müzesi

Resim 89- Kat. 21-Aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 90- Kat. 22- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, Erzurum Müzesi

Resim 91- Kat. 22-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 92- Kat. 23- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, Erzurum Müzesi

Resim 93-Kat. 23-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 94- Kat. 24- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, Erzurum Müzesi

Resim 95- Kat. 24- Aynı heykelin sağ taraftan görünüşü

Resim 96-Kat. 24- Aynı heykelin arkadan görünüşü

Resim 97-Kat.25- At heykel biçimli mezartası, Erzurum Müzesi

Resim 98- Kat.25- At heykel biçimli mezar taşının sol taraftan görünüşü

Resim 99- Kat.25- Aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 100- Kat. 26- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, Erzurum Müzesi

Resim 101-Kat. 26-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 102- Kat. 27- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, - Soğuk Göze Köyü-Olur-Erzurum (Heykel, şu an Erzurum Müzesinde sergilenmektedir).

Resim 103- Kat. 27-Aynı heykelin soldan görünüşü

Resim 104- Kat. 28- Koyun veya koç kafası, - Ekinlik Köyü-Olur-Erzurum (Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).

Resim 105- Kat. 28-Koyun veya koç kafasının yandan görünüşü, Erzurum müzesi

Resim 106- Kat. 29- Koyun veya koç kafası, -Taşgecit Köyü-Olur-Erzurum (Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).

Resim 107- Kat. 29-Aynı eserin boynuz yuvalarının görünüşü

Resim 108- Kat. 30-Koyun veya koç kafası, -Taşgecit Köyü-Olur-Erzurum (Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).

Resim 109-Kat. 31-Çeşme taşı olarak kullanılan koyun veya koç heykeli, Aşağı Çayırli Köyü Olur-Erzurum (Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).

Resim 110-Kat. 31-Aynı heykelin kafasındaki su kanal yuvaları

Resim 111-Kat. 31-Aynı heykelin gövdesindeki su kanalı giriş yuvası

**Resim 112- Kat. 32- Koç veya koyun heykel biçimli mezartası, Altunkaya köyü- Olur-Erzurum
(Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).**

Resim 113-Kat. 32- Aynı heykelin oyuk biçimdeki boynuz yapısı

**Resim 114-Kat. 33- Üsluplaştırılmış oturur biçimdeki koyun veya koç heykeli,
Yaylabası Köyü- Olur-Erzurum (Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).**

Resim 115- Kat. 33-Aynı heykelin arkadan görünüşü

**Resim 116- Kat. 34-Oturur biçimdeki koyun veya koç heykeli, Yaylabası Köyü- Olur-Erzurum
(Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).**

**Resim 117- Kat. 34-Aynı heykelin yan tarafında yer alan uçları çift başlı kartal gibi düzenlenmiş
haç motifi**

Resim 118- Kat. 35- Koç heykel biçimli mezartası, Başköy Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 119- Kat. 35- Koç heykel biçimli mezartası, Başköy Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 120- Kat. 36- Koç heykel biçimli mezartası, Kazancı Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 121- Kat. 37- Koç heykel biçimli mezartası, Kazancı Köyü-Hınıs-Erzurum

Resim 122-Kazancı köyü eski mezarlığının uzaktan görünüşü, Hınıs-Erzurum

Resim 123- Kat. 38- Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, (Bu haç motifli heykel, daha önce Erzurum müzesinde iken şu anda kayıptır).

**Resim 124-Kat. 39-Koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Merkez Güngörmez Köyü-
Erzurum**

Resim 125- Kat. 39-Aynı heykelin üstten ve arkadan görünüşü

Resim 126- Kat. 39-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 127- Kat. 39-Aynı heykelin gövdesinde yer alan “Ok sadağı” motifi

**Resim 128- Kat. 40-Tahrip edilmiş koyun veya koç heykeli, Çakçak yaylası-Merkez
Güngörmez Köyü-Erzurum**

Resim 129- Kat. 40-Aynı heykelin sol yandan görünüşü

**Resim 130- Kat. 41-Altın arayıcıları tarafından parçalanmış koyun veya koç heykeli
Çakçak yaylası-Merkez Güngörmez Köyü-Erzurum**

**Resim 131-Kat. 41-Altın arayıcıları tarafından parçalanmış koyun veya koç heykeli
Çakçak yaylası-Merkez Güngörmez Köyü-Erzurum**

**Resim 132-Kat. 42-Kafası koparılmış abidevi büyüklükteki koyun veya koç heykeli
Merkez Umudum Köyü-Erzurum**

Resim 133-Kat. 42-Heykelin bulunduğu Umudum Köyü eski mezarlığından bir görünüş

**Resim 134- Kat. 43- Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezartaşı,
Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 135- Kat. 43- Aynı heykelin boynundaki haç motifi

Resim 136- Kat. 43- Aynı heykelin gövdesinde yıpranmış çekiç motifi

Resim 137- Kat. 43- Aynı heykelin Başında boynuz yuvaları

**Resim 138-Kat. 44- Koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Pehlivanlı beldesi-
Tortum-Erzurum**

Resim 139-Kat. 44-Aynı heykelin gövdesinde yer alan damga motifi

Resim 140- Kat. 45- İnşaat temeline ters yerleştirilmiş, Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 141-Kat. 46-Kilise apsisinin yan duvarında temele yerleştirilmiş kafası kırık Koyun veya koç heykeli, Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum

**Resim 142-Kat. 47-Hafriyat esnasında toprak altından çıkarılan koyun veya koç heykeli,
Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 143-Kat. 47-Aynı heykelin yakından görünüşü

**Resim 144-Kat. 48-Tahrip olmuş Koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Parağ Mevkisi
Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 145-Kat. 48-Aynı heykelin yere yatık vaziyetteki durumu

**Resim 146-Kat. 49-Tahrip olmuş Koyun veya koç heykel biçimli mezartaşı, Parağ Mevkisi
Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 147-Kat. 49-Aynı heykelin arka kısmında yar alan haç motifi

**Resim 148- Kat. 50-Tahrip olmuş Koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Parağ Mevkisi
Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 149-Kat. 50-Aynı heykelin arka kısmında yar alan haç motifi

Resim 150- Kat. 51-Kırık koyun veya koç başı, Dap Bölgesi Yukarı Serdarlı Beldesi, Tortum-Erzurum

Resim 151- Kat. 51- Aynı koç başının yandan görünüşü

**Resim 152-Kat. 52-Arazide sete yerleştirilmiş, Koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı
Dap Bölgesi-Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 153- Kat. 52-Aynı heykelin yakından görünüşü

Resim 154- Kat. 53- Kafası kırık koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Dap Bölgesi- Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 155- Kat. 53-Aynı heykelin arkadan görünüşü

**Resim 156- Kat. 54-Arazide sete yerleştirilmiş koyun veya koç heykel biçimli mezartası
Dap Bölgesi-Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 157-Kat. 54-Setteki heykellerin uzaktan görünüşü

**Resim 158- Kat. 55-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Dap Bölgesi-
Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 159-Kat. 55-Aynı heykelin yandan ve üstten görünüşü

**Resim 160-Kat. 56- Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Dap Bölgesi-
Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 161-Kat. 56- Aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 162- Kat. 57-Kafası kopmuş haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Dap Bölgesi-Yukarı Serdarlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 163-Kat. 58-Kafası kopmuş haç motifli at heykeli biçimli mezartası Oltu-Erzurum

Resim 164-Kat. 58- At heykelinin yandan görünüşü

Resim165- Kat. 58-Aynı heykelin önden görünüşü

Resim 166- Kat. 59- koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Obayayla Köyü- Oltu- Erzurum

Resim 167- Kat. 59- Heykel üzerinde görülen, boy damgası veya defin kazanı olabileceğini düşündüğümüz işaretler

Resim 168- Kat. 60-Üzerinde haç motifi olan koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Obayayla Köyü- Oltu-Erzurum

Resim 169- Kat. 60-Aynı heykelin önden ve yandan görünüşü

Resim 170- Kat. 61- Koç heykel biçimli mezartası, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 171- Kat. 61-Koç heykelinin sağdan görünüşü

Resim 172-Kat. 62- Koç heykel biçimli mezartası kafası, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 173-Kat. 62- Koç heykel biçimli mezartası kafası, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

**Resim 174- Kat. 63- At heykel biçimli mezartası, Halk kütüphanesi önü,
Oltu-Erzurum**

**Resim 175- Kat. 63- At heykel biçimli mezartası yandan görünüş, Halk kütüphanesi önü,
Oltu-Erzurum**

Resim 176- Kat. 63- At heykel biçimli mezartası koşum takımları ve eğercaltı örtüsü, Halk kütüphanesi önü, Oltu-Erzurum

Resim 177- Kat. 63- At heykel biçimli mezartasının boyun kısmında yer alan aşiret imi

**Resim 178- Kat. 64- Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezartaşı, Obayayla Köyü
Oltu-Erzurum**

Resim 179- Kat. 64-aynı heykelin göğüs kısmındaki haç motifi

Resim 180- Kat. 65-Mimaride sütun başı olarak kullanılan koçbaşı, Ekinlik Köyü-Olur-Erzurum

Resim 181-Kat. 66-Mimaride sütun başı olarak kullanılan koçbaşı, Güvüt Yaylası-Pehlivanlı Beldesi- Tortum-Erzurum

Resim 182-Kat. 66- Koçbaşının üstten görünüşü

Resim 183- Kat. 66- Koçbaşının bulunduğu Güvüt yaylasındaki yerleşim yeri

Resim 184- Kat. 67-Koç heykel biçimli mezartaşı, Merkez Kümbet tarlası- İspir-Erzurum
 (Bu heykel araştırmalarımız devam ederken, merkez çay bahçesindeki yerinden çalınmıştır)

Resim 185- Kat. 68- Yukarı Mahalle Harun Aydın'a ait evin ön cephesinde yer alan koçbaşı
 İspir-Erzurum

Resim 186-Kat. 69-Koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Ovacık Nahiyesi-İspir-Erzurum

Resim 187- Kat. 70-Kafası kırık, koyun veya koç heykel biçimli mezartası, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

Resim 188-Kat. 70-Aynı heykelin arkadan görünüşü, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

Resim 189- Kat. 71-İnsutu vaziyette koyun veya koç heykel biçimli mezartaşı, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

Resim 190-Kat. 71-Aynı heykelin arkadan görünüşü, Kuşlu (Gezis) Mezra-İspir-Erzurum

**Resim 191-Kat. 72- İnsutu vaziyette tahrip olmuş, koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı
Akkoyunlu (Şeriştans) Mezrası-İspir-Erzurum**

**Resim 192- Kat. 73-Nazardan korunmak için evin önüne yerleştirilen koçbaşı,
İspir-Erzurum**

Resim 193-Kat. 73-Koç başının yakından görünüşü, İspir-Erzurum

**Resim 194-Kat. 74-Koç heykel biçimli mezartası,Erzincan çevresi
(Ankara Etnografya Müzesi)**

Resim 195-Kat. 74-Aynı heykelin önden görünüşü ve boynuz biçimi

Resim 196-Kat. 75-Koç heykel biçimli mezar taşı,Erzincan çevresi (Ankara Etnografya Müzesi)

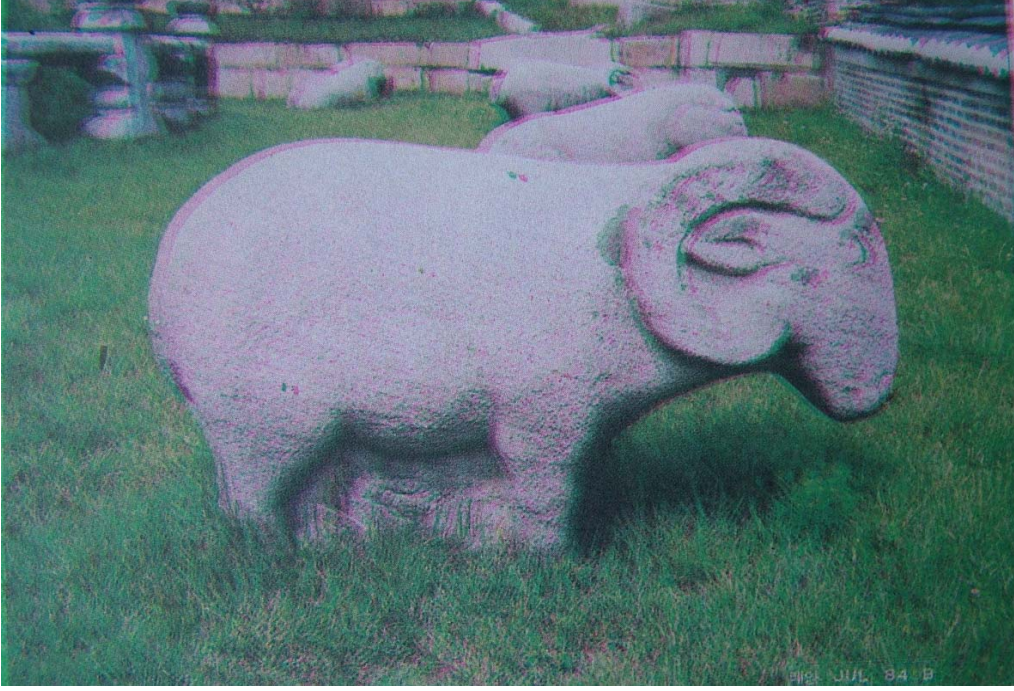
Resim 197- Kat. 75- Aynı heykelin önden görünüşü ve yüz yapısı

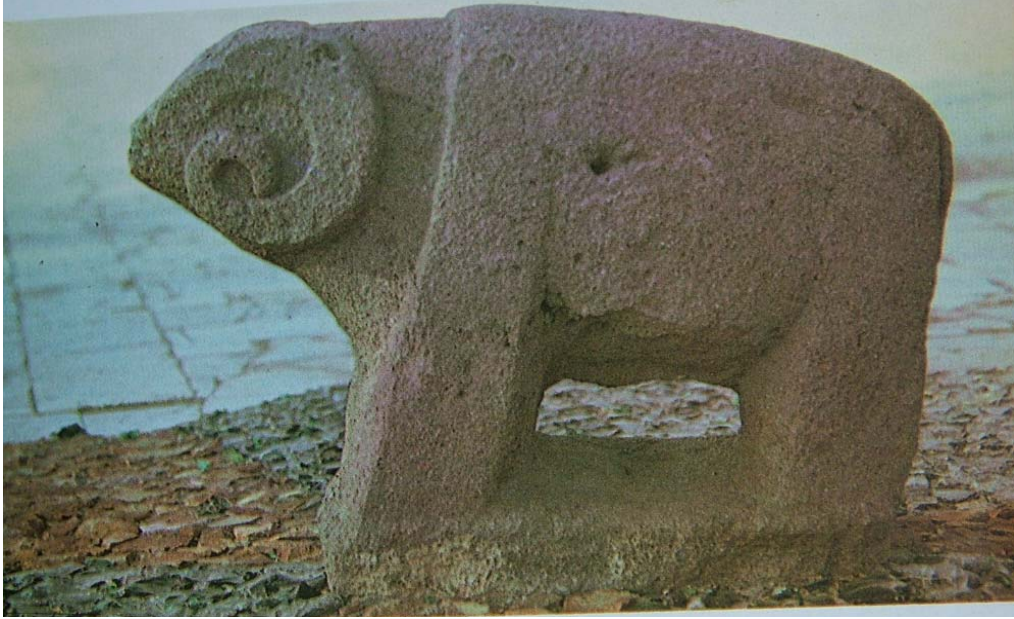
**Resim 198-Karın bölgesinin bir kısmının açılarak ışık gölge etkisinin öne çıkarılması
Kubadlı-Azerbaycan**

**Resim 199- Karın bölgesinin açılarak ışık gölge etkisinin öne çıkarılması, Gök Medrese,
Tebriz-İran**

Resim 200-Kral Seon-Jo'ya ait koç mezartası, Mok-Reung-Güney Kore

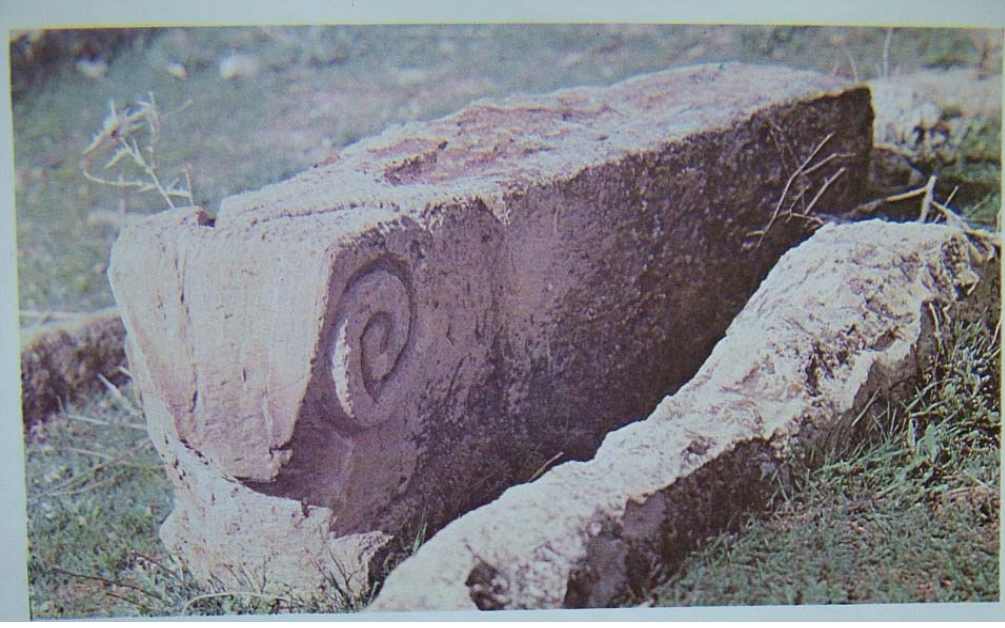
Resim 201-Azerbaycan-Nahcivan bölgesi koç heykeli,Ön ayakların arka ayaklardan Uzun tutulması

Resim 202- Kaide ve heykelin aynı taştan olduğu koç heykeli, Kasım İsmail-Hızır Ahmetli Köyü-Azerbaycan

Resim 203-Kaide ve heykelin ayrı taşlardan yontulduğu koç heykeli, Babek-Nahcivan

Resim 204-Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Babek bölgesi, Nahcivan

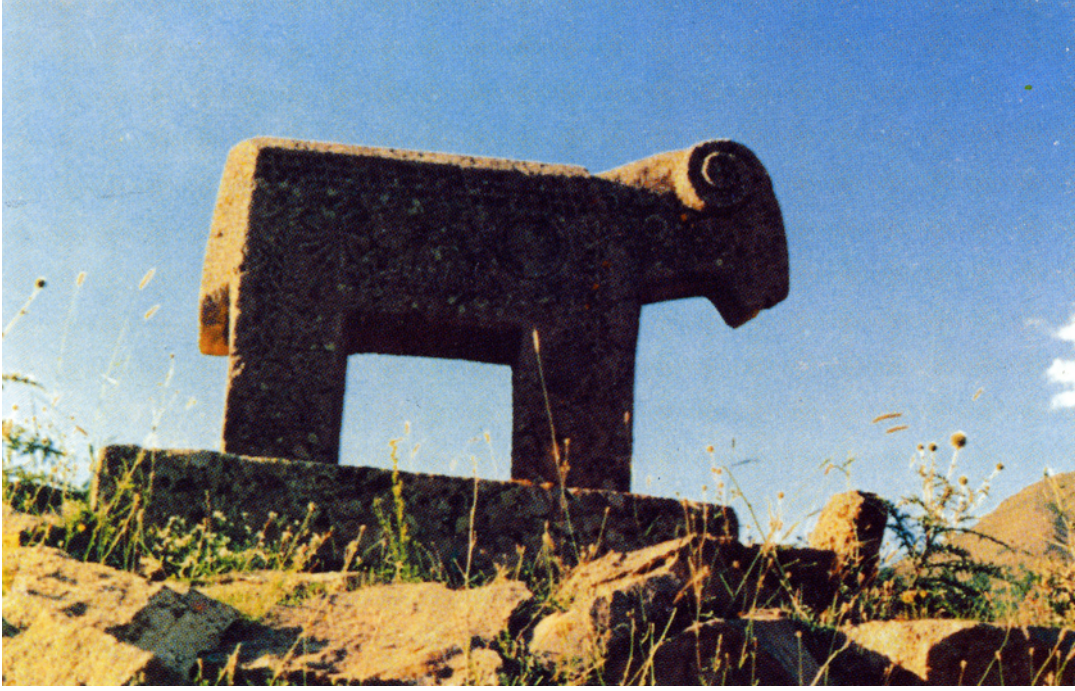
Resim 205- Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Kars Müzesi

Resim 206- Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Arpaçay-Kars Müzesi

Resim 207-Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Ülkü Köy-Çamlıhemşin-Rize

Resim 208-Koç heykeli, Sağlamtaş Köyü-Pülümür-Tunceli

Resim 209- Koç heykeli, Kale Köyü-Mazgirt-Tunceli

Resim 210- Yuvarlak hatlı koç örneği, Vanant Köyü-Ordobad-Azerbaycan

Resim 211-Yuvarlak hatlı koç örneği, Nahcivan-Azerbaycan

Resim 212-Gök Medrese önündeki yuvarlak hatlı koç örneği, Tebriz-İran

Resim 213-Yuvarlak hatlı koç örneği, Adliye binası önü, Bitlis

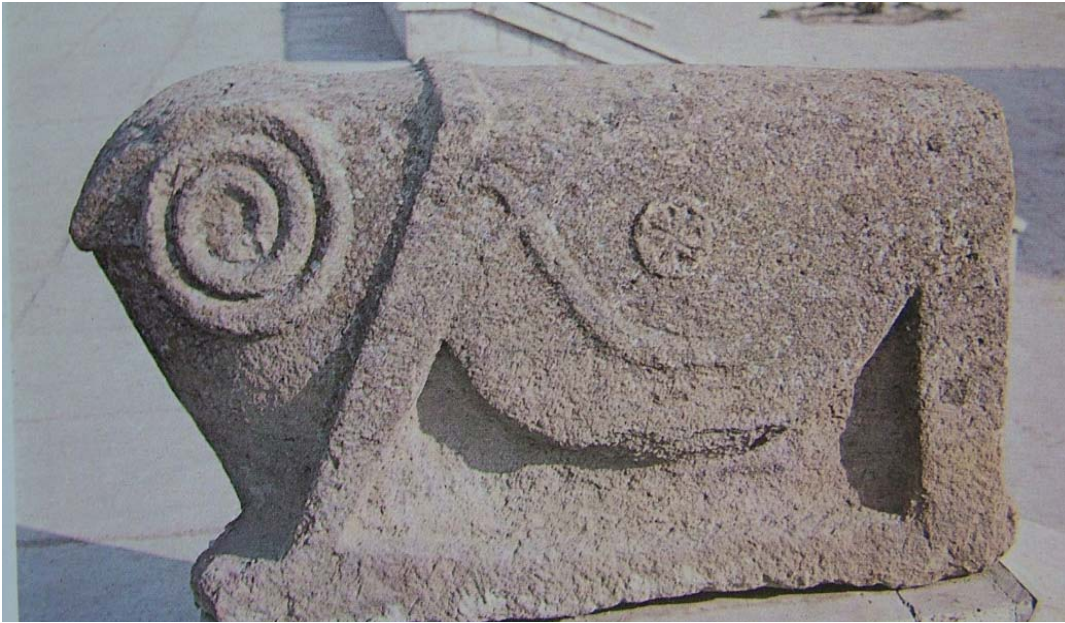
Resim 214-Gövde ve ayakların tek parça olarak verildiği koyun veya koç heykeli, Kars Müzesi

Resim 215-Gövde ve ayakların tek parça olarak verildiği koyun veya koç heykeli, Tiflis-Gürcistan

Resim 216-Gelincik Köyü mezarlığı-Mazgirt-Tunceli

Resim 217-Kalın-kısa boyunlu koç heykeli, Nahcivan bölgesi-Azerbaycan

Resim 218- Kalın-kısa boyunlu koç heykeli, Sarı Yatak Köyü-Kubadlı-Azerbaycan

Resim 219-Üzerinde at figürüolan koyun veya koç heykeli, Laçın bölgesi-Azerbaycan

220-Laçın bölgesi koç heykelinde kuyruk biçimi, Azerbaycan

Resim 221-Azerbaycan bölgesi koç heykeli, Bakü-Azerbaycan

Resim 222- Koç heykeli, İshak Paşa Sarayı önü-Doğu Beyazıt-Ağrı

Resim 223-Koç heykel biçimli mezartaşı, Kale Köyü- Mazgirt-Tunceli

Resim 224-Koç heykel biçimli mezartası, Tiflis-Gürcistan

Resim 225-Kulakları boynuzun üstünde verilen koç heykeli, Urud Köyü-Sisian-Azerbaycan

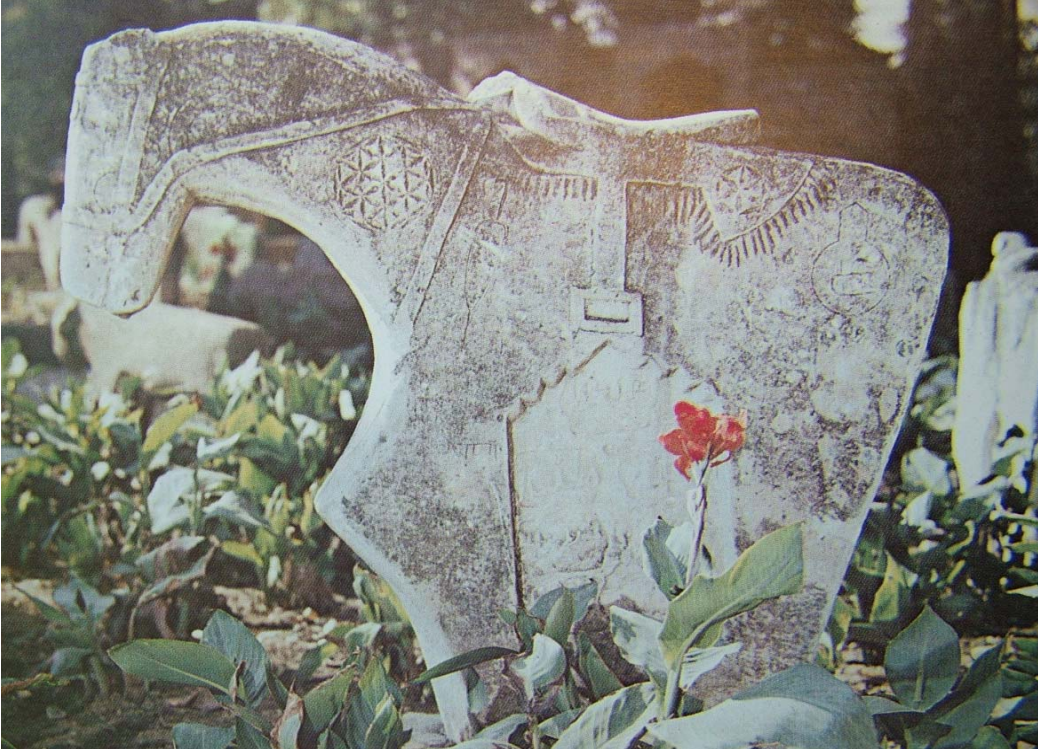
Resim 226-Hilal biçimli boynuzu olan koç heykeli, Nahcivan-Azerbaycan

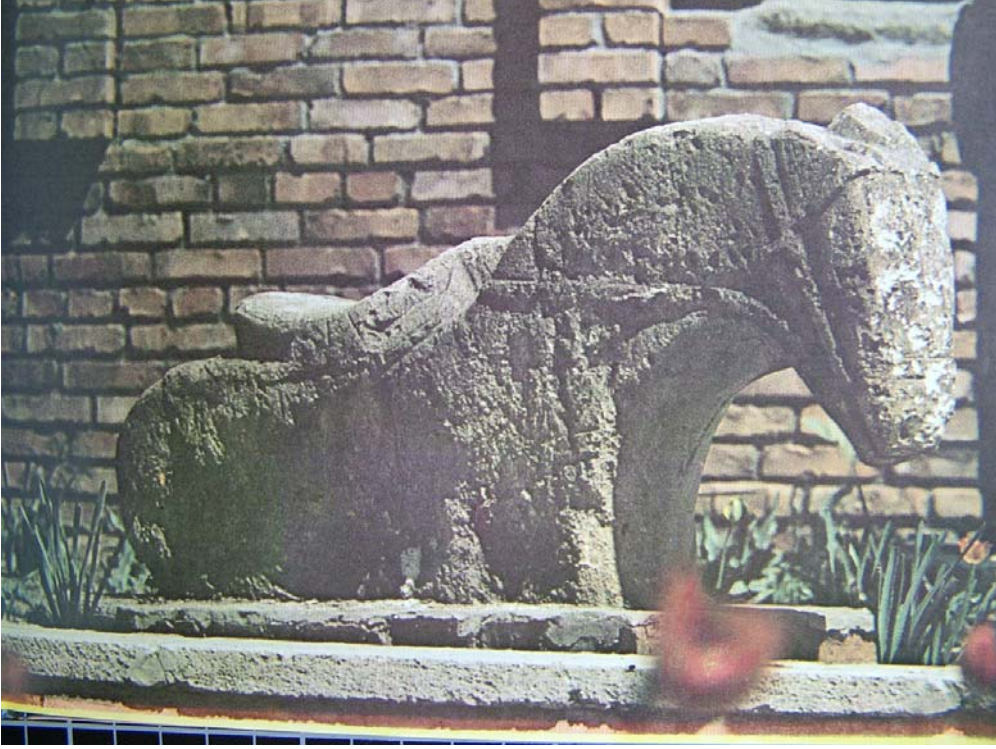
Resim 227- Boynuz yuvalarının -V- biçiminde verildiği koç başı, Gedebay-Azerbaycan

Resim 228- Boynuz yuvalarının -V- biçiminde verildiği koç başı, Şamhor-Azerbaycan

Resim 229- At heykel biçimli mezartası, Kazak-Azerbaycan

Resim 230- At heykel biçimli mezar taşı, Gence-Azerbaycan

Resim 231-Arpaçay'dan getirilen koyun veya koç heykeli, Kars müzesi

Resim 232- Arpaçay'dan getirilen at heykeli, Kars müzesi

Resim 233- Oturur biçimde koyun veya koç heykeli, Bakü-Azerbaycan

Resim 234-sırtı kemerli koyun veya koç heykeli, Nahcivan-Azerbaycan

Resim 235-Zengin süsleme ve figüratif bezemeleri olan XIX.y.y. sonlarına ait sandukalı mezar, Yedi Kumbet-Şamahan-Azerbaycan

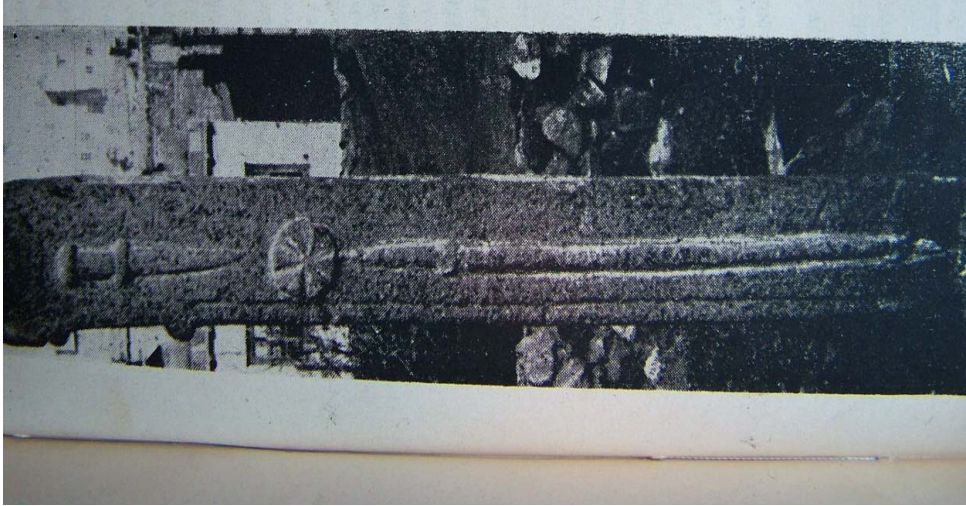
Resim 236-Aynı mezarın şahidesinden detay, Yedi Kümbet-Şamahan-Azerbaycan

Resim 237-Çeşitli silah motiflerinin işlendiği koç heykeli, Lerik-Azerbaycan

Resim 238-Mesleki işaretlerle işlenmiş mezartaşları, Urud Köyü-Sisian-Azerbaycan

**Resim 239- Ahi Fahreddin B. Mehmet Şah'a ait kılıç hançer motifli mezartaşı
Erzurum (İ.H.Konyalı).**

Resim 240- Üzerinde çeşitli figürlerin olduğu koç heykel biçimli mezartaşı, Van Müzesi

**Resim 241- Ölüm temasının figüratif işaretlerle dramatize edildiği
Mezartaşı, Yedi Kümbet-Şamahane-Azerbaycan**

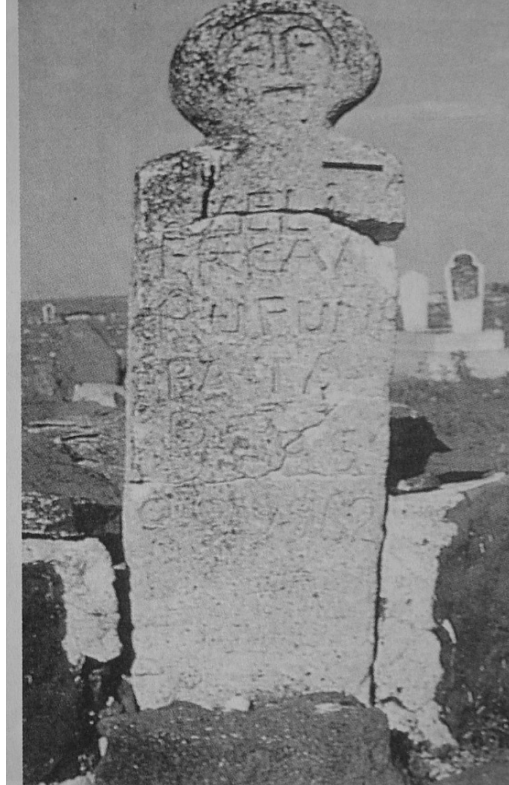
**Resim 242- Binicisinin sadece ayaklarının verildiği at figürlü koç heykeli, Zeve Mezrası
Bostanlı-Nazimiye-Tunceli**

**Resim 243- Binicisiz ve kuyruğu düğümlü at figürlü sanduka biçimli mezar taşı,
Yedi Kümbet-Şamahan-Azerbaycan**

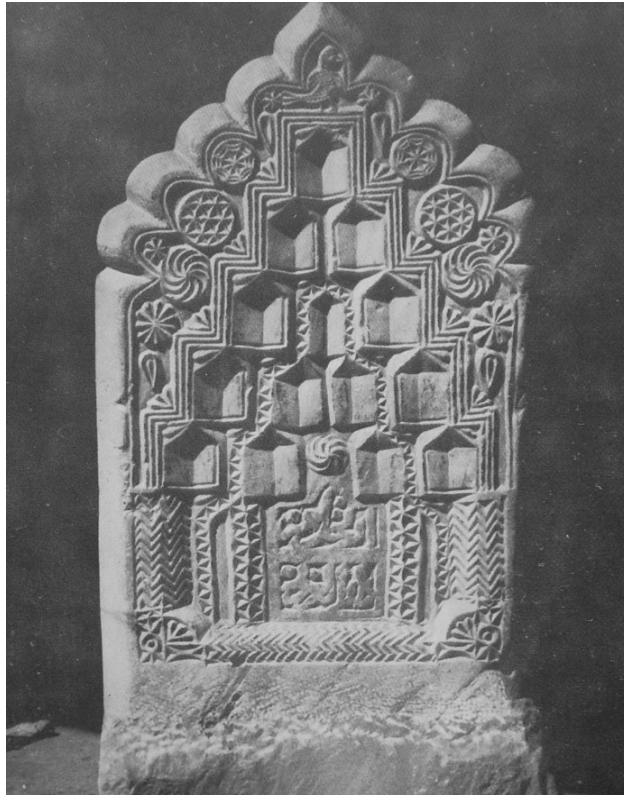
Şekil 244-At figürlü koç heykeli, Urud Köyü-Sisian-Ordubad-Azerbaycan

Resim 245-İnsan tasvirli mezar taşı, Aşağı Çağlayan-Eskişehir

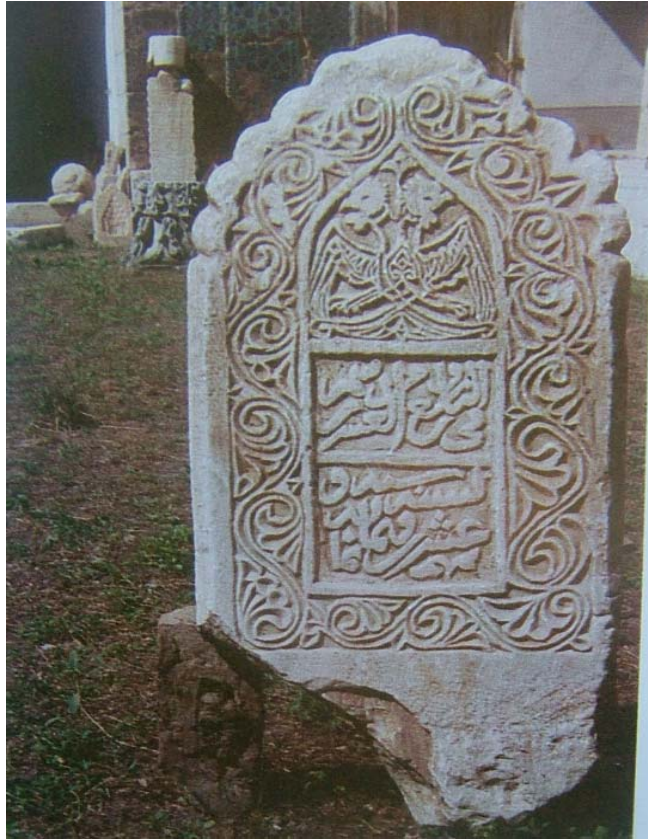
**Resim 246-Ruhun kuş şeklinde ata bindirilmiş biçimde verildiği sanduka biçimli mezar
Urud Köyü-Sisian-Azerbaycan**

Resim 247-Kuş figürlü mezartası, Sivas Müzesi

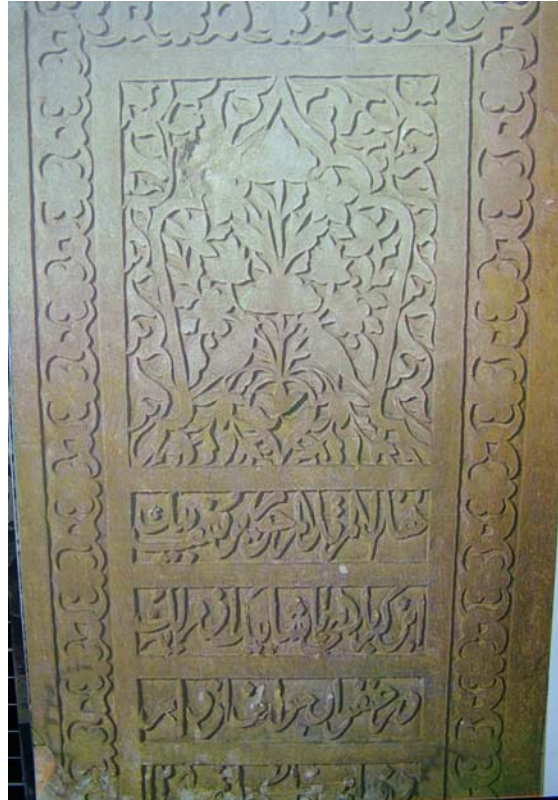
Resim 248- Kuş figürlü mezartası, Sivas Müzesi

Resim 249- Horoz figürlü mezartası, Tokat Müzesi

Resim 250- Diyarbakır surları, Sultan Melikşah Burcundaki binicisiz at figürleri

**Resim 251-Ağaç etrafında ruhu sembolize eden kuş figürleri, Gence
Azerbaycan**

Resim 252-Hayat ağacı motifi, Çifte Minareli Medrese, Erzurum

Resim 253-Hun devrine ait keçe aplike üzerinde yer alan hayat ağacı motifleri. Noin-Ula Kurganı- Moğolistan

Resim 254-Hayat ağacı motifli 19.y.y. Anadolu halısı, İTEM.

**Resim 255-Çift aslan ve hayat ağacı motifli mezartası,
Tokat Müzesi**

Resim 256-Servi ağacı motifli mezartası, XIV.y.y.Gevaş mezarlığı-Van

Resim 257- Osmanlı dönemi mezar taşında servi

Resim 258- Çarkı felek motifi Kalender Baba kümbeti, Norşin-Bitlis (A.Uluçam)

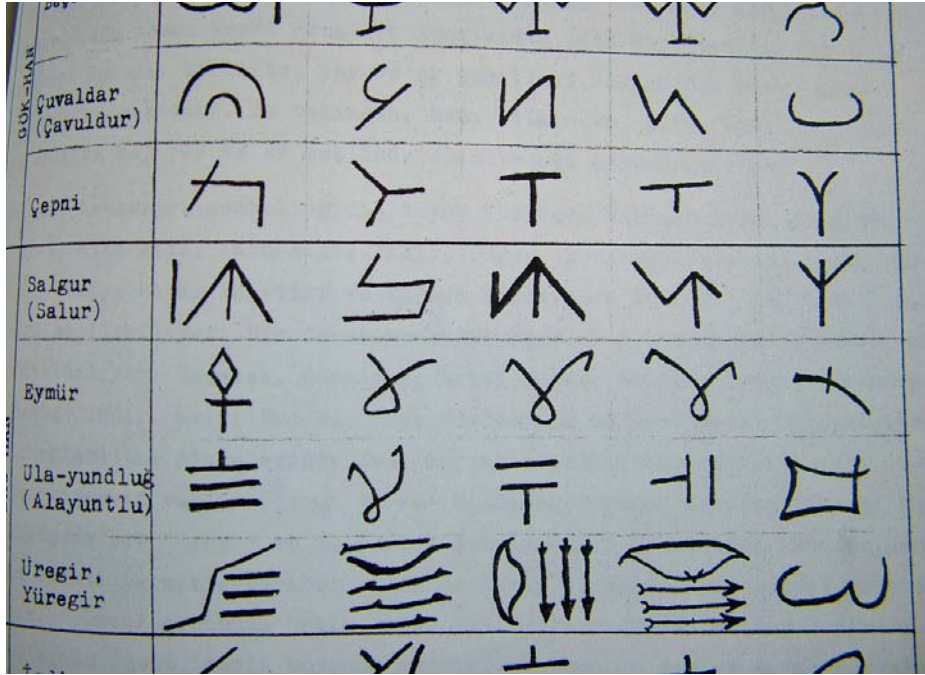
Resim 259-Çarkıfelek motifli mezar taşı, Sivas Müzesi

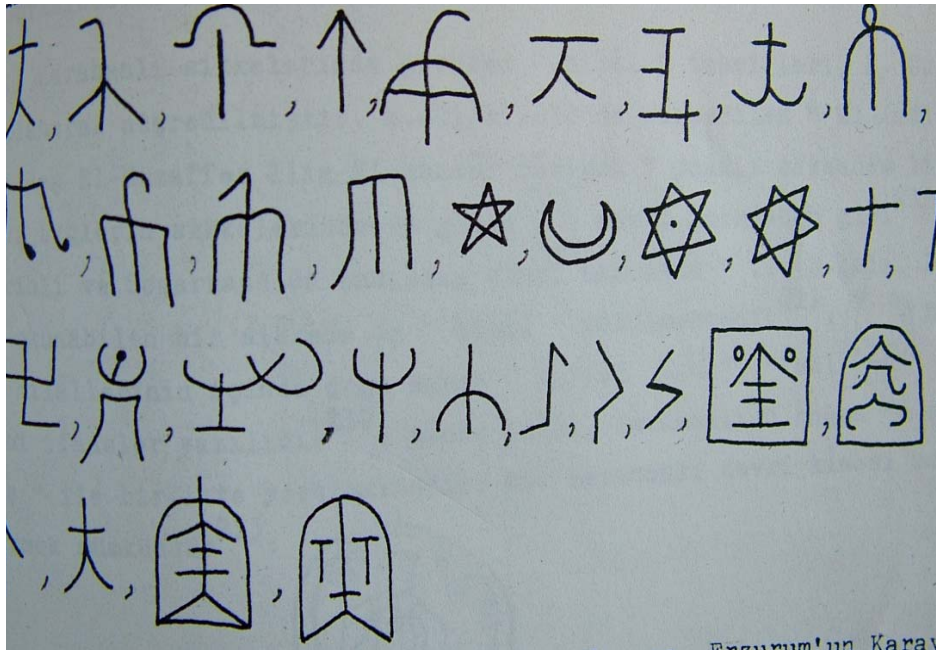
Resim 260-Değişik rozet motifleri ile süslü at heykel biçimli mezar taşı, Kazak-Azerbaycan

AY-HAN	Yazgır (Yazır)	///L	Y	X	X	S
	Töker (Döger)	18	X	^	W	FE
	Totırka (Dodurga)	V^	U	X	X	/
	Yaparlı	...	✓	FF	FF	...
YILDIZ-HAN	Afşar (Avşar)	7	+	X	X, S	□
	Kızık	...	X	Y	Y	2
	Beğ-tili (Beğ-dili)	SX	Y	Y	Y	9
	Karkın	...	Y	Y	Y	Y
		Kaşgarlı Mahmud	Reşidü'd-din	Yazıcı-oğlu	Hünernâme	Ebû'l-Gâzi Bahadır Han

Resim 261-Çeşitli Türkmen boylarına ait damgalar ve Avşar boy imi (M.Tezcan)

Resim-262- Çeşitli Türkmen boylarına ait damgalar ve Salur boy imi (M.Tezcan)

Resim 263-Erzurum-Karayazı-Cunni Mağarasındaki Türk damgaları (M.Tezcan)

Resim 264-At heykeli üzerinde boy damgası, Kazak Bölgesi-Azerbaycan

Resim 265- Bayrak amblemlı şahideli mezar, Başköy-Hınıs-Erzurum

Resim 266- bayrak amblemlı mezar, Akçakale Köyü-Çıldır-Ardahan

Resim 267-Kitabeli at heykel biçimli mezar taşları,Gence-Azerbaycan

Resim 268-Erken döneme ait kitabeli koç heykel biçimli mezar taşı, Bitlis-Ahlat Müzesi

Resim 269- Üzerinde av sahnesi figürleri olan koyun veya koç heykeli, Tiflis-Gürcistan

Resim 270-Türkmen mezar taşında av sahnesi, Luristan-İran (I.D.Mortensen)

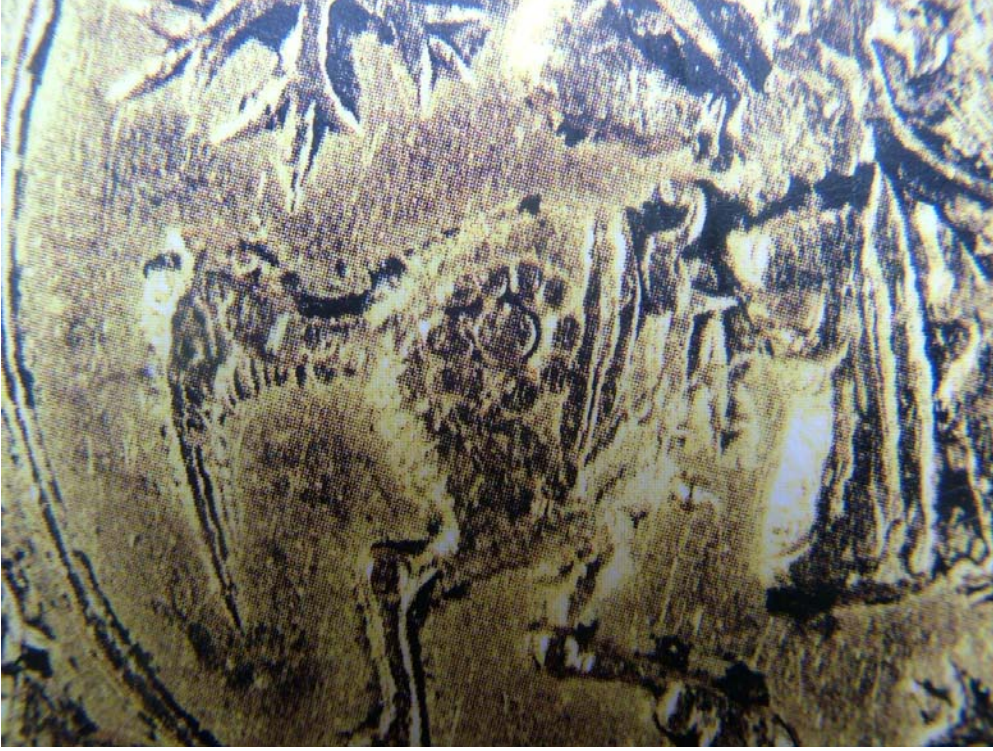
Resim 271-Erkek mezar taşı, Yaylakent Köyü-Çayırılı-Erzincan

Resim 272- Güneş ve gezegenler, Sarıgüney Köyü-Çayırılı-Erzincan

Resim 273- A. Selçuklu dinarında güneş ve gezegenler

Resim 274-Atın gövdesine işlenmiş güneş ve gezegen motiflerinden detay,

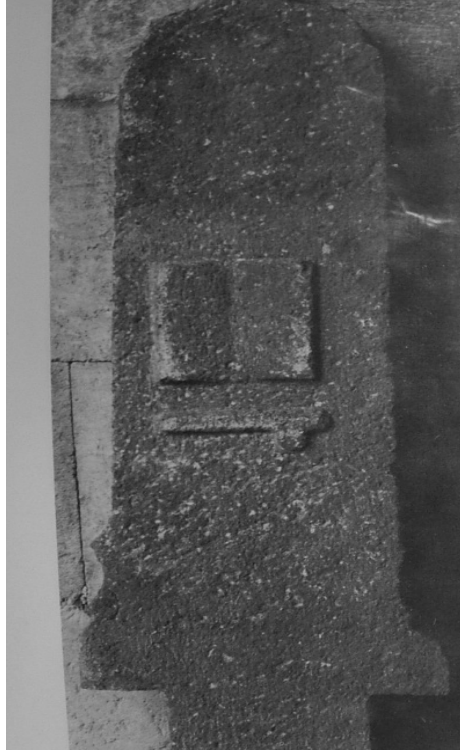
**Resim 275-Devrilmiş mezar taşında güneş ve gezegen motifi, Kazancı Köyü-
Hınıs-Erzurum**

Resim 276-Köşeleri yuvarlak motifli haç işareti, Olur-Erzurum

Resim 277- Volütlü haç motifi, Yuvalı Köyü-Altunkent-Erzincan

Resim 278- Kitap ve divit motifli mezar taşı, Erzurum Müzesi

**Resim 279- Kitap okuyan öğrenci figürlü mezar taşı, Akşehir
(B.Karamağaralı)**

Resim 280- Tüfek motifli mezar taşı, Çıldır-Ardahan

Resim 281-Aynı mezar taşının bel kısmında tabanca ve hançer motifleri, Çıldır-Ardahan

Resim 282-Hançerli çatma lahit, Osmanlı Dönemi, Eyüp-İstanbul

Resim 283- Üzerinde ok motifleri olan at heykel biçimli mezar taşı, Kars Müzesi

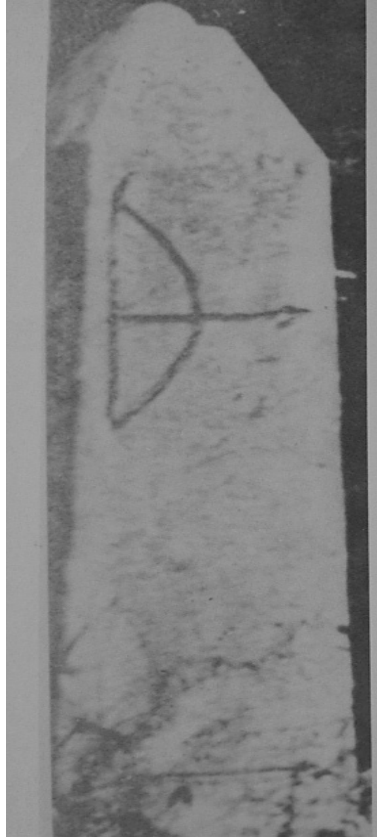
Resim 284-Kılıç motifli koç heykel biçimli mezar taşı, Gelincik Köyü-Mazgirt-Tunceli

Resim 285-Üzerinde Tüfek kabzası motifi olan at heykel biçimli mezar taşı, Kars Müzesi

Resim 286- Volütlü haç motifi, Kars Müzesi

Resim 287- Ok motifli mezar taşı, Saray Bosna-Bosna-Hersek

Resim 288-Ok yay motifli sanduka mezar taşı, Sisian bölgesi, Azerbaycan

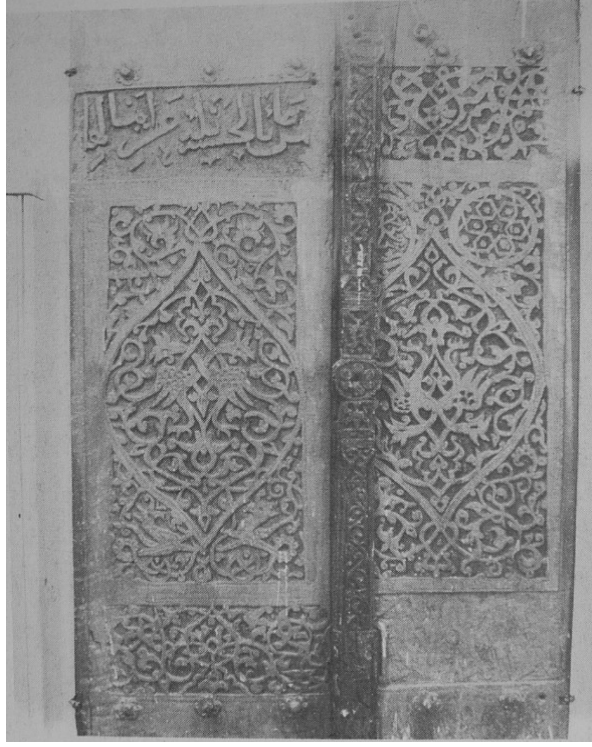
Resim 289-Üzerinde değişik ve zengin süsleme örnekleri olan at heykeli, Kars Müzesi

Resim 290-Zengin süslemeli koç heykel biçimli mezar taşı, Lerik bölgesi-Azerbaycan

Resim 291-Üzerinde ibrik motifleri olan koç heykel biçimli mezar taşı, Lerik bölgesi-Azerbaycan

Resim 292-Kileci Mescidi kapı kanatları üzerinde horoz figürleri, Akşehir

Resim 293-Emir Saltuk kümbeti nişlerindeki yılan figürü, Erzurum

Resim 294-Şamhor bölgesi koç heykel biçimli mezar taşı, Azerbaycan

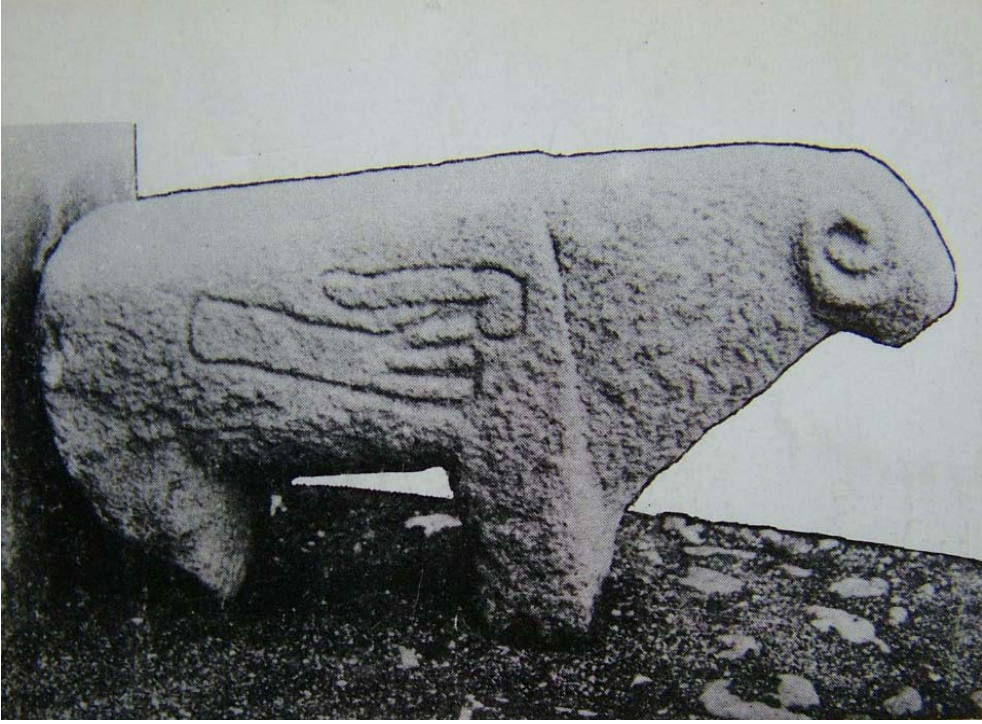
Resim 295- At heykel biçimli mezar taşı, Arpaçay-Kars Müzesi

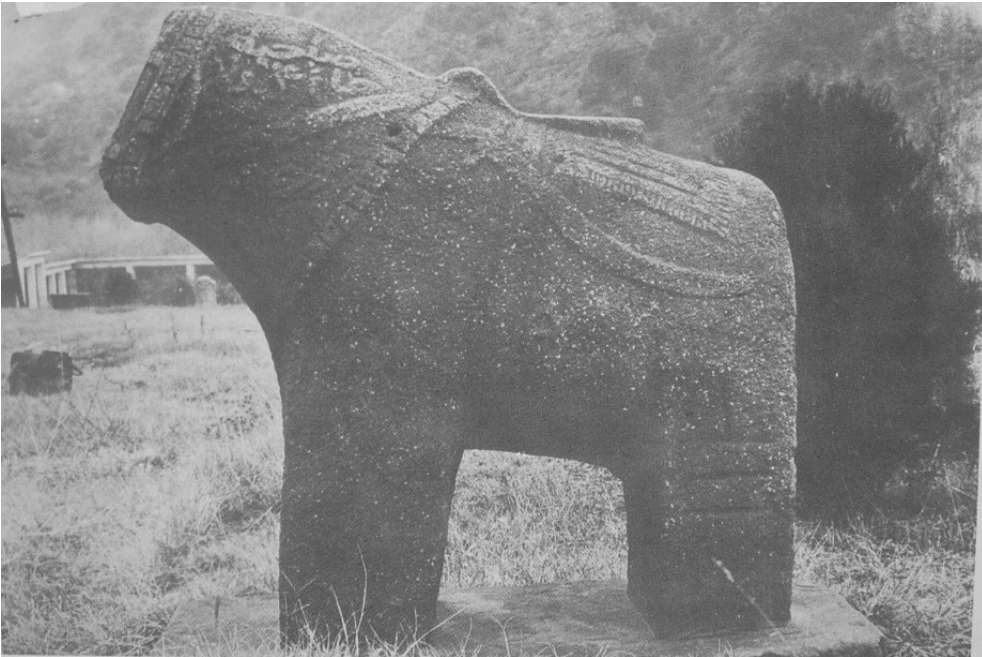
Resim 296-At heykel biçimli mezar taşı, Kayabağ Köyü-Pertek-Tunceli

Resim 297-İnsan yüzüne benzetilen at heykel başı, Gence-Azerbaycan

Resim 298-Üzerinde üç çatalı Salur boy imi olan koç heykeli, Van Müzesi

Resim 299-Arka ayağının üzerinde Alayundlu Türkmen damgası olan at heykel biçimli mezar taşı, Tiflis Müzesi-Gürcistan

Resim 300-Ok-sadak ve yaydan oluşan Üregir/Yüreğir veya Salur Türkmen boy damgası olan at heykel biçimli mezar taşı, Tiflis müzesi-Gürcistan

Resim 301-Kien Ling Bölgesinden at heykel biçimli mezar taşı,Çin (A.Çay)

Resim 302-Shen-si bölgesinden kanatlı at heykel biçimli mezar taşı, Çin (A.Çay)

Resim 303-Arpaçay'dan getirilen Kuyruk kınısında haç motifi olan yarım kalmış heykel, Kars Müzesi

Resim 304-Haç motifli at heykel biçimli mezar taşı,Arpaçay-Kars Müzesi

**Resim 305-Üzerinde çekiç ve örs figürü olan at heykel biçimli mezar taşı,
Arpaçay-Kars Müzesi**

Resim 306-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı, Tiflis Müzesi,Gürcistan